

“วชิรญาณ” ถิ่นการแสวงหาความรู้ของชนชั้นนำของสยาม พ.ศ. 2427-2448

นายธนพงศ์ จิตต์สง่า

ศูนย์วิทยพัทธยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต

สาขาวิชาประวัติศาสตร์ ภาควิชาประวัติศาสตร์

คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ปีการศึกษา 2552

ลิขสิทธิ์ของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

**“VAJIRAYANNA” AND THE PURSUIT OF KNOWLEDGE OF SIAMESE ELITES,
1884-1905**

Mr. Tanapong Chitsanga

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements
for the Degree of Master of Arts Program in History

Department of History

Faculty of Arts

Chulalongkorn University

Academic Year 2009

Copyright of Chulalongkorn University

หัวข้อวิทยานิพนธ์

“วชิรญาณ” กับ การแสวงหาความรู้ของชนชั้นนำของสยาม

พ.ศ.2427-2448

โดย

นายธนพงศ์ จิตต์สง่า

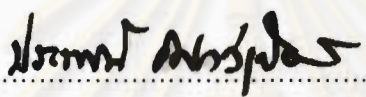
สาขาวิชา

ประวัติศาสตร์

อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก

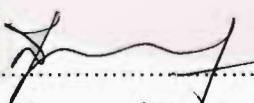
ผู้ช่วยศาสตราจารย์สุวิมล รุ่งเจริญ

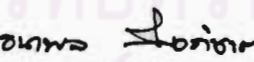
คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย อนุมัติให้หัวข้อวิทยานิพนธ์ฉบับนี้เป็นส่วนหนึ่ง
ของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาโท

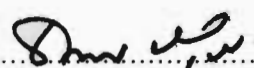

..... คณบดีคณะอักษรศาสตร์
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ประพจน์ อัสวีรุพการ)

คณะกรรมการสอบวิทยานิพนธ์

..... ประธานกรรมการ
(รองศาสตราจารย์ฉลอง สุนทรวาณิชย์)

..... อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์สุวิมล รุ่งเจริญ)

..... กรรมการ
(อาจารย์ ดร.ธนาพล ลีเมธิชาติ)

..... กรรมการภายนอกมหาวิทยาลัย
(รองศาสตราจารย์ ดร. ธเนศ อภรณ์สุวรรณ)

ธนพงศ์ จิตต์สง่า: “วชิรญาณ” กับการแสวงหาความรู้ของชนชั้นนำของสยาม พ.ศ. 2427-2448. (“VAJIRAYANNA” AND THE PURSUIT OF KNOWLEDGE OF SIAMESE ELITES, 1884-1905) อ. ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก: ผู้ช่วยศาสตราจารย์ สุวิมล รุ่งเจริญ, 255 หน้า.

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้มุ่งศึกษากิจกรรมที่เกิดขึ้นในหอพระสมุดวชิรญาณระหว่าง พ.ศ. 2424-2448 ทั้งกิจกรรมต่างๆ ที่ชนชั้นนำจัดขึ้นในหอพระสมุด และการจัดพิมพ์หนังสือ วชิรญาณกับวชิรญาณวิเศษ

หอพระสมุดวชิรญาณมีฐานะเป็นสโมสรของชนชั้นนำ กิจกรรมที่เกิดขึ้นในหอพระสมุดแสดงถึงการรับวัฒนธรรมจากตะวันตกของชนชั้นนำ ทั้งการพักผ่อนหย่อนใจ นันทนาการ การสะสมและรวบรวมเอกสาร หนังสือ ตำราตัวเขียนต่างๆ ส่วนการแสวงหาความรู้ของชนชั้นนำที่ได้รับอิทธิพลตะวันตก มีทั้งการศึกษาแบบตะวันตก การอ่านหนังสือด้วยตนเอง และการท่องเที่ยว ผลของการแสวงหาความรู้ของชนชั้นนำปรากฏในหนังสือ วชิรญาณและหนังสือวชิรญาณวิเศษ ความรู้เหล่านี้ประกอบไปด้วยความรู้พระราชพิธี ความรู้ที่มาจากท้องถิ่น และความสนใจในความรู้เกี่ยวกับวัฒนธรรมตะวันตก ความรู้ทั้งสามประการนี้ เป็นความรู้ที่สำคัญในการสถาปนารัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ของสยาม อีกทั้งยังแสดงให้เห็นถึงการยอมรับความศิวิไลซ์และความทันสมัยแบบตะวันตกของชนชั้นนำท่ามกลางยุคอาณานิคม เมื่อต้นพุทธศตวรรษที่ 25

ศูนย์วิทยทรัพยากร จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ภาควิชา... ประวัติศาสตร์...
สาขาวิชา...ประวัติศาสตร์...
ปีการศึกษา...2552.....

ลายมือชื่อนิสิต.....ธนพงศ์ จิตต์สง่า.....
ลายมือชื่อ อ.ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก.....[ลายมือ].....

4980138022 : MAJOR HISTORY

KEYWORDS : LIBRARY/ PRINTING/ THE WEST/ KING CHULALONGKORN/
SIAMESE ELITE/ KNOWLEDGE

TANAPONG CHITSANGA: "VAJIRAYANNA" AND THE PURSUIT OF
KNOWLEDGE OF SIAMESE ELITES, 1884-1905. THESIS ADVISOR: ASST.
PROF. SUVIMOL ROONGCHAROEN, 255 pp.

This thesis studies the activities of the Vajirayanna library from 1884-1905, including all the activities initiated by members of the library's leadership and those related to the publishing of the library's two magazines, Vajirayanna and Vajirayanna Wiset.

The Vajirayanna library was the club of the Siamese elite and its activities reflected the adoption of many aspects of Western culture by the elite including concepts of recreation, leisure time, and the collecting of printed books, manuscripts, and documents. Moreover, Western ideas influenced the elite's mode of pursuing knowledge in the areas of education, independent reading of various books, and travel. The results of their search for knowledge appeared in articles published in Vajirayanna and Vajirayanna Wiset. The categories of these publications can be broken down into three broad categories of knowledge; royal ritual, local knowledge and Western knowledge. These three categories of knowledge were important to the establishment of the absolutist state and demonstrated the ways in which the elite accepted Western civilization and modernity during the colonial era.

Department : HISTORY
Field of Study : HISTORY
Academic Year : 2009

Student's Signature
Advisor's Signature

T. Chitsanga

[Signature]

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์เล่มนี้จะไม่ประสบความสำเร็จ ถ้าปราศจากความช่วยเหลือจากหลากหลายบุคคล ขอขอบคุณ ผศ. สุวิมล รุ่งเจริญ ที่ดูแล ให้คำปรึกษา แนะนำ ให้แก่งคิด และอ่านวิทยานิพนธ์ของผู้เขียน อย่างละเอียดลออ ขอขอบคุณ รศ. ฉลอง สุนทราวาณิชย์ ที่ดูแลและกรุณาปรับเป็นประธานสอบวิทยานิพนธ์ ขอขอบคุณ อ. ดร. ธนาพล ลีมอภิชาติ และ รศ. ดร. ธเนศ อภรณ์สุวรรณ ที่กรุณาปรับเป็นกรรมการสอบ วิทยานิพนธ์

ขอขอบคุณพี่วรุณี ไอสถารมย์ ที่คอยแนะนำตั้งแต่แรกเริ่มจนกระทั่งเสร็จวิทยานิพนธ์ อีกทั้งช่วยเหลือเรื่องหนังสือและเอกสาร ขอขอบคุณ พี่สุนทรี อาสะไวย์ ที่ห่วงใยและคอยถามความคืบหน้า ขอขอบคุณ รศ. ธเนศ วงศ์ยานนาวา ที่ดูแลเรื่องบทความที่ลงในรัฐศาสตร์สาร และแนะนำประเด็นต่างๆ ในการเขียนวิทยานิพนธ์ ขอขอบคุณ อ. ดร. วิลา วิลัยทอง และ อ. ดร. ภาวรรณ เรื่องศิลป์ ที่แนะนำและให้ยืมหนังสือเพื่อประกอบการเขียนวิทยานิพนธ์ ขอขอบคุณ อ.ดร. วาสนา วงศ์สุรวัฒน์ ที่ช่วยแก้ไข บทความย่อภาษาอังกฤษ และขอขอบคุณ ผศ. ดร. จุฬาทรร เอื้อรักสกุล และ ผศ. ดร. สุกัญญา บำรุงสุข ตลอดจนคณาจารย์ในสาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ทุกท่าน

นอกจากนี้ ผู้เขียนขอขอบคุณ หม่อมราชวงศ์ สุภวัฑฒ์ เกษมศรี และ คุณรัชนี ทรัพย์วิจิตรแห่งศูนย์ นราธิปเพื่อการวิจัยทางสังคมศาสตร์ ที่กรุณาแนะนำและเอื้อเพื่อให้ยืมเอกสารหายาก และขอขอบคุณ คุณ ชงชัย ลิขิตพรสวรรค์ แห่งสำนักพิมพ์ต้นฉบับที่ให้ยืมเอกสารและหนังสือเก่า

ผู้เขียนได้รับมิตรภาพจากเพื่อนๆ ร่วมเส้นทางปริญญาโทประวัติศาสตร์ จุฬาฯ ทั้ง พี่หน้อย พี่เอน พี่น็อค เซ็ด อ้อฟ หลิง หยี ลุง เท็น และเตี้ย อีกทั้งเพื่อนๆ ที่จุฬาฯ ได้แก่ พี่อ้น พี่ดร พี่โหม่ม กำพล ต่าย (ปฐม) แอนน์ แนน บอลลี่ โต้ และกันย์ นอกจากนี้ ผู้เขียนได้รับมิตรภาพจาก “แก๊งโรงอาหาร” ณ ธรรมศาสตร์ ท่าพระจันทร์ ได้แก่ พี่เม้ง พี่ลิฟท์ พี่ชนกษา พี่กั้ง พี่ปริ ขอขอบคุณมากที่ให้ยืมคอมพิวเตอร์ โน้ตบุ๊ก พี่ย้ง พี่ต่าย (นิตยาภรณ์) พี่ต่าย (นันทิยา) มาร์ก ขอขอบคุณมากๆ สำหรับเอกสารและหนังสือเก่า จัน แมว ปาล์ม เปิ้ล Samson Lim สุดท้าย ขอขอบคุณมิตรภาพอันยาวนานจาก เปิ้ล (นิสาร์ตัน) พลอย ฝ้าย และ ก้อง

ขอบคุณกำลังใจจาก พี่รัน นนทญา ตั้งพินิจกุล ที่เข้าใจว่าผู้เขียนกำลังทำสิ่งใดอยู่พร้อมกับเป็นกำลังใจเสมอ เมื่อผู้เขียนเผชิญกับอุปสรรคต่างๆ ขอขอบคุณ นน น้องชายของผู้เขียน และสุดท้ายขอขอบคุณบุคคลที่สำคัญที่สุดคือ กาญจนภรณ์ จิตต์สง่า มารดาของผู้เขียน ที่สนับสนุนด้านต่างๆ และให้กำลังใจในการทำวิทยานิพนธ์ อีกทั้งยังให้อิสระแก่ผู้เขียนในการเลือกเรียนวิชา “ประวัติศาสตร์” แม้ว่าจะไม่เชิดหน้าชูตาในสังคมเท่ากับสาขาวิชาอื่นๆ เลยก็ตาม

ธรรมศาสตร์ ท่าพระจันทร์

เมษายน 2553

สารบัญ

	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย.....	ง
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ.....	จ
กิตติกรรมประกาศ.....	ฉ
สารบัญ.....	ช
สารบัญตาราง.....	ญ

บทที่

1. บทนำ.....	1
1.1 ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา.....	1
1.2 งานทบทวนวรรณกรรม.....	4
1.2.1 งานวิจัยหรืองานเขียนประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวกับหอพระสมุควชิรญาณ.....	4
1.2.2 งานวิจัยหรืองานเขียนที่เกี่ยวข้องกับประวัติการพิมพ์ของสยาม.....	6
1.3 วัตถุประสงค์การศึกษา.....	15
1.4 สมมติฐานของการศึกษา.....	15
1.5 ขอบเขตของการวิจัย.....	15
1.6 ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ.....	16
2. ประวัติหอพระสมุควชิรญาณ: “ครั้งสโมสรแลครั้งหอสมุด” ของชนชั้นนำใน สมัยรัชกาลที่ 5.....	17
2.1 มูลเหตุการตั้งหอพระสมุควชิรญาณ.....	18
2.2 หอพระสมุควชิรญาณในฐานะที่เป็น “ครั้งสโมสรแลครั้งหอสมุด” ของชนชั้นนำ....	27
2.2.1 หอพระสมุควชิรญาณในฐานะที่เป็นหอสมุด.....	27
2.2.2 หอพระสมุควชิรญาณในฐานะที่เป็นสโมสร.....	33
2.3 กิจกรรมและความสำคัญของหอพระสมุควชิรญาณ.....	42
2.3.1 การให้ความสำคัญกับ “วิชาหนังสือ” ของชนชั้นนำผ่านทางการจัดหาหนังสือ... 43	
2.3.2 หอพระสมุควชิรญาณในฐานะที่เป็นสโมสรเพื่อการพักผ่อนหย่อนใจ.....	48
2.4 การเปลี่ยนแปลงหอพระสมุควชิรญาณสู่หอพระสมุควชิรญาณสำหรับพระนคร.....	56

บทที่	หน้า
2.5 การสรรหาหนังสือและการจัดหมู่หนังสือในหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร	60
3. การแสวงหาความรู้ของชนชั้นนำในสยามและการผลิตหนังสือวชิรญาณ.....	69
3.1 การแสวงหาความรู้ของชนชั้นนำสยามในสมัยรัชกาลที่ 5.....	70
3.1.1 การศึกษาที่ได้รับอิทธิพลจากตะวันตก.....	73
3.1.2 การแสวงหาความรู้จากการอ่าน.....	77
3.1.3 การแสวงหาความรู้ผ่านการท่องเที่ยวของชนชั้นนำสยาม.....	81
3.1.3.1 การแสวงหาความรู้จากการท่องเที่ยวภายในรัฐ.....	82
3.1.3.2 การแสวงหาความรู้จากการท่องเที่ยวภายนอกรัฐสยาม.....	89
3.2 ประวัติและจุดประสงค์ของหนังสือวชิรญาณ พ.ศ. 2427-2448.....	92
3.2.1 จุดประสงค์ของหนังสือวชิรญาณ: นิตยสารเพื่อความรู้ของสมาชิกหอพระสมุดวชิรญาณ.....	98
3.2.2 ประเภทของบทความที่ปรากฏในหนังสือวชิรญาณ.....	105
3.2.3 หนังสือวชิรญาณระยะหลัง พ.ศ. 2441-2448.....	125
3.2.4 การยุติการพิมพ์หนังสือวชิรญาณ และการผลิตต้นฉบับเพื่อทำเป็นหนังสือของชำร่วย.....	129
4. ความรู้ของชนชั้นนำที่ปรากฏในหนังสือวชิรญาณ: การสะท้อนการเปลี่ยนแปลงของรัฐสมัยใหม่ของสยาม.....	134
4.1 ความรู้พระราชพิธีในราชสำนัก.....	134
4.2 ความรู้ภายในท้องถิ่นสยามผ่านทัศนคติและประสบการณ์ของชนชั้นนำสยาม.....	157
4.3 ความสนใจในความรู้เกี่ยวกับวัฒนธรรมตะวันตกของชนชั้นนำที่ปรากฏในหนังสือวชิรญาณ.....	185
5. สรุป.....	210
รายการอ้างอิง.....	219
ภาคผนวก	
ภาคผนวก ก ตำแหน่งสถานายกหอพระสมุดวชิรญาณตั้งแต่ พ.ศ. 2424-2448....	234

บทที่	ณ หน้า
ภาคผนวก ข จำนวนเรื่องหนังสือภาษาต่างประเทศในหอพระสมุดวชิรญาณ สำรวจเมื่อ พ.ศ.2435.....	235
ภาคผนวก ค พระราชพิธีสิบสองเดือนที่ปรากฏในหนังสือวชิรญาณ.....	237
ภาคผนวก ง เรื่องสิ่งมีชีวิตต่างๆที่ปรากฏในหนังสือวชิรญาณ.....	245
ภาคผนวก จ อาชีพ ต่างๆที่ปรากฏในหนังสือวชิรญาณพิเศษ.....	247
ประวัติผู้เขียนวิทยานิพนธ์.....	255

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

สารบัญตาราง

ตารางที่		หน้า
2.1	สมาชิกหอพระสมุดวชิรญาณในช่วง พ.ศ. 2429.....	22
2.2	สมาชิกหอพระสมุดวชิรญาณในช่วง พ.ศ. 2432 และการจำแนกสมาชิกตาม ฐานันดร.....	38
2.3	การจัดหมวดหนังสือภาษาไทยในหอพระสมุดวชิรญาณ.....	45
3.1	บทความที่แสดงถึงการท่องเที่ยวภายในท้องถิ่นของชนชั้นนำ.....	88
3.2	บทความที่แสดงถึงการท่องเที่ยวต่างประเทศของชนชั้นนำ.....	90
3.3	ตารางสถิติของผู้เขียนบทความแต่ละช่วง 3 ปี.....	126
4.1	อาชีพต่างๆ ในหนังสือวชิรญาณ (รายเดือน).....	172
4.2	ตารางแสดงเรื่องกลุ่มชาติพันธุ์ในหนังสือวชิรญาณ.....	180

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บทที่ 1

บทนำ

1.1 ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

ความรู้ของตะวันตกเข้าสู่สังคมชนชั้นนำเมื่อปลายพุทธศตวรรษที่ 24 ผ่านการเข้ามาของบรรดาคณะมิชชันนารี การตั้งโรงเรียนของคณะมิชชันนารีมีจุดประสงค์เพื่อเผยแพร่คริสต์ศาสนา และต้องการให้ชนชั้นนำของสยามและไพร่ของสยามเปลี่ยนศาสนาเป็นศาสนาคริสต์¹ อย่างไรก็ตาม ชนชั้นนำของสยามกลับสนใจและยอมรับเทคโนโลยีของตะวันตกแทนที่จะเป็นคำสอนคริสต์ศาสนา เนื่องจากว่าชนชั้นนำของสยามในช่วงต้นรัตนโกสินทร์สามารถจัดชั้นลำดับของความรู้ได้แก่ ความรู้ทางโลกย์และความรู้ทางธรรม ความรู้ทางโลกย์นั้นเป็นความรู้โลกแห่งวัตถุที่ไม่มี ความแน่นอน และเป็นอุปสรรคที่ไม่สามารถนำพาให้จิตวิญญาณหลุดพ้นวัฏสงสาร แต่ความรู้ทางธรรม ซึ่งคือความรู้พุทธศาสนาเป็นความรู้ทางจิตวิญญาณที่สามารถนำพาจิตมนุษย์หลุดพ้นสู่นิพพาน ชนชั้นนำจึงมองความรู้ทางพุทธศาสนาว่าเป็นความรู้ที่เที่ยงแท้และแน่นอน ดังนั้นเมื่อมิชชันนารีเผยแพร่ความรู้คริสต์ศาสนาจึงถูกตอบโต้จากชนชั้นนำ เพราะว่าคริสต์ศาสนาเป็นความรู้ทางจิตวิญญาณเกี่ยวกับการบรรลุธรรม²

ในการจัดลำดับชั้นของความรู้ลักษณะทางโลกย์กับทางธรรม ความรู้พุทธศาสนาถูกชนชั้นนำยืนยันว่าเป็นความรู้ที่สูงสุด ชงชัย วินิจจะกูลวิเคราะห์ปฏิกิริยาของชนชั้นเมื่อเผชิญหน้ากับความรู้อื่นๆ ซึ่งวิเคราะห์จากหนังสือแสดงกิจจานุกิจของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ว่า

เจ้าพระยาทิพากรวงศ์กลับอธิบายว่า อันที่จริงพระพุทธองค์ (และศาสนาพุทธ) ล่วงรู้ความจริงเกี่ยวกับโลกธรรมชาติ และวิทยาศาสตร์มาก่อนแล้วทั้งนั้น แต่ไม่ใช่ความรู้ที่จะนำไปสู่การหลุดพ้น เป็นเรื่องไม่น่าสนใจเท่ากับความรู้อื่นๆ³

¹ ดู ประสิทธิ์ พงศ์อุคม, “การถ่ายทอดวิทยาการตะวันตกในสังคมไทย: ศึกษาบทบาทของ มิชชันนารี โปรเตสแตนต์ ระหว่าง พ.ศ. 2371-2411,” (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2533)

² ดู ทวีศักดิ์ เผือกสม, “การปรับตัวทางความรู้ ความจริง และอำนาจของชนชั้นนำสยาม พ.ศ. 2325-2411,” (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2541)

³ ชงชัย วินิจจะกูล, “ศึกษาเรื่องไทยในดินแดนเนรมิต” (Thai Studies in Wonderland) (ปาฐกถาในการสัมมนา “นวัตกรรมเชิงกระบวนทัศน์ด้านไทยศึกษา” จัดโดย สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย ณ โรงแรมอมิพีเรียล ถนนวิฑู, 13-14 สิงหาคม, 2539)

ความรู้ตะวันตกต่าง ๆ เช่น วิทยาการ เทคโนโลยี วัฒนธรรมตะวันตก เป็นต้น ถูกขนานนามมองว่าเป็นความรู้ที่ “ศิวิไลซ์” แต่ความรู้เหล่านี้ในสายตาชนชั้นนำยังอยู่ในระดับรองกว่าพุทธศาสนา การที่ชนชั้นนำยอมรับความรู้จากตะวันตกอาจมีสาเหตุจากระเบียบโลกในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 24 เปลี่ยนแปลงอีกด้วย เนื่องจากว่า อำนาจของจีนและชมพูทวีปที่ได้รับการยอมรับจากรัฐสยามในระบบจารีตว่ามีอำนาจเหนือกว่าในด้านอารยธรรมนั้น ตกเป็นรัฐที่มีฐานะเป็นกึ่งอาณานิคมและตกเป็นอาณานิคมตามลำดับ ชนชั้นนำสยามจึงเปลี่ยนไปยอมรับความรู้และวัฒนธรรมบางอย่างจากตะวันตก⁴ นอกจากนี้ จากการศึกษาของ ธนาพล ล้อมภิชาติกล่าวถึงการก่อตั้งหนังสือพิมพ์ของคณะมิชชันนารีถือว่าเป็นการเริ่มต้นพื้นที่สาธารณะ (Public Sphere) ของสยามท่ามกลางยุคอาณานิคม⁵

ความรู้ตะวันตกเป็นที่สนใจของชนชั้นนำสยาม เมื่อสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 การพิมพ์กลายเป็นสิ่งที่ได้รับการยอมรับจากชนชั้นนำ อีกทั้งชนชั้นนำยังสนับสนุนการผลิตสิ่งพิมพ์มากขึ้น ทั้งนิตยสารหรือ “มักกะซีน”⁶ และสิ่งพิมพ์ช่วงต้นสมัยรัชกาลที่ 5 ได้แก่ หนังสือ ราชกิจจานุเบกษา (พ.ศ.2417) หนังสือ ครูโณวาท (พ.ศ.2417-2418) หนังสือ มิวเซียมหรือรัตนโกสิน (พ.ศ.2420) หนังสือ ค็อดข่าวราชการ (พ.ศ.2418-2419) และรวมถึงหนังสือ วชิรญาณ สิ่งพิมพ์ต่างๆ ทั้งหมดนี้ได้รับการสนับสนุนจากราชสำนัก

หนังสือ วชิรญาณ ถือกำเนิดขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2427 เป็นหนังสือภายใต้กรรมสัมปาทิกสภา (คณะกรรมการหอพระสมุดวชิรญาณ) ของหอพระสมุดวชิรญาณ ที่ตั้งขึ้นเมื่อปี พ.ศ. 2424 หนังสือ วชิรญาณ นี้แสดงจุดประสงค์เพื่ออุดหนุนงานวิชาการเพียงประการเดียว ดังที่ข้อความจาก

⁴ ชู ชัชวาล วิจิตรกุล, “ภาวะอย่างไรหนอที่เรียกว่า “ศิวิไลซ์” เมื่อชนชั้นนำสยามสมัยรัชกาลที่ 5 แสวงหาสถานะของตนเองผ่านการเดินทาง และพิพิธภัณฑทั้งในและพิพิธภัณฑทั้งในและนอกประเทศ” รัฐศาสตร์สาร 2 (2546): 1-55.

⁵ ในงานของธนาพลเสนอว่าพื้นที่สาธารณะ (Public Sphere) ของสยามนั้นไม่เหมือนกับพื้นที่สาธารณะของสังคมยุโรป ดังที่ Jurgen Habermas วิเคราะห์ไว้ พื้นที่สาธารณะโลกตะวันตกเป็นที่ชนชั้นกลางใช้เหตุผลวิพากษ์วิจารณ์ชนชั้นปกครอง ตรงกันข้ามกับสังคมสยามที่พื้นที่สาธารณะเป็นการต่อสู้เชิงสถาบันระหว่างรัฐ กับ ไพร่ (Subject) ของรัฐ ซึ่งเกิดในบริบทของยุคอาณานิคมและเงื่อนไขของสิทธิสภาพนอกอาณาเขต ได้แก่ หนังสือพิมพ์ บางกอกกรีกอร์คเคอร์ ของหมอบรัดเลย์ ซึ่งเป็นมิชชันนารีของคณะ American Board of Commissioners for Foreign Mission บรัดเลย์ก่อตั้ง โรงพิมพ์ขึ้นมาเพื่อตั้งใจเผยแพร่คำสอนคริสต์ศาสนา และกิจการของโรงพิมพ์หมอบรัดเลย์ ที่สำคัญประการหนึ่งคือ การจัดพิมพ์หนังสือ บางกอกกรีกอร์คเคอร์ นอกจากนี้เนื้อหาเกี่ยวข้องกับวิทยาการจากตะวันตก กับการวิพากษ์สังคมไทยแล้ว ยังมีเรื่องราวเกี่ยวกับชนชั้นล่างที่ต้องการเรียกร้องหรือแสดงความเป็นอยู่ที่ไม่พอใจแก่ชนชั้นสูงอีกด้วย โดยหมอบรัดเลย์ให้พื้นที่แก่ขุนนางระดับล่างเขียนบทความเพื่อให้ชนชั้นปกครองในสมัยรัชกาลที่ 4 ได้รับรู้ถึงความไม่พอใจดังกล่าว กิจกรรมของหมอบรัดเลย์ถือว่าเป็นการเกิดพื้นที่สาธารณะของสยาม ดู บทที่ 1 ใน Thanapol Limapichart, “The Public Sphere and : The Birth of “Literature” in Siam,” (A thesis submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Master of Arts [History] at the University of Wisconsin-Madison 2003.)

⁶ มิวเซียมหรือรัตนโกสิน เล่มที่ 1 ปี พ.ศ.2420 ได้ใช้คำว่า “มักกะซีน” ซึ่งทับศัพท์มาจากภาษาอังกฤษ ดู มิวเซียมหรือรัตนโกสิน 1 (จ.ศ.1240): 1.

หนังสือวชิรญาณ ฉบับที่ 1 เล่มที่ 1 จ.ศ. 1246 พระนิพนธ์โดยสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ ซึ่งดำรงตำแหน่งเป็นสภานายกหอพระสมุด พ.ศ. 2427 ความว่า

“ความประสงค์ของหนังสือเล่มนี้ จะคิดอุดหนุนวิชาการต่างๆอย่าง เดี่ยว เพราะมาเห็นพร้อมกันว่า บรรดามนุษย์ประหลาดคนทั้งปวงในโลกนี้ ถ้า ผู้ใดมีวิชาความรู้ดีแล้ว ก็มีความสุขมากกว่าคนที่ไม่รู้วิชา...”⁷

สังคมจารีตของสยามเมื่อก่อนสมัยใหม่นั้น ถ้ายอดความรู้ตามประเพณีแบบ “ครู” ความรู้ นั้นต้องเรียนผ่านความสัมพันธ์แบบครูกับศิษย์ ซึ่งการศึกษานั้นต้องยึดตำรา “จำตามต้นฉบับ”⁸ เป็นหลัก เพราะฉะนั้นความรู้ก่อนสมัยใหม่จึงไม่สนับสนุนการแสวงหาความรู้ด้วยตนเอง ต่อมาเมื่อ ความรู้เป็นสิ่งที่สามารถปรับปรุงและสะสมเพิ่มพูนได้ เนื่องจากการพิมพ์สามารถทำให้ผู้อ่านนั้น สามารถเรียนรู้ด้วยตนเองและเก็บสะสมหนังสือ ซึ่งมีฐานะเป็นแหล่งสะสมหรือคลังของความรู้

เมื่อทัศนคติเรื่องความรู้เปลี่ยนแปลงดังกล่าวพร้อมกับการยอมรับการพิมพ์ของชนชั้นนำ หนังสือวชิรญาณ ก็ได้รับการสนับสนุนจากชนชั้นนำด้วยการ “...พร้อมใจกันโดยการสามัคคี อุดสาหะ เรียบเรียงความขึ้นด้วยเรื่องแรงปัญญาตน แลชวนขยายเสาะหา เรื่องราวของเก่า ส่งมาลง พิมพ์...เพื่อเกื้อหนุนเพิ่มพูนการในหอพระสมุดวชิรญาณ ให้เจริญยิ่ง ๆ ขึ้น...”⁹ หนังสือวชิรญาณ พิมพ์ออกเป็นรายเดือนระหว่าง พ.ศ. 2427- 2429 และ พ.ศ. 2437- 2448 กับหนังสือวชิรญาณพิเศษ พิมพ์ออกเป็นรายสัปดาห์ ระหว่าง พ.ศ. 2428 - 2437 ปรากฏบทความหลากหลายประเภท เช่น ความรู้จากตะวันตกด้านต่างๆ ทั้งความรู้วิชาการและเรื่องวัฒนธรรมของตะวันตก นอกจากนี้ ยังมี ความรู้จากภายในท้องถิ่น ตำนานและเอกสารเก่า ซึ่งถูกนำมาตีพิมพ์ในหนังสือวชิรญาณ ดังนั้น นิตยสารเล่มนี้น่าจะสามารถเป็นภาพสะท้อนการทำกิจกรรมทางปัญญาและการแสวงหาความรู้ของ ชนชั้นนำ

ส่วนหอพระสมุดวชิรญาณก่อตั้งขึ้นเมื่อปี พ.ศ. 2424 โดยพระราชโอรสและธิดาในรัชกาล ที่ 4 เพื่อเป็นอนุสรณ์รำลึกถึงรัชกาลที่ 4 สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการเรียกว่าเป็น “ครั้ง สโมสรแลครั้งหอพระสมุด”¹⁰ นอกจากเป็นสถานที่ไว้สำหรับแสวงหาความรู้และสะสมรวบรวม หนังสือ ยังเป็นสถานที่เพื่อการพักผ่อนหย่อนใจ เช่น การให้บริการอาหาร การเล่นเกมบิลเลียด การจัด

⁷ กรมหมื่นเทวะวงศ์วโรปการ, “แจ้งความ,” วชิรญาณ 1 (จ.ศ.1246): 4.

⁸ พระยาอนุমানราชธนะ, การศึกษาเรื่องประเพณีไทยและชีวิตชาวไทยสมัยก่อน (พระนคร: คลังวิทยา, 2515), หน้า 447-478.

⁹ พระยาศรีสุนทรโวหาร, “คำนำ,” วชิรญาณพิเศษ 8 (วันศุกร์ เดือน 3 แรม 14 ค่ำ จ.ศ. 1248): 135.

¹⁰ สจข. ร.5 ศ 21/6 “หอพระสมุดเรื่องเงินค่าเรื่องต่างๆสำหรับหนังสือพิมพ์วชิรญาณ (20 ตุลาคม ร.ศ.114-1 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 116)

งานเลี้ยง เป็นต้น ซึ่งแตกต่างจากหอสมุดสาธารณะ หอสมุดมหาวิทยาลัย หอสมุดแห่งชาติที่ให้บริการค้นคว้าข้อมูลเพียงประการเดียว

ดังนั้น บทบาทของหอพระสมุดวชิรญาณ ซึ่งผลิตหนังสือวชิรญาณและวชิรญาณพิเศษ ที่มีความต่อเนื่องกันมาถึง 24 ปี ระหว่าง พ.ศ. 2427-2448 จึงแสดงให้เห็นความสนใจในความรู้ต่างๆ ของชนชั้นนำ ยิ่งไปกว่านั้น ยุครัชกาลที่ 5 เป็นยุคที่สยามมีการเปลี่ยนแปลงด้านต่างๆ ทั้งด้านรูปแบบของรัฐจากรัฐจารีตสู่รัฐสมบูรณาญาสิทธิ เสรีธุรกิจแบบจารีตที่ผลิตเพื่อยังชีพผู้เสรีธุรกิจเพื่อการค้า และการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรม ซึ่งมีผลมาจากการรับความรู้ ภูมิปัญญา และวัฒนธรรมตะวันตกของชนชั้นนำ ฉะนั้น ความรู้ที่ปรากฏในหนังสือวชิรญาณที่เป็นหนังสือของชนชั้นนำ น่าจะสะท้อนให้เห็นถึงความรู้ที่มีต่อยุคสมัยแห่งการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวนี้ด้วย

1.2 งานทบทวนวรรณกรรม

งานศึกษาที่เกี่ยวข้องกับกิจกรรมของหอพระสมุดวชิรญาณระหว่าง พ.ศ. 2424-2448 นั้น ประกอบไปด้วยสองส่วนคือ กิจกรรมในหอพระสมุดและการผลิตหนังสือวชิรญาณ ดังนั้น งานเขียนที่เกี่ยวกับหอพระสมุดก็สามารถแบ่งออกเป็นสองกลุ่มงานเช่นกัน คือ งานเขียนเกี่ยวกับประวัติศาสตร์หอพระสมุดวชิรญาณ และงานเขียนที่เกี่ยวข้องกับประวัติศาสตร์การพิมพ์ประเทศไทย ซึ่งสองส่วนนี้สัมพันธ์กับประวัติของหอพระสมุดวชิรญาณ

1.2.1 งานวิจัยหรืองานเขียนประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวกับหอพระสมุดวชิรญาณ

งานวิจัยหรืองานเขียนทางประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวข้องกับหอพระสมุดวชิรญาณนั้น มีการศึกษาค้นคว้าน้อย ส่วนใหญ่จะเป็นงานเขียนบรรยายความเป็นมาของประวัติหอพระสมุดวชิรญาณ หนังสือ ตำนานหอพระสมุด หอพระมณเฑียรธรรม หอวชิรญาณ หอพุทธศาสนสังคหะ แล หอสมุดสำหรับพระนคร ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาต่อราชานุภาพ (พ.ศ. 2459) มีเนื้อหาว่าหอพระสมุดในประเทศไทยมีพัฒนาการมาตั้งแต่หอพระมณเฑียรธรรมในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ส่วนหอพระสมุดวชิรญาณก่อตั้งขึ้นมาในฐานะ “เปนสมาคม”¹¹ ซึ่งมีกิจกรรมต่างๆ ได้แก่ การจัดงานเลี้ยงฉลอง การผลิตหนังสือวชิรญาณ เป็นต้น จนกระทั่งถึงการเปลี่ยนแปลงหอพระสมุดวชิรญาณเป็นหอพระสมุดวชิรญาณประจำพระนคร ที่มีฐานะเป็นหอสมุดสาธารณะที่ได้รับงบประมาณจากรัฐในการบริหารจัดการ นอกจากนี้ ตำนานหอพระสมุด ยังได้ปรากฏประวัติของหอพระมณเฑียรธรรม เป็นหอสมุดที่เก็บพระไตรปิฎก และหอพระพุทธศาสนสังคหะดูแลจัดเก็บเอกสาร หนังสือ และตำราตัวเขียนต่างๆ ที่เกี่ยวกับพุทธศาสนา ซึ่งตั้งอยู่ที่วัดเบญจมบพิตร

¹¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาต่อราชานุภาพ, ตำนานหอพระสมุด (พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ พระอินทเบญญา (สระคำ วัดตา) ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม วันที่ 22 ตุลาคม 2512.), หน้า 32.

หนังสือเรื่อง ตำนานหอพระสมุด สามารถกล่าวได้ว่าเป็นแม่แบบให้กับการเขียนประวัติศาสตร์หอสมุดแห่งชาติเล่มต่อ ๆ มาของกรมศิลปากร เช่น แมนมาส ชาลิต, ประวัติหอสมุดแห่งชาติ (กรุงเทพฯ: หอสมุดแห่งชาติ, 2509); กุลทรัพย์ เกษแม่นกิจ และคณะ, หอสมุดแห่งชาติจากอดีตถึงปัจจุบัน (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2528); กรมศิลปากร, หอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร (ราชบุรี: กรมศิลปากร, 2543) เนื่องจากหนังสือทั้งหมดนี้มีเนื้อหาไม่แตกต่างกันมากนัก และยังเน้นไปที่บทบาทของหอพระสมุดในเรื่องกิจกรรมการบริหารจัดการหนังสือ

ส่วนงานศึกษาวิทยานิพนธ์มหาบัณฑิตที่เกี่ยวกับหอพระสมุดวชิรญาณ ได้แก่ วรพจน์ วีรพลิน “พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระสมมตอมรพันธุ์: พระราชประวัติและผลงานที่เกี่ยวกับหอพระสมุดแห่งชาติ” (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาบรรณารักษศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525) ซึ่งเป็นงานที่เน้นศึกษาชีวประวัติของกรมพระสมมตอมรพันธุ์ และบทบาทของพระองค์ที่ทรงเกี่ยวข้องกับหอพระสมุดวชิรญาณตั้งแต่เริ่มต้นกิจการหอพระสมุด จนกระทั่ง พ.ศ. 2458 วิทยานิพนธ์เล่มนี้ศึกษาบทบาทของกรมพระสมมตอมรพันธุ์ด้านต่างๆ ทั้งบทบาทในด้านงานบริหาร งานจัดหาหนังสือ งานจัดหมวดหมู่และการทำบัญชีหนังสือนอกจากนี้วิทยานิพนธ์ได้วิเคราะห์เปรียบเทียบรูปแบบการจัดหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนครกับหอสมุดต่างประเทศอีกด้วย อย่างไรก็ตาม การศึกษานี้เน้นที่บทบาทของพระองค์มากกว่าบรรยายกิจกรรมโดยภาพรวมของหอพระสมุดวชิรญาณ และวิเคราะห์ระบบของหอพระสมุดวชิรญาณ

ส่วนบทความทางวิชาการที่เกี่ยวข้องกับหอพระสมุดวชิรญาณ ได้แก่ งานของ แพททริก โจรี (Patrick Jory) เรื่อง “Books and the Nation: The Making of Thailand’s National Library,” Journal of Southeast Asian Studies 2 (September 2000) ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของวิทยานิพนธ์เรื่อง “A History of the Thet Maha Chat And Its Contribution to a Thai Political Culture,” (A thesis submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy at Australia National University, 1998) บทความนี้มีเนื้อหาเกี่ยวกับบทบาทของหอพระสมุดวชิรญาณที่ในเวลาต่อมาคือหอสมุดแห่งชาติว่า เป็นหนึ่งในสถาบันที่มีบทบาทในการสร้างรัฐชาติในสมัยรัฐสมบูรณาญาสิทธิ เนื้อหาของบทความเริ่มด้วยการก่อกำเนิดหอพระสมุดวชิรญาณ อันมีสาเหตุมาจากแรงกระแทกจากยุคอาณานิคม เช่น ผลกระทบด้านการเปลี่ยนแปลงแนวคิดเกี่ยวกับ “ความรู้” ซึ่งเป็นการรับวัฒนธรรมจากตะวันตกในยุคอาณานิคม เป็นต้น บทความนี้ยังแสดงให้เห็นถึงบทบาทของหอพระสมุดวชิรญาณ ที่มีบทบาทส่วนหนึ่งในการสร้างรัฐสมัยใหม่ ได้แก่ การจัดหมู่หนังสือ การแสวงหาหนังสือ การชำระต้นฉบับหนังสือ การแจกจ่ายต้นฉบับของหอพระสมุดวชิรญาณเพื่อให้เจ้าภาพไว้จัดพิมพ์แจกเป็นของชำร่วย กิจกรรมเหล่านี้ถือว่าเป็นการสร้างความรู้ให้เป็นมาตรฐาน และเป็นส่วนหนึ่งของการสร้างรัฐชาติ อย่างไรก็ตาม บทความชิ้นดังกล่าวนี้ ไม่ได้กล่าวถึงกิจกรรมอื่น ๆ ของชนชั้นนำที่เกิดขึ้นในหอพระสมุดวชิรญาณ ได้แก่ การจัดงานเลี้ยง

สังสรรค์ กิจกรรมการพักผ่อนหย่อนใจอื่นๆ (การเล่นบิลเลียด การจัดพื้นที่จำหน่ายอาหาร) เป็นต้น ซึ่งแสดงถึงการรับวัฒนธรรมตะวันตก และการใช้เวลาว่างของชนชั้นนำอีกด้วย

1.2.2 งานวิจัยหรืองานเขียนที่เกี่ยวข้องกับประวัติการพิมพ์ของสยาม

ส่วนงานศึกษาประวัติศาสตร์การพิมพ์ของไทยที่มีเนื้อหาเรื่องเกี่ยวกับประวัติหนังสือ วชิรญาณ สามารถแบ่งได้เป็นสองประเภทอย่างกว้าง ๆ ก็คือ งานศึกษาประวัติและวิวัฒนาการการพิมพ์ในประเทศไทย และงานศึกษาบทบาทของสิ่งพิมพ์ประเภทต่างๆ ที่มีผลกระทบต่อประวัติศาสตร์ในยุคของรัฐสมบูรณาญาสิทธิ

ประเภทของงานศึกษาประวัติและวิวัฒนาการการพิมพ์ในประเทศไทย โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การศึกษาประวัติศาสตร์การพิมพ์ในยุครัฐสมบูรณาญาสิทธิ นั้น เป็นงานศึกษาประวัติของนิตยสาร และหนังสือพิมพ์ไล่เรียงกันในแต่ละรายชื่อนิตยสาร ซึ่งมีจุดเริ่มต้นจากบทบาทของมิชชันนารีเป็นต้นมา งานเขียนที่เกี่ยวข้องกับประวัติศาสตร์การพิมพ์ของไทยที่ศึกษาในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ มีทั้งงานเขียนในวงการนิเทศศาสตร์ ประวัติศาสตร์ หรือจากนักหนังสือพิมพ์อาชีพเอง ได้แก่ ขจร สุขพานิช, ก้าวแรกของหนังสือพิมพ์ในประเทศไทย (กรุงเทพฯ: คุรุสภา, 2526) หนังสือเล่มนี้เริ่มจากกำเนิดของแท่นพิมพ์ที่เป็นภาษาไทย อิทธิพลของมิชชันนารีและชาวตะวันตก บทบาทของมิชชันนารีคณะต่างๆ ต่อมาขจรได้ศึกษาบทบาทของบรรดามิชชันนารีที่มีบทบาทสำคัญในการผลิตหนังสือพิมพ์โดยเฉพาะอย่างยิ่งบทบาทของ “หมอบรัดเลย์” ทั้งการจัดพิมพ์หนังสือบางกอกกรีกอर्डเดอร์ กับหนังสือพิมพ์บางกอกคาเลนดาร์ (Bangkok Calendar) อีกทั้งยังศึกษาบทบาทหนังสือพิมพ์ของชนชั้นนำไทยคือ ดร.โณวาท และ คอตข่าวราชการ ปิดท้ายด้วยบทบาทของหมอสมิธในการผลิตหนังสือพิมพ์ สยามไสมย หนังสือของขจรเป็นเพียงการบรรยายเรื่องราวของประวัติของหนังสือพิมพ์และทั้งวิเคราะห์เนื้อหาเบื้องต้นในหนังสือแต่ละฉบับ

สุกัญญา ติระวนิช ประวัติการหนังสือพิมพ์ในประเทศไทยภายใต้ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ [พ.ศ.2325-2475] (กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช, พ.ศ.2525) สุกัญญาบรรยายวิวัฒนาการหนังสือพิมพ์ในยุคตั้งแต่การเข้ามาของหนังสือพิมพ์ของหมอบรัดเลย์ จนกระทั่งถึงสมัยเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ.2475 งานเขียนชิ้นนี้ให้ข้อมูลเกี่ยวข้องกับหนังสือพิมพ์หรือนิตยสารในแต่ละชื่อหัวหนังสือ โดยมีการแบ่งยุคงานเขียนกว้างๆเป็น 5 ยุค คือ ยุคแรกคือสมัยอิทธิพลฝรั่ง ซึ่งเป็นยุคที่หนังสือพิมพ์ของบรรดามิชชันนารีมีบทบาทในสังคม ยุคที่สองคือสมัยราชสำนัก เป็นยุคที่สุกัญญาวิเคราะห์บทบาทของหนังสือพิมพ์ว่า “ตกอยู่เป็นของบรรดาเจ้านาย”¹² ดังนั้น เนื้อหา

¹² สุกัญญา ติระวนิช, ประวัติการพิมพ์หนังสือพิมพ์ในประเทศไทยภายใต้ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ (กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช, 2525), หน้า 3.

จึงเน้นศึกษาหนังสือพิมพ์ที่เป็นของกลุ่มเจ้านายและขุนนางเป็นหลัก ยุคที่สามคือสมัยหัวเลี้ยว หัวต่อจากราชสำนักไปสู่สามัญชน สุกัญญาได้ศึกษางานเขียนของ ก.ศ.ร.กุหลาบ กับ เทียนวรรณ ยุคที่สี่คือ รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 เป็นยุคสมัยใหม่ของวงการ หนังสือพิมพ์ “เป็นยุคที่หนังสือพิมพ์ลดระดับสู่มวลชนมากขึ้น”¹³ และเป็นยุคที่หนังสือพิมพ์เจริญก้าวหน้าเป็นอย่างมาก ยุคสุดท้ายคือ ยุคที่หนังสือพิมพ์เสื่อมเสรีภาพ เริ่มตั้งแต่ช่วงปี พ.ศ. 2475 เป็นต้นไป เป็นยุคที่อำนาจรัฐหลังเปลี่ยนแปลงการปกครองคุกคามเสรีภาพหนังสือพิมพ์ อย่างไรก็ตาม การแบ่งยุคสมัยรัชกาลที่ 6 เป็นยุคที่หนังสือพิมพ์เจริญสูงสุด เพราะว่า “ทรงพยายามที่จะเปิดเสรีภาพแก่นักหนังสือพิมพ์ให้มากที่สุดเท่าที่จะทำได้”¹⁴ เพื่อที่จะทรงสอนประชาธิปไตยให้แก่ประชาชนก่อนที่จะเปลี่ยนแปลงการปกครอง และการเปิดเสรีภาพแก่นักหนังสือพิมพ์ เพราะทรงเป็นนักเรียนอังกฤษจึงได้รับอิทธิพลแสดงความคิดเห็นในหนังสือพิมพ์จากอังกฤษนั้น การตีความของสุกัญญาได้ละเลยปัญหาในเรื่อง สิทธิสภาพนอกอาณาเขต อันมีผลให้หนังสือพิมพ์สามารถใช้ช่องว่างเรื่องนี้ในการวิจารณ์การบริหารงานของชนชั้นนำได้ และมีผลทำให้รัชกาลที่ 6 ต้องออกมาเขียนบทความตอบโต้ กับหนังสือพิมพ์ที่เขียนวิจารณ์การบริหารงานของพระองค์ เนื่องจากรัฐไม่สามารถใช้กฎหมาย ได้แก่ พระราชบัญญัติการพิมพ์ พ.ศ. 2465 เพื่อควบคุมสิ่งพิมพ์ เพราะว่าเจ้าของหนังสือพิมพ์เหล่านี้มักเป็นคนในสังกัดต่างประเทศ ซึ่งเวลามีคดีความต้องขึ้นศาลของแต่ละประเทศที่คู่ความสังกัด¹⁵ ส่วนงานเขียนของสุภาพันซ์ บุญสะอาด, ประวัติหนังสือพิมพ์ในประเทศไทย (กรุงเทพฯ: บรรณกิจ, 2517) งานของประยูทธ สิทธิพันธ์, ฐานันดรที่สี่, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ: บพิธการพิมพ์, 2526) มีลักษณะการตีความใกล้เคียงกับงานของสุกัญญา

งานของระวีวรรณ ประกอบผล, นิตยสารไทย (กรุงเทพฯ: โครงการเผยแพร่ผลงานวิจัย ฝ่ายวิจัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2530) ซึ่งบรรยายข้อมูลว่านิตยสารไทยเริ่มต้นจากมิชชันนารีในสมัยปลายรัชกาลที่ 3 จนกระทั่งถึง พ.ศ. 2527 เนื้อหากล่าวถึงกำเนิดและวิวัฒนาการของนิตยสารไทย ประเภทของนิตยสาร เช่น นิตยสาร สตรี กีฬา การเมือง เป็นต้น บทบาทและหน้าที่นิตยสารที่มีผลกระทบต่อสังคมไทย การตีความของระวีวรรณไม่ได้แตกต่างจากงานของสุกัญญา เช่น รัชกาลที่ 6 เป็นยุคที่ “ทรงเปิดโอกาสให้มีการแสดงความคิดเห็นผ่านทางหนังสือพิมพ์และนิตยสารอย่างเสรี...”¹⁶

¹³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 4.

¹⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 69.

¹⁵ Matthew Copland, “Contested Nationalism and the 1932 Overthrow of the Absolute Monarchy in Siam” (A thesis submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of the Doctorate of Arts at the Australian National University 1993.), pp. 78-79.

¹⁶ ระวีวรรณ ประกอบผล, นิตยสารไทย (กรุงเทพฯ: โครงการเผยแพร่ผลงานวิจัย ฝ่ายวิจัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2530), หน้า 54.

หนังสือของอำเภอ จันทบุรี, วิวัฒนาการการพิมพ์หนังสือในประเทศไทย (กรุงเทพฯ: วรรณศิลป์, 2516) ซึ่งหนังสือเล่มนี้ได้พัฒนามาจากวิทยานิพนธ์เรื่อง “ประวัติและวิวัฒนาการการพิมพ์หนังสือในประเทศไทย” (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาบรรณารักษศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2515) หนังสือเล่มนี้เริ่มจากประวัติการพิมพ์ตั้งแต่อดีตของโลกทั้งตะวันออกและตะวันตก และได้ศึกษากระบวนการพิมพ์ทั้งเทคนิคการพิมพ์ องค์ประกอบในการพิมพ์ ส่วนต่อมาก็คือประวัติการพิมพ์หนังสือในประเทศไทยโดยเริ่มตั้งแต่ สมเด็จพระนารายณ์ จนกระทั่งถึงสมัยทศวรรษ พ.ศ.2510 หนังสือเล่มนี้เน้นไปที่การศึกษา กระบวนการการพิมพ์ ทั้งกระดาษ การเย็บเล่ม หมึกพิมพ์ แทนพิมพ์ อย่างไรก็ตาม หนังสือเล่มนี้ ยังคงมองว่ายุคของรัชกาลที่ 6 ว่าเป็นที่มีเสรีภาพการพิมพ์

งานของคณะกรรมการประวัติการพิมพ์ในประเทศไทย, สยามพิมพ์การ: ประวัติศาสตร์การพิมพ์ในประเทศไทย (กรุงเทพฯ: มติชน, 2549) เนื้อหาของหนังสือกล่าวถึงประวัติศาสตร์การพิมพ์ โดยภาพรวมเหมือนกับงานเขียนชิ้นอื่นๆ เนื้อหาของหนังสือแบ่งออกเป็นสามส่วน คือ ส่วนแรก ประวัติศาสตร์การพิมพ์และโรงพิมพ์ตั้งแต่สมัยอยุธยาจนกระทั่งถึงประมาณทศวรรษ 2520 ส่วนแรกนี้มีเนื้อหาในหัวข้อรองที่ศึกษาอีกสามด้าน คือ “ด้านหนังสือพิมพ์” เริ่มจากบทบาทของชาวตะวันตก ซึ่งได้ผลิตหนังสือพิมพ์ฉบับต่างๆ เริ่มจาก Bangkok Daily Advertiser (พ.ศ.2411) หนังสือพิมพ์ที่ทั้งชนชั้นนำและสามัญชนผลิต จนกระทั่งถึง หนังสือพิมพ์ทศวรรษ 2510 ซึ่งเน้นบทบาทหนังสือพิมพ์ที่มีผลกระทบในด้านการเมือง ส่วนที่สอง “ด้านนิตยสาร” ได้เริ่มเนื้อหาจากบทบาทของมิชชันนารี เมื่อปลายพุทธศตวรรษที่ 24 นิตยสารมีรูปแบบไม่แตกต่างไปจากหนังสือพิมพ์มากนัก แต่ต่างกันที่กำหนดเวลาออกเป็นรายคาบ ซึ่งเนื้อหาใน สยามพิมพ์การ มีเพียงให้ข้อมูลประวัติของนิตยสารของแต่ละเล่มเท่านั้น สุดท้าย “ด้านกิจการโรงพิมพ์” ก็เช่นกันเริ่มจากโรงพิมพ์ของบรรดาเหล่ามิชชันนารี ได้แก่ หมอบรัดเลย์ โรงพิมพ์หมอสมิทธิ จนกระทั่งถึงโรงพิมพ์ปัจจุบันที่ผลิตหนังสือแบบฉบับพกพา ส่วนที่สองว่าด้วย บทวิเคราะห์ “ชาติไทยในสิ่งพิมพ์” ว่าด้วยบุคคล สังคม ที่มีผลกระทบต่อการพิมพ์ในยุคแรกของไทย ส่วนบทวิเคราะห์นี้ทำให้ สยามพิมพ์การ เป็นงานประวัติศาสตร์การพิมพ์ที่แตกต่างจากงานประวัติการพิมพ์ที่กล่าวมาในข้างต้น ส่วนของหนังสือส่วนนี้ได้วิเคราะห์ผลกระทบการพิมพ์ด้านต่างๆ ได้แก่ การพิมพ์ที่มีผลกระทบต่อการถ่ายทอดความรู้ เช่น ผลกระทบของการพิมพ์ที่มีต่อประเพณีของครู เป็นต้น การรับความรู้จากตะวันตกที่มากับสิ่งพิมพ์ในสังคมไทย และวัตถุประสงค์หรือ “กลยุทธ์” ของการใช้ประโยชน์จากการพิมพ์หนังสือพิมพ์ สยามพิมพ์การ กล่าวถึงกลยุทธ์การใช้ประโยชน์จากการพิมพ์ของบรรดามิชชันนารี ทั้งเพื่อการเผยแพร่ศาสนาและการนำความรู้ที่ทันสมัยมาเปรียบเทียบกับสังคมแบบจารีต เพื่อแสดงให้เห็นความเหนือกว่าของความรู้และศาสนาของตะวันตก และกลยุทธ์การใช้การพิมพ์ของชนชั้นนำของไทยเพื่อสร้างสำนึกร่วมกันบางประการภายในรัฐ ส่วนที่สามเป็นเรื่องของประวัติของหนังสือพิมพ์ มติชน

งานวิทยานิพนธ์ที่ศึกษาบทบาทของสิ่งพิมพ์ประเภทต่างๆ ที่มีผลกระทบต่อประวัติศาสตร์สมัยรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์นั้น ได้มีประเด็นวิเคราะห์เกี่ยวกับการพิมพ์ของชนชั้นนำหลากหลายด้าน ได้แก่ ธนาพล ถิมอภิชาติ “The Public Sphere and the Birth of ‘Literature’ in Siam” (A thesis submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Master of Arts (History) at University of Wisconsin-Madison, 2003) เนื้อหาของวิทยานิพนธ์เล่มนี้ กล่าวถึงการกำเนิดของพื้นที่สาธารณะ (Public Sphere) ในตั้งแต่ปลายพุทธศตวรรษที่ 24 ซึ่งเกิดจากการนำเทคโนโลยีการพิมพ์ และการเปลี่ยนโครงสร้างความสัมพันธ์เชิงอำนาจของอาณาจักร โดยเฉพาะอย่างยิ่งการเข้ามาของมิชชันนารี ที่เข้ามาเผยแพร่ศาสนาผ่านการพิมพ์หนังสือ ในขณะที่เดียวกันก็ได้ผลิตหนังสือพิมพ์ ที่มีเนื้อหาวิจารณ์ชนชั้นปกครองสมัยรัชกาลที่ 4 เผยแพร่ผ่านพื้นที่สาธารณะ ตัวอย่างที่เห็นเด่นชัดคือ หนังสือพิมพ์ บางกอกรีคอร์เดอร์ของหมอบรัดเลย์ มีเนื้อหาวิจารณ์การทำงานของชนชั้นปกครองทั้งการทุจริตในหน้าที่ ประเด็นเรื่องศีลธรรม แม้กระทั่งการวิพากษ์พุทธศาสนา งานเขียนของมิชชันนารีและปัญญาชนในกรุงเทพฯ ซึ่งเผยแพร่ออกสู่สังคม และมีเนื้อหาที่วิพากษ์วิจารณ์ชนชั้นนำผ่านพื้นที่สาธารณะ เป็นสิ่งที่ท้าทายอำนาจของชนชั้นปกครอง และพื้นที่สาธารณะนี้ ทำให้ชนชั้นปกครองไม่สามารถครอบงำด้านการเมือง และวัฒนธรรมไว้กับชนชั้นปกครองทั้งหมด

เมื่อสมัยรัชกาลที่ 5 สิ่งพิมพ์ประเภทต่าง ๆ ท้าทายอำนาจของชนชั้นนำ เช่น กรณีของ นิราศหนองคาย แต่งโดยหลวงพัฒนพงษ์ภักดี วิพากษ์คำสั่งการเดินทัพของสมเด็จพระยามหาวชิรุณหิศ และแสดงให้เห็นปัญหาความลำบากของชนชั้นล่าง ได้แก่ ไพร่พลที่ถูกเกณฑ์ไปทำสงครามกับหัวเมืองภาคตะวันออกเฉียงเหนือและลาว จากตัวอย่างนี้ชนชั้นนำตระหนักว่าการพิมพ์ทำให้การควบคุมงานเขียนที่วิจารณ์ชนชั้นนำทำได้ยากขึ้น ดังนั้น ชนชั้นปกครองจึงวิจารณ์โต้ตอบด้วยการลดความน่าเชื่อถือของงานเขียนที่วิจารณ์ชนชั้นปกครอง โดยเฉพาะอย่างยิ่งสมัยรัชกาลที่ 6 พระองค์ถูกวิจารณ์จากหนังสือพิมพ์การเมืองฉบับต่าง ๆ ทำให้พระองค์จึงเขียนพระราชวิจารณ์ตอบโต้ผ่านหนังสือที่พระองค์สนับสนุนด้วยนามปากกาต่าง ๆ เพื่อลดความน่าเชื่อถือของคำวิจารณ์ลง

นอกจากนี้สมัยรัชกาลที่ 6 พระองค์ทรงตั้งสถาบันเพื่อวิจารณ์วรรณกรรม และสร้างกฎเกณฑ์ว่า วรรณกรรมเรื่องใดที่เป็นวรรณกรรมที่ดี และเรื่องใดที่เป็นวรรณกรรมไม่ดี สถาบันนี้คือ “วรรณคดีสโมสร”¹⁷ หน้าที่หลักของวรรณคดีสโมสรคือ การสร้างมาตรฐานทางวรรณคดีว่าเรื่องใดควรอ่าน และเรื่องใดไม่ควรอ่าน งานประพันธ์ที่ควรค่าแก่การอ่านส่วนมากเป็นวรรณคดี

¹⁷ วรรณคดีสโมสร ก่อตั้งเมื่อวันที่ 23 ธันวาคม พ.ศ. 2457 เพื่อสนับสนุนการแต่งหนังสือภาษาไทยด้วยภาษาที่ถูกต้อง ซึ่งมีพระราชกฤษฎีกา และข้อบังคับวรรณคดีสโมสร วรรณคดีสโมสรมีคณะกรรมการเพื่อไว้พิจารณาออบรางวัลและประกาศนียบัตรให้กับหนังสือที่แต่งดี ดู กรมศิลปากร, หอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร (ราชบุรี: กรมศิลปากร, 2543), หน้า 121-125.

ของชนชั้นนำ แต่งานเขียนของสามัญชนถูกประเมินว่าเป็นงานที่ไม่มีคุณค่า ไร้สาระ ใช้ภาษาไม่ถูกต้องตามหลักภาษา มรดกของวรรณคดีสโมสรก็คือ วรรณกรรมที่ยอมรับจากวรรณคดีสโมสร กลายเป็นวรรณกรรมที่มีคุณค่า ซึ่งเหมือนกับสถานะของงานเขียน ที่ได้รับตีพิมพ์จากหอพระสมุดวชิรญาณ ภายใต้พระนิพนธ์คํานําของสมเด็จพระยาธรรมาธิบดีฯ กรมพระยาดํารงราชานุภาพ กลายเป็นความรู้และงานวรรณศิลป์ที่เป็นมาตรฐานของสังคม

งานวิทยานิพนธ์อีกเล่มของ ธนาพล ลีมอภิชิต “The prescription of Good Books: the formation of the discourse and cultural authority of literature in modern Thailand (1860s-1950s)” (A thesis submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy at University of Wisconsin-Madison, 2008) ศึกษาการก่อตัวและเปลี่ยนแปลงของวาทกรรมหนังสือระหว่างต้นพุทธศตวรรษที่ 25 และปลายพุทธศตวรรษที่ 25 ผลการศึกษาพบว่าแนวคิดในการกำหนดรูปแบบของ “หนังสือดี” ซึ่งเป็นปฏิกิริยาของชนชั้นนําราชสำนัก ที่ไม่สามารถควบคุมพื้นที่สาธารณะได้ ดังนั้น ชนชั้นนําจึงใช้อํานาจในการสร้างมาตรฐานงานวรรณกรรมที่ดี วรรณกรรมที่ควรอ่าน ควรรักษาอนุรักษ์ และควรให้คุณค่า วาทกรรมหนังสือดีที่มีจุดเริ่มต้นจากราชสำนัก กลายเป็นจุดยืนที่สำคัญของอํานาจทางวัฒนธรรมของกลุ่มคนต่างๆ ของสังคมในสมัยต่อมา เช่น นักเขียนระดับชาติ ปัญญาชน นักการศึกษา นักหนังสือพิมพ์ เป็นต้น กลุ่มคนดังกล่าวนี้แสดงรสนิยม ความสนใจ ความเชื่อและอุดมการณ์ของตนตามวาทกรรมหนังสือดีที่ถูกผลิตขึ้นไว้ ดังนั้น วาทกรรมหนังสือดีไม่เพียงแต่เป็นเรื่องของวรรณกรรมเท่านั้น แต่เป็นหลักหมายของการแบ่งแยกทางสังคม ทางวัฒนธรรม และอุดมการณ์ นอกจากนี้ กลุ่มคนดังกล่าวนี้ไม่เพียงแต่ให้ความสำคัญแก่งานวรรณกรรมบางชิ้น ที่ผ่านการจัดรายชื่อและการตัดสินให้รางวัลวรรณกรรมดีเด่น แต่ยังสามารถสร้าง “วาทกรรมสำหรับการตัดสิน” คือกรอบในการให้คํานิยามของวรรณกรรมว่า หนังสือเล่มใดควรได้รับการยกย่องว่าเป็นหนังสือดี และหนังสือเล่มใดไม่ดี กรอบดังกล่าวดังเช่น การใช้ความสุภาพและความถูกต้องการใช้ภาษา หรือสร้างเกณฑ์การแบ่งว่างานวรรณกรรมเล่มไหนเป็น “วรรณคดี” และวรรณกรรมเรื่องใดเป็นเพียงเรื่อง “อ่านเล่น” ในบางกรณีวาทกรรมของการตัดสินได้นำแนวคิดแบบงานศิลปะมาประกอบการตัดสิน หรือ “งานวรรณศิลป์” ยิ่งไปกว่านั้น เกณฑ์การตัดสิน “หนังสือดี” ก็ใช้แนวคิดคุณค่าเชิงสุนทรียะ หรือการให้คุณค่าประวัติศาสตร์วรรณกรรม บางครั้งเรื่องหน้าที่ของวรรณกรรมถูกนำมาใช้เป็นเกณฑ์การตัดสิน ตัวอย่างเช่น วรรณกรรมในฐานะเป็นเครื่องเตือนใจในการใช้ชีวิต สะท้อนวัฒนธรรมของชาติ และสะท้อนภาพชีวิตและผู้คนในสังคม

งานที่ศึกษาบทบาทการพิมพ์ที่มีผลกระทบทางการเมืองในยุคสมบูรณาญาสิทธิราชย์ อีกชิ้นหนึ่งก็คือ งานวิทยานิพนธ์ของแมทธิว โคปลแลนด์ (Matthew Copeland) เรื่อง “Contested Nationalism and the 1932 Overthrow of the Absolute Monarchy in Siam” (A thesis submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree for the Doctorate of Arts at the Australian

National University, 1993) วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ ได้ศึกษาการก่อตัวของความคิดชาตินิยมของปัญญาชนและนักหนังสือพิมพ์ในกรุงเทพฯ ผ่านการวิเคราะห์การ์ตูนล้อการเมืองและงานเขียนในหนังสือพิมพ์

ในช่วงรัชสมัยรัชกาลที่ 5 สยามเผชิญหน้ากับลัทธิจักรวรรดินิยมของตะวันตก รัชกาลที่ 5 และพระบรมวงศานุวงศ์ จึงสร้างแนวคิดชาตินิยมแบบทางการ ส่งผ่านสู่สามัญชน เพื่อให้การสนับสนุนการปกครองของราชวงศ์จักรี เช่นเรื่องความสามัคคีภายใต้พระมหากษัตริย์ อย่างไรก็ตามช่วงปลายรัชสมัยรัชกาลที่ 5 ได้เริ่มมีผู้ที่ท้าทายรัฐบาล ซึ่งต้องการรัฐตามอุดมคติอีกแบบหนึ่ง เช่น บทบาทของเทียนวรรณ เมื่อสมัยรัชกาลที่ 6 กิจการหนังสือพิมพ์ขยายตัวขึ้นมา หนังสือพิมพ์เหล่านี้วิพากษ์วิจารณ์การบริหารงานของรัฐบาลของพระองค์ และต่อมาจนถึงสมัยรัชกาลที่ 7 สิ่งปรากฏในหนังสือพิมพ์ ทั้งการ์ตูนล้อการเมืองและเนื้อหาหนังสือพิมพ์ ถือเป็นรูปแบบชาตินิยม อันแตกต่างจากรูปแบบชาตินิยมของพระมหากษัตริย์ รูปแบบชาตินิยมของหนังสือพิมพ์ของสามัญชนที่วิจารณ์รัฐบาลนี้มีลักษณะเป็นชาตินิยมแบบประชาชน (Popular Nationalism) มีทั้งการต่อต้านอาณานิคมตะวันตก การวิจารณ์ในเรื่องการบริหารงานที่ผิดพลาดของราชสำนัก การมองว่าชนชั้นนำเป็นผู้ขัดขวางความก้าวหน้าของชาติ ฯลฯ การท้าทายจากนักหนังสือพิมพ์นี้เป็นสถานะที่ไม่ได้แตกต่างไปจากอาณานิคมต่างๆ รอบรัฐสยาม ซึ่งท้าทายผู้ปกครองที่เป็นชาวตะวันตกด้วยความคิดชาตินิยมแบบประชาชน ความรู้สึกชาตินิยมของสามัญชนจึงเป็นแรงกระตุ้นสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ถูกล้มเลิกไป

งานวิทยานิพนธ์อีกเล่มหนึ่งเกี่ยวกับประวัติศาสตร์การพิมพ์ในยุคสมบูรณาญาสิทธิ คือ วิทยานิพนธ์ของสุรพงษ์ จันทร์เกษม “หนังสือวัดเกาะ: การสืบทอดและปรับเปลี่ยนทัศนคติและค่านิยมในสังคมไทย พ.ศ. 2465-2475” (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2547) งานวิทยานิพนธ์เล่มนี้ แม้ว่าจะไม่เกี่ยวข้องกับการผลิตนิตยสารของชนชั้นนำ แต่เปรียบเทียบเป็นด้านตรงกันข้ามของสิ่งพิมพ์ของชนชั้นนำ ทั้งประเภทของการพิมพ์ ทัศนคติของการเสพงานเขียน “หนังสือวัดเกาะ” เป็นกลุ่มของงานวรรณกรรมประเภท “จักรๆ วงศ์ๆ” ที่พิมพ์บริเวณวัดสัมพันธวงศ หรือ วัดเกาะ อันที่จริงการพิมพ์งานประเภท “จักรๆ วงศ์ๆ” เริ่มจากโรงพิมพ์ของหมอสุมิต ซึ่งเน้นการพิมพ์หนังสือที่มีราคาถูกลง และเรื่องราวที่นำมาตีพิมพ์ส่วนมากเป็นกลอน “จักรๆ วงศ์ๆ”

เมื่อกิจการโรงพิมพ์ของหมอสุมิตทยกเลิก ก็มีโรงพิมพ์ ซึ่งอยู่บริเวณย่านวัดเกาะรับพิมพ์งานแบบจักรๆ วงศ์ๆ แทนต่อมา เนื้อหางานเขียนของกลุ่มงาน “หนังสือวัดเกาะ” ได้สะท้อนค่านิยมทางพุทธศาสนาและไตรภูมิ แต่เมื่อโครงสร้างทางเศรษฐกิจและสังคมได้เปลี่ยนแปลงไป ทั้งการยกเลิกระบบไพร่ทาส และความรุ่งเรืองของเศรษฐกิจการค้ากับเงินตรา รวมถึงกายภาพของเมืองที่เปลี่ยนไป “หนังสือวัดเกาะ” จึงเปลี่ยนรูปแบบเป็นกลอนลำตัดที่มีเนื้อหาสะท้อนสังคม รายงานข่าวสารผ่านกลอนลำตัด ทั้งนี้เพื่อให้คนที่ไม่สามารถอ่านออกเขียนได้มีส่วนร่วมเสพงาน

วรรณกรรม โดยผ่านการฟัง แม้ว่าจากการศึกษาของสุรพงษ์จะไม่เกี่ยวข้องกับบทบาทของหนังสือ วชิรญาณ ซึ่งเป็นสิ่งพิมพ์ของชนชั้นนำ แต่งานของสุรพงษ์ก็สะท้อนรสนิยมของชาวบ้าน ซึ่งตรงข้ามกับรสนิยมของชนชั้นนำได้เป็นอย่างดี เช่น ชนชั้นนำปฏิเสธงานประเภทนิทานจักรๆ วงศ์ๆ เนื่องจากนิทานบางเรื่องมีเนื้อหาเสียดสีชนชั้นนำ ดังนั้น ชนชั้นนำจึงลดคุณค่าของงานประพันธ์ดังกล่าวว่าเป็นเรื่องไม่มีเหตุผล แต่งคิดรูปแบบฉันทลักษณ์ สะกดคำไม่ถูกต้อง ในระดับสามัญชนแล้วงาน “หนังสือวัดเกาะ” กลับเป็นที่นิยมชมชอบเพราะว่า สังคมชาวบ้านยังเป็นสังคมแบบมุขปาฐะอยู่

หนังสือเล่มหนึ่งที่มีส่วนช่วยให้เข้าใจชนชั้นนำไทยกับการแสวงหาความรู้ในช่วงต้น – กลางพุทธศตวรรษที่ 25 ได้แก่ หนังสือเรื่อง Autobiography: The Life of Prince-Patriarch Vajiranana of Siam, 1860-1921 (Ohio: Ohio University Press, 1979) ซึ่งเป็นหนังสือแปลจากเรื่อง พระประวัติศรีเสด็จ¹⁸ ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส แปลและเขียนบทนำโดย ครีจ เจ เรย์โนลด์ส (Craig J. Reynolds) บทนำของหนังสือดังกล่าวนี้ บรรยายถึงพระประวัติของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ตั้งแต่ พ.ศ. 2403 – 2464 แต่ใน พระประวัติศรีเสด็จ นั้น เนื้อหาได้สิ้นสุดลงเพียง พ.ศ. 2425 ในตอนที่พระองค์ได้รับสมณศักดิ์เป็นพระราชกษัตริย์ขึ้นเจ้าคณะรองแห่งคณะธรรมยุติกนิกาย และช่วงที่พระองค์สถาปนาอิสริยยศ “ทรงกรม” พระประวัติศรีเสด็จ แสดงให้เห็นถึงชีวิตในราชสำนักผ่านพระประวัติของพระองค์ ทั้งการศึกษาทั้งในแบบจารีต และแบบตะวันตก วิถีชีวิตตอนวัยหนุ่ม ช่วงพระประวัติตอนที่ทรงผนวชในวัดของนิกายธรรมยุติ ส่วนบทนำของเรย์โนลด์สกล่าวถึงบทบาทในฐานะที่เป็นเจ้าอาวาสวัดบวรนิเวศวิหาร ซึ่งต้องควบคุมหลักสูตรการสอนภาษาบาลีของมหามกุฏราชวิทยาลัย การผลิตนิตยสาร ธรรมจักร ที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับข่าวของมหามกุฏราชวิทยาลัย และบทความเกี่ยวกับพุทธธรรม การเทศนา บทนำของเรย์โนลด์ส ยังกล่าวถึงบทบาทของพระองค์ร่วมกับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ในฐานะที่ทรงเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ในการส่งเสริมการขยายการศึกษาตามเขตหัวเมืองทั่วประเทศ โดยให้วัด ซึ่งเป็นแหล่งเรียนรู้เดิมสมัยจารีต มีบทบาทในการสอนหนังสือแบบเรียนจากส่วนกลาง เนื้อหาของบทนำนี้บรรยายถึงความสัมพันธ์กับหมอโกแวน (Dr. Peter Gowan) ในฐานะแพทย์ประจำพระองค์ และที่ปรึกษาส่วนพระองค์ พระองค์ทรงมีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกันตั้งแต่ทรงยังเป็นวัยหนุ่ม และพระองค์ยังนับถือโกแวนเป็นอาจารย์ ส่วนสุดท้ายได้กล่าวถึงการขึ้นดำรงตำแหน่งพระสังฆราชในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. 2453 การบริหารคณะสงฆ์ของพระองค์ทั่วประเทศ เช่น การออกตรวจการคณะสงฆ์ในหัวเมือง

¹⁸ “พระประวัติศรีเสด็จ,” ใน สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระราชประวัติรัชกาลที่ 5 ก่อนเสวยราชย์ พระบรมราชประวัติ พระประวัติกรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ (กรุงเทพฯ: กุรุสภา, 2504), หน้า 170-272.

ต่างๆระหว่าง พ.ศ. 2455- 2460 ทำให้เกิดการแลกเปลี่ยนข้อมูลระหว่างชนชั้นนำกรุงเทพฯ กับ พระสงฆ์ในท้องถิ่น และช่วยให้เกิดเอกภาพในรัฐสยามในยุคชาตินิยมแห่งสมัยรัชกาลที่ 6

นอกจากนี้ พระองค์ยังทรงช่วยรัชกาลที่ 6 ในการขยายความคิดชาตินิยม เช่น พระนิพนธ์ บทความเรื่อง “ The Buddhist Attitude Towards National Defense and Administration” (พ.ศ. 2459) และ “The Triumph of Right” (พ.ศ. 2462) แปลโดยใช้นามปากกาว่า “One of his disciples” (ซึ่งในคำนำ เรย์โนลด์ส์มองว่าน่าจะเป็นรัชกาลที่ 6 ทรงแปล) เนื้อหาเน้นไปที่ให้ความสำคัญกับความชอบธรรมของทหารในการทำสงครามเพื่อการปกป้องรักษารัฐ อันที่จริงแนวคิดของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสนี้มีมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 อีกด้วย กล่าวโดยสรุปพระประวัติของพระองค์ช่วยฉายภาพการศึกษา และการแสวงหาความรู้ของชนชั้นนำสยามยุคต้นพุทธศตวรรษที่ 25 ทั้งการศึกษาแบบจารีต เช่น การเรียนการจารตัวหนังสือ ฝึกอ่าน ภาษาขอมและภาษาบาลี กับอักษณในราชสำนัก เป็นต้น ซึ่งเป็นการเรียนตัวต่อตัวแบบประเพณีครู และการศึกษาแบบตะวันตกที่พระองค์เรียนหนังสือกับครูแปดเตอร์สัน (Francis George Patterson)

จากงานทบทวนวรรณกรรมข้างต้นเห็นได้ว่ายังไม่มียานวิจัยที่ศึกษาหอพระสมุดวชิรญาณ ในฐานะที่เป็นสถานที่สำหรับพักผ่อนหย่อนใจกับแสวงหาความรู้ของชนชั้นนำ และหนังสือวชิรญาณ ในฐานะสิ่งพิมพ์ของหอพระสมุด ที่แสดงให้เห็นถึงความสนใจ ทั้งความรู้ที่มาจากภายในสังคมสยาม เช่น ความรู้จากท้องถิ่น ราชประเพณี พิธีและสัตว์ในท้องถิ่น และความรู้ของตะวันตก ซึ่งความรู้ดังกล่าวนี้สอดคล้องกับการเผชิญหน้ากับลัทธิอาณานิคม และการก่อตัวของรัฐสมบูรณาญาสิทธิ

การเปลี่ยนแปลงสังคมจาก “สยามเก่า” สู่ “สยามใหม่” ซึ่งสามารถศึกษาจากงานเขียนด้านประวัติศาสตร์ช่วงต้นรัตนโกสินทร์จนถึงสมัยรัชกาลที่ 5 ผู้วิจัยเห็นว่าอิทธิพลของลัทธิอาณานิคมตั้งแต่ปลายพุทธศตวรรษที่ 24 เป็นสิ่งสำคัญไม่น้อยไปกว่าพลวัตหรือปัจจัยภายในสังคม งานที่ศึกษาการเปลี่ยนแปลงจากสังคม “สยามเก่า” สู่ “สยามใหม่” โดยเน้นความสำคัญจากพลวัตภายใน ดังเช่นงานศึกษาของอรรถจักร์ สัตยานุรักษ์ การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นนำไทย ตั้งแต่รัชกาลที่ 4-พ.ศ. 2475¹⁹ มองว่าการเปลี่ยนแปลงทางสังคมจากสยามเก่าสู่สยามใหม่เกิดจากปัจจัยภายใน มีรากฐานมาจากการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมการเมืองในปลายพุทธศตวรรษที่ 24 ซึ่งส่งผลให้โลกทัศน์ของชนชั้นนำเปลี่ยนแปลง อันได้แก่ ความเปลี่ยนแปลงสำนึกทางกาลเวลา เป็นผลมาจาก ความคิดเรื่องจักรวาลวิทยาแบบโลกไตรภูมิค่อย ๆ เลื่อมลง ชนชั้นนำเริ่มมีแนวคิดทางเวลาที่อยู่บนพื้นฐานประสบการณ์ที่เป็นจริง ทำให้การมองเวลาของชนชั้นนำเป็นเส้นตรง ซึ่งทำให้เกิดความคิดว่า ช่วงเวลาที่มนุษย์มีชีวิตอยู่นี้ มนุษย์มีศักยภาพที่ทำให้ตนเองและสังคมดำเนิน

¹⁹ อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์, การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นนำไทย ตั้งแต่รัชกาลที่ 4-พ.ศ. 2475 (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2538)

ไปสู่ความก้าวหน้าได้ ต่อมา ความคิดเรื่องรัฐและกษัตริย์ ได้เปลี่ยนความคิดจากรัฐแบบจักรวรรดิที่มีราชาธิราชปกครอง มาเป็นรัฐที่มีอาณาเขตที่แน่นอน และกษัตริย์ก็มีฐานะเป็นมนุษย์สามารถใช้อำนาจ “กระทำ” การต่างๆ เหนือดินแดนในอาณาเขตของรัฐ เมื่อความเปลี่ยนแปลงทั้งสองด้านนี้ประกอบกัน ทำให้รัชกาลที่ 4 สามารถใช้ตำหนักทางกาลเวลาที่เปลี่ยนแปลงและกษัตริย์ในฐานะที่เป็นมนุษย์ว่าพระมหากษัตริย์เท่านั้นที่มีศักยภาพและมีพันธกิจที่สืบทอดจากกษัตริย์ในอดีต ในการกำหนดวิถีแห่งประวัติศาสตร์นำรัฐไปสู่ความก้าวหน้าได้

อย่างไรก็ตาม การเปลี่ยนแปลงทางสังคมตั้งแต่ปลายพุทธศตวรรษที่ 24 เป็นต้นมา มีสาเหตุสำคัญอีกประการหนึ่งคือ บริบทของการเผชิญหน้ากับตะวันตกในยุคอาณานิคมของชนชั้นนำสยาม ความรู้จากตะวันตกที่ปรากฏในสิ่งพิมพ์ต่างๆ ของชนชั้นนำอาจถือได้ว่าเป็นการรับภาวะสมัยใหม่ (Modernity) อาทิความรู้ทางวิชาการ เทคโนโลยี และวัฒนธรรม เป็นต้น และความรู้เหล่านี้เองที่ชนชั้นนำสยามได้นำความรู้เหล่านี้มาสร้างความเปลี่ยนแปลงด้านต่างๆ ของสังคมให้ทันสมัยแบบตะวันตก อย่างไรก็ตาม สภาวะสมัยใหม่ที่เข้าสู่สังคมสยามเมื่อรัชสมัยรัชกาลที่ 5 มีลักษณะดังที่แทมรา ลูส์ (Tamara Loos) เรียกว่า “ภาวะสมัยใหม่ยุคอาณานิคม” (Colonial Modernity)²⁰ เนื่องจากว่า ชนชั้นนำสยามไม่ได้รับภาวะสมัยใหม่จากยุโรปเข้าสู่สังคมทั้งหมด และภาวะสมัยใหม่นี้ยังได้รับผ่านบริบทของยุคอาณานิคมอีกด้วย แต่ชนชั้นนำก็เลือกที่จะรับภาวะสมัยใหม่ของตะวันตกบางประการ ซึ่งไม่มีผลกระทบต่ออัตลักษณ์หรืออำนาจทางการเมือง เช่น เสื้อผ้า สถาปัตยกรรม เทคโนโลยี เป็นต้น แต่ชนชั้นนำไม่ยอมรับการเปิดให้วิจารณ์ทางการเมืองอย่างเสรี การยกเลิกหลักพหุภรรยา (Polygyny) และการนับถือคริสต์ศาสนา

ภาวะสมัยใหม่ที่มากับยุคอาณานิคมเมื่อปลายพุทธศตวรรษที่ 24 มีผลอย่างมากต่อการเปลี่ยนแปลงสังคมสยาม โดยเฉพาะอย่างยิ่งการแสวงหาความรู้ต่าง ๆ ทั้งความรู้จากตะวันตกและความรู้ภายในสังคมสยามในสมัยรัชกาลที่ 5 ผู้วิจัยเห็นว่าสามารถศึกษาและวิเคราะห์ผ่านกิจกรรมของชนชั้นนำในยุคสมัยนี้ของสยาม ทั้งกิจกรรมในหอพระสมุดวชิรญาณ กิจกรรมการจัดพิมพ์และบทความในหนังสือวชิรญาณ

²⁰ แทมรา ลูส์ วิเคราะห์ว่า ถึงแม้ว่าสังคมสยามจะรับความเป็นสมัยใหม่จากตะวันตก แต่ก็ได้ปฏิเสธภาวะสมัยใหม่ของตะวันตกบางประการ ตัวอย่างเช่น รัฐสยามลอกเลียนแบบระบบราชการจากตะวันตก แต่ระบบอุปถัมภ์ระหว่างเจ้านาย ข้าราชการ และขุนนางระดับล่างก็คงเข้มแข็งอยู่ ดังเช่นในกรณีของกรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ ซึ่งพระองค์ได้รับการศึกษาจากมหาวิทยาลัยออกซฟอร์ด (Oxford University) อย่างไรก็ตาม เมื่อพระองค์ทรงไม่พอใจบางประการเกี่ยวกับงานในระบบยุติธรรมจึงลาออกมา พร้อมกับนักกฎหมายชั้นสูงเกือบ 30 คนภายใต้การอุปถัมภ์ของพระองค์ เป็นต้น Tamara Loos, *Family, Law, and Colonial Modernity in Thailand*, (Chiang Mai, Thailand: Silkworm Books, 2006.), pp. 20-21.

1.3 วัตถุประสงค์การศึกษา เพื่อศึกษา

1. หอพระสมุดวชิรญาณในฐานะที่เป็นสโมสรของชนชั้นสูง ที่มีหน้าที่สำหรับการอ่านหนังสือกับการสะสมหนังสือและการเป็นสโมสรไว้สำหรับพักผ่อนหย่อนใจ
2. ความเป็นมาของหนังสือวชิรญาณ (พ.ศ. 2427 -2448) จุดมุ่งหมายและความสำคัญของนิตยสารฉบับนี้
3. ความรู้ที่ปรากฏในหนังสือวชิรญาณ ซึ่งสามารถแสดงให้เห็นถึงความสนใจความรู้ต่าง ๆ ของชนชั้นนำ และความรู้เหล่านี้สอดคล้องกับสภาพสังคมการเมืองในสมัยรัชกาลที่ 5

1.4 สมมติฐานของการศึกษา

เมื่อสยามเผชิญหน้ากับตะวันตกในปลายพุทธศตวรรษที่ 24 ชนชั้นนำ นับตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นต้นมา ได้ยอมรับวัฒนธรรมตะวันตกบางประการเข้ามาในราชสำนัก โดยเฉพาะอย่างยิ่งเทคโนโลยีการพิมพ์ ต่อมาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงได้รับความคิดเรื่องหอสมุดผ่านการเสด็จประพาสอานานิคมตะวันตก นอกจากนี้ชนชั้นนำยุคนี้ยังให้ความสำคัญกับการพิมพ์เป็นอย่างยิ่ง ดังจะเห็นได้จากการพิมพ์นิตยสารต่างๆ ได้แก่หนังสือวชิรญาณ ซึ่งสะท้อนการรับความรู้และวัฒนธรรมของตะวันตกตลอดจนการสืบทอดประเพณีสำคัญและเรื่องราวอดีตของสยาม

กิจกรรมที่เกิดขึ้นเหล่านี้แสดงให้เห็นถึงการให้ความสนใจในความรู้ตะวันตกในด้านต่างๆ ซึ่งแตกต่างจากความรู้ก่อนสมัยใหม่ ซึ่งมีพุทธศาสนาเป็นความรู้สูงสุด และแบ่งออกเป็นสองระดับคือความรู้ทางโลกย์และความรู้ทางธรรม ในขณะที่ความรู้ที่ปรากฏในสิ่งพิมพ์ยุคใหม่ เป็นความรู้สมัยใหม่ ซึ่งมีการแบ่งสาขาของศาสตร์ที่แตกต่างออกไป นอกจากนี้การพิมพ์นิตยสารและกิจกรรมแสวงหาความรู้ที่ชนชั้นนำสยามได้รับเข้ามานี้ ยังแสดงให้เห็นถึงความแตกต่างจากการพิมพ์หนังสือและรสนิยมของสามัญชนในขณะนั้น รวมทั้งยังแสดงถึงสถานะ และการใช้เวลาว่างของชนชั้นนำของสังคมสยามอีกด้วย

1.5 ขอบเขตของการวิจัย

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้เป็นการศึกษาหอพระสมุดวชิรญาณและหนังสือวชิรญาณ ระหว่าง พ.ศ.2427 – 2448 หนังสือวชิรญาณแสดงให้เห็นถึงความสนใจในความรู้ทั้งจากความรู้ตะวันตก และความรู้จากภายในรัฐสยาม การแสวงหาความรู้ในวิทยานิพนธ์เล่มนี้เน้นไปที่กิจกรรมการแสวงหาความรู้ และการเผยแพร่ความรู้ผ่านหนังสือวชิรญาณ

1.6 ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

1. ทราบประวัติความเป็นมาและความสำคัญของหนังสือชิรญาณ และกิจการของหอพระสมุดวชิรญาณ
2. ทราบถึงกิจกรรมการแสวงหาความรู้ ค่านิยมและรสนิยมของชนชั้นนำผ่านทางงานเขียนในหนังสือชิรญาณ

ศูนย์วิทยพัชกร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บทที่ 2

ประวัติหอพระสมุดวชิรญาณ:

“เครื่องโสมสรแลเครื่องหอสุมุด” ของชนชั้นนำในสมัยรัชกาลที่ 5

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 รัฐสยามได้มีรูปแบบเป็นรัฐสมบูรณาญาสิทธิ ซึ่งเป็นการรวมศูนย์กลไกอำนาจของรัฐจากขุนนางสู่พระมหากษัตริย์และราชวงศ์ภายใต้การใช้อำนาจรัฐเหนือดินแดน ที่มีขอบเขตของรัฐที่แน่นอน ความสัมพันธ์ระหว่างไพร่กับชนชั้นปกครอง ที่เดิมเคยเป็นของเจ้าขุนมูลนายเปลี่ยนมาสู่พระมหากษัตริย์ผ่านกลไกของรัฐแบบใหม่ เช่น การชำระเงินรัชชูปการ เป็นต้น นอกจากนี้ เมื่อปลายพุทธศตวรรษที่ 24 ลัทธิอาณานิคม มีผลกระทบให้สำนึกเรื่องกาละและเทศะของชนชั้นนำสยามเปลี่ยนไป กล่าวคือรัฐระบบจารีตในระบบคติของศาสนา มีฐานะเป็นหนึ่งในอนุจักรวาลต่างๆ (Microcosm) ซึ่งเคยยอมรับและเคารพความยิ่งใหญ่ของจีนและชมพูทวีปในฐานะที่เป็นศูนย์กลางอารยธรรมของโลก แต่เมื่อจีนเสียสิทธิสภาพนอกอาณาเขต และชมพูทวีป ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวคืออินเดีย เป็นตกเป็นอาณานิคมของตะวันตก วัฒนธรรมของตะวันตกจึงกลายเป็นศูนย์กลางมาตรฐานแห่งความ “ศิวิไลซ์” แทนตั้งแต่ปลายพุทธศตวรรษที่ 24 เป็นต้นมา¹ ดังนั้น ชนชั้นนำสยามจึงปรารถนาแสดงความ “ศิวิไลซ์” แบบเดียวกันกับชาวตะวันตกผ่านการบริโภคสิ่งของและรสนิยมแบบตะวันตก ซึ่งนอกจากเป็นความปรารถนาที่จะ “ศิวิไลซ์” แบบตะวันตกของชนชั้นนำสยาม การบริโภคสิ่งของตะวันตกยังแสดงให้เห็นถึงฐานะทางชนชั้นของชนชั้นนำของสยามในยุคสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์อีกด้วย² อาทิ สถาปัตยกรรม การแต่งตัว และการใช้ชีวิตประจำวันของชนชั้นนำล้วนได้รับอิทธิพลจากตะวันตก รวมถึงการศึกษาความรู้ ตลอดจนการก่อตั้งหอพระสมุดวชิรญาณอีกด้วย

ความเข้าใจประวัติศาสตร์ของหอพระสมุดวชิรญาณช่วงระหว่าง พ.ศ. 2424-2448 ที่ปรากฏในงานเขียนที่เกี่ยวกับประวัติของหอพระสมุดนั้น ส่วนมากวิเคราะห์ว่า “เป็นหอสุมุดเพื่อเฉลิมพระเกียรติแด่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว... เป็นรากฐานของหอสุมุดแห่งชาติสมัยต่อมา”³

¹ธงชัย วินิจจะกูล, “ภาวะอย่างไรหนอที่เรียกว่าศิวิไลซ์ เมื่อชนชั้นนำสยามสมัยรัชกาลที่ 5 แสวงหาสถานะของตนเองผ่านการ เดินทางและพิพิธภัณฑสถานทั้งในและนอกประเทศ,” *รัฐศาสตร์สาร* 2 (2546): 5-10.

²รัฐสมบูรณาญาสิทธิระหว่างรัฐไทยและตะวันตกมีลักษณะคล้ายกันตรงที่เป็นการรวมศูนย์อำนาจเข้าสู่พระมหากษัตริย์และได้ทำลายระบบขุนนางแบบจารีตลงไป อย่างไรก็ตาม รัฐสมบูรณาญาสิทธิในยุครัชสมัยรัชกาลที่ 5 นั้น อำนาจอธิปไตยของรัฐไทยยังคงอยู่ภายใต้สัญญาที่ไม่เท่าเทียมกันที่ทำไว้กับรัฐตะวันตก ดู Maurizio Peleggi, *Lords of Things: the Fashioning of the Siamese Monarchy's Modern Image* (Honolulu: University of Hawaii Press, 2002), pp. 39-42. ส่วนลักษณะโครงสร้างรัฐสมบูรณาญาสิทธิในสยามดู สมเกียรติ วันทะนะ, “รัฐสมบูรณาญาสิทธิในสยาม 2435-2475,” *วารสารสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์* 17 (มิถุนายน 2533): 23-44.

³สุพริตลักษณ์ อ่ำพันวงษ์, “วิวัฒนาการของหอสุมุดในประเทศไทย,” *วารสารหอสุมุด* 2 (มีนาคม-เมษายน 2507): 192.

ถึงแม้ว่าประวัติศาสตร์ของหอพระสมุดวชิรญาณเหล่านี้แบ่งช่วงเวลาของหอสมุดสำหรับชนชั้นนำ กับหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร (พ.ศ. 2448-2476) ซึ่งมีฐานะเป็นหอสมุดที่เป็นสาธารณะ ออกจากกัน⁴ แต่งานประวัติศาสตร์นิพนธ์เหล่านี้ไม่ได้กล่าวถึงหอพระสมุดวชิรญาณในฐานะที่เป็น สโมสรสำหรับพักผ่อนหย่อนใจ บรรดางานเขียนเหล่านี้กลับมองว่าหอพระสมุดวชิรญาณมีหน้าที่ เพียง “เก็บรวบรวมหนังสือต่างๆ ไว้ให้เป็นการเจริญในวิชา” และยังมีการผลิตหนังสือ วชิรญาณ เพื่อ “ช่วยกันรวบรวม และเรียบเรียงข้อความสำหรับจะได้บริบูรณ์ในพระราชประวัติในพระบรม มหาคษัตริย์ในพระบรมราชวงศ์ปัจจุบัน”⁵ เท่านั้น ทั้งๆ ที่ชนชั้นนำมองว่าหอพระสมุดวชิรญาณนั้น เป็น “หอพระสมุดวชิรญาณอันเป็นพิทยาสโมสรสมาคมสถาน บำรุงสามัคคีตสแห่งพระบรมวงษานู วงษ์”⁶ อีกทั้งหนังสือ ตำนานหอพระสมุด ซึ่งเป็นพระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรม พระยาดำรงราชานุภาพ มีอิทธิพลต่องานประวัติศาสตร์นิพนธ์หอสมุดแห่งชาตินั้นก็ได้มองว่าหอ พระสมุดวชิรญาณเป็นสโมสรสำหรับพักผ่อนหย่อนใจ⁷

ดังนั้น ในบทนี้จะศึกษาบทบาทของหอพระสมุดวชิรญาณสองลักษณะคือ หอพระสมุด วชิรญาณในฐานะที่เป็นหอสมุด และหอพระสมุดในฐานะที่เป็นสถานที่ไว้พักผ่อนหย่อนใจของชน ชั้นสูง โดยจัดรูปแบบการดำเนินการของหอพระสมุดเป็นลักษณะสโมสร

2.1 มูลเหตุการตั้งหอพระสมุดวชิรญาณ

หอพระสมุดวชิรญาณก่อตั้งขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2424 ชื่อของหอพระสมุดนั้นมาจากพระสมณ นามากิไชยในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งชนชั้นนำเห็นว่าเป็นพระนามที่รำลึกถึง พระองค์ในฐานะทรงอยู่ในสมณเพศ อันเป็นช่วงเวลาที่พระองค์ทรงใฝ่ศึกษาหาความรู้ก่อนขึ้น ครองราชย์สมบัติ⁸ งบประมาณการจัดสร้างหอพระสมุดวชิรญาณนั้นมาจากเงินค่าเช่าตึกโกดังสินค้า

⁴ แม้นมาส ชวลิต, ประวัติหอสมุดแห่งชาติ (กรุงเทพฯ: หอสมุดแห่งชาติ, 2509); กุลทรัพย์ เกษแม่นกิจ และคณะ, หอสมุดแห่งชาติจากอดีตถึงปัจจุบัน (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2528); กรมศิลปากร, หอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร (ราชบุรี: กรมศิลปากร, 2543); สำนักหอสมุดแห่งชาติ, 100 ปี หอสมุดแห่งชาติ (กรุงเทพฯ: สำนักหอสมุดแห่งชาติ, 2548); วรพจน์ วิรพลิน, “พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์: พระประวัติที่เกี่ยวกับหอสมุดแห่งชาติ,” (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร มหาบัณฑิต สาขาวิชาบรรณารักษศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525)

⁵ แม้นมาส ชวลิต, ประวัติหอสมุดแห่งชาติ, หน้า 12.

⁶ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ, “คำนำหนังสือวชิรญาณ,” วชิรญาณ 1 (ตุลาคม ร.ศ. 113): 1.

⁷ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ตำนานหอพระสมุด (พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิง ศพ พระอินทเบญญา (สระราคำ วัดถา) ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม วันที่ 22 ตุลาคม 2512.), หน้า 26-27. แต่หนังสือเล่มนี้มีเนื้อหาที่เน้น บทบาทเกี่ยวกับการจัดการหนังสือ นอกจากนี้ยังมีงานชื่อ หอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร และงานของวรพจน์ที่กล่าวถึงงาน ทั้งสองได้เน้นไปที่หอสมุดในฐานะที่เป็นสถานที่เก็บหนังสือ กรมศิลปากร, หอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร, หน้า 32. และ วรพจน์ วิรพลิน, “พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์: พระประวัติที่เกี่ยวกับหอสมุดแห่งชาติ,” หน้า 89-90.

⁸ George Ceodes, The Vajirana National Library of Siam (Bangkok: Bangkok Time Press, 1924), p.4. และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นนเรธิปประพันธ์พงศ์, “ประวัติหอพระสมุดวชิรญาณภาคที่ 1,” วชิรญาณ 1 (ตุลาคม ร.ศ. 113): 24-25.

หน้าวัดประยุรวงศาวาสวรวิหาร⁹ ผู้นำคนสำคัญที่ต้องการตั้งหอพระสมุทวชิรญาณ คือ สมเด็จพระเจ้านั่งยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช สมเด็จพระเจ้านั่งยาเธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร และสมเด็จพระเจ้านั่งยาเธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ ทั้งสามพระองค์ทรงร่วมทำจดหมายประทานแก่บรรดาเจ้านายที่มีผลประโยชน์ในตึกหน้าวัดประยุรวงศาวาสวรวิหารมาร่วมทุนจัดสร้างหอพระสมุท แรกเริ่มนั้นจะจัดสร้างหอพระสมุท ณ พระราชวังสราญรมย์ ซึ่งเป็นที่ประทับของสมเด็จพระเจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ พร้อมกับให้บรรดาพระราชโอรสพระราชธิดาและพระราชนัดดาในรัชกาลที่ 4 ซึ่งมีผลประโยชน์ค่าเช่าตึกหน้าวัดประยุรวงศาวาสวรวิหาร ร่วมกันจ่ายค่าสมาชิกไม่ต่ำกว่าปีละ 8 บาท อย่างไรก็ตาม การจัดหอพระสมุทที่วังสราญรมย์ ทำให้สมาชิกใช้บริการหอพระสมุทลำบาก เนื่องจากบรรดาสมาชิกหอพระสมุทต้องทำงานในพระบรมมหาราชวังเกือบตลอดเวลา และที่วังสราญรมย์ก็เป็นพื้นที่ไว้รับพระราชอาคันตุกะจากต่างประเทศอีกด้วย นอกจากนี้ เจ้านายสตรีฝ่ายในก็ล้วนแต่ประทับในพระบรมมหาราชวังทั้งสิ้น¹⁰

ดังนั้น เพื่อความสะดวกแก่บรรดาสมาชิก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้สร้างตึกหอพระสมุทวชิรญาณระหว่างประตูพินานไชยศรีกับพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท (บริเวณตึกทิมดาบ) ขณะที่ตึกหอพระสมุทวชิรญาณสร้างยังไม่เสร็จจึงโปรดเกล้าฯ ให้สมาชิกฝ่ายในและฝ่ายหน้าเลือกกรรมสัมปาทิก (กรรมการหอพระสมุท) ชุดแรกเมื่อพ.ศ. 2424 เพื่อให้คณะกรรมการเตรียมจัดหอพระสมุทวชิรญาณ เช่น การจัดซื้อเฟอร์นิเจอร์ หนังสือ เป็นต้น กรรมสัมปาทิกชุดแรกได้แก่

สถานายก สมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช
 อุปนายก สมเด็จพระเจ้าฯ กรมหลวงพิชิตปรีชากร
 เลขานุการ สมเด็จพระเจ้ากรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ
 กรรมสัมปาทิก กรมหมื่นภูเรศธำรงศักดิ์
 กรรมสัมปาทิก สมเด็จพระเจ้ากรมพระยาดำรงราชานุภาพ
 กรรมสัมปาทิก พระองค์เจ้าศรีเสาวภาคย์
 กรรมสัมปาทิก สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนริศรานุวัดติวงศ์¹¹

⁹ โรงโกดังสินค้าหน้าวัดประยุรวงศาวาส เดิมนี้เป็นที่ดินของสมเด็จพระเจ้าพระยามหาจักรีบรมราชูปถัมภ์ ต่อมาสมเด็จพระเจ้าพระยามหาศรีสุริยวงศ์ยกที่ดินทุกแปลงถวาย ถวายรัชกาลที่ 4 หลังจากนั้น รัชกาลที่ 4 มีพระราชดำริให้สร้างโรงสินค้า 3 หลังและให้เช่าต่อมาสมัยรัชกาลที่ 5 รับสั่งให้บูรณะโกดังสินค้า และนำค่าเช่ามาจัดสรรแบ่งแก่พระราชโอรสและพระราชธิดาในรัชกาลที่ 4 ตามพระราชประสงค์ของรัชกาลที่ 4 ซึ่งปรากฏในพระราชนิพนธ์ที่ค้นพบในกรมอาลักษณ์ ดู สมเด็จพระเจ้านั่งยาเธอ กรมหมื่นนราธิปประพันธ์พงศ์, “ประวัติหอพระสมุทวชิรญาณภาคที่ 1,” *วชิรญาณ* 1 (ตุลาคม ร.ศ. 113): 5-22.

¹⁰ สมเด็จพระเจ้านั่งยาเธอ กรมหมื่นนราธิปประพันธ์พงศ์, “ประวัติหอพระสมุทวชิรญาณภาคที่ 1,” *วชิรญาณ*: 31-32.

¹¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, *ตำนานหอพระสมุท*, หน้า 17.

ตำแหน่งสถานายกหอพระสมุดวชิรญาณตั้งแต่ พ.ศ. 2424-2448 จำนวนรวมทั้งสิ้น 22 พระองค์เป็นพระเจ้าน้องยาเธอและพระเจ้าลูกเธอทั้งหมด ดู ภาคผนวก ก.

สถานายกเหล่านี้ตามภาคผนวก ก. ได้มีบทบาทสำคัญต่อการกำหนดนโยบาย บริหารจัดการ หอพระสมุดวชิรญาณ การจัดกิจกรรมต่าง ๆ ซึ่งมีผลต่อการแสวงหาความรู้ของชนชั้นนำ เช่น การคัดเลือกหนังสือ การดูแลบทความที่นำลงมาพิมพ์ในหนังสือ วชิรญาณ¹² เป็นต้น

ตั้งแต่ พ.ศ. 2425-2447 ได้มีการแก้ไขวิธีการเลือกกรรมสัมปาทิกหอพระสมุดวชิรญาณใหม่ คือตำแหน่งอุปนายกเป็นตำแหน่งของเจ้านายสตรีทั้งสิ้น¹³ ให้ข้าราชการสำนักฝ่ายในเลือกตัวแทนจากกลุ่มของตนเป็นอุปนายก ส่วนสมาชิกฝ่ายชายคงเลือกเฉพาะสถานายกกับเลขานุการ ต่อมาคงเหลือ การเลือกตัวแทนในตำแหน่งสถานายกเพียงอย่างเดียว ตำแหน่งเลขานุการและกรรมสัมปาทิกนั้น เป็นสิทธิของสถานายกคัดเลือก ส่วนตำแหน่งหน้าที่ในกรรมสัมปาทิกทั้ง 4 กำหนดให้เรียกว่า เทรซัวร์ (Treasury) เรคคอร์ด (Recorder) ไลบารีเยน (Librarian) และโฮสต์ (Host) ภายหลังพระเจ้า น้องยาเธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ได้บัญญัติศัพท์ตำแหน่งหน้าที่ภาษาไทยขึ้นใหม่ โดย กำหนดให้เตรซัวร์แปลว่า เสร็จญุก เรคคอร์ดแปลว่า สารานุกรม คือเจ้าหน้าที่จดหมายและ หนังสือพิมพ์ โฮสต์เรียกว่า ปฏิคมเป็นเจ้าหน้าที่รับแขก และไลบารีเยนเรียกว่า บรรณารักษ์ นอกจากนี้ ให้เพิ่มกรรมสัมปาทิกเป็นผู้ช่วยอีกตำแหน่งละ 1 คน รวมกรรมสัมปาทิกทั้งหมด 11 ตำแหน่ง¹⁴ ส่วนกฎหมายหอพระสมุด วชิรญาณ (ข้อบังคับหอพระสมุดวชิรญาณ) ให้สมเด็จพระ ยะยาเทวะวงศ์วโรปการเป็นผู้ร่าง¹⁵

หอพระสมุดวชิรญาณเปิดให้บริการครั้งแรกในอีก 3 ปีถัดมา เมื่อ พ.ศ. 2427 เนื่องจากว่าตึก ที่สร้างขึ้นเพื่อใช้เป็นหอพระสมุดนั้นทรุดรับน้ำหนักไม่ได้ จึงต้องแก้ไขใหม่ กรมหลวงพิชิตปรีชา กรจึงขอพระราชทานที่ห้องมุขกระสันชั้นต่ำในพระที่นั่งจักรีมหาปราสาททำหอพระสมุดชั่วคราว ใน พ.ศ. 2426 และทำพิธีเปิดอย่างเป็นทางการเมื่อต้น พ.ศ. 2427 ภายหลังตึกที่สร้างไว้เพื่อเป็น หอสมุดตรงบริเวณตึกทิมดาบได้ก่อสร้างเสร็จ จึงเปิดให้บริการเมื่อวันพฤหัสบดี เดือนยี่ ขึ้น 1 ค่ำ ปี กุน พ.ศ. 2430 ต่อมาเมื่อเดือนตุลาคม พ.ศ. 2435 หอพระสมุดวชิรญาณ ได้ย้ายเข้ามาอยู่ตึก พิพิธภัณฑ์เก่าที่เรียกว่า “หอคองคอดี” (ศาลาสหทัยสมาคม) ที่สร้างขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2417 เลียนแบบ

¹² ดูรายละเอียดในบทที่ 3

¹³ ตำแหน่งอุปนายกนั้นเป็นตำแหน่งตัวแทนของข้าราชการสำนักฝ่ายใน ตำแหน่งอุปนายกคนแรกคือ กรมหลวงพิชิตปรีชา กร เมื่อ พ.ศ. 2424 ต่อมา พ.ศ. 2425-2447 จะเป็นตำแหน่งของเจ้านายสตรีทั้งหมด อุปนายกพระองค์แรกคือ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรม หลวงสมรรัตนสิริเชษฐ คุ รัชนี ทรัพย์วิจิตร, ทำเนียบผู้บริหารหอพระสมุดวชิรญาณและเจ้าหน้าที่ พ.ศ. 2424-2476 (กรุงเทพฯ: กรม ศิลปากร หอสมุดแห่งชาติ, 2543)

¹⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า ข.

¹⁵ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ตำนานหอพระสมุด, หน้า 21.

สโมสรทหารของรัฐบาลอาณานิคมเนเธอร์แลนด์ที่กรุงจาการ์ตา ส่วนพิพิธภัณฑณ์เดิมก็ได้ย้ายไปตั้งอยู่ที่พระราชบวรสถานมงคล หอพระสมุดวชิรญาณได้ใช้ศาลาสหทัยสมาคมจนกระทั่งถึง พ.ศ. 2459 จึงย้ายไปที่ตึกอาคารถาวรวัตถุ ด้านหน้านอกกำแพงวัดมหาธาตุ¹⁶

สมาชิกหอพระสมุดวชิรญาณแบ่งออกเป็น 6 ประเภท ได้แก่ ประเภทที่ 1 วิสามัญสมาชิก คือสมาชิกที่เป็นพระเถระชั้นผู้ใหญ่ และพระบรมวงศานุวงศ์ที่ทรงผนวช ประเภทที่ 2 สามัญสมาชิก คือ สมาชิกที่เป็นพระราชโอรสและพระราชธิดาในรัชกาลที่ 4 ซึ่งได้รับผลประโยชน์เป็นรายเดือนจากค่าเช่าโรงสีน้าหน้าวัดประยูรวงศาวาสวรวิหาร ต้องเสียเงินไม่ต่ำกว่าปีละ 8 บาท ต่อมา กฎหมายหอพระสมุดวชิรญาณ ซึ่งเป็นข้อบังคับของสมาชิกที่กรมสัมปาทิกร่วมพิจารณาตามร่างกฎหมายของสมเด็จพระยาเทววงศวิโรปการ ที่ทรงร่างเมื่อ พ.ศ. 2426 และกฎหมายนี้มีผลบังคับใช้ใน พ.ศ. 2427¹⁷ กำหนดไว้ว่าสามัญสมาชิกต้องจ่ายค่าสมาชิก 20 บาท ต่อปี ประเภทที่ 3 ภาคีสมาชิก คือสมาชิกที่เสียเงินค่าสมาชิก 20 บาทเป็นอย่างน้อย สมาชิกประเภทนี้มีอำนาจในการปรึกษา มีสิทธิเลือกสมาชิก และสามารถยืมหนังสือไปอ่านได้เช่นเดียวกับสามัญสมาชิก แต่เมื่อวันที่ 16 ตุลาคม พ.ศ. 2440 กรมสัมปาทิกรได้ตกลงลดเงินบำรุงค่าสมาชิกเหลือปีละ 15 บาท¹⁸ ประเภทที่ 4 อภาคีสมาชิก คือ สมาชิกที่ประสงค์อ่านหนังสืออย่างเดียว และไม่ต้องเสียเงินค่าสมาชิก ประเภทที่ 5 อาคมสมาชิก คือ สมาชิกที่อาศัยอยู่ห่างไกล และไม่ต้องเสียค่าสมาชิก ซึ่งได้รับประโยชน์เท่ากับภาคีสมาชิก ประเภทที่ 6 ภาคินิสมาชิก คือ สมาชิกที่เป็นสตรีชั้นสูง ซึ่งได้รับเป็นสมาชิกปีแรกเมื่อ พ.ศ. 2430¹⁹ และต้องเสียค่าสมาชิกเท่ากับภาคีสมาชิก การเสียค่าธรรมเนียมสมาชิก 20 บาทต่อปี นับเป็นจำนวนเงินสูงมากเมื่อเปรียบเทียบกับรายได้ของมหาดเล็กระดับล่างสุดเมื่อปลายสมัยรัชกาลที่ 5 ที่มีเงินค่าราชการเดือนละ 10 บาท²⁰ จำนวนสมาชิกหอพระสมุดวชิรญาณเมื่อปี พ.ศ. 2429 มีทั้งหมด 311 คนตามตารางดังต่อไปนี้

¹⁶ กรมศิลปากร, หอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร, หน้า 21-53. หอคงคอคือเป็นพื้นที่ไว้จัดแสดงสิ่งของในราชสำนัก ได้แก่ งานประณีตศิลป์ ของแปลกประหลาด และของนำเข้ามาจากต่างประเทศ โดยจัดห้องการแสดงผลเป็น 3 ห้อง คือ ห้องแสดงสิ่งของจากธรรมชาติและสิ่งของจากชนชั้นสูง ได้แก่ เขากวาง เขี้ยวสัตว์ โครงกระดูกสัตว์ พระแสงปืนแฝด เป็นต้น ห้องถัดมาคือห้องแสดงเครื่องราชกกุธภัณฑ์ ส่วนสุดท้ายคือ ห้องแสดงสิ่งของเทคโนโลยีจากตะวันตก ซึ่งสิ่งของเหล่านี้เป็นสิ่งที่พบเห็นได้ยากและชนชั้นนำเห็นว่าเป็นของประหลาด อันแสดงถึงฐานะทางสังคมของชนชั้นสูง ดู รัชชัชย องค์กรวิเวทย์, “นิทรรศการในสยามระหว่าง พ.ศ. 2425-2475,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาวัฒนธรรมศึกษา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหิดล, 2547), หน้า 19-21.

¹⁷ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นนราธิปประพันธ์พงศ์, “ประวัติหอพระสมุดวชิรญาณภาคที่ 2,” วชิรญาณ 2 (พฤศจิกายน ร.ศ.113): 121.

¹⁸ “แจ้งความ ลดเงินบำรุง,” วชิรญาณ 53 (กุมภาพันธ์ ร.ศ. 117): 475.

¹⁹ สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ (สจช.), ร.5. ศ 21/2 “เรื่องการประชุมที่หอพระสมุด” (ธันวาคม ร.ศ. 104-114 ธันวาคม ร.ศ. 117) และ สจช., ร.5 ศ. 21/1 “กฎหมายหอพระสมุด” ไม่ปรากฏวันเดือนปี

²⁰ รายได้ข้าราชการในสมัยรัชกาลที่ 5-7 ของข้าราชการระดับต่าง เช่น มหาดเล็กระดับล่างสุดมีเงินเดือน 10 บาท มหาดเล็กพิเศษได้เบี้ยเลี้ยงปีละ 12 บาท ระดับมหาดเล็กสัญญาบัตรได้รับเงินเดือน 20 บาท วิทยุทธ ศรีสุวรรณกิจ, “การพักผ่อน

ตารางที่ 2.1 สมาชิกหอพระสมุควชิรญาณในช่วง พ.ศ. 2429²¹

ประเภทสมาชิก	จำนวน	หมายเหตุ
วิสามัญสมาชิก	14	
สามัญสมาชิก	51	ชาย 26 หญิง 25
ภาคีสมาชิก	239 ²²	เสียชีวิต 12 จากยอดเดิม 248 และเพิ่มใหม่ 3
อภาคีสมาชิก	6	เสียชีวิต 1
อาคมสมาชิก	1	เจ้าราชภาคนัย ณ เชียงใหม่
รวม	311	

การแบ่งประเภทสมาชิกรุ่นหอพระสมุควชิรญาณน่าจะได้รับอิทธิพลมาจากสโมสรของชาวตะวันตก ดังเช่น การนำข้อบังคับของ “บางกอกยูไนเต็ดคลับ”²³ ซึ่งในเอกสารใช้ “บางกอกยูไนเต็ดคลับ” มาลงพิมพ์ในหนังสือ วชิรญาณวิเศษ โดยทางสมาชิกของสโมสรบางกอกยูไนเต็ดแบ่งสมาชิกเป็น “มุสิกะสมาชิกผู้ที่ตั้งคลับขึ้น” สามัญสมาชิก คือ “ผู้ที่เป็นพวกคลับ” วิสามัญสมาชิก คือ “ผู้ที่เป็นพวกคลับ เป็นการวิเศษอย่างหนึ่ง” กับอาคมสมาชิก คือ “ผู้ที่ไม่มาเยี่ยมเยียน” เช่น ทหารหรือนักการทูต หรือผู้ที่ไม่ได้อาศัยอยู่ในกรุงเทพฯ เป็นต้น โดย “มุสิกะสมาชิก” ซึ่งเป็นผู้ก่อตั้ง 13 คนแรกที่ออกเงินให้แก่คลับคนละ 500 บาท เพื่อเป็นทุนจัดตั้งสโมสร และ “มุสิกะสมาชิก” 13 คนดำรงตำแหน่งกรรมสัมปาทิกตลอดไปจนกว่าจะลาออก ถ้าตำแหน่งว่างลงก็เลือกตั้งใหม่

หย่อนใจแบบตะวันตกของชนชั้นนำสยามกับแสดงสถานภาพและการเคลื่อนไหวสถานภาพทางสังคมสมัยรัชกาลที่ 5-7,” รัฐศาสตร์สาร 3 (กันยายน-ธันวาคม 2551): 177.

²¹ ข้อมูลจาก บาญชีสมาชิกแลกรรมสัมปาทิก แต่ปีจุลศักราช 1243 จน 1248 แลบาญชีหนังสือไทยเรื่องต่าง ๆ ในหอพระสมุควชิรญาณ, (พระนคร: กรรมสัมปาทิกสภา, 2428), หน้า 1-21.

²² ภาคีสมาชิกจากบาญชีที่ทำเมื่อ พ.ศ. 2428 ได้แบ่งภาคออกเป็นดังนี้

ภาคีสมาชิกที่เป็นพระบรมวงศานุวงศ์ 18 พระองค์ หม่อมเจ้า 11 พระองค์ หม่อมราชวงศ์ 5 พระองค์ ขุนนางฝ่ายพระบรมมหาราชวัง 177 คน ฝ่ายพระราชวังบวร 16 คน ขุนนางฝ่ายหัวเมือง 12 คน สมาชิกต่างประเทศ 9 คน และ เพิ่มใหม่อีก 3 รวมทั้งหมด 251 แต่มีผู้เสียชีวิตไป 12 คน เหลือ 239 คน

²³ ยูไนเต็ดคลับ (United Club) ก่อตั้งอย่างเป็นทางการเมื่อ พ.ศ. 2431 (ค.ศ. 1888) ตั้งอยู่ระหว่างถนนเจริญกรุงตัดกับถนนสี่พระยา ซึ่งเป็นเขตที่พักอาศัยของชาวตะวันตก สโมสรแห่งนี้เป็นสโมสรทางสังคม โดยภรรยาและบุตรสาวของสมาชิกมีสิทธิใช้บริการบางอย่าง เช่น ห้องอ่านหนังสือ ห้องสมุด และห้องเต้นรำ ดู Arnold Wright and Oliver T. Breakspear, Twentieth Century Impressions of Siam: Its History, People, Commerce, Industries, and Resources, (Bangkok: White Lotus, 1994), p. 152.

กรรมสัมปาทิกของคลับก็ต้องเสียค่าสมาชิกเหมือนกับคนที่เป็นสามัญสมาชิกด้วย โดยมีค่าสมาชิกแรกเข้า 25 บาท และสามเดือนแรกของการเป็นสมาชิกเสียค่าธรรมเนียม 8 บาท หลังจากนั้นเสียค่าสมาชิกเดือนละ 3 บาท และวิธีการรับเข้าเป็นสมาชิกของสโมสรบางกอกยูไนเต็ดได้ใช้วิธีการให้ “มุติกะสมาชิก” จำนวน 2 คนนำรายชื่อผู้ที่ต้องการเป็นสมาชิกเข้าที่ประชุมและให้กรรมสัมปาทิกออกเสียง ถ้าใครเห็นว่าผู้ที่ต้องการเป็นสมาชิกควรรับเข้าเป็นสมาชิกก็ใส่ลูกกลมสีขาวไปในกล่อง ถ้าไม่เห็นด้วยใส่ลูกกลมสีดำ ถ้ามีลูกสีดำปรากฏก็ถือว่าไม่รับเป็นสมาชิก ส่วนสมาคมสมาชิคนั้นก็ต้องมีผู้นำเสนอ และเป็นสมาชิกได้หนึ่งเดือนก็จะหมดสภาพการเป็นสมาชิก ผู้หญิงที่มีสามีเป็นสมาชิกก็เข้าใช้บริการในสโมสรได้²⁴

ลักษณะของการจัดแบ่งสมาชิกของสโมสรบางกอกยูไนเต็ดอาจส่งอิทธิพลบางประการแก่ หอพระสมุทวชิรญาณ²⁵ ดังเช่น การมีสมาคมสมาชิก มีสามัญสมาชิก มีการเสียค่าสมาชิก และวิธีการรับสมาชิก ซึ่งผู้ที่จะได้เป็นสมาชิกของหอพระสมุทวชิรญาณนั้น จะต้องมีผู้ที่เป็นสมาชิคนำรายชื่อเสนอหนึ่งคน และผู้รับรองหนึ่งคน พร้อมกับจดหมายแจ้งถึงกรรมสัมปาทิก ซึ่งกรรมสัมปาทิกจะนำรายชื่อผู้ที่ต้องการเป็นสมาชิกใหม่คิดไว้ที่ป้ายประกาศ ถ้าไม่มีสมาชิกคัดค้านภายในเจ็ดวันก็รับเป็นสมาชิก²⁶ อย่างไรก็ตาม หอพระสมุทวชิรญาณยังมีความแตกต่างกับสโมสรบางกอกยูไนเต็ดอยู่บ้าง เช่น กรรมสัมปาทิกของหอพระสมุทมีการเปลี่ยนทุก ๆ ปีโดยมีการเลือกตั้งของสมาชิกประมาณ ขึ้น 1 ค่า เดือน 11 และได้รับการแต่งตั้งตำแหน่งประมาณกลางเดือนตุลาคม เพื่อให้ตรงกับวันคล้ายวันพระราชสมภพของรัชกาลที่ 4²⁷

แพทริก โจรี (Patrick Jory) วิเคราะห์ว่าหอพระสมุทวชิรญาณถือกำเนิดขึ้นในท่ามกลางบรรยากาศของลัทธิอาณานิคมระหว่างปลายพุทธศตวรรษที่ 24- กลางพุทธศตวรรษที่ 25 ซึ่งมีอิทธิพลต่อราชอาณาจักรและอำนาจของกษัตริย์ผู้ปกครองสยาม อันก่อให้เกิดการปฏิรูปการปกครองมณฑลเทศาภิบาล ซึ่งชนชั้นปกครองเรียนรู้รูปแบบจากการปกครองของอาณานิคม ระบบเทศาภิบาลนี้ได้ทำลายอำนาจของผู้ปกครองท้องถิ่น และสร้างการรวมศูนย์อำนาจเข้าสู่ราชสำนัก เมื่ออาณานิคมพัฒนาไปสู่จุดสูงสุด มีนักวิชาการตะวันตกจำนวนหนึ่งเดินทางเข้ามาศึกษาคนพื้นเมืองในอาณานิคมของตน สภาวะเช่นนี้ก่อให้เกิด สถาบัน สมาคม และสโมสรที่ศึกษาความรู้ใน

²⁴ พระยาราชประสิทธิ์ “คลับ,” วชิรญาณวิเสศ 1 (จ.ศ. 1247): 12-15.

²⁵ ในเอกสารของพระยาราชประสิทธิ์อ้างถึงคลับแห่งใหม่ที่เพิ่งก่อตั้งขึ้นคือ บางกอกยูไนเต็ดคลับ ความว่า “คลับที่ตั้งขึ้นเร็วๆ ในกรุงเทพฯ นี้ ได้ทราบว่ารชาทูต แลกส่งต่างประเทศแลพ่อค้าชาวยุโรปห้างใหญ่ๆ เข้ากันกับคนไทยผู้หนึ่ง รวม 13 คนด้วยกันเป็นผู้คิดปฤกษากันตั้งขึ้น เรียกชื่อว่า ยูไนเต็ดบางกอกคลับ แปลว่าที่ประชุมรวมกัน ณ กรุงเทพฯ” แสดงให้เห็นว่าหอพระสมุทวชิรญาณอาจได้รับอิทธิพลบางประการจากบางกอกยูไนเต็ดคลับ แต่บทความของพระยาราชประสิทธิ์นี้ ตีพิมพ์ลงใน วชิรญาณวิเสศ พ.ศ. 2428 อันเป็นเวลาที่เกิดขึ้นก่อนตั้งสโมสรยูไนเต็ดคลับอยู่อย่างเป็นทางการ 3 ปี ใน พ.ศ. 2431 ดู พระยาราชประสิทธิ์ “คลับ,” วชิรญาณวิเสศ 1 (จ.ศ. 1247): 12.

²⁶ สจข., ร.5 ศ. 21/1 “กฎหมายหอพระสมุท” ไม่ปรากฏวันเดือนปี.

²⁷ เรื่องเดียวกัน

อาณาจักรมามากมาย อิทธิพลและแรงกระตุ้นนี้ได้ส่งผลเช่นเดียวกันในสังคมสยาม ข้าราชการนักสยามช่วงการปฏิรูปเทศาภิบาลก็ทำหน้าที่คล้ายคลึงกับเจ้าหน้าที่อาณาจักร เมื่อราชสำนักสยามขยายอำนาจทางการเมืองออกไปสู่ท้องถิ่นต่างๆ มีผลให้ราชสำนักต้องสถาปนาอำนาจจากองค์ความรู้ที่กระจุกกระจายอยู่ตามท้องถิ่นต่างๆ ด้วยกระบวนการที่ทำให้ความรู้เกี่ยวกับสยาม ได้แก่ พงศาวดาร จารึก คัมภีร์โบราณ ตำราตัวเขียน เป็นต้น กลายเป็นความรู้และมรดกของรัฐ หอพระสมุดวชิรญาณจึงทำหน้าที่คล้ายคลึงกับสถาบันที่ศึกษาความรู้ในอาณาจักร ซึ่งมีหน้าที่รวบรวมความรู้ที่กระจุกกระจายตามท้องถิ่นมาไว้ที่หอพระสมุดวชิรญาณ²⁸

นอกจากนี้ แรงกระตุ้นจากปัจจัยการเมืองภายในราชสำนักในช่วงต้นรัชกาลที่ 5 หรือความขัดแย้งกรณีวิกฤตการณ์วังหน้า ระหว่างกลุ่มเสนาบดีตระกูลขุนนางและกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ กับกลุ่มรัชกาลที่ 5 ซึ่งประกอบไปด้วยรัชกาลที่ 5 และบรรดาพระเจ้าอนุวงศ์ ก็มีผลที่ผลักดันให้เกิดหอพระสมุดวชิรญาณ เพราะว่าหอพระสมุดวชิรญาณเป็นสิ่งที่แสดงให้เห็นความเจริญและทันสมัยของชนชั้นนำกลุ่มของรัชกาลที่ 5 โดยกลุ่มการเมืองของพระองค์ต้องการรวมศูนย์อำนาจทั้งทางเศรษฐกิจและการเมืองเข้าสู่พระมหากษัตริย์ ได้แก่ การตั้งหอรัษฎากรพิพัฒน์ การตั้งสภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน (Council of State) และสภาที่ปรึกษาส่วนพระองค์ (Privy Council) โดยเฉพาะสภาที่ปรึกษาส่วนพระองค์นั้นเป็นสภาที่ประกอบไปด้วยขุนนางรุ่นใหม่และพระบรมวงศานุวงศ์ หน้าที่ของสภาแห่งนี้คือ “การเป็นหูเป็นตา” ของพระมหากษัตริย์ สภาแห่งนี้จะมีความใกล้ชิดกับพระมหากษัตริย์มากกว่าสภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน²⁹ เมื่อสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ปฏิเสธเป็นสมาชิกสภาที่ปรึกษาส่วนพระองค์ เนื่องจากต้องถือตาม “พระราชบัญญัติ ปรีวี เคาน์ซิล” และต้องรับคำสาบานที่ปรึกษาเหมือนคนอื่น³⁰ ด้วยเกรงว่าการสาบานและยอมรับพระราชบัญญัตินี้จะเป็นการลดอำนาจทางการเมืองของกลุ่มของตนเอง บรรดาพระเจ้าอนุวงศ์และขุนนางรุ่นใหม่จึงได้เสียดสีกลุ่มเสนาบดีตระกูลขุนนางผ่านทางหนังสือพิมพ์ *ครูไฉน*³¹

²⁸ Patrick Jory, “Book and the Nation: The Making of Thailand’s National Library,” *Journal of Southeast Asian Studies* 31 (2000): 353.

²⁹ David K. Wyatt, *The Politics of Reform in Thailand: Education in Reign of King Chulalongkorn* (New Haven: Yale University Press, 1969), pp. 58-59.

³⁰ ญัตติ สุทธิสงคราม, *สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ เล่ม 1* (พระนคร: โรงพิมพ์ไพบูลย์, 2504), หน้า 661-664.

³¹ ตัวอย่างเนื้อหาจาก *ครูไฉน* ที่มีเนื้อหาเสียดสีขุนนางกลุ่มขุนนางคั่งเช่น “...แต่ข้าพเจ้ายังมีความสงสัยอยู่ว่า, ในพวกซึ่งท่านรับเป็นที่ปรีวีเคาน์ซิลนั้น, เหนือท่านเสนาบดีซึ่งขาดอีกหลายท่าน, มีชื่อในปรีวีเคาน์ซิล, แต่ท่านเจ้าพระยาภูธราภัยที่สมุหนายก 1, ท่านเจ้าพระยาภาณุมหาโกษาธิบดีที่พระคลัง 1, แต่ท่านเสนาบดี นอกนั้นไม่มีชื่อในปรีวีเคาน์ซิลจะเป็นด้วยเหตุอันใด. ข้าพเจ้ายังไม่ทราบ, ถ้าในหลวงจะไม่เชิญให้ท่านเป็นปรีวีเคาน์ซิล, เพราะท่านชราแลป่วยอยู่บ้างคอกกระมัง, ถ้าในหลวงได้เชิญท่านแล้ว, ท่านจะไม่รับด้วยความขัดข้องด้วยเหตุใดเหตุหนึ่ง, ถ้าท่านจะไม่หยากอวดสติปัญญา ก็ยังไม่รู้แน่, แต่ถ้าในหลวงได้เชิญแล้ว ท่านไม่รับก็คิดไป, ถ้าคำสาบาลจะเรียวแรงเป็นอย่างไร, ท่านกลัวจะรับการไปไม่ตลอด, ท่านจึงไม่อาจรับ...” *ครูไฉน*, เล่มที่ 1 ว.3

การวิเคราะห์เรื่องความขัดแย้งทางการเมืองในราชสำนักช่วงต้นสมัยของรัชกาลที่ 5 ของ เดวิด เค. วยอต (David K. Wyatt) วิเคราะห์ว่ากลุ่มการเมืองที่เกิดขึ้นหลังจากพระราชพิธีบรมราชาภิเษกครั้งที่ 2 เมื่อ พ.ศ. 2416 แบ่งออกเป็น 3 กลุ่มคือ กลุ่มสยามหนุ่มประกอบด้วยรัชกาลที่ 5 และบรรดาพระเจ้าน้องยาเธอของพระองค์ กลุ่มต่อมาคือ สยามอนุรักษนิยม ได้แก่ กลุ่มเสนาบดีตระกูลขุนนา และกลุ่มสุดท้ายคือ สยามเก่า ซึ่งหมายถึงกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ โดยกลุ่มสยามหนุ่มเป็นกลุ่มที่เคลื่อนไหวการปฏิรูปและสร้างความทันสมัยตามแบบอารยธรรมตะวันตก เช่น การทำหนังสือพิมพ์ ครุโณวาท การตั้งสมาคมหนุ่มสยาม (Young Siam Society) เป็นต้น กลุ่มสยามเก่านั้น กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญจะทรงสนใจความรู้ตะวันตก แต่พระองค์ก็ไม่ต้องการการปฏิรูปทางการเมือง เนื่องจากพระองค์ต้องการรักษาสถานภาพทางการเมืองในฐานะ “กษัตริย์องค์ที่สอง” ไว้ ส่วนกลุ่มเสนาบดีตระกูลขุนนาถูกมองว่าเป็นกลุ่มสยามอนุรักษนิยม วยอตเห็นว่าการคิดอนุรักษนิยมของกลุ่มนี้ไม่ใช่เป็นระดับอุดมการณ์ แต่เป็นเพียงแค่ระดับปฏิบัติที่เกิดจากการสะสมจากประสบการณ์ เพราะกลุ่มดังกล่าวศึกษาความรู้จากตะวันตกเพื่อการแสวงหาอำนาจและความมั่งคั่งของตนเอง เช่น การสร้างเรือกลไฟเพื่อการค้า เป็นต้น แต่ไม่ได้ลึกซึ้งกับความคิดแบบตะวันตกระดับนามธรรมหรืออุดมคติ³² ประเด็นความขัดแย้งทางการเมืองนี้ วยอต มองว่ามีสาเหตุจากความแตกต่างระหว่างรุ่น เพราะว่ากลุ่มเสนาบดีตระกูลขุนนา รับราชการตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ในขณะที่กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญเติบโตในช่วงสมัยรัชกาลที่ 4 ซึ่งเป็นช่วงที่เกิดการเปลี่ยนแปลงในสังคมสยามและการเผชิญหน้ากับตะวันตก ส่วนกลุ่มสยามหนุ่มนั้นขาดประสบการณ์การคุกคามของตะวันตก เพราะฉะนั้นการรับรู้และประสบการณ์ที่มีต่อตะวันตกจึงมีความแตกต่างกัน มีผลให้การยอมรับการปฏิรูปสร้างความทันสมัยแบบตะวันตกแตกต่างกันอีกด้วย จนกระทั่งเกิดวิกฤตการณ์วังหน้า³³

อย่างไรก็ตาม ความขัดแย้งที่เกิดขึ้นช่วงต้นรัชกาลนี้ น่าจะเป็นเรื่องความขัดแย้งทางการเมืองระหว่างชนชั้นนำมากกว่าระดับการยอมรับตะวันตกดังข้อเสนอของวยอต เนื่องจากว่ากลุ่มเสนาบดีตระกูลขุนนานั้นก็สนใจศึกษาความรู้ตะวันตกเหมือนกับรัชกาลที่ 4 และพระองค์เอง ทรงไม่ยอมรับแนวคิดเรื่องคริสต์ศาสนา และทรงโต้แย้งกับหมอบรัดเลย์ผ่านการเขียนบทความ³⁴ เช่นเดียวกันกับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ที่แต่ง หนังสือแสดงกิจจานุกิจ เพื่อวิจารณ์แนวคิดต่างๆ ของตะวันตกโดยเฉพาะอย่างยิ่งเรื่องคริสต์ศาสนา ดังนั้น การมองว่ากลุ่มเสนาบดีตระกูลขุนนามี

ด.9, 5.5, 1246. (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พันตำรวจเอก หม่อมเจ้ามนูญศิริ เกษมสันต์ วันที่ 11 มิถุนายน พ.ศ.2512), หน้า 128.

³²David K. Wyatt, *The Politics of Reform In Thailand: Education in Reign of King Chulalongkorn*, pp. 44-47.

³³Ibid., pp. 49-50.

³⁴ทวิศักดิ์ เผือกสม, “การปรับตัวทางความรู้ ความจริง และอำนาจของชนชั้นนำสยาม พ.ศ. 2325-2411,” (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2541), หน้า 141.

แนวคิดอนุรักษนิยมของวัยอาต จึงเหมือนกับข้อกล่าวหาของกลุ่มรัชกาลที่ 5 โจมติกุ่มเสนาบดีตระกูลขุนนาคว่า “หัวโบราณคร่ำครึ”³⁵ นอกจากนี้ การยกย่องพระเกียรติยศของรัชกาลที่ 4 โดยกลุ่มรัชกาลที่ 5 ดังตัวอย่างเช่น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดชาดิศรราชานุภาพทรงยกย่องรัชกาลที่ 4 “ว่าเป็นนักปราชญ์ทรงปรีชาญาณผัดกับพระเจ้าแผ่นดินที่ปรากฏในพงศาวดาร โดยมาก”³⁶ เพื่อแสดงให้เห็นว่ากลุ่มการเมืองของพระองค์นั้น “สมัยใหม่” กว่าขุนนางรุ่นเก่า และสำนึกร่วมดังกล่าวนี้มีผลต่อการปฏิรูปประเทศให้ “ศิวิไลซ์” แบบตะวันตก รวมถึงการก่อตั้งหอพระสมุดวชิรญาณด้วย

ยิ่งไปกว่านั้น กลุ่มของรัชกาลที่ 5 ซึ่งต้องการรวมศูนย์อำนาจเข้าสู่พระมหากษัตริย์ ได้สร้างองค์ความรู้ใหม่ขึ้น ได้แก่ การชำระพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ทั้งสี่รัชกาลของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ในประเด็นเรื่องการสืบราชสมบัติที่พระมหากษัตริย์พระองค์ถัดไปจะต้องเป็นเจ้าฟ้าพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ ทั้งนี้เพื่อความมั่นคงของราชวงศ์และเพื่อแก้ปัญหาความขัดแย้งที่อาจจะเกิดขึ้นเหมือนกับวิกฤตการณ์วังหน้า³⁷ กลุ่มชนชั้นนำที่ดำรงตำแหน่งทูตประจำประเทศอังกฤษกับฝรั่งเศส ซึ่งมีส่วนในการต่อสู้กับกลุ่มเสนาบดีขุนนาควและกลุ่มกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ เป็นกลุ่มเดียวกันที่เรียกร้องการเปลี่ยนแปลงการปกครอง ร.ศ. 103³⁸ เพื่อให้สยามมีความ “ศิวิไลซ์” ทัดเทียมของประเทศตะวันตก และเพื่อให้รอดพ้นจาก “อันตรายที่มาจากประเทศใดประเทศหนึ่งในยุโรปที่มีอำนาจมากกว่ากรุงสยาม...”³⁹ ด้วยการเขียนรัฐธรรมนูญและการปฏิรูประบบราชการที่ทันสมัยแบบตะวันตก พระเจ้าน้องยาเธอพระองค์ต่าง ๆ ที่ถวายหนังสือ “ความเห็นจัดการเปลี่ยนแปลงราชการแผ่นดิน ร.ศ. 103” เป็นสมาชิกหอพระสมุดวชิรญาณตั้งแต่เริ่มกิจการหอพระสมุด⁴⁰ ดังนั้น ประสบการณ์ทางการเมืองร่วมกันของกลุ่มของรัชกาลที่ 5 ที่อ้างว่ามีความคิดสมัยใหม่กว่าขุนนางรุ่นเก่า น่าจะเป็นปัจจัยหนึ่งของการสร้างหอพระสมุดวชิรญาณขึ้นมาด้วย เพราะว่าการสร้างหอพระสมุดวชิรญาณเพื่อรำลึกถึงรัชกาลที่ 4 ซึ่งกลุ่มรัชกาลที่ 5 ยกย่องเป็น “กษัตริย์นักปราชญ์ทรงปรีชาญาณทรงทำนุบำรุงให้ประเทศสยามมีความเจริญรุ่งเรืองเป็นที่นับถือ

³⁵ ขจร สุขพานิช, *ก้าวแรกของหนังสือพิมพ์ในประเทศไทย* (กรุงเทพฯ: อรุณสภา, 2526), หน้า 88-89.

³⁶ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดชาดิศรราชานุภาพ, *ความทรงจำ, ฉบับมดิลก* (กรุงเทพฯ: มดิลก, 2546), หน้า 77.

³⁷ คู จีรพล เกตุจุมพล, “การเปลี่ยนแปลงเชิงโครงสร้างขององค์ความรู้ของกลุ่มชนชั้นนำสยามรุ่นใหม่ พ.ศ. 2367-2468 (ศึกษากรณีการชำระพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1-4),” (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2539)

³⁸ พระเจ้าน้องยาเธอที่อยู่ประเทศอังกฤษ ซึ่งถวายหนังสือ “คำกราบบังคมทูลถวายความเห็นเรื่องจัดการเปลี่ยนแปลงระเบียบราชการแผ่นดิน ร.ศ. 103” ได้แก่ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศวรฤทธิ์ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิธาดา สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอกรมพระสวัสดิวัฒนวิศิษฏ์ พระองค์เจ้าปฤษฎางค์

³⁹ “คำกราบบังคมทูลถวายความเห็นเรื่องจัดการเปลี่ยนแปลงระเบียบราชการแผ่นดิน ร.ศ. 103,” ใน ชัยอนันต์ สมุทวณิช และชัตติยา วรรณสุต, *เอกสารการเมืองการปกครองไทย พ.ศ. 2417-2477* (กรุงเทพฯ: โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2518), หน้า 48.

⁴⁰ คุราชชื่อสมาชิกจากหนังสือ *วชิรญาณ* 1 (เดือน 11 จ.ศ. 1247)

นานาชาติ”⁴¹ และหอพระสมุดเป็นสัญลักษณ์ความทันสมัยและ “...เจริญรุ่งเรืองสำหรับประโยชน์แก่การเล่าเรียน แลเจริญวิชาการทั้งปวง...”⁴² ฉะนั้น หอพระสมุดวชิรญาณจึงรองรับความคิดของชนชั้นนำในเรื่องการยอมรับความทันสมัยแบบตะวันตก

2.2 หอพระสมุดวชิรญาณในฐานะที่เป็น “เครื่องสโมสรแลเครื่องหอสมุด”⁴³ ของชนชั้นนำ

2.2.1 หอพระสมุดวชิรญาณในฐานะที่เป็นหอสมุด

หอพระสมุดวชิรญาณนี้เป็นห้องสมุดที่ได้รับความคิดจากตะวันตก คำว่าหอสมุดนั้นเป็นคำที่แปลมาจากภาษาอังกฤษ “ไลบรารีคือหอรวบรวมสมุดและหนังสือต่าง ๆ นั้น”⁴⁴ ส่วนคำว่า Library มาจากภาษาลาตินคือ Liber ซึ่งแปลว่าหนังสือ หมายถึงการรวบรวมวัตถุตัวเขียน พิมพ์ ตัวอักษร⁴⁵

ก่อนที่หอพระสมุดวชิรญาณเปิดบริการ ชนชั้นนำของสยามมีห้องสมุดส่วนตัว จากบันทึกของ เซอร์ จอห์น เบาว์ริง บรรยายพระราชวังของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. 2397 ไว้ว่า

“ตลอดทางจากทำนน้ำถึงพระราชวัง ปลูกด้วยเสื่อ ที่ประทับของพระองค์นั้นสะดวกสบายตกแต่งอย่างมีรสนิยม เครื่องเรือนและเครื่องประดับพระราชวังต่าง ๆ จะทำให้คุณคิดว่าคุณกำลังอยู่ในบ้านของคนอังกฤษ... ห้องสมุดของพระองค์มีหนังสือภาษาอังกฤษที่เลือกเฟ้นอย่างดี”⁴⁶

ส่วนในพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท พระบรมมหาราชวัง ก็มีห้องสมุดปรากฏอยู่ในพระที่นั่งจากหลักฐานของคาร์ล บ็อค (Carl Bock) นักธรรมชาติวิทยาชาวเยอรมันที่เข้ามาสำรวจสยามเมื่อระหว่าง พ.ศ. 2424-2425 ยืนยันการมีอยู่ของห้องสมุดความว่า

⁴¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ, หน้า 164.

⁴² คำกราบบังคมทูลเปิดหอพระสมุดวชิรญาณของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นทิฆารวงศ์ประวัติ ใน กรมศิลปากร, หอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร, หน้า 31.

⁴³ “เครื่องสโมสรเครื่องหอสมุด” เป็นวลีที่สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงเรียกหอพระสมุดวชิรญาณ จุดหมายของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นทิฆารวงศ์ประวัติถึงรัชกาลที่ 5 แนะนำให้ยกฐานะหอพระสมุดวชิรญาณเป็น “หอสมุดสำหรับบ้านเมือง” เมื่อเดือนกันยายน ร.ศ. 116 สจข., ร.5 ศ. 21/6 “หอพระสมุดเรื่องเงินค่าเรื่องต่าง ๆ สำหรับหนังสือพิมพ์วชิรญาณ,” (20 ตุลาคม ร.ศ. 114 - 1 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 116)

⁴⁴ สจข., ร.5. ศ. 21/5 “เรื่องหอพระสมุดวชิรญาณ” (30 เมษายน 114 - 28 ตุลาคม ร.ศ. 124)

⁴⁵ “Libraries,” Encyclopedia Britannica 14 (1968): 2.

⁴⁶ เซอร์ จอห์น เบาว์ริง, ราชอาณาจักรและราษฎรสยาม, เล่ม 2 ชาติวิทย์ เกษตรศิริ และกัญจิกา ศรีอุดม, บรรณาธิการ (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโตโยต้า, 2547), หน้า 266.

“การตกแต่งภายในก็ทำอย่างละเอียดลออที่สุด เครื่องตกแต่งราคาแพง ลิบลิวน์นั้นสั่งมาจากลอนดอน เงินไม่ต่ำกว่า 80,000 ปอนด์ ด้านหนึ่งของพระที่นั่งองค์นี้เป็นห้องสมุดใหญ่ที่มีหนังสือดี ที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงสนพระทัยมาก วารสารและหนังสือพิมพ์ชั้นนำของอังกฤษและอเมริกัน ทั้งหมดก็จัดหาเข้าห้องสมุดเป็นประจำด้วย”⁴⁷

แนวคิดเรื่องห้องสมุดได้เข้าสู่ชนชั้นสูงในปลายพุทธศตวรรษที่ 24 ส่งผลต่อการมองว่าความรู้กลายเป็นสิ่งที่สามารถ “ปรับปรุง พัฒนา และสะสม” ได้ วัสดุที่พบได้บ่อยในงานเขียนของชนชั้นนำคือ “เจริญวิชาการทั้งปวง” “เจริญวิชา” “เจริญความรู้” เป็นต้น แนวคิดแบบนี้เป็นสิ่งที่ตรงกันข้ามกับความรู้ก่อนสมัยใหม่ที่ความรู้นั้นเป็นปรมาตมสูงสุด ซึ่งถูกถ่ายทอดผ่านครู เช่น พระสงฆ์พรหมณ์ เป็นต้น เมื่อแนวคิดเรื่องความรู้แบบใหม่จากตะวันตกเข้ามาสู่สยาม ทำให้ชนชั้นนำมองว่าความรู้ต่าง ๆ สามารถเพิ่มพูนขึ้นได้ เช่น การสะสมหนังสือ เป็นต้น ทั้งนี้การสะสมความรู้ต่าง ๆ นี้หมายรวมถึงวัสดุที่บันทึกเป็นลายลักษณ์อักษรจากท้องถิ่นต่าง ๆ อีกด้วย ได้แก่ จารึก สมุดโบราณ คัมภีร์ ซึ่งสอดคล้องกับยุคสมัยของรัชกาลที่ 5 ที่ต้องการรวมศูนย์อำนาจทางการเมืองเพื่อสร้างรัฐสมัยใหม่ นอกจากนี้ การอ่านออกเขียนได้นั้นเป็นสิ่งที่รัฐให้ความสำคัญ เพราะเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการสร้างข้าราชการสำนักสมัยใหม่ ดังนั้น รัฐบาลของราชสำนักจึงเริ่มใส่ใจกับความรู้ผ่านหนังสือ (สมัยรัชกาลที่ 5 เรียกว่า “วิชาหนังสือ”) อันแตกต่างจากความรู้แบบจารีตที่ต้องผ่านครูพิธีกรรม และอ้างอิงกับหลักธรรมพุทธศาสนา ฉะนั้นการเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ทางความรู้ที่เกิดขึ้นดังกล่าวนี้จึงเป็นรากฐานสำคัญในการสร้างหอพระสมุดวชิรญาณ⁴⁸

การสะสมและเพิ่มพูนความรู้ที่ตรงกับแนวคิดของห้องสมุดในอารยธรรมตะวันตกที่ว่าอุดมคติของห้องสมุดแห่งหนึ่งๆ คือการสะสมความรู้และหนังสือทุก ๆ เล่มที่พบ ในประวัติศาสตร์ของอารยธรรมตะวันตก ทั้งหอสมุดของเจ้านาย (Princely Library) หอสมุดของศาสนา และหอสมุดส่วนบุคคล หอสมุดเหล่านี้พยายามแสวงหาหนังสือทุกๆ เล่มเพื่อเข้าเก็บไว้ในหอสมุดของตนเอง ทั้งหนังสือเก่าหายาก วัสดุการพิมพ์ต่างๆ ประเภท แนวคิดเบื้องหลังก็คือความต้องการสร้างหอสมุดที่เป็นสากล (Universal Library) แต่ความเป็นจริงนั้น การสร้างหอสมุดที่เป็นสากล เป็นไปไม่ได้ในทางปฏิบัติ เพราะว่าการพิมพ์ทำให้หนังสือเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว และหนังสือหลายเล่มจึงถูกคัดลอกออกไป อย่างไรก็ตาม อุดมคติเรื่องหอสมุดที่เป็นสากลยังคงอยู่จนถึงพุทธศตวรรษที่ 26⁴⁹

⁴⁷ คาร์ล บ็อค, *ท้องถิ่นสยามยุคพระพุทธรเจ้าหลวง*, พิมพ์ครั้งที่ 2 แปลโดยเสถียร พันธรังสี และอัมพร ทิชะระ (กรุงเทพฯ: มติชน, 2543), หน้า 11-12.

⁴⁸ Patrick Jory, “Book and the Nation: The Making of Thailand’s National Library,” pp. 354-357.

⁴⁹ ดู Roger Chartier, “Library without Walls,” *Representations*, 42 (spring, 1993): 38-52.

ห้องสมุดเป็นพื้นที่สำหรับการอ่าน แต่การอ่านในใจไม่ได้มาพร้อมกับการพิมพ์ เนื่องจากการอ่านในใจมีมาตั้งแต่ยุคกลาง เช่น พวกนักคัดลอกหนังสือ (Copyist) ตามมหาวิทยาลัย และบรรดาชนชั้นขุนนาง ยิ่งไปกว่านั้น สังคมชาวนาดันพุทธศตวรรษที่ 25 ก็ไม่คุ้นเคยกับการอ่านในใจ แม้ว่าการพิมพ์แพร่หลายในสังคมแล้ว การอ่านในใจมักปฏิบัติกันในพื้นที่ที่นับถือศาสนาคริสต์ นิกายโปรเตสแตนต์ เพราะชาวโปรเตสแตนต์อ่านหนังสือไบเบิลในใจเพื่อเข้าถึงพระเจ้าโดยตรง ในบางโอกาสการอ่านในใจยังแหวกกฎศีลธรรมอีกด้วย เช่น การอ่านหนังสือปลุกเร้าอารมณ์ทางเพศ หนังสือนอกรีต ซึ่งบันทึกในรูปแบบตำราตัวเขียนในยุคกลางตอนปลาย⁵⁰ ประเด็นเรื่องความคุ้นเคยกับหนังสือนั้น รัฐนิกายโปรเตสแตนต์คุ้นชินกับหนังสือ มากกว่ารัฐนิกายคาทอลิก จากการจัดระบบห้องสมุดและวิธีปฏิบัติในการอ่านหนังสือ ห้องสมุดในรัฐต่าง ๆ ของนิกายโปรเตสแตนต์ มีการจัดหนังสือเกี่ยวกับศาสนาในรูปแบบที่คล้ายกัน เพื่อไว้ให้คริสต์ศาสนิกชนศึกษาการประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ ทางศาสนาด้วยตนเอง ได้แก่ หนังสือสวดมนต์ หนังสือไบเบิล คู่มือสำหรับประกอบพิธีล้างบาป ศีลมหาสนิท นอกจากนี้ วิธีการอ่านของชาวโปรเตสแตนต์สร้างความคุ้นชินกับหนังสือมากกว่าอีกด้วย ตัวอย่างเช่น ชาวโปรเตสแตนต์ลัทธิพิวริตันในสหรัฐอเมริกาใช้หนังสือไบเบิลในการอ่านออกเสียงเพื่อให้สมาชิกในครอบครัวฟัง ชาวโปรเตสแตนต์ในอเมริกามักอ่านคัมภีร์ไบเบิลซ้ำๆ ตามความเชื่อว่าการอ่านซ้ำๆ สามารถทำให้การใช้ชีวิตสอดคล้องกับคำสอนของพระเจ้า⁵¹ อย่างไรก็ตาม การอ่านออกเสียง (Reading aloud) ระหว่างพุทธศตวรรษที่ 21- 24 ยังคงปฏิบัติในสังคมยุโรปทั้งชนชั้นล่างและชนชั้นนำ ชนชั้นนำอ่านออกเสียงภายในห้องสมุดส่วนตัว หรือพื้นที่ที่สามารถอ่านหนังสือให้กับผู้อื่นร่วมฟังได้ ทั้งนี้เพื่อการเข้าสังคม การสนทนาแลกเปลี่ยนความรู้ การใช้เวลาว่างในครอบครัว หรือหลีกเลี่ยงความโดดเดี่ยว⁵² และเมื่อความคุ้นเคยกับหนังสือได้มีมากขึ้น ห้องสมุดจึงกลายเป็นพื้นที่ที่ไว้สำหรับหลีกเลี่ยงความวุ่นวายต่างๆ และเป็นที่พักผ่อนหย่อนใจ⁵³

ส่วนหอพระสมุดวชิรญาณก็เป็นพื้นที่ไว้สำหรับพักผ่อนหย่อนใจ และเป็นพื้นที่ให้ “สมาชิกทั้งหลายได้มานั่งเล่น ประชุมสนทนากันในเวลาสบาย” และ “ผู้ต้องการอ่านหนังสือเรื่องราวต่าง ๆ ก็ได้อ่านสมประสงค์...”⁵⁴ เพราะหอพระสมุดวชิรญาณมีลักษณะเป็นสโมสรของชนชั้นนำ ในเรื่องการอ่านนั้นชนชั้นสูงก็สามารถอ่านในใจได้ ดูจากบทความเรื่อง “การอ่าน” ซึ่งให้ความหมายของการอ่านว่า

⁵⁰Roger Chartier, “The Practical Impact of Writing,” in *A History of Private Life Vol.3: Passions of the Renaissance*, ed. Roger Chartier (Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press, c1987-1991), pp. 124-126.

⁵¹Ibid., pp. 130-134.

⁵²Ibid., pp. 147-152.

⁵³Ibid., pp. 134-137.

⁵⁴กรมพระนริศรานุวัดติวงศ์, “คำนำกรมสมัปาติก,” *วชิรญาณวิเศษ* 1 (พฤศจิกายน ร.ศ. 109): 2.

“การที่ใช้น้ำขาวส่งถึงมันสมอง ทางสายเส้นโลหิตเพื่อได้รับคำสั่งจากความคิด ผู้เป็นอธิบดีของรูปนามส่วนหนึ่ง ๆ ซึ่งนั่งอยู่ ณ ศาลานั้นจำลองแทนหน้าที่หู, จมูก, ลิ้น, แลกาย หรือบางทีก็เป็นหน้าที่ของตาข้างนั้น...แต่คำที่เรียกว่าอ่านตามที่เข้าใจกันชิมทรานั้น ดูเหมือนจะหมายความเฉพาะที่ตารับการต่างหูเท่านั้น คือการอ่านหนังสือหรือตาครูอวยเขียน...”⁵⁵

อย่างไรก็ตาม ชนชั้นสูงเองยังอ่านหนังสือออกเสียง ซึ่งปฏิบัติในชีวิตประจำวันตัวอย่างเช่น พระองค์เจ้าโสมวาทิ กรมหลวงสมรรัตนสิริเชษฐ ทรงเป็นพระพี่เลี้ยงของสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ พระองค์เจ้าโสมวาทิทรงอ่านหนังสือให้สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ฟังก่อนเสด็จพระบรมมหาราชวัง จดหมายเหตุรายวันของพระองค์ทรงบันทึกว่า “เรากลับมาอาบน้ำ...นอนยามนาน ฟังหนังสือราชประวัติของทูลหม่อมปู่ ซึ่งป้าโสมได้ยืมมาจากหอพระสมุดวันนี้”⁵⁶ แม้กระทั่งชนชั้นนำรุ่นต่อมาก็ยังอ่านหนังสือออกเสียงดังที่พระยาอนุমানราชชนเล่าว่า

“คนแต่ก่อน ถ้าอ่านหนังสือก็ต้องอ่านดังๆ คนอื่นซึ่งไม่รู้จักหนังสือ เขาจะได้มีโอกาสฟังด้วย แม้บิดาข้าพเจ้า เมื่อชรามากแล้วก็ยังให้หลานชายคือ นายสมชัย อนุমানราชชน อ่านหนังสือพิมพ์รายวันให้ฟังเพราะตัวหนังสือที่ตีพิมพ์ไว้ มีขนาดเล็กเรียวยาวกว่าแต่ก่อน ซึ่งเป็นปฏิบัติแก่สายตาคคนแก่ ที่ลางคนในสมัยปัจจุบัน อ่านหนังสือตามลำพัง...ก็ยังไม่อ่านออกเสียงดัง ๆ แม้อ่านไม่ออกเสียงก็ยังทำปากหุบ ๆ หมับ ๆ ไปด้วย ทั้งนี้ก็เพราะติดนิสัยต่อเนื่องมาแต่ก่อน โดยไม่รู้ตัวอันมาแก่การท่องบ่นหรืออ่านให้คนฟัง...”⁵⁷

การอ่านออกเสียงให้ผู้สูงอายุฟังดังที่กล่าวมานั้นมีลักษณะเดียวกันกับชนชั้นกลางของฝรั่งเศสเมื่อครั้งหลังของคริสต์ศตวรรษที่ 19 แต่การอ่านออกเสียงของชนชั้นกลางของฝรั่งเศสลดลงเรื่อย ๆ เนื่องจากระบบกระจายหนังสือที่ผ่านทั้งระบบไปรษณีย์ ห้องสมุด ร้านหนังสือ สำนักพิมพ์ ได้ช่วยให้หนังสือกระจายไปทั่วถึง ยิ่งไปกว่านั้น จำนวนของผู้ที่สามารถเขียนตามคำบอก

⁵⁵“การอ่าน,” *วชิรญาณวิเศษ* 3 (พฤศจิกายน ร.ศ. 112): 25.

⁵⁶จดหมายเหตุรายวันของสมเด็จพระบรมราชปิตุลาธิบดี เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ (พิมพ์เป็นบรรณาการในงานพระราชทานเพลิงพระศพ หม่อมเจ้าอุไรวรรณ ทองใหญ่ ณ อยุธยา ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม วันที่ 7 มิถุนายน พ.ศ. 2520), หน้า 61.

⁵⁷พระยาอนุমানราชชน, *ฟื้นความหลังเล่ม 1* พิมพ์ครั้งที่ 4 (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สยาม, 2547), หน้า 307.

(Dictation) ก็เพิ่มขึ้นอีกด้วย ดังนั้น การอ่านออกเสียงจึงปฏิบัติกันเพียงแค่การอ่านให้ผู้ป่วยหรือผู้สูงอายุฟัง อย่างไรก็ตาม ชนชั้นล่างอย่างชาวฝรั่งเศส ก็ยังคงไม่สามารถอ่านในใจได้⁵⁸

ที่มาแนวคิดของหอสมุดและพิพิธภัณฑ์ อาจจะได้รับรูปแบบมาจากรัฐในอาณานิคม ได้แก่ อินโดนีเซีย สิงคโปร์ และอินเดีย เป็นต้น ตามที่ จดหมายเหตุเสด็จประพาสต่างประเทศในรัชกาลที่ 5 เสด็จเมืองสิงคโปร์ และ เมืองเบตาเวียครั้งแรก (พ.ศ. 2414) พบว่าพระองค์ทรงทอดพระเนตร “สกุล (แรฟฟัล) สอนหนังสือเด็ก”⁵⁹ ที่สิงคโปร์ ส่วนการเสด็จประพาสอินโดนีเซีย “เสด็จทอดพระเนตรตึกมิวเซียม ที่ไว้ของโบราณซึ่งมีอยู่ในแผ่นดินชวาและประเทศต่างๆ”⁶⁰ และการเสด็จประพาสอินเดียจากรายงานของเอ็ดเวิร์ด บอสก์ สลาเดน (Sir Edward Bosc Sladen) พบว่าคณะเดินทางของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงเยี่ยมชมสถานที่ ซึ่งเกี่ยวข้องกับภาระสะสมของการศึกษาความรู้ในอาณานิคม เช่น พิพิธภัณฑ์อินเดียและสมาคมเอเชียในกัลกัตตา⁶¹

ยิ่งไปกว่านั้น สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ สมัยทรงดำรงตำแหน่งสภานายกหอพระสมุดวชิรญาณเมื่อปี พ.ศ. 2432 ประทานบทความตีพิมพ์ เรื่อง “ข้อบังคับสำหรับหอสมุดราฟเฟิลส์ไลบรารีเมืองสิงคโปร์” บทความนี้เป็นการแปลระเบียบการใช้หอสมุดราฟเฟิลส์และพิพิธภัณฑ์ (The Raffles Library and Museum) การที่ยกเรื่องราวหอสมุดราฟเฟิลส์ของสิงคโปร์ก็เพื่อที่จะให้เห็นวิธีการให้บริการ และกิจกรรมในหอสมุดยุคอาณานิคม ที่ชนชั้นนำสยาม ได้พบเห็นในสิงคโปร์ การนำข้อบังคับของหอสมุดราฟเฟิลส์มาลงพิมพ์แสดงให้เห็นถึงการยอมรับระบบของหอสมุดราฟเฟิลส์ในระดับหนึ่ง

หอสมุดราฟเฟิลส์ก่อตั้งขึ้นเมื่อวันที่ 1 เมษายน พ.ศ. 2366 อยู่ภายใต้การบริหารของ “สถาบันสิงคโปร์” (Singapore Institution) หอสมุดแห่งนี้ประกอบไปด้วยสองส่วนงานสำคัญ คือ งานหอสมุดกับงานด้านพิพิธภัณฑ์ ต่อมาเมื่อ พ.ศ. 2380 หอสมุดราฟเฟิลส์ให้บริการแก่บุคคลทั่วไปโดยเสียค่าสมาชิกรายเดือน และหอสมุดยังได้เพิ่มสมาชิกแบบผู้ถือหุ้น (Shareholder) อีกด้วย เมื่อ พ.ศ. 2392 หอสมุดก่อตั้งพิพิธภัณฑ์ขึ้นสำหรับเก็บรวบรวมและสะสมสิ่งของตัวอย่างเพื่อการศึกษา (Specimen) เช่น ตัวอย่างพืชและสัตว์ท้องถิ่น สิ่งประดิษฐ์ท้องถิ่น ของใช้ในราชสำนักของรัฐท้องถิ่นในคาบสมุทรมลายู เป็นต้น อย่างไรก็ตาม หอสมุดราฟเฟิลส์มีปัญหาทางการเงินอยู่เสมอ ๆ จนกระทั่งเมื่อ พ.ศ. 2417 หอสมุดราฟเฟิลส์อยู่ในสังกัดของกระทรวงอาณานิคม ทำให้มี

⁵⁸ Alan Cobin, “The Secret of Individuals,” in *History of Private Life Vol. 4: From the Fires of Revolution to Great War*, ed. Michelle Perrot (Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press, c1987-1991), pp. 534-536.

⁵⁹ จดหมายเหตุเสด็จประพาสต่างประเทศในรัชกาลที่ 5 เสด็จเมืองสิงคโปร์ และเมืองเบตาเวียครั้งแรก และเสด็จประพาสอินเดียกับจดหมายเหตุของหมอบรัดเลย์ (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นาวาตรี หลวงสุรินทรเสณี [ร้อยเอก อ้น อมาตยกุล] ณ สุสานหลวงวัดเทพศิรินทราวาส วันพุธที่ 5 พฤศจิกายน พ.ศ. 2512), หน้า 21.

⁶⁰ เรื่องเดิม, หน้า 29.

⁶¹ เอ็ดเวิร์ด บอสก์ สลาเดน, เสด็จอินเดีย 2415, แปลโดย กนกวรรณ ฤทธิไพโรจน์ (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ริเวอร์ บุ๊คส์, 2543), หน้า 21.

เงินงบประมาณใช้ในการบริหารอย่างมั่นคง หอสมุดแห่งนี้มีบริการต่างๆ ได้แก่ หอสมุดอ้างอิง (Reference Library) ซึ่งรวบรวมทั้งสิ่งของตัวอย่างเพื่อการศึกษาและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เช่น บันทึกการเดินทาง งานสำรวจของนักมานุษยวิทยาและนักธรรมชาติวิทยา เป็นต้น⁶² เบรินแดน ลุต (Brendan Luyt) วิเคราะห์ไว้ว่าจุดประสงค์ผู้ใช้บริการหอสมุดราฟเฟิลส์ เมื่อต้นพุทธศตวรรษที่ 25 มีสองประการคือ ประการแรก เพื่อแสวงหาความบันเทิงพักผ่อนหย่อนใจของเจ้าหน้าที่อาณานิคมและบุคลากรที่ทำงานใน Strait Settlements ทั้งนี้รวมถึงเจ้าหน้าที่ที่ทำงานในรัฐซาบะห์และซาราวักกับพื้นที่อาณานิคมของอังกฤษอื่นๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เพราะว่างบประมาณการสั่งซื้อหนังสือมากกว่าครึ่งเป็นนิยายแบบยุควิกตอเรียน อีกประการหนึ่งสำหรับให้บริการนักวิชาการด้านต่างๆ ในฐานะที่เป็นศูนย์กลางการให้ความรู้แห่งภูมิภาค ทั้งนี้เพราะหอสมุดราฟเฟิลส์ได้จัดทำพิพิธภัณฑสถาน การสะสมวารสาร และรายงานที่ศึกษาดินแดนอาณานิคมแถบเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ การเก็บข้อมูลและสถิติก็เพื่อประโยชน์สำหรับการบริหารอาณานิคมให้มีประสิทธิภาพ⁶³

เมื่อรัชกาลที่ 5 เสด็จประพาสสิงคโปร์ครั้งแรก พ.ศ. 2414 หอสมุดราฟเฟิลส์ยังคงเป็นหอสมุดสิงคโปร์ ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งในสถาบันสิงคโปร์ ส่วนเรื่อง “ข้อบังคับสำหรับหอสมุดราฟเฟิลส์ไลบรารีเมืองสิงคโปร์” ที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพประทานมาลงพิมพ์ พ.ศ. 2432 หอสมุดราฟเฟิลส์เปลี่ยนฐานะเป็นหอสมุดสาธารณะอย่างเต็มรูปแบบแล้ว

ก่อนที่จะมีหอพระสมุดวชิรญาณ ในกรุงเทพฯ ปรากฏว่ามีหอสมุดแบบที่มีสมาชิก (Subscription library) คือห้องสมุดนิลสัน เฮย์ส (Nelson Hays Library) ซึ่งพัฒนามาจากสมาคมห้องสมุดสตรีกรุงเทพฯ (Bangkok Ladies' Library Association) ที่ก่อตั้งขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2412 ห้องสมุดแห่งนี้เป็นส่วนหนึ่งของกลุ่มมิชชันนารีสตรีชาวอเมริกันนิกายเพรสไบทีเรียนที่ก่อตั้งสมาคมสตรี เลดี้ บazaar (Ladies Bazaar Association) เมื่อ พ.ศ. 2409 สำหรับผู้ที่ต้องการใช้ห้องสมุดแห่งนี้เสียค่าสมาชิก ซึ่งแบ่งเป็นสองประเภทคือ สมาชิกตลอดชีพเสียค่าบำรุง 50 บาท และสมาชิกธรรมดาปีละ 8 บาท ค่าบำรุงนี้จะเปลี่ยนไปตามยุคสมัย สมาคมห้องสมุดสตรีกรุงเทพฯ ย้ายที่ทำการหลายครั้ง จนกระทั่งเมื่อ พ.ศ. 2457 ทางสมาคมซื้อที่ดินริมถนนสุรวงศ์โดยการออกพันธบัตรเงินกู้ ต่อมา พ.ศ. 2467 จึงเปลี่ยนชื่อเป็นห้องสมุด “นิลสัน เฮย์ส” ซึ่งมาจากชื่อของนายแพทย์ทอมัส เฮย์ส ผู้ออกทุนสร้างอาคารห้องสมุดเพื่ออุทิศให้แก่ภรรยาของเขาชื่อ เจนนี่ นิลสัน เฮย์ส ที่ดูแลกิจการห้องสมุดของสมาคมห้องสมุดสตรีกรุงเทพฯ ตลอดเวลา 25 ปี⁶⁴

⁶² C. M. Turnbull, *A History of Singapore: 1819-1988* (Singapore: Oxford University Press, 1988), pp. 51-560.

⁶³ Brendan Luyt, “Imagining the user in the Raffles Library and Museum, Singapore: 1874-1900,” *IFLA*, World Library and Information Congress: 72nd IFLA General Conference and Council 20-24 August 2006, Seoul, Korea.

⁶⁴ สุทธิลักษณ์ อ้าพันวงศ์, “ห้องสมุดนิลสัน เฮย์ อานุสรณ์แห่งความอาลัยรักหม่อม เจนนี่ นิลสัน เฮย์,” *วารสารห้องสมุด* 8 (ฉบับรับลมร้อน, 2507): 110-114.

2.2.2 หอพระสมุดวชิรญาณในฐานะที่เป็นสโมสร

ระหว่าง พ.ศ. 2427 – 2448 หอพระสมุดวชิรญาณไม่ได้เป็นหอสมุดสาธารณะ⁶⁵ แต่มีฐานะเป็นสโมสรของชนชั้นสูงของราชสำนัก หอพระสมุดวชิรญาณมีลักษณะบางอย่างคล้ายคลึงกับสโมสรหนังสือ (Book Club) แต่ไม่ใช่สโมสรหนังสือแบบตะวันตก⁶⁶ ในสังคมตะวันตกการรวมตัวของกลุ่มคนในรูปแบบสโมสรนั้นปรากฏเมื่อปลายพุทธศตวรรษที่ 22 เป็นรูปแบบของร้านกาแฟ ร้านเหล้า ร้านหนังสือ ชมรมนักอ่าน ฯลฯ แต่ก่อนหน้าที่จะมีการรวมตัวในลักษณะสโมสรเกิดขึ้นนั้น การรวมตัวในสังคมปรากฏเมื่อปลายยุคกลาง ในยุโรปภาคพื้นทวีปเกิดการรวมกลุ่มทางสังคมเพื่อประกอบกิจกรรมบางประการแก่สมาชิก ได้แก่ สมาคมศาสนา (Religious Confraternity) สมาคมพ่อค้า (Trade Guilds) ต่อมาสมัยฟื้นฟูศิลปวิทยาการ เกิดการรวมตัวของปัญญาชนในรูปแบบ “อคาเดมี่” (Academies) ซึ่งเป็นผลมาจากการฟื้นฟูความรู้ต่าง ๆ ของกรีก เช่น ศิลปกรรม สถาปัตยกรรม คณิตศาสตร์ กวีนิพนธ์ ปรัชญา เป็นต้น รูปแบบอคาเดมี่ขยายไปตามนครรัฐในคาบสมุทรอิตาลี ได้แก่ เนเป็ล โรม เวนิส ต่อมากลางพุทธศตวรรษที่ 22-กลางพุทธศตวรรษที่ 24 อคาเดมี่ สมาคม และสโมสรพบเห็นทั่วไปในยุโรป และเน้นไปในจุดประสงค์เฉพาะทางมากขึ้น เช่น สโมสรดนตรี ศิลปะ วิทยาศาสตร์ สโมสรทางการเมือง สมาคมวิชาชีพลับ (Freemason) ส่วนอังกฤษการรวมกลุ่มแบบสโมสรได้รับอิทธิพลจากภาคพื้นทวีปยุโรปเพียงเล็กน้อยเท่านั้น เช่น ราชบัณฑิตยสภาในอังกฤษ (Royal Society) ซึ่งเป็นผลจากมีคนอังกฤษเดินทางท่องเที่ยวในยุโรป และพบเห็นสโมสรประเภทต่างๆ ในยุโรป การรวมตัวในรูปแบบสมาคมพ่อค้าและสมาคมทางศาสนาของอังกฤษ กำเนิดขึ้นเมื่อปลายยุคกลางเช่นเดียวกับในยุโรป โดยเฉพาะสมาคมทางศาสนามี

⁶⁵ Arnold Wright and Oliver T. Breakspear, *Twentieth Century Impressions of Siam: Its History, People, Commerce, Industries, and Resources*, p. 248.

⁶⁶ สโมสรหนังสือ (Book Club) ของอังกฤษเกิดขึ้นกลางพุทธศตวรรษที่ 24 ซึ่งเป็นรากฐานสำคัญของหอสมุดสาธารณะ (Public Library) สโมสรหนังสือในอังกฤษเกิดจากกลุ่มคนที่มีความประสงค์ร่วมกันบางประการ เช่น เพื่อเผยแพร่ศาสนา หรือเป็นแหล่งสนทนาของชนชั้นกลาง หรือพวกสุภาพบุรุษ (Gentleman) เป็นต้น สโมสรหนังสือมีรูปแบบการจัดการขนาดเล็ก การดำเนินงานนั้นมีลักษณะเป็นกันเองภายในกลุ่มสมาชิก สมาชิกของสโมสรหนังสือนั้นรวมกลุ่มกันเพื่อสนทนาเกี่ยวกับหนังสือ จัดงานเลี้ยงสังสรรค์กัน บริการยืมและคืนหนังสือ ซึ่งมีการลงโทษเสียค่าปรับหนังสือ ถ้าคืนหนังสือเกินกำหนด และการสั่งซื้อหนังสือเข้าสโมสรก็มีความเท่าเทียมกันในหมู่สมาชิก สมาชิกนั้นเสียค่าสมาชิกตามกฎเกณฑ์ของแต่ละสโมสรหนังสือจะกำหนดในแต่ละปี สโมสรหนังสือมีการแบ่งหนังสือหรือจำหน่ายให้แก่สมาชิก อย่างไรก็ตาม สมาชิกส่วนมากต้องการเก็บหนังสือไว้เพื่อสร้างหอสมุดถาวร แต่บางกรณีพ่อค้าหนังสือบางแห่งก็สร้างสโมสรหนังสือเพื่อจุดประสงค์ทางการค้า ดู K. A. Manley, “Rural Reading in Northwest England: The Sedbergh Book Club 1728-1928,” *Book History* 2 (1999): 78-79. ส่วนหอพระสมุดวชิรญาณเองนั้นมีการจัดการลักษณะคล้ายคลึงกันกับสโมสรหนังสือ เช่น มีการเก็บค่าสมาชิก การประชุมสนทนา มีการจัดงานเลี้ยงสังสรรค์ เป็นต้น อย่างไรก็ตาม หอพระสมุดวชิรญาณไม่มีนโยบายการแบ่งหรือจำหน่ายให้แก่สมาชิก และจำนวนของสมาชิกของสโมสรหนังสือในอังกฤษเองก็มีจำนวนสมาชิกที่จำกัด ดู Thomas Kelly, *Early Public Libraries* (London: Library Association, 1966), pp. 136-43.

บทบาทในการสร้างกิจกรรมของชุมชนท้องถิ่น ได้แก่ พิธีกรรมทางศาสนา ความช่วยเหลือด้านอาหารแก่สมาชิกที่ยากจน การจ้างคนยากไร้มาสร้างสาธารณูปโภคสำหรับชุมชน เช่น สะพาน สิ่งก่อสร้างทางศาสนา เป็นต้น สมาคมพ่อค้าก็ได้รับรูปแบบมาจากสมาคมทางศาสนา ซึ่งสนับสนุนกิจกรรมศาสนา กิจกรรมการค้า ฝึกทักษะอาชีพของสมาชิก⁶⁷

อย่างไรก็ตาม การรวมกลุ่มทางสังคมสมัยยุคกลาง มีความแตกต่างจากสโมสรหรือสมาคมเมื่อปลายพุทธศตวรรษที่ 22 เป็นต้นมา เนื่องจาก ประการแรก กิจกรรมการรวมกลุ่มรูปแบบต่าง ๆ เพื่ออุทิศให้ศาสนาเป็นหลัก ประการต่อมา การรวมกลุ่มในยุคกลางนี้มักจะเป็นการรวมกลุ่มของคนระดับกลางถึงระดับล่างของสังคม ไม่เหมือนกับสโมสรในยุคสมัยใหม่มีทั้ง กลุ่มผู้ดี ขุนนาง ปัญญาชน ชนชั้นกลาง ประการสุดท้าย การรวมกลุ่มโดยเฉพาะสมาคมศาสนามักมีบทบาทในชนบทมากกว่าในเมืองสำคัญ ๆ อย่างไรก็ตาม การรวมกลุ่มแบบสมาคมเพื่อศาสนาเสื่อมลง เพราะรัฐได้เข้ามาควบคุมศาสนาในท้องถิ่นมากขึ้น อีกทั้งลัทธิโปรเตสแตนต์เข้ามาสู่สังคมอังกฤษ ซึ่งทำให้บทบาทในชุมชนของนักบวชลดลง นอกจากนี้ ชาวนาและพ่อค้าที่อาศัยตามชนบทมีรายได้น้อยลงตั้งแต่ศตวรรษช่วง พ.ศ. 2060 เป็นต้นมาจึงไม่มีกำลังสนับสนุนสมาคมของศาสนา ความเสื่อมถอยของสมาคมศาสนาเป็นไปในทางตรงกันข้ามกับการขยายตัวของสโมสร สมาคมแบบใหม่ในสังคมเมืองตั้งแต่กลางพุทธศตวรรษที่ 23 ⁶⁸

แนวคิดเรื่องการรวมตัวแบบสโมสรก็ได้ขยายสู่สังคมตะวันออก พร้อมกับการขยายตัวของลัทธิอาณานิคม ทั้งการอพยพของคนผิวขาวที่มาทำงานในอาณานิคม และจากหนังสือพิมพ์ที่จัดพิมพ์ในอาณานิคมอีกด้วย เมื่อกลางพุทธศตวรรษที่ 24 สโมสรหรือสมาคมต่างๆ ซึ่งลอกเลียนแบบจากสโมสรของชนชั้นนำในประเทศอังกฤษ พบอยู่ตามเมืองท่าต่างๆ ทั้งในแถบทะเลคาริบเบียน แคนาดา แอฟริกาใต้ และอินเดีย สมาชิกของสโมสรส่วนมากเป็นชนชั้นนำผิวขาว เช่น เจ้าหน้าที่ระดับสูงของบริษัทการค้าอินเดียตะวันออก นักวิชาการ พ่อค้าคนสำคัญ เมื่อต้นพุทธศตวรรษที่ 25 สโมสรต่างๆ ที่ตั้งอยู่ในอาณานิคม มีสมาชิกมาจากกลุ่มคนที่หลากหลายมากขึ้น แต่ส่วนมากสมาชิกยังเป็นคนผิวขาว ยกเว้นสโมสรในเมืองกัลกัตตาได้ปรากฏสมาชิกที่มาจากชนชั้นนำพื้นเมือง ซึ่งผ่านการศึกษาแบบตะวันตกในอาณานิคม⁶⁹ แต่สโมสรในอาณานิคมเกิดขึ้นภายใต้แนวคิดของการมองยุโรปเป็นศูนย์กลาง (Eurocentric) เช่น ความเชื่อเรื่องภาระของคนผิวขาว (Whiteman's Burden) เป็นต้น⁷⁰

⁶⁷Peter Clark, *British Clubs and Societies 1580-1800: the Origins of an Associational World* (Oxford: Oxford University Press, 2000), pp.13-22.

⁶⁸Ibid., pp. 22-23.

⁶⁹Peter Clark, *British Clubs and Societies 1580-1800: the Origins of an Associational World*, pp. 421-429.

⁷⁰Mainline Sinha, "Britishness, Clubbability, and the Colonial Public Sphere: The Genealogy of an Imperial Institution in Colonial India," *Journal of British Studies* 40 (October, 2001): 492-493.

การเลือกรับสมาชิกเข้าสู่สโมสรต่างๆ ในอินเดียเมื่อกลางพุทธศตวรรษที่ 24 คนพื้นเมืองถูกมองว่าเป็นผู้ที่ไม่สามารถเข้าสโมสรได้ (Unclubbability) เนื่องจากว่าคนผิวขาวกีดกันด้วยข้อครหา เช่น คนอินเดียมีความต้องการทางเพศสูง หรือผู้หญิงใส่ผ้าคลุมหน้า เป็นต้น เบื้องหลังของความคิดดังกล่าวนี้เพื่อรักษาความเหนือกว่าของทั้งคนผิวขาวและคนที่มีเชื้อสายอินเดียอังกฤษ (Anglo-Indians) กรณีของคนที่มีเชื้อสายอินเดียอังกฤษนั้น ได้รับการยอมรับจากรัฐบาลอังกฤษมากขึ้นหลังจากกบฏชิปอย (พ.ศ. 2400-2401) เพราะว่าคนผิวขาวในอาณานิคมอินเดียกังวลต่อความไม่พอใจของชนพื้นเมือง และการทำทนายของนักชาตินิยมที่เป็นชนชั้นกลางในอินเดีย⁷¹ อย่างไรก็ตามระหว่างพุทธศตวรรษที่ 2400 มีความพยายามสร้างสโมสรที่มีสมาชิกทั้งชนพื้นเมืองและชนผิวขาว (Mixed Social Club) แต่ยุติลงอย่างรวดเร็ว เพราะสโมสรที่มีสมาชิกหลายเชื้อชาติเป็นสิ่งที่ชนผิวขาวบางกลุ่มยอมรับไม่ได้ และบางครั้งยังถูกโจมตีผ่านสื่อสิ่งพิมพ์ของสโมสรชนผิวขาวอีกด้วย⁷² ต่อมา ชนชั้นนำพื้นเมืองร่วมก่อตั้งสโมสรของชนพื้นเมืองกันเอง โดยมีจุดประสงค์เพื่อกิจกรรมทางการเมืองของกลุ่มนักชาตินิยม ดังเช่น สโมสรอินเดีย (India Club) ประกอบไปด้วยสมาชิกมาจากหลากหลายศาสนาและเชื้อชาติ นักชาตินิยมอินเดียคนสำคัญ ได้แก่ โกपाल โกคาล (Gopal Krishna Gokhale) มหาตมะ คานธี ก็เคยเป็นสมาชิกของสโมสรแห่งนี้ หลังสงครามโลกครั้งที่ 1 รัฐบาลอาณานิคมอินเดียมีนโยบายยอมรับบทบาทชาวอินเดีย สโมสรที่มีชนผิวขาวและชนพื้นเมืองเป็นสมาชิกรวมกันจึงปรากฏขึ้น แต่ความรู้สึกของชนผิวขาวและกลุ่มคนที่มีเชื้อสายอังกฤษอินเดียยังคงกีดกันการเข้าเป็นสมาชิกของชนพื้นเมืองอยู่ จึงไม่น่าแปลกว่าเมื่อเกิดการต่อต้านรัฐบาลอาณานิคมอังกฤษ สโมสรชนผิวขาวจึงตกเป็นเป้าหมายของการใช้ความรุนแรง เนื่องจากสโมสรเป็นสัญลักษณ์ของคนผิวขาว⁷³

ในสิงคโปร์ได้ปรากฏสโมสรประเภทต่างๆ ระหว่างพุทธศตวรรษที่ 2370-ประมาณต้นพุทธศตวรรษ 2380 ทั้งสโมสรกีฬาและสโมสรสำหรับการพักผ่อนหย่อนใจ เพื่อชดเชยและผ่อนคลายความเหงา โดยเฉพาะเจ้าหน้าที่ผู้ชาย ที่ทำงานในพื้นที่อาณานิคม ส่วนผู้หญิง ซึ่งส่วนมากเป็นภรรยาของเจ้าหน้าที่อาณานิคมนั้น ได้รับการยอมรับเข้าร่วมสโมสรประมาณปลายพุทธศตวรรษที่ 2390- พุทธศตวรรษที่ 2400 ตัวอย่างของสโมสรต่าง ๆ ได้แก่ สโมสรเล่นคริกเก็ต จั๊มบ้า เทนนิส ฟุตบอล เป็นต้น หรือสโมสรเพื่อการพักผ่อน เช่น German Teutonia Club (พ.ศ. 2397) Tanglin Club (พ.ศ. 2408) อย่างไรก็ตาม การกีดกันเรื่องสีผิวปรากฏเหมือนกับในกรณีของอินเดีย กล่าวคือ สโมสรประเภทต่าง ๆ ของชาวยุโรปในสิงคโปร์ไม่อนุญาตให้สมาชิกเชื้อชาติอื่นๆ เข้ามาเป็นสมาชิก แต่คนเชื้อชาติอื่น ๆ ที่ได้รับการศึกษาแบบตะวันตก ได้ก่อตั้งสโมสรของกลุ่มเอง เช่น กลุ่ม

⁷¹Mainline Sinha, "Britishness, Clubbability, and the Colonial Public Sphere: The Genealogy of an Imperial Institution in Colonial India," p. 509.

⁷²Ibid., pp. 512-514.

⁷³Ibid., p. 519.

คนจีนที่ยอมรับวัฒนธรรมตะวันตกก่อตั้งสโมสร Singapore Chinese Recreational Club (พ.ศ. 2428) เป็นต้น นอกจากนี้ ยังมีการรวมตัวของคนจีนเพื่อช่วยเหลือในหมู่คนจีนอพยพ ซึ่งไม่ต้องการให้รัฐบาลอาณานิคมเข้ามาแทรกแซงในกลุ่มของตน เช่น สมาคมจีน สมาคมลับต่างๆ เป็นต้น⁷⁴

ในการเสด็จประพาสสิงคโปร์เมื่อ พ.ศ. 2413 เป็นเวลา 7 วัน รัชกาลที่ 5 และชนชั้นนำสยาม เห็นกิจกรรม“การสโมสนั้น นายทหารบกมีประชุมเต้นรำ (Ball) ที่โรงทหารคืน 1 พวกฝรั่งชาว สิงคโปร์มีการประชุมแต่งตัวต่าง ๆ เต้นรำ (Fancy Dress Ball) ที่ศาลานคราทรคืน 1 ต่อมามีการละครสมัครเล่นถวายทอดพระเนตร...”⁷⁵ รัฐบาลอังกฤษและพ่อค้าคนสำคัญในสิงคโปร์ต้อนรับการเสด็จของพระองค์อย่างเป็นทางการในฐานะที่เป็นแขกของรัฐบาล เพราะเห็นว่าสยามนั้นเปิดการค้าเสรีกับยอมรับการพัฒนาประเทศแบบตะวันตก ซึ่งเป็นสิ่งที่แสดงถึงความ “ศิวิไลซ์”⁷⁶ ส่วนการเสด็จประพาสชาว รัชกาลที่ 5 ทรงทอดพระเนตรการเต้นรำที่ศึกษามันนี่ที่เป็นสโมสรพลเรือน และ หอคอนคอเดียอันเป็นสโมสรทหารพื้นเมือง เพื่อไปชมการแสดงที่ทางสโมสรจัดไว้ให้ เช่น การบรรเลง เล่นดอกไม้ไฟ แต่งตัวแฟนตาซี เต้นรำ⁷⁷

ยิ่งไปกว่านั้น แนวคิดเรื่องสโมสรมันเป็นที่รับรู้ของชนชั้นนำและเผยแพร่ในสิ่งพิมพ์ในวงของชนชั้นนำ จากบทความเรื่อง “คลับ” แต่งโดยพระยาราชประสิทธิ์ในหนังสือ วชิรญาณวิเศษ ฉบับแรก ได้ให้ความหมายของคำว่าคลับว่า

“คำว่าคลับเป็นนามศัพท์... ในภาษาอังกฤษ แต่คำนี้ดูเหมือนว่าจะมาจากภาษาเยอรมัน ที่เรียกว่า เกลเบน แปลตามธาตุว่าเกาะว่าติด เหมือนหนึ่งว่าของมากมายหลายสิ่งหลายอันเกาะกันติดกันเป็นก้อนเดียวกัน แต่ความหมายที่ใช้คำนั้น เข้าใจว่าเป็นที่ประชุมคนมากๆ ที่นับว่าเป็นพวกกันเพื่อประสงค์ ความกึกก้อง หรือประสงค์ประโยชน์ คั้นหาวิชาหนังสือ หนังสืออันใดก็ดี หรือประสงค์จะอุดหนุนข้าราชการอย่างไร ที่แสดงความเห็นออกปรากฏอย่างชัด หรือ

⁷⁴Norman Edwards, The Singapore House and Residential Life 1819-1939 (Singapore: Oxford University Press, 1990), pp. 101-108.

⁷⁵สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ, หน้า 164.

⁷⁶ การเสด็จพระราชดำเนินอย่างเป็นทางการ สร้างความลำบากใจให้แก่คณะบริหารของรัฐบาลอังกฤษใน Strait Settlements เพราะว่ารัชกาลที่ 5 ทรงอยู่ในฐานะเป็นกษัตริย์ในโลกตะวันออกที่เป็นรัฐเอกราช รัฐบาลที่สิงคโปร์เกรงว่ากษัตริย์ในรัฐมาเลย์อื่น ๆ จะขอการต้อนรับแบบสยาม แต่พ่อค้าต้องการให้ชนชั้นนำพื้นเมืองต่างๆ มาเยือนสิงคโปร์เพื่อรับความคิดที่ทันสมัยและเปิดการค้าเสรี ดังนั้น หนังสือพิมพ์ที่สิงคโปร์บรรยายพระราชกรณียกิจของรัชกาลที่ 5 ที่สิงคโปร์น้อยกว่าพิธีต้อนรับของรัฐบาล ซึ่งแสดงถึงอารยธรรมและความเจริญของอังกฤษที่รุ่งเรือง Kannikar Sartraproong, A True Hero: King Chulalongkorn of Siam's Visit to Singapore and Java in 1871 (Bangkok: Tana Press and Graphic Co., Lid, 2004), pp. 29-44.

⁷⁷จดหมายเหตุเสด็จประพาสต่างประเทศในรัชกาลที่ 5 เสด็จเมืองสิงคโปร์ และเมืองเบดาเวียครั้งแรก... , หน้า 29.

ประสงค์เพื่อจะรวมกันกินอยู่อย่างเดียว ที่จะไม่เปลืองค่าใช้จ่ายมากมาย ...ตาม
ความที่เข้าใจในภาษาอังกฤษนั้น ก็เป็นที่ขมขื่นคนพวกหนึ่ง ซึ่งมักจะเป็นคน
ชั้นเดียวกันเป็นอันมาก... โขไซอติ อีกคำหนึ่ง ซึ่งเป็นนามทับศัพท์เหมือนกัน
แปลตามศัพท์ว่าหมูนั่น บางทีก็ใช้เหมือนกับคำว่ากลับและเป็นขมขื่นคล้ายๆกัน
แต่โขไซอตินั้นเป็นที่ขมขื่นใหญ่กว่ากลับ...”⁷⁸

นอกจากนี้ พระยาราชประสิทธิ์บรรยายประวัติของสโมสรว่า มีตั้งแต่สมัยสมเด็จพระราชินี
Queen Elizabeth I (พ.ศ. 2075-2146) เพื่อสนทนาเรื่องความรู้และรับประทานอาหารไปด้วย และยัง
ได้กล่าวถึง โจเซฟ แอดดิสัน (Joseph Addison)⁷⁹ ว่าเป็น “คิงออฟคลับ” นอกจากนี้พระยาราช
ประสิทธิ์ยังนำข้อบังคับของบางกอกอยู่ในเตี๊ยะคลับมาลงพิมพ์แนบท้ายบทความ⁸⁰ ดังนั้นแนวคิดที่ใช้
จัดหออพระสมุควชิรญาณจึงเป็นรูปแบบของสโมสร ดังเห็นได้จากรูปแบบหออพระสมุควชิรญาณนั้น

“จัดหออพระสมุควชิรญาณเป็นทั้งที่เก็บรักษาแลอ่านหนังสือแลทั้งที่เป็นที่
ประชุมสมาชิก ประชุมกรรมการหออพระสมุควชิรญาณแลกรรมการราชการอย่างอื่น มี
การประชุมเสนาบดีลับหลังพระที่นั่งเป็นต้น ให้มาอาศัยประชุมในห้องประชุม
ณ หออพระสมุควชิรญาณได้ อีกประการ 1 ให้หออพระสมุควชิรญาณเป็นสโมสรของสมาชิก มี
โต๊ะบิลเลียดแลห้องที่นั่งพักตามสมควรแก่สโมสรบริบูรณ์ทุกอย่าง”⁸¹

นอกจากนี้ การสมัครสมาชิกของหออพระสมุควชิรญาณ แสดงถึงการกีดกันทางชนชั้น โดย
เห็นได้จากการประชุมเมื่อวันอาทิตย์ เดือนสิบเอ็ด ขึ้นเก้าค่ำ จ.ศ. 1246 (พ.ศ. 2427) เป็นการประชุม
ใหญ่ครั้งที่ 8 ในการประชุมครั้งนั้นสมเด็จพระยาเทวะวงศัวโรปกการ ได้ถามว่า “ราษฎรจะ

⁷⁸พระยาราชประสิทธิ์, “คลับ,” วชิรญาณวิเศษ 1 (วันอังคาร เดือน 2 จ.ศ. 1248): 9-10.

⁷⁹ โจเซฟ แอดดิสัน (พ.ศ. 2215-2262) เป็นกวี นักเขียน และนักการเมืองกลุ่มวิก (Whig) แอดดิสันจบการศึกษาจาก
วิทยาลัย ควีนส์ คอลเลจ (Queen's College) มหาวิทยาลัยออกซฟอร์ด และได้ทุน Demysip ที่วิทยาลัยแมกดาเลน (Magdalen)
แอดดิสันเป็นผู้เชี่ยวชาญภาษาละตินและกวีคลาสสิกอีกด้วย ต่อมา แอดดิสันส่งบทกวีให้แก่ จอห์น ทรายเดน (John Dryden) พ.ศ.
2236 ซึ่งสร้างความพอใจให้แก่ทรายเดน และมอบเงิน 300 ปอนด์ให้แก่แอดดิสัน ต่อมา แอดดิสันท่องเที่ยวในยุโรปพร้อมกับดูงาน
การต่างประเทศและเรียนรู้วิชารัฐศาสตร์ หลังจากแอดดิสันกลับในยุโรปเมื่อ พ.ศ. 2246 แอดดิสันทำงานทางการเมืองในฐานะเป็น
เลขานุการของ ลอร์ด วอร์ดัน (Lord Wharton) ซึ่งเป็นตัวแทนของรัฐบาลอังกฤษในการบริหารประเทศไอร์แลนด์ในตำแหน่ง “The
Lord Lieutenant of Ireland” ในฐานะของนักเขียน แอดดิสันร่วมทำงานในนิตยสาร The Campaign ต่อมา แอดดิสันร่วมกับริชาร์ด
สตีล (Richard Steel) ก่อตั้งนิตยสาร Tatler เมื่อ พ.ศ. 2252 และนิตยสาร Spectator เมื่อ พ.ศ. 2254 นอกจากนี้ แอดดิสันยังเขียน
ผลงานลงในนิตยสารต่าง ๆ เช่น The Guardian, The Freeholder, The Plebeian ๑ The Concise Dictionary of National Biography,
vol.1 (Oxford: Oxford University Press, 1992.), pp. 17-18.

⁸⁰พระยาราชประสิทธิ์, “คลับ,” หน้า 11-15.

⁸¹สมเด็จพระเจ้านั่งยาเธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ตำนานหออพระสมุควชิรญาณ, หน้า 26-27.

สมัครเป็นภาคีสมาชิกด้วยได้หรือไม่...ราษฎรชนิดอย่างไร” สมเด็จพระเจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ ตอบว่า “ราษฎรเป็นแขนงตลอดแขน ... พวกคอมมิชชันออฟิเซอทหารเป็นได้” ซึ่งรวมทั้งข้าราชการสำนัก คนรับเบี้ยหวัด เช่น ขุน หมื่น เป็นต้น⁸² ดังนั้น สมาชิกหอพระสมุดต้องเป็นข้าราชการ ขุนนาง และเจ้านายเท่านั้น เมื่อเปรียบเทียบกับสังคมอังกฤษการพักผ่อนหย่อนใจและการใช้เวลาว่างเป็นการแสดงถึงฐานะทางชนชั้น อีกทั้งยังเป็นการรักษาระเบียบทางสังคม (Social Order) ด้วย⁸³ ชนชั้นนำอังกฤษได้ใช้กิจกรรมการพักผ่อนหย่อนใจ เช่น กีฬา คนตรี การล่าสัตว์ เป็นต้น เพื่อยืนยันตนเองว่าอยู่ตำแหน่งใดในระเบียบทางสังคม⁸⁴ เช่นเดียวกับในโลกทัศน์ของชนชั้นนำสยามก็แสดงถึงสำนึกเรื่องชนชั้นผ่านการเป็นสมาชิกของหอพระสมุด ดังเช่นการไม่ยอมรับราษฎรเข้าเป็นสมาชิกของหอพระสมุด

เพื่อที่จะยืนยันว่าสมาชิกของหอพระสมุดควรมีฐานะสโมสรรที่มีสมาชิกเป็นชนชั้นสูงของสังคม เมื่อหอพระสมุดควมวิริยญาณขึ้นสู่ปีที่ 8 จึงได้มีการทำบัญชีสมาชิกเพิ่มเติม พ.ศ. 2432 (ร.ศ.108) หอพระสมุดได้สรุปจำนวนสมาชิกและแบ่งเป็นประเภทของสมาชิกมีดังต่อไปนี้

ตารางที่ 2.2 สมาชิกหอพระสมุดวิริยญาณในช่วง พ.ศ.2432 และการจำแนกสมาชิกตามฐานันดร

ประเภทสมาชิก	จำนวน	หมายเหตุ
วิสามัญ	14	
สามัญ	51	
ภาคีสมาชิก	347	
ภาคินิ(เพิ่มเมื่อพ.ศ. 2430)	35	
อภาคี	3	
อาคม	-	เจ้าราชภาคนิย ฌ เชียงใหม่ถึงพิราลัย
รวม	450	

⁸² สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นนราธิปประพันธ์พงศ์, “ประวัติหอพระสมุดวิริยญาณตอนที่ 2,” วิริยญาณ 2 (พฤศจิกายน ร.ศ. 113): 151.

⁸³ Peter Borsay, A History of Leisure: British Experience Since 1500 (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2006), p.79.

⁸⁴ Ibid., pp. 84-85.

สมาชิกหอพระสมุทวชิรญาณแบ่งตามฐานันดร

ประเภทสมาชิก	จำนวน					
พระสงฆ์ชั้นสูง	พระสงฆ์ที่เป็นพระ บรมวงศานุวงศ์ 6 รูป			พระสงฆ์ชั้นผู้ใหญ่ 8รูป		
สมาชิกที่เป็นพระบรมวงศานุวงศ์ระดับ หม่อมเจ้าขึ้นไป	สามัญ สมาชิก ที่เป็น ชาย 26	สามัญ สมาชิก ที่เป็น หญิง 25	ภ ๑ คี สมาชิก 46	ภาคินี สมาชิก 35	อภาคี สมาชิก 1	รวม 133
ข้าราชการที่เป็นขุนนาง	ภาคีสมาชิก 295			อภาคี 2		
ชาวตะวันตกที่เป็นภาคีสมาชิก	6					
รวม	450					

ที่มา สำนักจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ศ.21/4 “เบ็ดเตล็ดหอพระสมุทวชิรญาณ” (6 พฤษภาคม ร.ศ. 110 - 9 กันยายน ร.ศ.111)

ยิ่งไปกว่านั้น ความเป็นสโมสรของหอพระสมุทวชิรญาณเป็นที่รับรู้ทั่วไป และหอพระสมุทวชิรญาณในบางโอกาสเป็นที่อ้างอิงในการขออนุญาตตั้งสโมสรของชนชั้นนำ อย่างเช่น หลวงสรรพการหิรัญกิจได้ขอตั้งสโมสรสำหรับชาติไทย โดยส่งจดหมายกราบทูลพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ ซึ่งทรงดำรงตำแหน่งราชเลขาธิการ เมื่อวันที่ 6 กันยายน ร.ศ.121 (พ.ศ. 2445) เพื่อ “จะใคร่ตั้งสโมสรขึ้นแห่งหนึ่งทำนองเดียวหอพระสมุท กริฑาสโมสร เพื่อจะอวดฝรั่งว่าไทยก็ตั้งคลับได้”⁸⁵ นอกจากนี้ ลักษณะของสโมสรสำหรับชาติไทยนี้ก็คล้ายกับหอพระสมุทวชิรญาณ ทั้งนี้หลวงสรรพการหิรัญกิจและพรรคพวกรวม 11 คน

“ได้จัดเข้าตึกแถวถนนบูรพาจากกรมพระคลังข้างที่ 4 ห้องจะจัดเป็นห้องสมุด สำหรับรวบรวมสรรพหนังสือต่างๆ ให้มีไว้ ณ ที่นั้นเพื่อประโยชน์แก่ผู้ที่ต้องการจะค้นคว้าข้อความฉันทา แลเพื่อให้เป็นที่พักสำหรับได้พบปะสนทนากัน ระหว่างข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายเพื่อความสามัคคี และเรียกเงินบำรุงสำหรับผู้ที่จะไป ณ ที่นั้นตามสมควร และจะได้มีการจัดประชุมคิดอ่านจัดการ

⁸⁵ สจข., ร.5 น. 20/13 “เรื่องหลวงสรรพการหิรัญกิจ ขอตั้งสโมสรสำหรับชาติไทย” (2-16 กันยายน ร.ศ. 121)

บางครั้งบางคราว เพื่อให้การนั้นเจริญถาวรสืบไป จะได้ขึ้นชื่อว่าสโมสร
สำหรับชาติไทยมี 2 แห่ง รวมทั้งหอพระสมุทวชิรญาณ ในกาลสมัยที่บ้านเมือง
มีความเจริญนั้น”⁸⁶

ในที่สุดสโมสรสำหรับชาติไทยได้รับอนุญาตจากรัฐบาลให้ตั้งกิจการสโมสรได้ ส่วนการ
ตกลงเรื่องนโยบายต่างๆ หรือความคิดเห็นที่สำคัญๆ ของหอพระสมุทวชิรญาณ ตามกฎหมายหอ
พระสมุทวชิรญาณ จะใช้วิธีการลงเลือกตั้งหรือวิธีการจับฉลาก “เป็นการแสดงความคิดเห็นที่เป็นคำ
ตัดสินโดยยุติธรรม สุจริตธรรมของผู้ที่จับฉลากลงในที่ฉลากที่หมายความว่าควรและไม่นั้น...”⁸⁷ โดย
เสียงข้างมากเป็นเสียงที่ชนะในแต่ละมติที่เสนอในที่ประชุมของสมาชิก ยิ่งไปกว่านั้น กฎหมายหอ
พระสมุทวชิรญาณอนุญาตให้สมาชิกสามารถสนทนาในระหว่างการประชุมหลายประเด็น โดย
กำหนดว่า “ประการที่ 3 กรรมสัมปาทิกเห็นสมควรโดยความเห็นพร้อมกันในกรรมสัมปาทิกก็ดี
โดยความประสงค์สมาชิกก็ดี ที่จะมีการประชุมสนทนาด้วยข้อปัญหาหรือข้อคดีโลกแลคดีธรรม
อันจะเป็นประโยชน์ความรู้วิชา และการปฏิบัติอันชอบเช่นนี้ ก็เชิญสมาชิกมาประชุมพร้อมกันได้
อย่าง 1”⁸⁸ เพราะฉะนั้นจึงปรากฏการสนทนาที่ไม่เกี่ยวข้องกับเรื่องกิจการหอพระสมุท ตัวอย่างเช่น
เจ้าพระยาภาสกรวงศ์นำเสนอประเด็นต่างๆ ในที่ประชุม ณ หอพระสมุท ได้แก่ เรื่อง สถาปัตยกรรม
ของวัดนิเวศน์ธรรมประวัติ การมีภรรยาคนเดียวหรือหลายคนดี และเรื่องฝืนความว่า

“ก่อสร้างทำอย่างวัดนิเวศน์ธรรมประวัติดี หรือทำอย่างเก่า เช่น วัด
พระเชตุพนดี ต่างก็ตอบได้กันอยู่ บางคนว่าอย่างเก่าดี บางคนว่าอย่างใหม่ดี บาง
คนก็ว่าต้องตามกาลเทศะดี ไม่ตกลงกันเป็นอย่างไรแน่ ลำดับนั้นจึง พระองค์
เจ้าดิศวรกุมารตรัสว่า ขอพูดแทนพระยาภาสกรวงศ์ ในความที่หมายนี้โดยได้
เคยฟังท่านพูดว่าจะพูดในที่ประชุม ตรงความว่ามีภรรยาคนเดียวหรือหลายคน
ดีเท่านั้น กรมหมื่นเทวะวงศ์วโรปการแก้ว่า พระพุทธเจ้าก็ทรงสรรเสริญความ
มักน้อย คนเดียวก็ดีอยู่เอง แต่ก็ยังหาตกลงกัน ประการใดไม่ พระยาภาสกรวงศ์
ขอลอนเสียดก็เป็นการงด ขอให้ปรึกษาเรื่องฝืนแทน ในเมืองไต้หวันควรมีฝืน
หรือไม่มีดีกว่า ปรึกษากันยังหากันตกลงกันประการใดไม่ กรมหมื่นเทวะวงศ์

⁸⁶ เรื่องเดียวกัน.

⁸⁷ สจข., ร.5 ศ. 21/1. “กฎหมายหอพระสมุท,” ไม่ปรากฏวันเดือนปี.

⁸⁸ เรื่องเดียวกัน, ม.ป.ป.

วโรปการทรงตอบว่า นักปราชญ์ว่า ฝิ่นเป็นตัวยาสำคัญอย่างหนึ่ง ถ้าไม่มีแล้ว เมืองไทยจะมีขาดยาสำคัญไปอย่างหนึ่งหรือ...”⁸⁹

อย่างไรก็ตาม การประชุมในบางโอกาสก็มีการใช้อารมณ์ แต่ท้ายที่สุดก็สามารถตกลงกันได้ เช่น การประชุมคณะกรรมการสัมปาทิกครั้งที่ 4 ซึ่งเป็นการประชุมใหญ่ครั้งแรกตามกฎหมายหอพระสมุดวชิรญาณที่บัญญัติใหม่เมื่อพ.ศ. 2428 การประชุมครั้งนั้นมีพระองค์เจ้าเกษมศรีสุภโยคทำหน้าที่แทนสถานายกเป็นประธาน สมเด็จพระยาเทวะวงศ์วโรปการเสนอขอให้หังคใช้กฎหมายไว้ก่อนจนกว่าจะมีสมาชิกครบจึงค่อยใช้กฎหมาย สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพขอให้ปรึกษาเรื่องลดราคาหนังสือ วชิรญาณ แต่สมเด็จพระยาเทวะวงศ์วโรปการ ขอให้เลือกสมาชิกเสียก่อนค่อยประชุมกันเรื่องลดราคาหนังสือ ส่วนสมเด็จพระเจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ทรงเสนอแก้กฎหมายหอพระสมุดวชิรญาณ เมื่อต่างฝ่ายต้องการให้ประเด็นของตนพิจารณาก่อน จึงถกเถียงกันจนต้องยุติการประชุม ในที่สุดการประชุมครั้งถัดมาสมเด็จพระยาเทวะวงศ์วโรปการ ทรงขอโทษที่เถียงด้วยความโกรธ ส่วนสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพก็ทรงขอโทษเช่นกัน⁹⁰

หลังจากเหตุการณ์นี้ สมเด็จพระยาเทวะวงศ์วโรปการทรงแสดงความเห็นว่า “ที่ประชุมนี้ใครอยากจะทำความเห็นใด ก็ให้ว่ากล่าวขึ้น โดยเต็มปากเต็มใจ ถ้าใครขึ้นเอาไปเที่ยว นินทา ควรจะคิดช่วยกันมากกว่าว่ากล่าว” สมเด็จพระเจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ ทรงกล่าวว่า “ที่ประชุมนี้ไม่ควรพูดขุขบชบนิทานการปิดบังกัน”⁹¹ จากตัวอย่างนี้ นอกจากแสดงให้เห็นถึงความใกล้ชิดในหมู่เครือญาติแล้ว ยังมีนัยถึงการประนีประนอม การสร้างความสามัคคีระหว่างชนชั้นนำในหมู่สมาชิกหอพระสมุดวชิรญาณ เนื่องจากแนวคิดเรื่องความสามัคคีเป็นสิ่งที่ชนชั้นนำใช้เป็นประเด็นทางการเมืองในการสร้างความเป็นหนึ่งเดียวกันระหว่างชนชั้นนำด้วยกันและราษฎร ซึ่งอาจมาจากประสบการณ์ความขัดแย้งของรัชกาลที่ 5 ในวิกฤตการณ์วังหน้า และยังถูกผลิตซ้ำผ่านสิ่งพิมพ์ของชนชั้นนำ เช่น ครุโณวาท (พ.ศ. 2417) และหนังสือ วชิรญาณวิเศษ⁹² เป็นต้น ดังนั้นการสร้างรัฐสมบูรณาญาสิทธิที่ ต้องการรวมศูนย์อำนาจจากขุนนางแบบจารีตสู่พระมหากษัตริย์และราชวงศ์ จึงต้องการใช้ความสามัคคีเป็นสำคัญ หอพระสมุดวชิรญาณก็เป็นส่วนหนึ่งที่สร้างความรู้สึกร่วม

⁸⁹ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นนราธิปประพันธ์พงศ์, “ประวัติหอพระสมุดวชิรญาณ ตอนที่ 2,” วชิรญาณ 2 (พฤศจิกายน ร.ศ. 113):148.

⁹⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 138-140.

⁹¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 141.

⁹² ตัวอย่างเช่น นิทานที่รัชกาลที่ 5 ทรงเล่าให้ข้าราชการ และพระบรมวงศานุวงศ์ฟังที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ซึ่งเป็นเรื่องเกี่ยวกับความสามัคคี พระยาพิไชยสงคราม, “นิทาน,” วชิรญาณวิเศษ 2 (วันอังคาร เดือน 2 ขึ้น 15 ค่ำ จ.ศ.1247): 24-25. และแนวคิดเรื่องความสามัคคีในสมัยรัชกาลที่ 5 ดูได้จาก Matthew Copeland, “Contested Nationalism and the 1932 Overthrow of the Absolute Monarchy in Siam,” (A thesis submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree for the Doctorate of Arts at the Australian National University, 1993), pp. 18-29.

เช่นกัน ตามพระราชดำริของรัชกาลที่ 5 “เชื่อว่าการหอพระสมุดวชิรญาณนี้จะเป็นที่แนะนำชักจูงปัญญาของแมมเบอร์ทั้งปวงให้ปลอดโปร่งขึ้น และเป็นเรื่องชักจูงเกิดความสามัคคีในพี่น้องขึ้นแต่กว่าก่อน เพราะเหตุที่ได้พบปะพูดคุยกันในที่แห่งเดียวกันนี้...”⁹³ โดยมีสมาชิกทั้ง “พระบรมวงศานุวงศ์ แลข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ผู้น้อย ซึ่งเป็นสมาชิกของหอพระสมุด ได้เป็นที่สมัครสโมสรสามัคคีพร้อมเพรียงกัน”⁹⁴ และกฎหมายของหอพระสมุดก็ยังได้บัญญัติประเด็นเรื่องความสามัคคีว่า

“*ประการที่ 1 เป็นที่ประชุม เจริญความสามัคคีในพระบรมวงศานุวงศ์ แลข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยให้ยิ่งขึ้นไป ด้วยจะได้ปรึกษารื้อหรือชี้แจงคดีความดีแลทางที่ จะปฏิบัติราชการ โดยความสมัครสมานเป็นน้ำหนึ่งเดียวกัน...*”⁹⁵

สรุปว่าหอพระสมุดวชิรญาณเกิดจากการรับแนวคิดตะวันตกผ่านมาจากอานานิคมและปัจจัยภายในที่ต้องการสร้างสัญลักษณ์ที่ทันสมัยของกลุ่มบรรดาพระเจ้าน้องยาเธอกับรัชกาลที่ 5 หอพระสมุดวชิรญาณมีสองหน้าที่คือ ประการแรกเป็นหอสมุดไว้สำหรับเก็บหนังสือจากที่ต่างๆ หรือ “วิชาหนังสือ” และอีกประการหนึ่งเป็นสโมสรไว้สำหรับชนชั้นสูงไว้พักผ่อนหย่อนใจ ซึ่งสามารถดูได้จากกิจกรรมที่เกิดขึ้นในหอพระสมุด

2.3 กิจกรรมและความสำคัญของหอพระสมุดวชิรญาณ

การศึกษากิจกรรมของหอพระสมุดวชิรญาณแบ่งได้เป็นสองส่วนคือ การให้ความสำคัญกับ “วิชาหนังสือ” และการพักผ่อนหย่อนใจที่เกิดขึ้นในหอพระสมุดวชิรญาณ กิจกรรมต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในหอพระสมุดวชิรญาณระหว่าง พ.ศ. 2424-2448 ซึ่งมีลักษณะเป็นสโมสร ได้แก่ การแสวงหาหนังสือ ตำรา และงานเขียนประเภทต่าง ๆ การจัดงานเลี้ยงสังสรรค์ การจำหน่ายอาหาร การเล่นเกม บิลเลียด การจัดนิทรรศการ เป็นต้น ต่อมาเมื่อ พ.ศ. 2448 หอพระสมุดได้เปลี่ยนแปลงฐานะจาก “ครึ่งสโมสร ครึ่งหอสมุด” เป็นหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร ซึ่งเป็นหอพระสมุดสาธารณะ ทั้งนี้เพื่อเลียนแบบความ “ศิวิไลซ์” ของตะวันตก อีกทั้งมีหน้าที่ชำระและเผยแพร่ความรู้ด้านต่าง ๆ ที่เหมาะสมตามสายตาของชนชั้นนำ ได้แก่ การแจกค้นฉบับหนังสือสำหรับไว้พิมพ์ มีทั้งงานด้านวรรณกรรมและความรู้ต่าง ๆ ที่ผ่านการชำระจากเจ้าหน้าที่หอพระสมุดวชิรญาณสำหรับให้เจ้าภาพพิมพ์หนังสือไว้เป็นของชำร่วยตามงานพิธี สำคัญ ๆ เช่น หนังสืองานศพ เป็นต้น⁹⁶

⁹³ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นนราธิปประพันธ์พงศ์, “ประวัติหอพระสมุดวชิรญาณ ตอนที่ 2,” หน้า 129.

⁹⁴ กรมหมื่นสวัสด์ธำรงสวัสดิ์, “การฉลองหอพระสมุดวชิรญาณ,” *วชิรญาณ* 34 (มิถุนายน ร.ศ. 108): 395.

⁹⁵ สจข., ร.5 ศ. 21/1 “กฎหมายหอพระสมุด” ไม่ปรากฏวันเดือนปี.

⁹⁶ Goerge Coedes, *The Vajirana National Library of Siam*, pp. 10-11.

2.3.1 การให้ความสำคัญกับ “วิชาหนังสือ” ของชนชั้นนำผ่านทางการจัดหาหนังสือ

หอพระสมุดวชิรญาณมีหน้าที่สะสมความรู้ผ่านการแสวงหาหนังสือ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง หนังสือเกี่ยวกับรัฐสยามเพราะว่า หอพระสมุด “...เจตนาจะจัดตามแนวคำว่า “ชาติ” กล่าวคือจะให้หนังสือทุกอย่างที่เกี่ยวแก่เมืองไทย แม้คึกชันนารีของไทยใหญ่และไทยทุกพวก จะต้องมิให้หมด”⁹⁷ ซึ่งเหมือนกับความพยายามของหอสมุดตะวันตกที่ต้องการสะสมหนังสือให้มากที่สุด การให้ความสำคัญกับความรู้ที่มากับหนังสือหรือ “วิชาหนังสือ” นั้นเป็นนโยบายสำคัญอย่างยิ่งของหอพระสมุดตามกฎหมายหอพระสมุดคือ

“ประการที่ 2 จะรวบรวมหนังสือต่าง ๆ เก็บไว้ในหอพระสมุดนี้เป็นที่ประชุมวิชาหนังสือ ให้เจริญรุ่งเรืองสืบไปภายหน้าเป็นที่หยิบหาได้ง่าย ไม่สาบสูญ และเป็นที่อุดหนุนวิชาหนังสือให้แพร่หลายตลอดไปแก่บุคคลอื่น ๆ ด้วยลักษณะที่จะเก็บรวบรวมเรื่องราวเก่า ๆ ลงพิมพ์เป็นสาธารณประโยชน์ แลจะอุดหนุนการแต่งเรียบเรียงหนังสือ นั้นเป็นต้น”⁹⁸

วิชาหนังสือคือความรู้ที่ผลิตมาในรูปแบบหนังสือ ซึ่งเป็นผลมาจากการพิมพ์แบบตะวันตก และสอดคล้องกับแนวคิดความรู้ที่สามารถสะสมและพัฒนา การสะสมความรู้เป็นผลให้เกิดหอพระสมุดวชิรญาณ กรมขุนพิทยลาภพฤฒิธาดาทรงบรรยายความสำคัญของวิชาหนังสือไว้ว่า

“วิชาหนังสือเป็นวิชาสำคัญอย่างยิ่งกว่าวิชาทั้งปวงเพราะวิชาใดๆ ย่อมอาศัยหนังสือเป็นเครื่องอุดหนุนทั้งสิ้น แม้จะเทียบอย่างอุปมาทศวรรษ ที่ท่านเปรียบด้วยรอยเท้าช้างซึ่งรวบรวมรอยเท้าสัตว์อื่น ๆ อาจจะย่ำลงไว้ฉับใด วิชาหนังสือนี้ก็เกือบจะเป็นวิชา ที่ครอบงำทั่วไปในวิชาอื่น ดังรอยเท้าสัตว์อื่น ย่อมจะย่ำรวมลงได้ในรอยเท้าช้างฉะนั้น”⁹⁹

การสนับสนุนวิชาหนังสือทำให้หอพระสมุดวชิรญาณ จัดหาหนังสือผ่านการสั่งหนังสือจากทั้งในและต่างประเทศ หนังสือที่มีแหล่งมาจากในประเทศ ได้จัดซื้อจากร้านภายในกรุงเทพมหานคร เช่น ห้างของชาวต่างประเทศ เป็นต้น ส่วนการสั่งหนังสือจากต่างประเทศ

⁹⁷ หม่อมเจ้าพูนพิศมัย ดิศกุล, สิ่งที่ข้าพเจ้าพบเห็น (กรุงเทพฯ: มีเดียโพกัส, 2534), หน้า 238.

⁹⁸ สจข., ร.5 ศ. 21/1 “กฎหมายหอพระสมุด” ไม่ปรากฏวันเดือนปี.

⁹⁹ “คำนำของสภานายก,” วชิรญาณวิเศษ 1 (ตุลาคม ร.ศ.111): 2.

หอพระสมุดตั้งซื้อผ่านทางบริษัทจัดจำหน่ายหนังสือ เช่น บริษัท Luzac & Co เป็นต้น หรือเลือกรายการหนังสือจากต่างประเทศ โดยราชทูตไทยในต่างประเทศจัดหา นอกจากนี้ ยังมีการแลกเปลี่ยนหนังสือจากสถาบันวิชาการต่าง ๆ ในต่างประเทศ ได้แก่ Royal Asiatic Society กับหอสมุดลอนดอน และยังรับวารสารภาษาต่างประเทศฉบับย้อนหลังอีกด้วย¹⁰⁰ แต่หอพระสมุดวชิรญาณคงมีฐานะเป็นสโมสรที่อยู่ในพระบรมมหาราชวัง จึงยังไม่ได้เป็นที่รับรู้หรือยอมรับจากสถาบันศึกษาต่างๆ ในต่างประเทศ มากนัก เมื่อเปรียบเทียบกับสมัยต่อมาที่เป็นหอพระสมุดสำหรับพระนคร ที่แลกเปลี่ยนหนังสือกับสมาคมต่างๆ อย่างกว้างขวางขึ้น¹⁰¹

ส่วนคำราชตัวเขียนภายในรัฐถูกเก็บรวบรวมเข้ามาในหอพระสมุดวชิรญาณ โดยมี “หนังสือจาร หนังสือเขียน หรือหนังสือพิมพ์ไม่ว่าบรรดาที่เป็นภาษาไทย คำว่าไทยในที่นี้หมายความว่า ไทยทุกจำพวก คือ มอญ กะเหรี่ยง ลื้อ เงี้ยว จีน ลาว และเขมร หนังสือแต่งในภาษาเหล่านี้นับเป็นหนังสือไทยด้วย...”¹⁰² วิธีการจัดหาหนังสือนั้นมีทั้งการซื้อ การบริจาค และการขโมยหนังสือคัดลอก สมเด็จพระยาตำราญราชานุภาพทรงมีบทบาทจัดหาหนังสือ ทั้งเสด็จพระดำเนินขโมยคัดลอกด้วยพระองค์เอง หรือให้กรรมสัมปาทิกทำหนังสือแจ้งเจ้าของหนังสือทราบว่าเป็นหนังสือที่หอพระสมุดต้องการเจ้าของต้องการขายหรือจะให้ขโมยคัดลอก ซึ่งมีทั้งผู้ที่เต็มใจบริจาค มีผู้นำหนังสือมาขาย และมีนายหน้าติดต่อให้¹⁰³

อัตราการค้าลอกหนังสือนั้น เสมียนที่ทำงานอยู่ในหอพระสมุดวชิรญาณมีเงินเดือน เดือนละ 15 บาท ซึ่งเพิ่มขึ้นเป็นเดือนละ 30 บาทเมื่อ พ.ศ. 2436 และผู้ช่วยเสมียนสองคน คนละ 20 บาท นอกจากนี้ ทางหอพระสมุดยังจ้างนักเรียนจากโรงเรียนตำหนักสวนกุหลาบมาคัดลอกหนังสืออีกด้วย อัตราการค้าลอกเล่มละ 4 บาท¹⁰⁴

ยิ่งไปกว่านั้น กรรมสัมปาทิกได้หนังสือเก่ามาจากการรื้อค้นตามที่ต่างๆ ตัวอย่างเช่น กรมพระสมมตอมรพันธุ์ และสมเด็จพระยาตำราญราชานุภาพค้นหาหนังสือเก่า ตามสถานที่คาดว่า จะพบหนังสือเก่า เช่น กรมพระอลักษณ์ กรมราชเลขาญการ หรือตามวังต่าง ๆ ของพระบรมวงศานุ

¹⁰⁰ วรพจน์ วีรพลิน, “พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์: พระประวัติที่เกี่ยวกับหอสมุดแห่งชาติ,” หน้า 100-101.

¹⁰¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 101-102. ส่วนหลังจากปี พ.ศ. 2448 หอพระสมุดวชิรญาณแลกเปลี่ยนหนังสือกับสถาบันวิชาการทั้งในยุโรป อเมริกา และเอเชีย 29 แห่ง ดู สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมพระยาตำราญราชานุภาพ, ตำนานหอพระสมุด, หน้า 67-69.

¹⁰² สจข. ร.5 ศ. 21/8 “ความคิดเรื่องแต่งตั้งหอสมุดสำหรับพระนคร,” (27 กันยายน ร.ศ. 122 - 17 กันยายน ร.ศ. 129.)

¹⁰³ “จดหมายเหตุการประชุมสมาชิกเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท,” วชิรญาณพิเศษ, (ตุลาคม ร.ศ. 111): 18. และ นิทานโบราณคดี (กรุงเทพฯ: คณะกรรมการจัดทำเอกสารและบทความสำคัญในคณะกรรมการเอกลักษณ์ของชาติ, 2544), หน้า 99-100.

¹⁰⁴ “จดหมายเหตุการประชุมครั้งที่ 1,” 1 (พฤศจิกายน ร.ศ. 109): 9-10 และ “งบประมาณรายจ่ายประจำปี 13,” วชิรญาณพิเศษ 4 (พฤศจิกายน ร.ศ. 112): 43-44.

วงศ์ แม้กระทั่งตามวัดต่าง ๆ¹⁰⁵ เมื่อมีผู้บริจาคนั่งสือและสิ่งของให้หอพระสมุดวชิรญาณ ทางหอพระสมุดจะประกาศรายชื่อผู้บริจาค และรายการสิ่งของที่ได้รับบริจาคมลงใน ราชกิจจานุเบกษา นั่งสือ วชิรญาณ และ วชิรญาณพิเศษ ในคอลัมน์ “แจ้งความ”¹⁰⁶

ใน พ.ศ. 2429 กรมหมื่นพงศาตริกรมทิป สภานายก ได้สำรวจรายชื่อหนังสือที่มีอยู่เพื่อจัดรายการหนังสือ พบว่ามีหนังสือภาษาไทยในหอพระสมุดวชิรญาณ 657 เรื่อง 777 เล่ม¹⁰⁷ ต่อมา รายงานการประชุมของหอพระสมุดวชิรญาณเมื่อ พ.ศ. 2431 สรุปลงว่าหนังสือในหอพระสมุดมีหนังสือ 746 เรื่อง เป็นจำนวนเล่มทั้งหมด 943 เล่ม ส่วนหนังสือต่างประเทศนั้นมีจำนวน 7,599 เล่ม¹⁰⁸ นอกจากนี้ พ.ศ. 2433 หอพระสมุดวชิรญาณได้จ้างมิสเตอร์ สไวสตรูป (Mr. Chas S. Sveitstrup) ชาวเดนมาร์ก จัดทำบัญชีหนังสือภาษาต่างประเทศอย่างเป็นทางการชื่อว่า Catalogue of the Books of the Royal Vajirayan รวบรวมหนังสือทั้งหมดได้ 6,564 รายการ ดู ภาคผนวก ข.

ส่วนหนังสือภาษาไทย ซึ่งรวมถึงภาษาท้องถิ่นและภาษาของชนกลุ่มน้อยต่าง ๆ ได้มีการจัดหมวดหมู่หนังสือ และจัดทำบัญชีเมื่อระหว่าง พ.ศ. 2424-2429 ตามข้อมูลจากหนังสือ บัญชีสมาชิก แลกกรรมสัมปาทิก แต่ปีจุลศักราช 1243 จน 1248 แล บัญชีหนังสือไทยเรื่องต่าง ๆ ในหอพระสมุด เมื่อปี พ.ศ. 2429 จัดหนังสือภาษาไทยแบ่งออกเป็น 10 ประเภทคือ¹⁰⁹

ตารางที่ 2.3 การจัดหมวดหมู่หนังสือภาษาไทยในหอพระสมุดวชิรญาณ

ชื่อหมวดหนังสือ	รหัสเลขเรียกหนังสือ	จำนวนเรื่อง
พงศาวดารและจดหมายเหตุ	หมวด พ.	101
กฎหมาย ประกาศ พระราชบัญญัติ	หมวด ก.	104
หนังสือเทศนาและนิทาน	หมวด ท.	110
ตำราต่าง ๆ	หมวด ต.	86
พงศาวดารจีน	หมวด จ.	29
โคลง และกลอน ลิลิต	หมวด ค.	75

¹⁰⁵ วรพจน์ วีรพลิน, “พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์: พระประวัติที่เกี่ยวกับหอสมุดแห่งชาติ”, หน้า 103.

¹⁰⁶ รัชณี ทรัพย์วิจิตร ได้รวบรวมรายชื่อสิ่งของที่บริจาคให้หอพระสมุดวชิรญาณระหว่างปี พ.ศ. 2431-2469 โดยรวบรวมรายชื่อผู้บริจาคนั่งสือจากหนังสือ ราชกิจจานุเบกษา นั่งสือ วชิรญาณ และ นั่งสือ วชิรญาณพิเศษ และจากทะเบียนหนังสือ ดู รัชณี ทรัพย์วิจิตร, รายชื่อหนังสือของหอพระสมุดวชิรญาณ (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2542)

¹⁰⁷ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ตำนานหอพระสมุด, หน้า 24.

¹⁰⁸ สจข., ร.5 ศ. 21/2 “เรื่องการประชุมหอพระสมุด” (ธ.ค. 104 - 14 ธ.ค. 117)

¹⁰⁹ บัญชีสมาชิกแลกกรรมสัมปาทิก แต่ปีจุลศักราช 1243 จน 1248 แล บัญชีหนังสือไทยเรื่องต่าง ๆ ในหอพระสมุด (กรุงเทพฯ: ม.ป.พ., 2429), หน้า 1-54.

ฉันทน์เรื่องต่าง ๆ	หมวด ฉ.	44
กลอนเรื่องต่าง ๆ	หมวด ร.	53
กลอนนิราศ	หมวด น.	28
บทละครเรื่องต่าง ๆ	หมวด ล.	31
รวม		661

หมวดสุดท้ายก็คือหนังสือพุทธศาสนานั่น จัดหมู่ด้วยการมัดรวมกัน ซึ่งจัดเป็นหมู่แยกออกเป็นเรื่องใหญ่ ๆ เช่น หนังสือปัญหาสุทธนिरรรกถา ได้แก่ มัชฌิมาภุมมปิฎก 23 ผูก พระไตรปิฎกสังเขป 8 อภยานปทีป 34 ผูก 2 จบ¹¹⁰

การจัดหมวดหมู่หนังสือทั้งภาษาต่างประเทศและภาษาไทยนั้นมีความแตกต่างกัน หนังสือต่างประเทศใช้การแบ่งหมวดหมู่หนังสือตามสาขาวิชา ส่วนหนังสือภาษาไทยแบ่งตามลักษณะของการประพันธ์ เช่น โคลง กาพย์ นิราศ เป็นต้น หรือแบ่งตามลักษณะหน้าที่ของงานเขียน ได้แก่ พงศาวดาร กฎหมาย ตำราต่าง ๆ เนื่องจากหนังสือที่เป็นกลุ่มภาษาไทย มีทั้งตำราตัวเขียนเก่าสมัยจารีตและหนังสือแต่งใหม่ปะปนกัน ซึ่งไม่สามารถแบ่งตามสาขาวิชาแบบตะวันตก¹¹¹ ส่วนหนังสือพระพุทธศาสนานั้นได้จัดเก็บไว้ที่หอพระมณเฑียรธรรมกับหอพุทธศาสนสังคหะที่ก่อตั้งเมื่อ พ.ศ. 2443 เพื่อรวบรวมหนังสือเกี่ยวกับพุทธศาสนา

อนึ่งสมาชิกยังบริจาคของตกแต่งและเครื่องใช้ไม้อายุต่าง ๆ ให้แก่หอพระสมุทวชิรญาณ สิ่งของบางชิ้นไม่ได้เกี่ยวข้องกับการอ่านหนังสือ แต่เป็นส่วนหนึ่งของการพักผ่อนหย่อนใจ สันทนาการ และความบันเทิง เพราะมีฐานะเป็นสโมสรรชนชั้นสูง สิ่งของเหล่านั้นได้แก่ หนังสือพิมพ์ บิลเลียด กระจาดนหมากกรุก ถ้วยน้ำอย่างดี ซ้อนส้อมที่มีเนื้อของเงินผสม จานสำหรับของหวาน ก็ลายคราม และอุปกรณ์ที่เกี่ยวข้องกับการอ่านหนังสือ เช่น คาซังหนังสือ และดีบุกสำหรับทับหนังสือ¹¹²

¹¹⁰ วรพจน์ วีรพลิน, “พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์: พระประวัติที่เกี่ยวกับหอสมุดแห่งชาติ,” หน้า 106-107.

¹¹¹ ในรายการหนังสือภาษาไทย เช่น หมวดตำราประกอบไปด้วยหนังสือเกี่ยวกับความรู้โบราณและความรู้จากตะวันตก ได้แก่ หนังสือจินตมณี ประถมมลา มุลบทบรรพกิจ ตำราทำกับข้าว ตำราดูช้าง อินเวสมนต์ รวมถึงหนังสือวชิรญาณ ก็อยู่ในประเภทตำราด้วย ดู บัญชีสมาชิกแลกรรมสัมปาทิกแต่ปีจุลศักราช 1243 จน 1248 แลบัญชีหนังสือไทยเรื่องต่างๆ ในหอพระสมุท, หน้า 55-60 การแบ่งหนังสือภาษาไทยประเภทตำราเช่นนี้ เพราะความรู้สมัยจารีตเป็นลักษณะความรู้แบบตำรา (Manual Knowledge) ซึ่งบันทึกแบบคัมภีร์หรือคู่มือสำหรับให้ครูหรือผู้รู้ที่ประกอบพิธีกรรม ดู Craig J. Reynolds, *Seditious Histories: Contesting Thai and Southeast Asian Past*. (Washington: University of Washington Press, 2006.), pp. 224-242.

¹¹² ดู รัชนี ทรัพย์วิจิตร, *รายชื่อหนังสือของหอพระสมุทวชิรญาณ*, หน้า 262-304.

นอกจากนี้ การออก “พระราชบัญญัติกรรมสิทธิ์ผู้แต่งหนังสือ” เมื่อ พ.ศ. 2444 มีส่วนช่วยจัดหาน้ำเงินเข้าหอพระสมุด มาตราที่ 15 ของพระราชบัญญัติเป็นมาตราที่เกี่ยวข้องกับหอพระสมุด วชิรญาณโดยตรง ความว่า

“มาตรา 15 บรรดาหนังสือที่มีกรรมสิทธิ์ ผู้มีกรรมสิทธิ์ จะต้องถวายไว้สำหรับหอหลวง ฉบับ 1 หอพระสมุดวชิรญาณฉบับ 1 และหอพระพุทธศาสนาสังคหะฉบับ 1”¹¹³

ดังนั้น พระราชบัญญัติฉบับนี้ นอกจากคุ้มครองผู้แต่งหนังสือ ยังช่วยให้หอพระสมุดวชิรญาณสะสมหนังสือได้มากขึ้นอีกด้วย

สุดท้าย หอพระสมุดมีลักษณะเป็นสโมสรที่มีบริการยืมหนังสือ โดยวิธีการยืมหนังสือในหอพระสมุดวชิรญาณมีข้อปฏิบัติตามกฎหมายหอพระสมุดวชิรญาณดังนี้ว่า

ข้อ 18 การยืมหนังสือนั้นภาคีสมาชิกยืม ได้คราวละเล่ม 15 วันต้องนำมาส่งคืนเสียครั้ง 1 ก่อนจะยืมได้ต่อไป ถ้าผู้ยืมหนังสือไปพ้นกำหนดไม่ส่งคืน ให้กรรมสัมปาทิกเตือนด้วยจดหมายสมาชิกเสียค่าปรับเพียงหนึ่ง เมื่อครบ 7 วันไม่ส่ง ให้เตือนอีกและปรับวันละ 2 อัฐเสมอไป กว่าจะได้หนังสือคืนมา ถ้าสมาชิกคนใดยืมหนังสือไป ทำหนังสือชำรุดไม่ระวังรักษาหรือทำลายเสีย ดังนี้ สมาชิกนั้นต้องใช้ราคาค่าสมุดที่ชำรุดหรือหายเสียงเดิม มิฉะนั้นต้องหามาใช้เสียอย่างเดิม”¹¹⁴

หอพระสมุดวชิรญาณมีหนังสือจำนวนเพิ่มขึ้นสอดคล้องกับการให้ความสำคัญกับ “วิชาหนังสือ” ดังที่กล่าวไป ชนชั้นนำต้องการรวบรวมหนังสือประเภทต่างๆจากภายในราชอาณาจักรและหนังสือต่างประเทศเพื่อ “ความประสงค์ที่ได้ตั้งหอพระสมุดขึ้นนี้ เพื่อประสงค์เพิ่มพูนความรู้ของผู้ที่เข้ากันตั้งหอพระสมุดขึ้น”¹¹⁵ และเพื่อการพักผ่อนหย่อนใจระหว่างชั้นนำด้วยกัน

¹¹³“พระราชบัญญัติกรรมสิทธิ์ผู้แต่งหนังสือ,” ราชกิจจานุเบกษา 18 (วันที่ 18 สิงหาคม ร.ศ. 120): 288.

¹¹⁴สจข., ร.5 ศ. 21/1 “กฎหมายหอพระสมุด” ไม่ปรากฏวันเดือนปี.

¹¹⁵กรมหลวงพิชิตปรีชากร, “คำนำสถานายก,” วชิรญาณวิเศษ 1 (วันอังคาร เดือน 2 ขึ้น 8 ค่ำ จ.ศ. 1247): 2.

2.3.2 หอพระสมุดวชิรญาณในฐานะที่เป็นสโมสรเพื่อการพักผ่อนหย่อนใจ

นอกจากเป็นสถานที่ในการใช้เวลาว่างอ่านหนังสือ หอพระสมุดวชิรญาณยังมีลักษณะเป็น สโมสรของชนชั้นนำ และเป็นสถานที่จัดกิจกรรมความบันเทิงและพักผ่อนหย่อนใจของสมาชิกอีกด้วย ได้แก่ การจัดงานเลี้ยง การเล่นเกมบิลเลียด การจัดนิทรรศการ เป็นต้น

สถานที่ของหอพระสมุดวชิรญาณเมื่อ พ.ศ. 2430 มีลักษณะของพื้นที่ดังนี้คือ

“ได้จัดสถานที่หอพระสมุดใหม่ห้องชั้นล่างริมประตูพิมานไชยศรี เป็นที่สมาชิกรั้งพักสนทนาถัดมาอีกห้องหนึ่ง เป็นที่จัดแลเก็บหนังสือพิมพ์ วชิรญาณพิเศษถัดมาอีกห้องหนึ่ง เป็นบันไดทางขึ้นไปชั้นบนอีกห้องหนึ่งยังว่างอยู่ ห้องที่สุดข้างกำแพงแก้วพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทเป็นที่เสมียนคัดลอกหนังสือห้องชั้นบนนั้นห้องข้างประตูพิมานไชยศรีเป็นห้องหนังสือไทยถัดมาเป็นห้องบันไดทางขึ้น ถัดมาอีกห้องเป็นหนังสือที่ไว้หนังสือฝรั่ง ถัดมาอีกห้องหนึ่งเป็นที่กรรมสัมปาทิก”¹¹⁶

การจัดเลี้ยงฉลองหอพระสมุดวชิรญาณเกิดขึ้นระหว่างวันที่ 14-15 พฤษภาคม พ.ศ. 2432 เนื่องจากตั้งแต่เปิดบริการหอพระสมุดวชิรญาณ พ.ศ. 2427 ทางกรรมสัมปาทิกเห็นว่ายังไม่ได้จัดงานฉลอง และเป็นโอกาสเดียวกันกับที่สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศทรงเป็นสภานายก กรรมสัมปาทิกประชุมเพื่อเตรียมงานฉลอง โดยสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพที่ทรงดำรงตำแหน่งเลขาธิการ เป็นประธานแทนสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สภานายก ผลของการประชุมมีมติจัดเตรียมรายการสิ่งของต่าง ๆ เพื่อไว้สำหรับงานฉลองหอพระสมุดวชิรญาณ ได้แก่ เครื่องหมากพลูและบุหรี่สำหรับสมาชิก มีวงพิณพาทย์ และตระเตรียมอุปกรณ์ตกแต่งภายในงาน กำหนดรายการการฉลองหอพระสมุด ในวันงานวันที่ 14 ตอนเช้าเจริญพระพุทธรูป ซึ่งมีวงพิณพาทย์ระโคมในเวลาสวดมนต์ ต่อมาวันที่ 15 ทางกรรมสัมปาทิกนิมนต์วิสามัญสมาชิมาสวดมนต์ตอนเช้าและจัดเครื่องถวายสำหรับเลี้ยงพระกับเครื่องควหาวนเลี้ยงพระ เวลาค่ำมี “เทียเตอร์” และเตรียมอาหารเครื่องควหาวน “ที่จะเลี้ยงขับเปอ” นอกจากนี้ กรรมสัมปาทิกเชิญร้านค้ามาขายสินค้า จัดรางวัลให้กับการประกวดดอกไม้ และจ้างบริกรมาให้บริการในงานฉลอง¹¹⁷ สุดท้ายยังจัดพิมพ์หนังสือ วชิรญาณสุภายิต ไว้เป็นที่ระลึกในงานด้วย

¹¹⁶สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นนราธิปประพันธ์พงศ์, “ประวัติหอพระสมุดวชิรญาณ,” 5 (กุมภาพันธ์ ร.ศ. 113): 437.

¹¹⁷“การประชุม หอพระสมุดวชิรญาณ,” วชิรญาณพิเศษ 28 (พฤษภาคม ร.ศ. 108): 326-327. และ “โปรแกรมในการฉลองหอพระสมุดวชิรญาณ” ใน สจข., ร.5 ศ. 21/1 “กฎหมายหอพระสมุด” ไม่ปรากฏวันเดือนปี.

สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ สภานายก แต่ในตอนนั้นพระองค์มีเพียงพระชนมายุ 10 พรรษา ทำให้รัชกาลที่ 5 ทรงเป็นสภานายกแทน ตอนแรกพระองค์ทรงไม่เห็นด้วย เพราะทรงเห็นว่าสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชทรงพระเยาว์เกินไป แต่การที่สมาชิกรู้สึกเลือกสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเป็นสภานายก ส่วนหนึ่งเป็นเพราะต้องการเงินงบประมาณจากพระคลังข้างที่

“การหอพระสมุดฯ มีความขัดข้อง ด้วยย้ายไปตั้งที่ตึกใหม่ เครื่องใช้เครื่องแต่งไม่พอ จะสร้างเพิ่มเติมทุนรอนที่จะใช้สอยก็ขัดข้อง ด้วยเก็บเงินบำรุงไม่มีใครได้หมด ยังการเจริญยิ่งขึ้นก็ติดขัดอยู่หลายอย่าง ความขัดข้องทั้งปวงเห็นจะลุล่วงไปได้ แต่ด้วยพระบรมเดชานุภาพ ทรงอุดหนุน สมาชิกเห็นด้วยกันมากอย่างนี้โดยมาก ในปีนี้จึงเลือกสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงทราบเหตุปรารภของสมาชิก ทรงพระราชดำริเห็นว่าจะเป็นการประ โยชน์แก่การหอพระสมุดจริง จึงพระราชทานพระบรมราชานุญาต ให้สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ รับตำแหน่งสภานายกแลพระองค์ทรงรับจะบัญชาการแทนในที่ สภานายกด้วยพระองค์เอง”¹¹⁸

หลังจากที่สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชทรงดำรงตำแหน่งภายใต้การดูแลของรัชกาลที่ 5 พระองค์พระราชทานเงินพระคลังข้างที่ประมาณ 20,000 บาท เพื่อจัดซื้อเฟอร์นิเจอร์สำหรับหอพระสมุด นอกจากนี้ พระองค์ทรงตรวจบัญชีเงินบำรุงที่เกี่ยวข้องติดค้างและเรียกคืนได้ทั้งหมด ส่วนหนังสือในหอพระสมุดวชิรญาณได้จัดการตรวจสอบหนังสือตามรายการหนังสือ (Inventory) และยังทรงแต่งเรื่องพระราชพิธี 12 เดือน¹¹⁹ ลงในหนังสือ วชิรญาณพิเศษ เพื่อเป็นตัวอย่างให้แก่สมาชิกในการแต่งความเรียง หอพระสมุดวชิรญาณยังจัดสร้างเหรียญวชิรญาณ ซึ่งทำจากทองสำริดขึ้นไว้พระราชทานแก่ผู้แต่งหนังสือดี ถ้ากรรมสัมปาทิกพิจารณาว่าหนังสือเรื่องใดแต่งดีสมควรได้รับรางวัลให้นำเสนอรายชื่อเพื่อพระราชทานเหรียญวชิรญาณ¹²⁰ จากสิ่งที่ปรากฏนี้แสดงให้เห็นว่าอำนาจ ยศ และชนชั้นของผู้ที่มาเป็นสภานายก มีผลต่อการดำเนินกิจกรรมของหอพระสมุดวชิรญาณ

¹¹⁸ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ตำนานหอพระสมุด, หน้า 26.

¹¹⁹ พระราชพิธี 12 เดือน ตีพิมพ์ครั้งแรกในหนังสือ วชิรญาณพิเศษ เล่มที่ 4 แผ่นที่ 4 วันอังคาร แรม 8 ค่ำ ปีชวด จ.ศ. 1250.

¹²⁰ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ตำนานหอพระสมุด, หน้า 26-27.

การฉลองหอพระสมุคนอกจากเป็นงานบันเทิงเฉลิมฉลอง “แก่คนที่ปรารถนาความเจริญด้วยวิชา”¹²¹ และ “ให้เป็นไปด้วยสามัคคีของสมาชิกเป็นที่ตั้ง มิให้เป็นการฉลองของหลวง”¹²² ยังเป็นงานแสดงความรู้ ซึ่งเป็นการอุดหนุนวิชาหนังสือและวิชาช่าง ด้านวิชาหนังสือมีการแจกหนังสือวชิรญาณสุภายิต ซึ่งรวบรวมสุภายิตของสมาชิกที่ตีพิมพ์ในหนังสือ วชิรญาณพิเศษ และได้รับการจัดจำหน่ายหนังสือเล่มนี้แก่บุคคลที่ไม่ได้เป็นสมาชิกด้วย

งานฉลองครั้งนี้ได้อุดหนุนวิชาช่าง ได้แก่ วิชากรรไกรรองดอกไม้สด วิชาปักเย็บผ้าแพรต่างๆ ด้วยลวดลายทอง หรือลายไหมสีต่างๆ วิชาช่างปั้น วิชาจักสาน โดยเฉพาะอย่างยิ่งการจัดประกวดกรรไกรรองดอกไม้สด ผู้เข้าร่วมคือ สมาชิกสามัญฝ่ายในและภาคินีสมาชิก วิชากรรไกรรองดอกไม้สดนี้ ชนชั้นนำมองว่า “เป็นวิชาหญิงแท้” การจัดวิชากรรไกรรองดอกไม้เป็นวิชาหญิงแท้ น่าจะเป็นอิทธิพลของวัฒนธรรมวิกตอเรียน ที่เน้นการแบ่งแยกหน้าที่ และกิจวัตรประจำวันตามเพศ ตัวอย่างเช่น การแต่งตัว เด็กสตรีชนชั้นกลางอังกฤษต้องใส่กระโปรงตั้งแต่อายุประมาณ 5 ปี ป้องกันไม่ให้เด็กผู้ชายกลายเป็นผู้หญิง (Effeminization of the little boy)¹²³ ยิ่งกว่านั้น ในช่วงระหว่างกลางพุทธศตวรรษที่ 24 ถึงปลายพุทธศตวรรษที่ 24 การศึกษาในสมัยวิกตอเรียนได้รับอิทธิพลจากคริสต์จักรอย่างมาก ทั้งความเชื่อที่ป็นอยู่ในหลักสูตรการศึกษา และบทบาทของคริสต์จักรที่สนับสนุนการศึกษา เช่น สถานศึกษาสงเคราะห์ เป็นต้น ต่อมา สังคมและรัฐบาลของอังกฤษเห็นความสำคัญของการศึกษามากขึ้น เนื่องด้วยประการแรก ชนชั้นกลาง ซึ่งมีจำนวนมากขึ้น มองว่าการศึกษาช่วยให้เลื่อนสถานะทางสังคมและสร้างเกียรติยศในสังคม อีกประการหนึ่ง เมื่ออำนาจรัฐบาลจากส่วนกลางขยายอำนาจสู่ท้องถิ่น พร้อมกับประชากรที่มีสิทธิเลือกตั้งเพิ่มจำนวนมากขึ้น รัฐป้องกันเงื่อนไขในการปฏิวัติ การสร้างความวุ่นวาย และการก่อการจลาจล ผ่านระบบการศึกษา เพื่อสร้างความกลมเกลียวและความมีระเบียบให้กับประชากร ที่ขยายตัวและหลากหลายมากขึ้น อย่างไรก็ตาม การศึกษาสำหรับสตรีนั้นสังคมอังกฤษได้ให้ความสำคัญน้อยมาก ซึ่งรวมถึงการไม่ได้รับสิทธิในการเลือกตั้งด้วย เพราะอนาคตของสตรีคือ มีหน้าที่เป็นภรรยา ซึ่งมีบทบาทแค่เพียงเป็นแม่ที่ดีให้แก่ลูก ๆ กับเพื่อนคู่คิดของสามี ความเท่าเทียมกันในการศึกษาระหว่างเพศเกิดขึ้นเมื่อต้นพุทธศตวรรษที่ 25 ¹²⁴ เพราะฉะนั้น การแบ่งแยกหน้าที่ทางสังคมด้วยความแตกต่างของเพศนี้เป็นคุณค่าแบบวิกตอเรียนที่สร้างให้ผู้หญิงเป็นแม่ศรีเรือน

¹²¹“การฉลองหอพระสมุควชิรญาณ,” ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 6 ร.ศ. 108 ใน เอกสารเรื่องจัดการศึกษาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า (พระชนคร: คณะกรรมการจัดงานฉลองวันเฉลิมฉลองรัชราชสมบัติครบ 100 ปี ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2511), หน้า 91.

¹²² พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นนราธิปประพันธ์พงศ์, “ประวัติหอพระสมุควชิรญาณ ตอนที่ 2 ฉลองหอพระสมุค,” วชิรญาณ 7 (เมษายน ร.ศ. 114): 653.

¹²³Erana Olafson Hellerstein et al., Victorian Women: Documentary Account of Women's Lives in Nineteenth-Century England, France, and USA (Stanford: Stanford University Press, 1981), p. 10.

¹²⁴Ibid., pp. 15-17.

งานฉลองหออพระสมุควชิรญาณตักแตงประดับประดาด้วยโคมไฟโคมระย้ารอบตึกหออพระสมุค และมีการออกร้านจัดจำหน่ายสินค้าทั้งสองวัน ตั้งแต่ตอนพลบค่ำจนถึงเช้าตรู่ สมาชิกหออพระสมุคได้ร่วมออกร้านเพื่อแลกเปลี่ยนซื้อขายสินค้าต่าง ๆ จำนวนทั้งหมด 73 ร้าน งานฉลองครั้งนี้เปิดโอกาสให้ผู้ที่ไม่ใช่สมาชิกเข้าร่วมงานโดยเก็บค่าเข้าชม 2 บาท การออกร้านมี

“ทั้งของที่ทำขึ้นใช้สอยในประเทศสยาม เช่น เครื่องหอมเครื่องจักรสาน และเครื่องเล่นเด็ก และมีของต่างประเทศที่ได้มาแก้ไขทำใหม่ เช่น ผ้าห่มลูกไม้และพัดด้ามจิว เขียนภาพไทย มีกาพย์กลอนต่าง ๆ ทั้งของต่างประเทศเอง เช่น ของห้างก็มีผู้รับเข้ามาขาย และมีเครื่องบริโภคนกหวานผลไม้ต่าง ๆ เป็นอันมาก เมื่อผู้มีบรรดาศักดิ์ได้ซื้อขายกันเอง เช่นนั้นก็เป็นการเรียบริยดีตลอดไปแต่จะมีการขายของอย่างเดียว มีโรงที่เล่นการเลี้ยงแรงเลี้ยงทวย เช่น ยิงธนูถูกหมายป้าย โยนห่วง ได้สิ่งของ จับฉลากแลกเบ็ด วิ่งม้า ได้สิ่งของก็มีมาก ที่หน้ามิวเซียมพระยาโชฎึกราชเศรษฐีตั้งเล่นลอตเตอรี่ด้วย...”¹²⁵

ตอนค่ำมีการจัดเลี้ยงอาหารค่ำ และ “ของแกล้ม” ต่างๆ อาทิ หมากพลู บุหรี่ ไอศกรีม กาแฟ โดยอุปนายก ซึ่งเป็นตำแหน่งบริหารหออพระสมุคของข้าราชการสำนักฝ่ายใน เป็นคนออกค่าใช้จ่ายในการเตรียมของแกล้ม¹²⁶ งานฉลองหออพระสมุควชิรญาณนอกจากเป็นการสนับสนุนความสูงของชนชั้นนำประเภทต่าง ๆ และค่านิยมของสตรีของชนชั้นสูง ยังแสดงให้เห็นถึงรสนิยมการบริโภคสินค้าจากตะวันตกด้วย

เมื่อวันที่ 1 ตุลาคม พ.ศ. 2435 หออพระสมุควชิรญาณได้จัดงานฉลองหออพระสมุคครั้งใหญ่อีกครั้งหนึ่ง เพื่อฉลองการย้ายหออพระสมุควชิรญาณจากตึกหออพระสมุค ที่อยู่บริเวณตึกทิมดาบเดิมสู่ศาลาสหทัยสมาคมหรือตึกหอคองคอคอดเคียว จาก “จดหมายเหตุการประชุม สมาชิกเฝ้าละออธงฤทธิพระบาท”¹²⁷ บรรยายให้เห็นถึงการจัดงานเลี้ยงสโมสร และแสดงถึงการบริโภคของประดับตกแต่งตะวันตกในตึกศาลาสหทัยสมาคม แผนผังของศาลาสหทัยสมาคมที่เป็นหออพระสมุคตั้งแต่ พ.ศ. 2435-2459 มีดังนี้คือ ห้องโถงตรงกลางจัดเป็น “ที่สำหรับสมาชิกเฝ้าทูลละออธงฤทธิพระบาท เรียงตัวเฉพาะหน้าพระที่นั่ง ที่ผนังด้านหลัง ประดับพระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นพระบรมรูปขนาดใหญ่เขียนสีน้ำมัน แลตามผนังข้างประตู และผนังสองข้าง ประดับพระบรม

¹²⁵“การฉลองหออพระสมุควชิรญาณ,” ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 6 ร.ศ. 108 ใน เอกสารเรื่องจัดการศึกษาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า, หน้า 96-97.

¹²⁶พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นนราธิปประพันธ์พงศ์, “ประวัติหออพระสมุควชิรญาณ ตอนที่ 2 ฉลองหออพระสมุค,” หน้า 676.

¹²⁷“จดหมายเหตุการประชุม สมาชิกเฝ้าทูลละออธงฤทธิพระบาท,” วิจารณ์พิเศษ 2 (ตุลาคม ร.ศ. 111): 14-16.

รูปพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว...และสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ พระเจ้าน้องยาเธอ ซึ่งเป็น สภานายกปีก่อน ๆ มาเป็นพระรูปเขียนสีน้ำมัน กรอบไม้ปิดทองทั้งสิ้น”¹²⁸ นอกจากนี้ มีภาพลายเส้น เรื่อง “อิสปปรณา” (นิทานอิสป) แขนงอยู่ตามผนังห้องโถงกลางอีกด้วย ห้องด้านขวาเป็นห้องตั้งตู้สมุดหนังสือ ตู้หนังสือที่มีขนาดสูงตั้งริมผนัง และตู้ขนาดกลางตั้งกลางห้อง ห้องด้านซ้ายมีหนังสือพิมพ์ข่าวสารไว้บริการ โดยมีโต๊ะยาวตั้งไว้กลาง ห้องหลังพระราชบัลลังก์มีโต๊ะบิลเลียด ตามผนังมีรูปประดับภาพย์ โคลง ฉันทน์ ทำเป็นอักษรปักผ้าตั้งแต่ฉลองหอพระสมุดวชิรญาณ พ.ศ. 2432

หอพระสมุดวชิรญาณมีฐานะเป็นสโมสรของชนชั้นสูง เป็นสถานที่ไว้พักผ่อนหย่อนใจ ดังนั้นการเปิดและปิดหอพระสมุดวชิรญาณบางครั้งสร้างปัญหาให้แก่สมาชิกกล่าวคือ แต่เดิมหอพระสมุดวชิรญาณนั้นปิดในวันพระ ต่อมาได้เปลี่ยนมาปิดในวันอาทิตย์แทน อย่างไรก็ตาม การปิดวันอาทิตย์นี้สร้างความลำบากแก่สมาชิก ซึ่งส่วนใหญ่เป็นข้าราชการสำนักและบรรดาเจ้านาย เพราะ “เป็นการขัดข้องต่อการสะดวกของสมาชิกที่จะไปมาในวันนั้น เพราะเป็นวันเว้นว่างราชการ เพื่อจะได้มาพักผ่อนเล่นหัวสำหรับบำรุงความสุขสำราญ เพื่อเป็นการรื่นเริงบ้าง จึงเห็นว่า หอพระสมุดวชิรญาณไม่ควรจะมีวันปิดต่อไป”¹²⁹ ดังนั้น หอพระสมุดจึงเปิดทุกวันตั้งแต่ พ.ศ. 2443

ยิ่งไปกว่านั้น หอพระสมุดวชิรญาณยังมีบริการอาหารด้วย สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารีเริ่มความคิดนี้เมื่อ พ.ศ. 2431 ว่า “หอพระสมุดนี้ควรจะมีเรสเตอรองกลาย ๆ ให้มีทุนในการนั้นไว้เพียงสัก 30 ชั่ง ก็เห็นจะพอ” แต่กรรมสัมปาทิกไม่เห็นด้วยเพราะว่าจะเป็นการแข่งขันกับร้านอาหารของเอกชน ซึ่งตั้งอยู่นอกประตูวิเศษไชยศรี ประตูทิศเหนือตรงถนนหน้าพระลานในปัจจุบัน และจะเป็นการลำบากที่จะเรียกเงินค่าอาหาร¹³⁰ ต่อมาเมื่อวันที่ 12 ตุลาคม พ.ศ. 2432 เมื่อสมัยสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารีดำรงตำแหน่งสภานายก ตกกลงว่าให้อุปนายก ซึ่งตอนนั้นคือพระองค์เจ้าบรมจวบเบญจมา เป็นผู้จัดเตรียมในหีบประมาณค่าอาหารเดือนละ 60 บาทและจัดงบประมาณให้แก่ผู้ช่วยปฏิคมชื่อของต่าง ๆ ได้แก่ ขนบปิ้ง 400 บาท และ จาน มีด ส้อม รวมกัน 100 บาท โดยผู้ใดมาใช้บริการต้องเสียค่าอาหาร¹³¹ ในที่สุดกรรมสัมปาทิกชุดของกรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ ทรงดำรงตำแหน่งสภานายกเมื่อ พ.ศ. 2435 อนุญาตให้พนักงานรักษาหอพระสมุดสามารถนำอาหารมาจำหน่ายได้อีกด้วย โดยไม่เกี่ยวข้องกับงบประมาณของหอพระสมุดวชิรญาณ¹³²

¹²⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 14-15.

¹²⁹ “รายงานการประชุม กรรมสัมปาทิกสภา ครั้งที่ 2 ร.ศ. 120,” วชิรญาณ 72 (กันยายน ร.ศ. 119): 813.

¹³⁰ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นนราธิปประพันธ์พงศ์, “ประวัติหอพระสมุดวชิรญาณ ภาคที่ 4 ขึ้นหอพระสมุดใหม่เจริญเต็มที่,” 6 (มีนาคม ร.ศ. 113): 538.

¹³¹ “จดหมายเหตุการณ์ประชุม,” วชิรญาณวิเศษ 1 (ตุลาคม ร.ศ. 108): 8.

¹³² “จดหมายเหตุการณ์ประชุม สมาชิกเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท,” วชิรญาณวิเศษ 2 (พฤศจิกายน ร.ศ. 112): 16.

บทบาทของสตรีชั้นสูงทั้งที่ดำรงตำแหน่งอุปนายก และเป็นสมาชิกหอพระสมุดวชิรญาณ มีหน้าที่คล้ายกับ “แม่ศรีเรือน” นอกจากบทบาทที่ดูแลตกแต่งสถานที่ให้สวยงาม ได้แก่ การจัดดอกไม้ในงานเลี้ยงฉลองหอพระสมุดวชิรญาณ ยังมีหน้าที่เตรียมหมากพลู บุหรี่ ในเวลาที่จัดงานเลี้ยงและเวลาเปิดบริการหอพระสมุด ในตอนแรกอุปนายกออกเงินเพื่อเตรียมของเอง เช่น กรมหลวงทิพยรัตนกิริฎกุลินี ซึ่งเป็นตัวแทนของข้าราชการสำนักฝ่ายในดำรงเป็นอุปนายกเมื่อ พ.ศ. 2432 ใช้เงินส่วนพระองค์เองในการเตรียมบุหรี่ หมากพลูเพื่อสมาชิกฝ่ายชายในงานฉลองหอพระสมุด¹³³ จนกระทั่งรัชกาลที่ 5 ทรงออกกฎจัดงบประมาณในการเตรียมหมากพลู บุหรี่แก่อุปนายกคนต่อๆ มา ในงานฉลองหอพระสมุดเมื่อ พ.ศ. 2435 ก็เช่นกัน บทบาทของสมาชิกฝ่ายในมีหน้าที่จัดเตรียม “ชา กาแฟ กระเช้าขนม” และเตรียมจัด “หมากพลู พวงมาลัย ช่อดอกไม้สด ... พานบุหรี่มีหลักประดับด้วยบุหรี่ต่าง ๆ เป็นกระโจมสูงขึ้นไป มีบุหรี่ฝรั่งต่าง ๆ อย่างเรียกว่าฮาบานา หรือมนิลาแล ซิกกาเรตซ์ บุหรี่ไทยต่าง ๆ ขายเป็นดี มวนด้วยใบตองหรือใบไม้หอมต่าง ๆ...”¹³⁴

กิจกรรมการพักผ่อนของสมาชิกในหอพระสมุดวชิรญาณ อันเป็นที่นิยมของบรรดาสมาชิกอย่างยิ่งก็คือการเล่นบิลเลียด ซึ่งเหมือนกับสโมสรคนผิวขาวในอาณานิคมอินเดียที่มีบริการโต๊ะบิลเลียด¹³⁵ และเหมือนกับบางกอกอยู่ในเด็คคัลบ โดยหอพระสมุดวชิรญาณจัดนำโต๊ะบิลเลียดจากวังสราญรมย์เข้ามาครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. 2431¹³⁶ ต่อมาเมื่อ พ.ศ. 2435 สมเด็จพระยาเทวะวงศ์วโรปการ พระราชทานโต๊ะบิลเลียดแก่หอพระสมุดวชิรญาณ¹³⁷ การเล่นบิลเลียดได้รับความนิยมสูงมาก จนกระทั่งกรมสัมปาทิกจำเป็นต้องกำหนดเวลาเปิดและปิดหอพระสมุดวชิรญาณให้ชัดเจน ในการประชุมวันที่ 14 พฤศจิกายน ร.ศ. 112 มีมติให้เปิดบริการยืมคืน ตั้งเวลา 10.00-16.00 น. และตั้งแต่ 16.00-24.00 น. เปิดไว้สำหรับผู้ต้องการอ่านหนังสือและเล่นบิลเลียด¹³⁸ อย่างไรก็ตาม การเล่นบิลเลียดนั้นมีผู้ต้องการเล่นมากจึงต้องขยายเวลาการให้บริการ

“การเปิดให้สมาชิกเล่นบิลเลียด เลขานุการได้ชี้แจงว่าเวลานี้เปิดให้เล่น ตั้งแต่เวลาบ่าย 4 โมงจนถึง 2 ยาม ซึ่งเป็นการจัดขวางต่อสมาชิก บางท่านที่จะ

¹³³ ภายหลังที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงทิพยรัตนกิริฎกุลินีถวายเสด็จฯ เจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต และบันทึกกราบบังคมทูลตามเสด็จพระราชดำเนินประพาสเกาะชวครั้งที่ 2 ร.ศ. 120 ของสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงศิริรัตนโกสินทร์ (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงพระศพ พระเจ้าบรมวงศ์พระองค์เจ้าภาณุประดิษฯ กรมหลวงทิพยรัตนกิริฎกุลินี วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 26 ตุลาคม พ.ศ. 2501), หน้า 5.

¹³⁴ “จดหมายเหตุการประชุม สมาชิกเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท,” *วชิรญาณวิเศษ* 2 (ตุลาคม ร.ศ. 111): 15.

¹³⁵ Mainline Sinha, “Britishness, Clubbability, and the Colonial Public Sphere: The Genealogy of an Imperial Institution in Colonial India,” p. 500.

¹³⁶ “จดหมายเหตุการประชุมแลเปิดสมาชิก ครั้งที่ 1,” *วชิรญาณวิเศษ* 1 (ตุลาคม ร.ศ. 108): 9.

¹³⁷ “จดหมายเหตุการประชุม สมาชิกเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท,” *วชิรญาณวิเศษ* 2 (ตุลาคม ร.ศ. 111): 19.

¹³⁸ “ข้อบังคับพนักงาน,” *วชิรญาณวิเศษ* 4 (พฤศจิกายน ร.ศ. 112): 41-42.

มาเล่น ตั้งแต่ตอนเช้าไม่ได้ ครั้นถึงเวลายามเย็นเข้าก็คั่ง เพราะ โต้ะบิลเลียดมีอยู่ โต้ะเดียวเท่านั้น เพราะฉะนั้นเห็นควรว่าจะเปิดให้สมาชิกเล่นได้ตั้งแต่เวลาเปิด หอเช้าทุกวัน ไป เพื่อให้สมประสงค์สมาชิกทั้งหลายที่ประชุมตกลงเห็นชอบ ด้วยเป็นอันตกลงให้เปิด โต้ะบิลเลียดให้สมาชิกเล่นได้ ตั้งแต่ 5 โมงเช้า ตลอดเวลาถึงสองยามวันแต่วันอาทิตย์ ตั้งแต่บ่าย 4 โมง ถึง 4 ทุ่ม”¹³⁹

ในการเล่นบิลเลียดแต่ละครั้งนั้นต้องเสียค่าเกมส์ สมาชิกบางคนได้ค้างชำระค่าสมาชิกเป็นเงิน จำนวนมาก แสดงให้เห็นถึงความนิยมของการเล่น โต้ะบิลเลียดในหอพระสมุทวชิรญาณ จากการ ค้างค่าเกมส์นี้เองเริ่มสร้างปัญหาแก่ฝ่ายเหรียญกฐน ต้องมีมาตรการบางอย่างความว่า

“เงินค่าเกมส์ค้างสมาชิก บางท่านเดือนให้ใช้ก็เฉยเสียไม่ใช้ถึงเวลาก็มา เล่น เงินค่าเกมส์ก็ค้าง ทับถมมากขึ้นทุกที บางท่านปล่อยให้ค้างถึง 80 บาท 90 บาท ก็มี ... ในเรื่องนี้ได้ไปถูกษา ตกลงกันว่า ส่วนสมาชิกที่เงินค่าเกมส์ค้างอยู่ ภายใน 31 ตุลาคม รัตนโกสินทร์ศก 120 มากก็คิน้อยก็ดี ถ้าไม่ใช้เสียให้เสร็จ ก่อนแล้ว เป็นอันไม่ยอม ให้เล่นบิลเลียด ต่อไปเป็นอันขาด จนกว่าจะได้ ใช้เงิน เสร็จคราวหนึ่ง”¹⁴⁰

ด้วยความนิยมของการเล่นบิลเลียดทางกรรมสัมปาทิกจึงจัดเจ้าหน้าที่เพื่ออำนวยความสะดวกในการเล่นบิลเลียด โดยหอพระสมุทวชิรญาณคนจกคะแนน 2 คนใน พ.ศ. 2435 ค่าจ้างคนละ 16 บาทต่อเดือน¹⁴¹

อีกกิจกรรมหนึ่งที่น่าสนใจ ซึ่งใช้พื้นที่ของหอพระสมุทวชิรญาณคือ การจัดงานนิทรรศการ สิ่งของที่ได้จากขวาระหว่างวันที่ 19–23 กันยายน พ.ศ. 2439 หลังจากรัชกาลที่ 5 กลับจากการเสด็จ ประพาสขวาใน พ.ศ. 2439 พระองค์นำ “สิ่งของประหลาดต่าง ๆ ซึ่งเป็นสิ่งของที่นับถือและเป็น ฝีมือช่างของขวาประเทศ... ทรงได้พระของขวาชนที่นับถือศาสนาพราหมณ์ และพระพุทธรูปต่าง ๆ จำหลักด้วยศิลา จากวัดโบราณ...”¹⁴² ต่อมา วันที่ 18 กันยายน รัชกาลที่ 5 มีพระราชดำริต้องการจัด “เอกชอชิบิเซนเล็ก เล็ก ได้คิดว่าจะตั้งให้ราษฎรในงานเฉลิมพระชนมพรรษาที่หอพระสมุท”¹⁴³ ดังนั้น กรรมสัมปาทิกจึงจัดเตรียมภายในวันเดียว เพื่อให้ทันกับวันเฉลิมพระชนมพรรษา ตอนแรก

¹³⁹“การประชุม กรรมสัมปทิกสภา ครั้งที่ 3 ปี 21,” วชิรญาณ 8 (ตุลาคม ร.ศ. 119): 884.

¹⁴⁰เรื่องเดียวกัน, หน้า 884-885.

¹⁴¹“งบประมาณรายจ่ายเงินปีที่ 13,” วชิรญาณพิเศษ 4 (พฤศจิกายน ร.ศ. 112): 44.

¹⁴²“รายงานพิพิธภัณฑขวา,” วชิรญาณ 25 (ตุลาคม ร.ศ. 115): 2483.

¹⁴³เรื่องเดียวกัน, หน้า 2484.

คณะผู้จัดงานคิดจะจำหน่าย “ตัวเพื่อจะกันให้คนผู้ดี ที่เป็นคนสุภาพมีโอกาส ได้ดูโดยสะดวก”¹⁴⁴ แต่อาจเป็นเพราะเตรียมการจัดงานไม่ทัน จึงใช้วิธีแยกรอบเข้าชมนิทรรศการระหว่างราษฎรกับชนชั้นนำออกจากกัน ช่วง 08.00-18.00 น. เป็นเวลา “อนุญาตให้แก่ราษฎรทั่วไป” เข้าชม ช่วงเวลา 19.00-24.00 น. “อนุญาตให้แต่ข้าราชการและผู้ดีหญิงชายที่แต่งตัวสุภาพเรียบร้อย”¹⁴⁵ ส่วนวันที่ 23 นั้นให้ชาวต่างประเทศที่ได้รับเชิญผ่านกระทรวงการต่างประเทศ ทางหอพระสมุดสรุปยอดจำนวนผู้เข้าชมงานทั้งหมด 37,541 คน¹⁴⁶ การจัดงานนิทรรศการครั้งนี้ นอกจากชนชั้นนำต้องการแสดงบารมีแก่ราษฎรผ่านการแสดงสิ่งของซึ่งหาได้ยาก การแบ่งรอบระหว่างราษฎรกับชนชั้นนำสะท้อนแนวคิดเรื่องชนชั้นอีกด้วย

ด้านงบประมาณของหอพระสมุดวชิรญาณนั้น ราชรับของหอพระสมุดมาจากการบริจาคของสมาชิก และค่าสมาชิกรายปี ปีละ 20 บาท ส่วนรายจ่ายของหอพระสมุดที่ปรากฏตามรายการ “งบประมาณการจ่ายเงินหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับปีที่ 13”¹⁴⁷ สมัยกรมหมื่นมหิศราชหฤทัยเป็นสภานายก เงินงบประมาณที่ใช้จ่ายไปมากที่สุดคือ สารานุกรม ซึ่งมีหน้าที่ดูแลเกี่ยวกับไปรษณีย์ และการจัดพิมพ์หนังสือ วชิรญาณ และ วชิรญาณพิเศษ แสดงให้เห็นว่าชนชั้นนำนั้นให้ความสำคัญกับหนังสือวชิรญาณเป็นอย่างยิ่ง

แม้ว่าหอพระสมุดวชิรญาณมีเหรียญกัณฑ์จัดทำรายงานและควบคุมงบประมาณ แต่การทุจริตงบประมาณของหอพระสมุดวชิรญาณเกิดขึ้น เพราะกรรมสัมปาทิกไว้ใจพนักงานหอพระสมุดเกินไป การทุจริตครั้งนี้เกิดขึ้นเมื่อพ.ศ. 2428 สมัยกรมหลวงพิชิตปรีชากรเป็นสภานายก “มิสเตอร์เยชูเสมียนฝรั่ง” ทุจริตด้วยอาศัยที่สภานายกและเลขาธิการลงพระนามในสมุดเงินใบเสร็จเงินค่าสมาชิกและมอบให้มิสเตอร์เยชูดูแล ทำให้เงินค่าสมาชิกหายไปจำนวน 23 ชั่ง 48 บาท กรรมสัมปาทิกจึงลงโทษด้วยการหักเงินเดือนและต่อมาก็ไล่ออกจากการเป็นสมาชิกของหอพระสมุดวชิรญาณ¹⁴⁸

อีกกรณีหนึ่งของการทุจริตคือ การลักหนังสือของนายเซย ซึ่งเป็นพนักงาน (ในเอกสารเรียกว่า “คนใช้”) ของหอพระสมุดวชิรญาณ นายเซยเข้าไปลักหนังสือเมื่อเดือนกันยายน พ.ศ. 2436 เวลาสองทุ่มเศษ นายเซยเห็นว่าประตูตู้เก็บหนังสือไม่ได้ปิดกุญแจจึงเข้าไปลักหนังสือปกแข็งปกเดินอักษรสีทองจำนวน 10 เล่ม แต่หนังสือหายไปมากกว่านั้น รวมมูลค่าเป็นเงิน 167 บาท 36 อัฐ ทหารยามได้เป็นพยานว่านายเซยลักหนังสือไปเสมอ นายเซยถูกลงโทษโดยศาลพระราชอาญาใน

¹⁴⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 2487.

¹⁴⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 2488.

¹⁴⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 2490.

¹⁴⁷ “งบประมาณรายจ่ายเงินปีที่ 13,” หน้า 42-45.

¹⁴⁸ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นนราธิปประพันธ์พงศ์ “ประวัติหอพระสมุดวชิรญาณ,” วชิรญาณ ตอนที่ 5,”

กระทรวงวัง ถูกจำคุก 1 ปี เว้นโทษเงื่อนไขไว้ ส่วนนายนาท ซึ่งเป็นพนักงานดูแลรักษาหอพระสมุด ถูกไล่ออกจากงาน เพราะปกป้องนายเซยและทำงานบกพร่องจนทำให้หนังสือถูกลักขโมย¹⁴⁹

2.4 การเปลี่ยนแปลงหอพระสมุดวชิรญาณสู่หอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร

เมื่อ พ.ศ. 2448 หอพระสมุดวชิรญาณถูกเปลี่ยนเป็นหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร มีฐานะเป็นหอสมุดสาธารณะ การเคลื่อนไหวของชนชั้นนำเพื่อเปลี่ยนฐานะหอพระสมุดวชิรญาณมีมาตั้งแต่ พ.ศ. 2439 สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพมีจดหมายเสนอแนะให้เปลี่ยนฐานะหอพระสมุดวชิรญาณ เมื่อวันที่ 30 มกราคม พ.ศ. 2439 ดังข้อเสนอว่า

“...ด้วยข้าพเจ้าคิดด้วยเกล้าฯ เห็นว่าประเทศทั้งปวงย่อมถือ ว่าหอสมุด เป็นสถานที่สำคัญอย่างหนึ่ง ซึ่งจำเป็นต้องมีทุกเมืองๆ บรรดา ซึ่งดำเนินไปสู่ ทางเจริญ แลการที่จัดหอสมุดเช่นนั้น จำเป็นต้องจัดการเลือกหนังสือต่างๆ ซึ่งเป็นของมีประโยชน์ทั้งเป็นหนังสือเขียนหรือหนังสือพิมพ์ขึ้นใหม่เพิ่มเติมให้ การหอสมุดดำเนินอยู่เสมอ หอพระสมุดวชิรญาณซึ่งเป็นหอสมุดสำคัญในพระ นครมีอยู่แห่งเดียวในเวลานี้ การยังบกพร่องแลคาดเคลื่อนจากความเป็นหอสมุด สำหรับบ้านเมืองอยู่หลายประการ เป็นต้นว่าการที่ยังครั้งสโมสรและครั้ง หอสมุด ไม่เป็นอย่างใดอย่างหนึ่งแท้ทั้ง 2 อย่าง สมุดที่มีก็น้อยแลเป็นหนังสือ เก่าแก่ไกลประโยชน์ที่ต้องการ ในปัจจุบัน โดยมาก ส่วนกรรมการที่ดูแลจัดการ นั้น มีมากเกินต้องการ ในประโยชน์ของหอพระสมุด ด้วยเหตุเหล่านี้ ข้าพระพุทธเจ้าจึงเห็นด้วยเกล้าฯ ว่าควรจัดการเปลี่ยนแปลงหอพระสมุด วชิรญาณให้เป็นหอสมุดสำหรับบ้านเมืองแลจัดการให้สมควรตามแบบแผนที่มี ในประเทศอื่นๆ โดยทางความคิด...”¹⁵⁰ (ขีดเส้นใต้เป็นของผู้เขียน)

นอกจากนี้ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพเสนอการเปลี่ยนแปลงหอพระสมุด วชิรญาณ 6 ประการ คือ

1. ควรรวบรวมหนังสือในหอมนเทียรธรรมแลหอพระสมุดวชิรญาณ เข้าเป็นหอพระสมุดของหลวงสำหรับพระนครคงเรียกหอพระสมุดวชิรญาณ

¹⁴⁹“รายงานการประชุมครั้งที่ 3,” วชิรญาณวิเศษ 8 (ธันวาคม ร.ศ. 112): 87.

¹⁵⁰สจข., ร.5 ศ. 21/6 “เรื่องหอพระสมุดเรื่องเงินค่าเรื่องต่าง ๆ สำหรับหนังสือพิมพ์วชิรญาณ,” (20 ตุลาคม - 1 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 116)

2. พนักงานหอสมุดนี้ควรมีผู้กำกับคือ “ตรีสติ” ทรงพระกรุณาโปรดตั้ง 5 คน เป็นพระบรมวงศานุวงศ์บ้าง ข้าราชการบ้าง พระสงฆ์บ้าง ให้มีกำหนดใน ตำแหน่ง 3 ปี ให้ผู้กำกับนี้มีหน้าที่ตรวจตราอย่าให้การเสื่อมทรามแลตรวจบัญชี ที่จ่ายเงินในหอพระสมุดด้วยนอกจากผู้กำกับ ควรมีบรรณารักษ์ ผู้ช่วย บรรณารักษ์ แลมีเสมียนพนักงานพอสมควร

3. เงินหลวงที่จะจ่ายนอกจากเงินเดือนพนักงานควรพระราชทานค่าซื้อ หนังสือพิมพ์ “บาญชี” หนังสือ ประมาณปีละ 100 ซึ่งเป็นกำหนด

4. ข้อบังคับหอสมุดนี้ควรยอมให้มหาชนได้รับประโยชน์เป็น 2 อย่าง คือ คนที่จะไปอ่านหนังสือในหอสมุดควรให้ไปอ่านได้เปล่า หรือมิฉะนั้นเรียก ค่าธรรมเนียมอนุญาตคนละบาทให้อ่านได้ปีหนึ่ง อีกอย่างหนึ่งถ้าเป็นสมาชิกยืม หนังสือไปอ่านถึงบ้านเรือนต้องเสียค่าอนุญาตเสมอปีละ 12 บาท

5. สถานที่ตั้งหอสมุดนี้ในชั้นต้นจะอาศัยที่ใดๆ ก่อนก็ได้ ในที่สุดควร จัดวัดบรรพตสถานสุทธาวาส หรือพระที่นั่งในพระราชวังบรรพตเป็นหอพระสมุด

6. ส่วนหอพระสมุดควรรักษาเดี๋ยวนี้อาจจัดเป็นสโมสรให้ตรงกับ การ คลับของข้าราชการ”¹⁵¹

ผลจากการข้อเสนอแนะของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาต่อราชกุมารภาพ ทำให้เกิดการยกฐานะ หอพระสมุดวชิรญาณ ถึงแม้ว่ากระบวนการของการเปลี่ยนแปลงค่อนข้างกินเวลานาน (ตั้งแต่ พ.ศ. 2439-2448) ในตอนแรกกรรมสัมปาทิกยังไม่เห็นด้วยกับการเปลี่ยนฐานะของหอพระสมุด และมี ข้อคิดเห็นของเจ้าพระยาภาสกรวงศ์เพิ่มเติมเกี่ยวกับข้อเสนอของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาต่อราชกุมารภาพ เช่น ควรจะนำความเห็นทั้ง 6 ประการนี้ แจกแก่สมาชิกเสียก่อนมิฉะนั้น “รู้สึกเห็นเป็นการ ละเลยผู้ที่มีส่วนร่วม...” เพราะหอพระสมุด “เป็นสมบัติของพระราชโอรส พระราชธิดาในรัชกาล (รัชกาลที่ 4---ผู้เขียน) นั้นเป็นเดิมมา ... พวกสมาชิกมีส่วนในหอพระสมุดนี้เหมือนดังเป็น เจ้าของ”¹⁵² ส่วนตำแหน่ง “ตรีสติ” ควรให้โอรสในรัชกาลที่ 4 เป็นตรีสติตรวจตราพนักงานและ บัญชี อีกทั้งควรให้หอพระสมุดขึ้นสังกัดกระทรวงเพื่อที่จะมีหน่วยงานรับผิดชอบโดยตรง เพราะ ว่า พระบรมวงศานุวงศ์เองก็มีภาระหน้าที่ราชการ “จะไม่มีเวลาพอที่จะตรวจตรา คงไม่ผิดอะไรกับ กรรมสัมปาทิกที่เป็นอยู่เดี๋ยวนี” ส่วนพระสงฆ์ที่จะมาเป็นตรีสติคงไม่สะดวกใจเพราะเป็นนอก “การศาสนา” เช่น ตรวจบัญชีเงิน เป็นต้น¹⁵³

¹⁵¹ เรื่องเดียวกัน.

¹⁵² สจ., ร.5 ศ. 21/5 “หอพระสมุดวชิรญาณ ปีที่ 1,” (30 เมษายน ร.ศ. 114 - 9 ตุลาคม ร.ศ. 124)

¹⁵³ เรื่องเดียวกัน.

ในที่สุดเจ้านายระดับสูงต่างก็เห็นชอบข้อเสนอของสมเด็จพระยา ดำรงราชานุภาพ ดังที่จดหมายของพระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นวิจิตรวราณปรีชา กราบบังคมทูลรัชกาลที่ 5 ว่า

“...ด้วยทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯพระราชทานพระบรมราชหัตถเลขา ที่ 41/96 ลงวันที่ 1 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 116 โปรดเกล้าฯ ให้ข้าพระพุทธเจ้ากับพระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้ากิติยากรวรลักษณ พระองค์เจ้าลูกยาเธอพระองค์เจ้าประวิตรวิวัฒน์โนคม แลเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ พร้อมกันปรึกษาหารือด้วยพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นดำรงราชานุภาพว่า ควรจะคิดจัดการอย่างไรให้เป็นไปในเรื่องที่จะจัดการเปลี่ยนแปลง หอพระสมุดให้พอแก่ความต้องการในประโยชน์ของหอพระสมุดแลสมควรตามแบบอย่างในประเทศอื่นๆ เหมือนดังความเห็นของพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นดำรงราชานุภาพที่ได้ทูลเกล้าฯ ถวาย นั้น...”¹⁵⁴

เรื่องที่ตั้งหอพระสมุดสำหรับพระนครก็เป็นเรื่องสำคัญ เพราะต้องให้บุคคลทั่วไปเข้ามาใช้บริการ ในตอนแรกนี้กรมหมื่นวิจิตรวราณปรีชาได้เสนอให้เลือกสร้างหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนครที่พระที่นั่งพุทไธสวรรย์เป็นห้องสำหรับอ่านหนังสือ แต่รัชกาลที่ 5 ทรงแย้งว่า

“...ตอบหนังสือกรมหมื่นวิจิตรว่า ซึ่งจะจัดพุทไธสวรรย์ เป็นหอพระสมุด จะทำแปลคอนี่ (Balcony--แปล โดยผู้เขียน) ไปตั้งดูเห่นว่าเป็นที่ขัดข้องโดยเหตุที่จะทำให้เรื่องราวเก่าเสีย ไปแลเป็นการไม่เคารพต่อพระพุทธสิงค์ ทั้งสิ่งที่เป็นอย่างฝรั่ง ไปทับที่ของอย่างไทยแท้จริงไม่งาม...”¹⁵⁵

เมื่อเดือนพฤษภาคม พ.ศ. 2448 มีข้อตกลงการเปลี่ยนแปลงหอพระสมุดวชิรญาณเป็นหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร รัชกาลที่ 5 ทรงโปรดเกล้าให้สมเด็จพระยา ดำรงราชานุภาพทรงเรียบเรียง “ความคิดเรื่องตั้งหอสมุดสำหรับพระนคร”¹⁵⁶ มีเนื้อหากว่าโดยสรุปคือ รวบรวมหอสมุดศาสนสังคหะ หอมณเฑียรธรรมเข้ากับหอพระสมุดวชิรญาณ จัดหนังสือแบ่งออกเป็น 3 แผนก คือ พระพุทธศาสนา ภาษาไทย ภาษาต่างประเทศ อีกทั้ง ให้จัดหาซื้อหนังสือเข้ามาเพิ่มเติม เน้นการให้ความสำคัญแก่นักหนังสือภาษาไทยและพระพุทธศาสนามากที่สุด อันที่จริง

¹⁵⁴ เรื่องเดียวกัน.

¹⁵⁵ “สำเนาตอนหนังสือกรมวิจิตรวราณปรีชา” ใน สจข., ร.5 ศ. 21/5 “หอพระสมุดวชิรญาณ” (30 เมษายน ร.ศ. 114 - 9 ตุลาคม ร.ศ. 124)

¹⁵⁶ สจข., ร.5 ศ. 21/8 “ความคิดเรื่องตั้งหอสมุดสำหรับพระนคร” (27 กันยายน ร.ศ. 122 - 17 กันยายน ร.ศ. 129)

หออพระสมุควชิรญาณสำหรับพระนคร มีแผนย้ายไปที่ตึกถาวรวัตถุหน้าวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ แต่ขณะที่ตึกยังไม่พร้อมใช้งานจึงตกลงใช้ตึกเดิมไปก่อน และปรับปรุงซ่อมแซมหลังคาตึก ศาลาสหทัยสมาคม เพื่อใช้เป็นตึกไว้ประชุมราชการต่อไป หลังจากหออพระสมุควชิรญาณย้ายออก¹⁵⁷ ตำแหน่งกรรมสัมปาติกที่เคยเลือกจากสมาชิกเปลี่ยนเป็นการโปรดเกล้าฯ แต่งตั้ง สุดท้ายงบประมาณที่ใช้สำหรับกิจการหออพระสมุควชิรญาณสำหรับพระนครให้กระทรวงพระคลังมหาสมบัติจัดงบประมาณปีละ 35,000 บาท แต่กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย ให้ลดงบประมาณลงเป็นปีละ 25,000 บาท¹⁵⁸

เหตุผลที่หออพระสมุควชิรญาณไม่สามารถดำรงฐานะเป็น “ครึ่งสโมสร ครึ่งหอสมุด” มีเหตุผลสองประการคือ ประการแรกสโมสรที่เป็นของชาวตะวันตกและชนชั้นนำที่ไว้สำหรับบริการพักผ่อนหย่อนใจมีจำนวนมากขึ้นในกรุงเทพมหานคร เมื่อ พ.ศ. 2447 จากหนังสือ *The 1904 Traveler's Guide to Bangkok and Siam* อันเป็นหนังสือแนะนำการท่องเที่ยวของ J. Antonio กล่าวถึงสโมสรของชนชั้นนำและชาวตะวันตกเมื่อ ปี พ.ศ. 2447 มีทั้งสิ้น 16 สโมสรดังต่อไปนี้

*“Bangkok United Club (สโมสรด้านสังคม) British Club (สังคม) German Club (สังคม) The Royal Bangkok Sports Club (การแข่งขันกีฬาต่างๆ) Bangkok Club (สังคม) The Royal Bangkok Golf Club (กีฬา) Krung Thep Rifle Association (ยิงปืน) Bangkok Gun Club (ยิงปืน) Bangkok Gymnastic Club (ฟันดาบและอื่น ๆ) Bangkok Philharmonic Society (ดนตรี) Bangkok Amateur Dramatic Society (การละคร) Siam Society (โบราณคดี ประวัติศาสตร์) Bangkok Literary and Debating Society (วรรณคดี) Bangkok Dock Recreation Club (สังคม) The Samosorn Sawan (สังคม) Harmony Club (สังคม)”*¹⁵⁹

อีกประการหนึ่ง การบริหารและข้อปฏิบัติของหออพระสมุควชิรญาณไม่ได้รับความสนใจจากสมาชิกหอพระสมุด โดยเฉพาะการจ่ายเงินค่าสมาชิก หออพระสมุดมีสมาชิกค้างชำระสมาชิกเมื่อ พ.ศ. 2444 จำนวน 331 คน จากสมาชิกทั้งหมด 559 คน และมีหนี้ของสมาชิกค้างชำระทั้งสิ้น 12,130 บาท ซึ่งสมาชิกหอพระสมุดหลายคนก็ไม่สนใจชำระ หรือสมาชิกบ้างก็รับราชการอยู่ต่างจังหวัด¹⁶⁰ การแก้ปัญหาของกรรมสัมปาติกจึงใช้วิธีการคัดออกบ้างหรือมีการย้ายประเภทไปอยู่อาคารสมาชิกบ้าง ข้อสังเกตของกรมหมื่นมหิศรราชหฤทัยทรงสะท้อนให้เห็นว่า

¹⁵⁷ สจข., ร.5 ศ. 21 /8 “หออพระสมุควชิรญาณ” (27 กันยายน ร.ศ. 122 - 17 กันยายน ร.ศ. 129)

¹⁵⁸ สจข., ร.5 ศ. 21/8 “หออพระสมุควชิรญาณ” (27 กันยายน ร.ศ. 122 - 17 กันยายน ร.ศ. 129)

¹⁵⁹ J. Antonio, *The 1904 Traveler's Guide to Bangkok and Siam* (Bangkok: White lotus, 1997), p. 23.

¹⁶⁰ สจข., ร.5 ศ. 21/7 “เรื่องหออพระสมุควชิรญาณ” (สิงหาคม ร.ศ. 120 - 24 พฤศจิกายน ร.ศ. 124)

“ขาดผู้เอาใจใส่แท้จริง นอกจากทำไปชั่วปีเหมือนหนึ่งกรรมกรที่ต้อง
เลือกแลผลัดไปปีหนึ่ง ๆ นั่นก็เป็นที่ต้องการมีชื่อเสียง...นับว่าไม่มีใครปลง
ฐระในการจัดหนังสือ ที่ควรจะเรียกว่า ไลเบอร์เรียน ได้เลย เจ้าพนักงานก็เป็น
ลูกจ้างประจำกระทำอยู่ก็เป็นผู้ลืมนตาไปนอกออฟฟิศ สมาชิกก็จะมีมาก
สำหรับบิลเลียดเท่านั้น”¹⁶¹

การเปลี่ยนแปลงหอพระสมุดวชิรญาณในครั้งนี้ ประกาศอย่างเป็นทางการ เมื่อวันที่ 15
ตุลาคม พ.ศ. 2448 ¹⁶² ซึ่งได้งบประมาณจากกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ ส่วนค่าสมาชิกรับ
“กรรมการเห็นว่าหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนครจัดเป็นสาธารณะไม่เฉพาะประโยชน์แต่
สมาชิกดังแต่ก่อน จึงให้งดไม่เรียกเงินบำรุงจากสมาชิกต่อไป”¹⁶³ และยกเลิก “การสโมสรซึ่งจัดเป็น
ส่วนหนึ่งของหอพระสมุดวชิรญาณเดิม เช่นมิได้บิลเลียดสำหรับสมาชิกละเล่นเป็นต้น”¹⁶⁴ รวมถึง
การยุติพิมพ์หนังสือวชิรญาณ ส่วนการยืมหนังสือนั้นให้ยืมได้แต่เฉพาะหนังสือที่มีขายใน
ท้องตลาด ไม่อนุญาตให้ยืมหนังสือหายาก นอกจากหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนครจะมี
หน้าที่เป็นหอสมุดสาธารณะไว้รวบรวม “วิชาหนังสือ” ยังมีหน้าที่แสดงความ “ศิวิลิซซ์” ให้
เหมือนกับนานาประเทศ เพราะ “...มหานครอันรุ่งเรืองในนานาประเทศย่อมมีหอสมุดสำหรับเพื่อที่
ล่าสมแลเก็บบรรดาหนังสือ ซึ่งเป็นวิทยาสมบัติสำหรับชนชาตินั้นๆ...ให้อยู่ในความปกครอง
อุดหนุนของรัฐบาลโดยตรง หอสมุดนี้จะเป็นคุณเกิดประโยชน์ แลเป็นเกียรติยศ แก่บ้านเมือง”¹⁶⁵

2.5 การสรรหาหนังสือและการจัดหมู่หนังสือในหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร

“...หนังสือเก่าซึ่งยังไม่ได้ตีพิมพ์มีอยู่ในเมืองไทย เปนอันมาก หนังสือ
เหล่านี้กระจัดกระจายอยู่ทั่วไป เปนอันตรรายร้อยหรือลงไปทุกที ด้วยไฟไหม้
บ้าง ถูกฝนผุบ้าง ปลวกกัดบ้าง มีผู้ซื้อไปต่างประเทศบ้าง หนังสือเหล่านี้
เปนสมบัติสำคัญของชาติไทย มารักษาไว้ในหอพระสมุดสำหรับพระนครก่อน
หนังสือจำพวกอื่น...หอพระสมุดซึ่งโปรดเกล้าให้ตั้งขึ้นสำหรับพระนคร

¹⁶¹ สจข., ร.5 ศ. 21/8 “หอพระสมุดวชิรญาณ” (27 กันยายน ร.ศ. 122 - 17 กันยายน ร.ศ. 129)

¹⁶² “ประกาศจัดการหอพระสมุดวชิรญาณให้เป็นหอพระสมุดสำหรับพระนครรัตนโกสินทรศก 124,”
ราชกิจจานุเบกษา, 22 (วันที่ 15 ตุลาคม ร.ศ. 124): 619-621.

¹⁶³ สมเด็จพระเจ้านั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ตำนานหอพระสมุด, หน้า 45.

¹⁶⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 46.

¹⁶⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 1.

ประสงค์ที่จะรวบรวมคัมภีร์พระไตรปิฎก คัมภีร์แปลร้อยแลสมุดหนังสือไทย
ทั้งปวง...”¹⁶⁶

หลังจากหอพระสมุควชิรญาณสำหรับพระนครเป็นหอสมุดสาธารณะ กิจกรรมสรรหาหนังสือเพื่อจัดเข้าหอพระสมุคก็นับเป็นหน้าที่ที่สำคัญอย่างยิ่ง หอพระสมุควชิรญาณจัดหาหนังสือภาษาไทยและหนังสือต่างประเทศไว้ให้บริการ หนังสือภาษาไทยมักจะเป็นหนังสือคำราวตัวเขียนได้แก่ หนังสือโบลาน สมุดข่อย เป็นต้น สมเด็จพระยาตำราจรราชานุภาพทรงเรียกว่า “หนังสือแปลกๆ” หนังสือเหล่านี้เข้าสู่หอพระสมุคหลากหลายวิธี ได้แก่ การรับบริจาคจากชนชั้นสูงด้วยกันเอง ซึ่งมีหนังสือที่น่าสนใจตัวอย่างเช่น บันทึกรวมทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี ตำราแพทย์จากกรมหมื่นชัชวาทนเรนทรที่ได้รับมรดกจากพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิท เป็นต้น อีกทั้งหนังสือที่มาจากกรยุบรวมหอพระพุทธศาสนสังคหะและหอมนต์เชียรธรรมเมื่อ พ.ศ. 2448¹⁶⁷ หนังสือชุดภาษาลาว ซึ่งมีชัชชนนรีที่ทำงานเผยแผ่คำสอนคริสต์ศาสนาที่มณฑลพายัพ เป็นผู้รวบรวม เดิมตั้งใจส่งไปที่สหรัฐอเมริกา แต่ตนกลับเสียชีวิตก่อน หอพระสมุคจึงไปนำมาเก็บไว้¹⁶⁸ หนังสือที่ค้นพบในหน่วยงานข้าราชการ เช่น พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่พบหนังสือตำราพิชัยสงคราม และตำราลักษณะม้า เป็นต้น¹⁶⁹ ก็ได้ถูกนำมารวบรวมไว้ที่หอพระสมุคด้วย

นอกเหนือจากนั้น ยังมีหนังสือที่หาได้จากหัวเมืองต่างๆ เช่น เมืองเพชรบุรีที่ “มีหนังสือเก่าๆ แลมีเรื่องแปลกๆ มาก”¹⁷⁰ ซึ่งทางพระสงฆ์เมืองเพชรบุรีช่วยกันซ่อนหนังสือเก่า อาทิเช่นพระไตรปิฎก และพงศาวดารฉบับต่างๆ เพื่อป้องกันกองทัพพม่าที่อาจจะยกทัพเข้ามาตีกรุงศรีอยุธยาและทำลายหนังสือเก่า และมณฑลนครศรีธรรมราชที่มีตำนานกรุงเก่าและพระราชกฤษฎีกาดันหนังสือท้องตราเป็นต้น¹⁷¹ อย่างไรก็ตาม ปัญหาสำคัญที่ทางหอพระสมุควชิรญาณเผชิญอยู่ก็คือ คนที่มีหนังสือเก่ามักขายให้แก่ชาวตะวันตก เพราะไว้ในสายตาของชาวตะวันตกหนังสือเก่านับเป็นของสะสมที่แปลก¹⁷² ส่วนทางหอพระสมุควชิรญาณก็ต้องการหนังสือเหล่านี้เพื่อรวบรวมหนังสือจากภายในรัฐเพื่อเป็นความรู้ของชาติ ดังนั้น ด้วยเหตุที่ทั้งหอพระสมุควชิรญาณและชาวตะวันตกต่างต้องการสะสมหนังสือเก่าๆ จึงเกิดอาชีพนักจัดหาและขายหนังสือเก่าขึ้น ซึ่งเป็นอาชีพมีตั้งแต่

¹⁶⁶ สมเด็จพระยาตำราจรราชานุภาพ, ตำนานหอพระสมุค, หน้า 47.

¹⁶⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 2.

¹⁶⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 60.

¹⁶⁹ สจข. ศธ.11/3 “เรื่องตั้งพระราชประสงค์ตำราพิชัยสงครามแลตำราม้าในพิพิธภัณฑสถานไปไว้ในหอพระสมุควชิรญาณ”

(24 พฤศจิกายน-13 ธ.ค. พ.ศ.2449)

¹⁷⁰ สมเด็จพระยาตำราจรราชานุภาพ, ตำนานหอพระสมุค, หน้า 57.

¹⁷¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 58.

¹⁷² เรื่องเดียวกัน, หน้า 61.

สมัยก่อนหน้าการตั้งหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร การให้ความสำคัญกับหนังสือเก่ามีผลให้หอพระสมุดวชิรญาณมีนโยบายจัดซื้อหนังสือเก่าและตีราคาหนังสือเก่า¹⁷³ ซึ่งเป็นอีกช่องทางหนึ่งในการสรรหาหนังสือ

หน้าที่ในการดูแลรักษา การชำระและจัดหาหนังสือ เป็นหน้าที่ของพนักงานประจำหอพระสมุด ซึ่งส่วนมากเป็นข้าราชการที่มาจากหอพระสมุดวชิรญาณและหอพุทธศาสนสังคหะเดิม และมีการสมัครเพิ่มเติมแต่จำนวนไม่มากนัก โดยพนักงานเหล่านี้สังกัดในกระทรวงธรรมการ¹⁷⁴ พนักงานของหอพระสมุดมี 4 แผนกคือ พนักงานกลางมีหน้าที่ดูแลงานธุรการทั่วไป พนักงานหนังสือบาลีดูแลหนังสือคัมภีร์โบราณ เช่น พระไตรปิฎก เป็นต้น มีหน้าที่ในการแปลและตรวจทาน พนักงานหนังสือไทยมีหน้าที่ดูแลและตรวจทานหนังสือไทย แผนกหนังสือต่างประเทศมี นายออสการ์ แฟรงค์เฟอเดอร์ (Dr. Oscar Frankfurter) เป็นหัวหน้า มีหน้าที่สั่งซื้อและตรวจเก็บหนังสือต่างประเทศ¹⁷⁵

นโยบายของหอพระสมุดวชิรญาณในการรับซื้อหนังสือเก่ามีเกณฑ์ดังนี้คือ “ชั้นแรกจะลองดูว่า ขยายฝรั่งขยายหอพระสมุดฯ จะได้อะไรมากกว่ากัน”¹⁷⁶ ทั้งนี้หอพระสมุดวชิรญาณต้องการหนังสือเก่า ที่เขียนถูกต้อง และมีข้อมูลน่าสนใจมากกว่าหนังสือที่มีรูปเล่มและตัวอักษรสวยงามหรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง จุดประสงค์ของหอพระสมุดวชิรญาณในการจัดซื้อหนังสือ ก็เพื่อนำข้อมูลจากหนังสือเก่าๆ มาสร้างองค์ความรู้ มิใช่สะสมเป็นของลักษณะของเก่า

ดังนั้นทางหอพระสมุดวชิรญาณจึงมีการตั้งเกณฑ์การซื้อราคาไว้ โดยแบ่งออกเป็น “หนังสือชั้นตรี” “หนังสือชั้นโท” และ “หนังสือชั้นเอก” กล่าวคือ “หนังสือชั้นตรี” ได้แก่เรื่องที่เขียนดี (ตัวอักษร) แต่เป็นเรื่องที่สามารถพบได้ทั่วไป หรืออาจจะตัวเขียนไม่ดี แต่หอพระสมุดวชิรญาณต้องการมีไว้เพื่อตรวจสอบ “หนังสือชั้นโท” มีเนื้อหาที่แปลก และน่าสนใจ แต่ตัวเขียนอาจไม่ดี ไม่สวยงาม ส่วน “หนังสือชั้นเอก” ได้แก่เล่มที่มีตัวเขียนสวยงาม และเรื่องก็น่าสนใจอีกด้วย¹⁷⁷ หอพระสมุดวชิรญาณตั้งคณะกรรมการไว้สำหรับตีราคาหนังสือเป็นการเฉพาะ ต่อมาการตีราคาหนังสือเก่าของคณะกรรมการที่จัดตั้งโดยหอพระสมุดวชิรญาณนี้ ได้กลายเป็นมาตรฐานของ “นักเลงหนังสือเก่า” และ “นายหน้า” ขายหนังสือ เนื่องจากบรรดานักเลงหนังสือเก่ามักนิยมให้คณะกรรมการหอพระสมุดวชิรญาณเป็นผู้ตีราคาหนังสือให้

หนังสือที่มาจากท้องถิ่น ข้าราชการที่ทำงานประจำอยู่ในท้องถิ่นมีหน้าที่ไปสืบหา ถ้าหนังสือตัวเขียนที่มาจากท้องถิ่นที่คิดว่าดี ก็ให้จัดซื้อมาหรือถ้าไม่แน่ใจก็ให้นำเจ้าของหนังสือมาเข้า

¹⁷³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 61-62.

¹⁷⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 43-45

¹⁷⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 52-53.

¹⁷⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 61.

¹⁷⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 61.

ใฝ่สามเด็ฯฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ผู้ดำรงตำแหน่งในฐานะสถานายกหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร (พ.ศ. 2458-2475) เพื่อทางหอพระสมุดจะได้ประเมินราคาเพื่อจัดซื้อตามราคาที่พอสมควร วิธีการหาหนังสือจากท้องถิ่นจึงได้หนังสือมาจำนวนมากเป็นต้นว่า พระราชพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐ¹⁷⁸

วิธีการจัดหาหนังสือต่างประเทศของหอพระสมุดวชิรญาณ ประกอบไปด้วยหนังสือภาษาต่างประเทศทั่วไป หนังสือต่างประเทศที่เกี่ยวข้องกับประวัติศาสตร์ไทย ศาสนาพุทธ และประเทศต่างๆ ที่เคยเข้ามาติดต่อกับสยาม เช่น พงศาวดารญวนฉบับแปลจากภาษาฝรั่งเศส ไบบอททูตเบอร์นี หนังสือจดหมายเหตุชาวฮอลันดาสมัยอยุธยาฉบับแปลจากภาษาอังกฤษ หนังสือสยามปฏิสัมพันธ์ เป็นต้น หอพระสมุดวชิรญาณใช้วิธีการขอความร่วมมือจากกระทรวงต่างประเทศของประเทศไทย บริจาคหนังสือที่หอพระสมุดต้องการ เช่น รัฐบาลอังกฤษ ฝรั่งเศส เป็นต้น ในบางโอกาสใช้การแลกเปลี่ยนหนังสือกับสมาคม สโมสร หรือองค์กรที่เกี่ยวข้องกับการศึกษา ซึ่งหอพระสมุดได้ติดต่อกับองค์กรเหล่านี้ถึง 29 แห่ง ตัวอย่างได้แก่ สโมสรรอยัลเอเชียติกของอังกฤษ หอสมุดกระทรวงอินเดียของอังกฤษ สมาคมอิกซาตรมอเรียนต์ เมืองฮานอย สโมสรเยอรมันสำหรับความรู้ทางตะวันออกเมืองโตเกียว เป็นต้น¹⁷⁹ อย่างไรก็ตาม ออสการ์ แฟรงค์เฟอเตอร์ หัวหน้าบรรณารักษ์หอพระสมุดกลับมองว่าหมวดหนังสือต่างประเทศนั้นคือคุณภาพที่สุด เพราะรัฐสยามเป็นประเทศใหม่ ออสการ์วิเคราะห์อีกว่า สยามได้เป็นที่รับรู้จากชาวตะวันตกเมื่อสมัยอยุธยาผ่านทางนักเขียนหรือนักท่องเที่ยว ซึ่งมีอยู่จำนวนน้อย หลังจากอยุธยาถูกทำลายจากพม่า หนังสือต่างประเทศที่เกี่ยวข้องกับสยามก็ยิ่งน้อยลงไปอีก แต่ในเวลาต่อมา เมื่อการทำสนธิสัญญาเบาริ่งขึ้น หนังสือภาษาต่างประเทศเกี่ยวกับสยามกลับมีจำนวนมากขึ้น¹⁸⁰

การจัดหมู่หนังสือ (Cataloguing) ก็นับว่ามีความสำคัญยิ่งในการวิเคราะห์เรื่องการให้ความสำคัญกับความรู้ประเภทต่างๆ การจัดหมู่หนังสือในหอพระสมุดวชิรญาณเมื่อ พ.ศ. 2448 ได้แบ่งหนังสือออกเป็น 3 ประเภท คือ หนังสือพระพุทธรศาสนา หนังสือภาษาไทย และหนังสือภาษาต่างประเทศ หนังสือพุทธศาสนาทั้งหมดเป็นภาษาบาลี ถ้าเป็นหนังสือเกี่ยวกับพุทธศาสนาที่เป็นภาษาไทย เช่น ชาดกจะจัดอยู่ในหนังสือภาษาไทย หนังสือพุทธศาสนาแบ่งเป็น 5 หมวดคือ พระวินัย พระสูตร พระปรมัตถ์ สัททาวินัย ตำนาน ส่วนหนังสือต่างประเทศแบ่งออกเป็นสองหมวดอย่างกว้าง ๆ คือ หนังสือภาษาตะวันตก และหนังสือภาษาตะวันออก¹⁸¹

หนังสือภาษาไทยจัดหมวดหมู่อย่างเป็นพิเศษ ซึ่งจัดเก็บที่ละเอียดซับซ้อนกว่าหมวดหนังสือพระศาสนา และหนังสือต่างประเทศ เนื่องจาก หนังสือภาษาไทยเป็นการเผยแพร่ความรู้ที่

¹⁷⁸ นิทานโบราณคดี, หน้า 100-101.

¹⁷⁹ สมเด็ฯฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ตำนานหอพระสมุด, หน้า 62-69.

¹⁸⁰ Arnold Wright and Oliver T. Breakspear, Twentieth Century Impressions of Siam..., p. 251.

¹⁸¹ สมเด็ฯฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ตำนานหอพระสมุด, หน้า 71-72.

สำคัญที่สุด เพราะสามารถกระจายความรู้ผู้อ่านได้ดีที่สุด ดังนั้น หนังสือภาษาไทยจึงเป็นเครื่องมือที่สำคัญจัดประมวลความรู้ให้เป็นมาตรฐานของรัฐไทยได้ ในกลุ่มหนังสือภาษาไทยจัดแยกออกเป็นสามสาขาวิชาหรือสามหมวด ซึ่งกลุ่มหนังสือประเภทอื่นๆ ไม่ได้จัดประเภทละเอียดเท่าหนังสือภาษาไทย หนังสือภาษาไทยได้จัดแบ่งหมวดดังนี้

หมวดโบราณคดี (ประวัติศาสตร์)

1. พงศาวดาร
2. ตำนาน
3. ประวัติ (ประวัติส่วนบุคคล)
4. จดหมายเหตุ

หมวดวรรณคดี

1. กลอนเทศน์
2. บทละคร
3. กลอนอ่าน
4. กลอนสวด
5. กลอนร้อง
6. ฉันท์
7. โคลงกลิลิต

หมวดตำรา

1. ภูมิศาสตร์
2. ยุทธศาสตร์
3. สัตวศาสตร์
4. เวชศาสตร์
5. อรรถศาสตร์
6. ศิลปศาสตร์
7. นาฏยศาสตร์
8. ชาติศาสตร์
9. ตำราพระราชพิธี
10. ตำราเบ็ดเตล็ด
11. โหราศาสตร์
12. คาราศาสตร์

13. เลขวิธ

14. ธรรมศาสตร์

15. อักษรศาสตร์¹⁸²

จากการแบ่งประเภทหนังสือข้างต้นแสดงให้เห็นถึงการให้ความหมายใหม่แก่ “ความรู้ก่อนสมัยใหม่” ซึ่งได้แก่ ตำราตัวเขียน พงศาวดาร คัมภีร์ต่างๆ ของไทย ที่ถูกจัดประเภทและรวบรวมไว้เป็นกลุ่มความรู้ ซึ่งเป็นแนวคิดการจัดรูปแบบความรู้ที่มาจากตะวันตก การจัดการแบ่งประเภทตำราและหนังสือของไทยเหล่านี้ ทำให้เห็นถึงแนวคิดของ “ความรู้แบบไทยๆ” ที่ประกอบด้วย ความรู้ประเภทแรกคือประวัติศาสตร์ (หมวดโบราณคดี) ได้สร้างรูปแบบของประวัติศาสตร์นิพนธ์ ที่มีช่วงระยะเวลายาวนาน พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาและจนถึงกรุงเทพฯ รวมถึงตำนานของผู้ปกครองในท้องถิ่นต่างๆ และตำนานพระธาตุที่สำคัญ ความรู้ประเภทต่อมาคือ หมวดวรรณคดีไทย (ไม่รวมถึงภาษาบาลี เพราะถูกมองว่าศักดิ์สิทธิ์) ได้รับการให้ความสำคัญในฐานะที่แสดงให้เห็นว่าประเทศไทยเป็นชาติที่ “ศิวิไลซ์” ความรู้สุดท้ายคือตำราโบราณ (หมวดตำรา) ซึ่งมีทั้งศาสตร์และศิลป์ ซึ่งมีที่มาจากความรู้สมัยจารีตของไทย การแบ่งศาสตร์และศิลป์เป็นอิทธิพลความรู้ตะวันตกที่เข้ามาสู่ราชสำนัก ในปัจจุบันคุณค่าของความรู้พื้นถิ่นเหล่านี้ ไม่ได้เอาไปประยุกต์ใช้ทำงานเหมือนศาสตร์ความรู้ตะวันตก แต่ได้กลายเป็นส่วนหนึ่งของเอกลักษณ์ของชาติไทย¹⁸³ เช่น เวชศาสตร์ นาฏยศาสตร์ ตำราราชพิธี ตำราไวยากรณ์ เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม หลังจากรัฐบาลของรัชกาลที่ 6 ประกาศใช้ “พระราชบัญญัติว่าด้วย สมุดเอกสารแลหนังสือพิมพ์ พ.ศ. 2465” ทำให้หอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนครมีหนังสือจำนวนเพิ่มขึ้น มาตรากฎหมายที่สำคัญ ซึ่งทำให้หนังสือเพิ่มจำนวนขึ้น คือมาตรา 15 และ 28 ความว่า

“มาตรา 15 ภายในหนึ่งสัปดาห์นับแต่วันพิมพ์เสร็จ ให้ผู้พิมพ์ส่งสมุดหรือเอกสารที่พิมพ์ในกรุงสยามสองฉบับ ไปยังหอพระสมุดแห่งพระนคร โดยไม่คิดค่า ถ้าพิมพ์ในกรุงเทพฯ แลถ้าพิมพ์ในหัวเมืองให้ส่งไปยังสมุหเทศาภิบาลมณฑล แลให้สมุหเทศาภิบาลจัดส่งเข้ามายังหอพระสมุดแห่งพระนคร”

¹⁸² สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, *ตำนานหอพระสมุด*, หน้า 72-73. อนึ่ง จากข้อมูล *ตำนานหอพระสมุด* การจัดหมวดหมู่หนังสือภาษาไทยลักษณะข้างต้นนี้ ไม่ได้ระบุเวลาที่แน่นอน แต่อาจสันนิษฐานว่า การจัดหนังสือในครั้งนี้ น่าจะเกิดช่วง พ.ศ. 2457-2459 เพื่อจัดหมวดหมู่หนังสือเข้าหอพระสมุด ตามข้อมูลในจดหมายของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี เสนาบดีกระทรวงธรรมการ ในเดือนพฤศจิกายน พ.ศ. 2457 ระบุว่าตีกลาวรวัดฤๅได้บูรณะเสร็จสมบูรณ์แล้ว เพื่อจัดเป็นหอพระสมุดตามพระราชประสงค์ของรัชกาลที่ 6 ดังนั้น การจัดหนังสือน่าจะเสร็จสิ้นใน พ.ศ. 2459 เพราะตีกลหวัดพระสมุดได้เปิดบริการอย่างเป็นทางการวันที่ 6 มกราคม 2459 ดู รพจน์ วีรพลิน, “พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์: พระประวัติที่เกี่ยวกับหอสมุดแห่งชาติ” หน้า 156-157.

¹⁸³ Patrick Jory, “Book and the Nation: The Making of Thailand’s National Library,” p. 368.

“มาตรา 28 ผู้พิมพ์คนใดไม่ปฏิบัติตามบทบัญญัติแห่งพระราชบัญญัตินี้ว่าด้วยการส่งสมุดเอกสารหรือหนังสือพิมพ์ที่ตนได้พิมพ์ขึ้นแก่หอพระสมุดแห่งพระนครก็ดี หรือแก่สมุหเทศาภิบาลก็ดี ท่านว่ามีความผิดระวางโทษ

(1) ในเรื่องสมุดหรือเอกสาร ปรับไม่เกินสองร้อยบาท

(2) ในเรื่องหนังสือพิมพ์ ปรับไม่เกินยี่สิบบาททุกคราวที่ละเลยไม่ส่งฉบับออกใหม่ แต่ถ้าภายในปีหนึ่งจากวันที่กระทำคราวก่อน ได้ละเลยไม่ส่งอีกไซ้ ผู้กระทำผิดต้องระวางโทษตามที่บัญญัติไว้สำหรับความผิดที่ได้กระทำในคราวก่อนเป็นทวีคูณ”¹⁸⁴

เมื่อรัฐบาลประกาศใช้พระราชบัญญัตินี้เพื่อควบคุมหนังสือ และสิ่งพิมพ์ที่มีจำนวนเพิ่มสูงขึ้น การประกาศพระราชบัญญัตินี้อาจมีสาเหตุจากหนังสือพิมพ์บางเล่ม ได้วิจารณ์การบริหารของรัฐบาลของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 อย่างไม่ดีตาม ผลพลอยได้จากพระราชบัญญัตินี้ได้เพิ่มจำนวนหนังสือแก่หอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนครมากขึ้น มีผลให้ต้องจัดระบบหนังสือใหม่¹⁸⁵ จึงมีการจัดหมวดหนังสือใหม่ ซึ่งมีสามแผนกดังนี้

หนังสือต่างประเทศ

หนังสือสมุดพิมพ์

หนังสือเขียน

1. หนังสือต่างประเทศ

สยาม	อินเดีย	หนังสือพิมพ์ทางตะวันออก	พงศาวดาร
อินโดจีน	ชวา	ภูมิศาสตร์	วิทยาศาสตร์
พม่า	จีน	ชาติต่าง ๆ	วิทยาที่แสดงโดยเฉพาะ
มลายู	ญี่ปุ่น	ภาษาต่างๆ	การปกครอง
ลังกา	ทางตะวันออกไกลยุโรป	สัตวศาสตร์	วรรณคดี
ทิเบต	ทางตะวันออกทั่วไป	ศาสนา	หนังสือพิมพ์

¹⁸⁴ “รายงานหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร พ.ศ. 2461-2467” (พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, มปป.), หน้า 5.

¹⁸⁵ สจท. ศธ.11/17 “รายงานหอพระสมุดวชิรญาณประจำพระนครประจำปี พ.ศ.2460” (26 เมษายน พ.ศ. 2462)

หนังสือภาษาสันสกฤต หมวดทั่วไป

2. ส่วนหนังสือภาษาบาลีและภาษาไทย ได้จัดเป็นสองแผนกดังนี้

แผนกสมุดพิมพ์

แผนกสมุดเขียนรวมทั้งหนังสือโบราณด้วย

แผนกสมุดพิมพ์

หมวดภาษามคธ (บาลี)	หมวดตำรา
หมวดธรรมคดี	หมวดกฎหมาย
หมวดโบราณคดี	หมวดอักษรวิธี
หมวดจดหมายเหตุ	หมวดเบ็ดเตล็ด
หมวดวรรณคดี	หมวดหนังสือและรายงานของกระทรวงต่าง ๆ

แผนกหนังสือเขียน ได้แก่ หนังสือโบราณ สมุดข่อยจัดเหมือนการแบ่งหมวดหมู่ของแผนกสมุดพิมพ์ ส่วนพระไตรปิฎกฉบับหลวงได้แยกจัดพิเศษเป็นฉบับ ๆ ดังนี้

ฉบับครูเดิม รัชกาลที่ 1	ฉบับรดน้ำเอก รัชกาลที่ 3
ฉบับทองใหญ่ รัชกาลที่ 1	ฉบับรดน้ำโท รัชกาลที่ 3
ฉบับรองทรง รัชกาลที่ 1	ฉบับทองน้อย รัชกาลที่ 3
ฉบับชูปย่อ รัชกาลที่ 1	ฉบับเทพชุมนุม รัชกาลที่ 3
ฉบับรดน้ำแดง รัชกาลที่ 2	ฉบับล่องชาด รัชกาลที่ 4
ฉบับหลังกำแพง รัชกาลที่ 3	ฉบับทองทิพย์ รัชกาลที่ 5

ระบบการจัดหมู่หนังสือข้างต้นนี้ จัดประเภทด้วยการแบ่งหนังสือที่พิมพ์กับหนังสือที่ยังเป็นตัวเขียน แสดงให้เห็นว่า หนังสือที่พิมพ์ได้มีจำนวนมากขึ้นจนกระทั่งไม่สามารถจัดแบบเดิมได้ในหมวดแผนกสมุดพิมพ์นั้น เป็นหนังสือซึ่งผ่านการชำระเนื้อหาให้ถูกต้องตามความสายตาของชนชั้นนำ และกลายเป็นความรู้แห่งชาติในเวลาต่อมา ส่วนหนังสือที่ยังไม่ได้ตีพิมพ์หรือแผนกหนังสือเขียน ก็ได้จัดเหมือนแผนกหนังสือที่พิมพ์ และรอการชำระเนื้อหาจากกรรมสัมปาทิกเพื่อความถูกต้องต่อไป เพราะหน้าที่ที่สำคัญประการหนึ่งของหอพระสมุดคือ “การชำระหนังสือ” เพื่อให้อ่านฉบับที่ถูกต้อง¹⁸⁶ หนังสือพระไตรปิฎกฉบับหลวง ซึ่งแต่ก่อนเก็บไว้ที่หอพระมณเฑียรธรรมใน

¹⁸⁶ หอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนครได้มีหน้าที่กระจายต้นฉบับที่ชำระแล้วผ่านหนังสือโอกาสพิเศษ เช่น หนังสืองานศพ เป็นต้น (จะกล่าวในบทความต่อไป)

วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ย้ายมาจัดอยู่ในแผนกหนังสือเขียน เหตุที่หอพระสมุดยังให้ความสำคัญกับพระไตรปิฎกและจัดแยกพิเศษ เนื่องจากชนชั้นนำอาจต้องการแสดงให้ทั้งชาวไทยและชาวตะวันตกเห็นว่า พระพุทธศาสนาหลักคิดทางปรัชญาลึกซึ้งและมีความสำคัญเท่ากับคริสต์ศาสนา อีกทั้งชนชั้นนำใช้พุทธศาสนาต่อสู้กับภาพลักษณ์ของตะวันตกเรื่อง “ความป่าเถื่อน” กับการด้อยในความ “ศิวิไลซ์” ในระบบความคิดศาสนาและปรัชญาของสังคมเอเชีย ซึ่งภาพลักษณ์ของความด้อยกว่านี้มาพร้อมกับการแผ่ขยายของลัทธิจักรวรรดินิยมของตะวันตก¹⁸⁷

ท้ายที่สุดหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนครได้มีการเปลี่ยนระบบการบริหารอีกครั้ง โดยจัดให้อยู่ภายใต้ราชบัณฑิตยสถานเมื่อสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. 2469 การบริหารได้จัดแบ่งเป็นแผนกต่างๆ ดังนี้ แผนกบัญชาการที่ประกอบไปด้วย แผนกวรรณคดี ซึ่งมีหอพระสมุดวชิราวุธและหอพระสมุดวชิรญาณเป็นหน่วยงานสังกัด ต่อมา แผนกราชบัณฑิตประกอบไปด้วยแผนกโบราณคดี แผนกศิลปากร แผนกสถาปัตยกรรม แผนกวิศวกรรม¹⁸⁸ การเปลี่ยนแปลงครั้งนี้มีผลให้หอพระสมุดวชิรญาณแบ่งออกเป็นสองส่วนงานคือ หอพระสมุดวชิรญาณ ตั้งอยู่ที่พระที่นั่งศิวโมกขพิมานสำหรับเก็บหนังสือและจดหมายเหตุเก่า ศิลาจารึก ตู้ลายทองโบราณ เนื่องจาก “ตึกโบราณย่อมจะสมกัน” และ “หอพระสมุดวชิราวุธ” ตั้งอยู่ที่ตึกถาวรวัตถุ วัดมหาธาตุฯ ไว้เก็บหนังสือที่จัดพิมพ์แล้วทั้งไทยและต่างประเทศ กับหนังสือพิมพ์ข่าวต่าง ๆ “สำหรับมหาชนไว้ไปมาอ่านได้ตามประสงค์”¹⁸⁹ หลังเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 หอพระสมุดวชิรญาณประจำพระนครได้ขึ้นอยู่กับกรมศิลปากรมีฐานะเป็น “กองหอสมุด”¹⁹⁰

ศูนย์วิทยพัทยาการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹⁸⁷ Pratick Jory, *A History of The Thet Maha Chat and Its Contribution to A Thai Political Culture* (A thesis submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy at Australian National University, 1998.), p. 160.

¹⁸⁸ รัชณี ทรัพย์วิจิตร, *ทำเนียบผู้บริหารหอพระสมุดวชิรญาณและเจ้าหน้าที่ พ.ศ. 2424-2475* (กรุงเทพฯ: หอสมุดแห่งชาติ, 2543), หน้า 63-65.

¹⁸⁹ *อธิบายว่าด้วยหอพระสมุดวชิรญาณแลพิพิธภัณฑสถานสำหรับพระนคร* (พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2469), หน้า 4-6.

¹⁹⁰ กรมศิลปากร, *หอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร*, หน้า 97.

บทที่ 3

การแสวงหาความรู้ของชนชั้นนำในสยามและการผลิตหนังสือวิชาการ

หอพระสมุดวชิรญาณที่มีฐานะเป็น “ครึ่งสโมสครครึ่งหอพระสมุด” ก่อตัวขึ้นจากการรับวัฒนธรรมตะวันตกจากพื้นที่อาณานิคม และจากปัจจัยการขัดแย้งอำนาจทางการเมืองในกรณีของวิกฤตการณ์วังหน้าที่ได้สร้างความรู้ที่ร่วมกันว่าตนเองเป็นผู้ที่ทันสมัยกว่าขุนนางรุ่นเก่า หอพระสมุดวชิรญาณมีกิจกรรมต่าง ๆ ร่วมกันระหว่างชนชั้นนำในรูปแบบของสโมสคร ซึ่งมีกิจกรรมสำคัญประการหนึ่งคือ การผลิตหนังสือวิชาการ

หนังสือวิชาการประกอบไปด้วยบทความที่แสดงถึงการสนใจในความรู้หลากหลายประเภท เช่น ประวัติศาสตร์ เทคโนโลยี ความรู้ต่าง ๆ จากต่างประเทศ ซึ่งมีทั้งประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม บันทึกร่องทองเที่ยว และปรากฏบทความที่เกี่ยวกับท้องถิ่นอีกด้วย ซึ่งมีทั้งเรื่องอาชีพในท้องถิ่น และบันทึกการท่องเที่ยวดำตามสถานที่ต่าง ๆ นอกจากนี้ ยังมีการนำเอกสารเก่ามาลงตีพิมพ์อีกด้วย อาทิ กฎหมาย จดหมายเหตุ บทประพันธ์ของชนชั้นสูงในราชสำนัก ตำราทางการแพทย์แผนโบราณ บทความเหล่านี้แสดงให้เห็นถึงการแสวงหาความรู้และความสนใจในความรู้ประเภทต่าง ๆ ของชนชั้นนำสยาม

หอพระสมุดวชิรญาณมีลักษณะการดำเนินงานในรูปแบบของสโมสคร และได้ผลิตสิ่งพิมพ์ของตนเองซึ่งก็คือหนังสือวิชาการและหนังสือวิชาการพิเศษ เพื่อไว้ให้สมาชิกอ่าน สำหรับแจ้งข่าวสารของหอพระสมุด และประการสำคัญคือ นิตยสารฉบับนี้ยังมีหน้าที่เป็นพื้นที่ไว้แสดงความรู้ของบรรดาชนชั้นนำสยาม และ

“...ที่จะแลกเปลี่ยนวิชาความรู้ เกื้อกูลสติปัญญาซึ่งกันและกัน เพราะเหตุว่าข้อความที่ผ่านทั้งปวงจะแต่งขึ้นเอง ถ้าจะเสาะหาเลือกคั้นหนังสือของนักปราชญ์ ๆ ที่เรียบเรียงไว้แล้ว ส่งมาลงพิมพ์นั้นก็ย่อมจะเป็นคำสุภาษิต แลนิติคดีที่ดีที่ควรแก่ความประพจน์ ถ้าเป็นแบบแผนตำรับตำรา วิทยาการต่าง ๆ ที่เป็นคุณประโยชน์ทั้งสิ้น”¹

¹ กรมหมื่นวิจิตรวรณปริษา “คำนำ”, วชิรญาณพิเศษ 3 (วันพฤหัสบดี เดือน 2 แรม 8 ค่ำ จ.ศ. 1247): 35.

3.1 การแสวงหาความรู้ของชนชั้นนำสยามในสมัยรัชกาลที่ 5

เมื่อบรรดาชนชั้นนำสยามได้เผชิญกับความรู้รูปแบบใหม่ที่มาจากตะวันตก ความรู้แบบใหม่นี้ได้สร้างผลกระทบต่อความรู้แบบจารีต ความรู้แบบสังคมก่อนสมัยใหม่ของไทยมีลักษณะเรียกว่าความรู้แบบตำรา (Manual Knowledge) ซึ่งเรียกแตกต่างกัน ได้แก่ คัมภีร์ คู่มือ ตำรา เป็นต้น ความรู้แบบตำราเป็นวิธีจัดเก็บความรู้ในลักษณะอำนาจนิยม (Authoritarian) เพราะมีลักษณะความรู้เชิงสั่งสอน (Didactic) เช่น การสั่งสอนทางศีลธรรม เป็นต้น และมีลักษณะยึดกับทัศนคติดั้งเดิม (Orthodox) ลักษณะความเข้มงวดทั้งสองประการนี้ขึ้นอยู่กับโครงสร้างของสถาบันและครูผู้ถ่ายทอดความรู้ ความรู้แบบตำราในฐานะเป็น “ศาสตร์” ซึ่งเป็นศัพท์ที่มาจากประวัติศาสตร์ของอินเดีย หมายถึง แม่แบบของความรู้ประเภทต่าง ๆ (Paradigmatic Formats) สำหรับจัดประมวลของหลักการทั้งการกำเนิดของมนุษย์และพระเจ้า ซึ่งกำหนดหน้าที่และวิธีปฏิบัติตนในสังคมไว้ ความรู้แบบตำราจึงมีลักษณะเป็นสิ่งที่เคร่งครัด ศักดิ์สิทธิ์ เป็นอำนาจนิยม ความรู้แบบตำราได้ถูกใช้ทั้งชนชั้นนำและชนชั้นล่าง กล่าวคือ ผู้ปกครองใช้ความรู้แบบตำราในการทำสงคราม การปกครอง การทำนายนุถุกรรม เป็นต้น แม้กระทั่งสถาบันสงฆ์ที่นับถือหลักคำสอนพุทธศาสนาซึ่งมีคำสอนที่ต่อต้านความรู้แบบตำรา ก็ยังใช้ความรู้แบบตำราในการทำนายนุถุกรรม ส่วนชาวบ้านก็ได้ใช้ความรู้แบบตำราในการรักษาโรคและประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ อย่างไรก็ตาม คำสอนของพุทธศาสนานิกายเถรวาทเป็นรูปแบบสูงสุดของความรู้แบบตำรา พระสงฆ์ซึ่งมีตำแหน่งทางสังคมสูงในสังคมจารีต มีหน้าที่ถ่ายทอดความรู้ว่าด้วยพุทธศาสนาโดยผ่านการแปลภาษาบาลีจากตำรารูปแบบต่าง ๆ ซึ่งเป็นขั้นแรกของการถ่ายทอดความรู้ และเทศน์สู่คนทั่วไป²

การศึกษาประวัติศาสตร์โดยอาศัยความรู้แบบตำราเหล่านี้มีปัญหาในด้านการใช้ตำราเป็นหลักฐานอ้างอิง เพราะว่าตำราบางเล่มไม่ทราบชื่อผู้เขียนหรือไม่สามารถระบุช่วงเวลาได้อย่างชัดเจน นอกจากนี้ การที่ตำราได้ถูกบันทึกในรูปแบบของมุขปาฐะ ดังนั้นความรู้แบบตำราจึงถ่ายทอดผ่านจารีตประเพณีของครู (Guru Tradition) โดยถือว่าครูเป็นผู้ธำรงความรู้แก่ศิษย์ให้ชัดเจน ครูจึงมีอำนาจทางจิตวิญญาณ เพราะเป็นสื่อกลางนำความรู้ที่สืบทอดจากบรรพบุรุษสู่ศิษย์ ความรู้แบบตำราจึงได้รับการคัดลอกซ้ำและส่งต่อมา เพราะว่าเป็นความรู้ที่ได้สืบทอดจากบรรพบุรุษของ “ครู” ดังนั้นความรู้แบบตำราจึงเป็นความรู้ที่สมบูรณ์ที่สุด อย่างไรก็ตาม การบันทึกความรู้ในวัฒนธรรมชาติ เช่น ไบลาสนมุดค้อย เป็นต้น โดยธรรมชาติของวัสดุเก็บรักษาไว้ได้ยาก เนื่องจาก

² บทความของ Reynolds นี้ไม่ได้เน้นการแบ่งยุคทางประวัติศาสตร์ระหว่างความรู้แบบตำราในยุคจารีตและความรู้แบบตำราแบบสมัยใหม่ แต่เน้นการแบ่งตามลักษณะประเภทของตำรามากกว่า ดู Craig J. Reynolds “Thai manual knowledge: Theory and Practice” in Craig J. Reynolds, *Seditious Histories: Contesting Thai and Southeast Asian Past*, (Washington: University of Washington Press, 2006), pp.214-220.

³ Ibid., pp. 220-221.

ปัญหาความชื้นและปลวกแมลง การเสื่อมสภาพของตำราตัวเขียนนี้สอดคล้องกับหลักกรรม
 ปัญจอันตราย ซึ่งเป็นหลักกรรมว่าด้วยทุกสิ่งทุกอย่างค่อย ๆ เสื่อมลงไปตามกาลเวลารวมถึง
 ความรู้เองด้วย⁴

ส่วนการถ่ายทอดความรู้ระดับชาวบ้านพบว่า ชาวบ้านใช้วิธีการอ่านหรือฟังแบบรวมหมู่
 ผู้อ่านต้องเป็นผู้ที่สามารถอ่านออกเขียนได้ เช่น ครู พระสงฆ์ ซึ่งต้องอ่านอักษรเสียง (การขับร้อง
 หรือการเทศน์) ดังพอสมควร เพื่อให้ผู้รับสารซึ่งเป็นชาวบ้านที่ไม่สามารถอ่านหนังสือได้ฟัง ดังนั้น
 ตำรากุ่มมือจึงเก็บอยู่ใน “วัด” กับ “วัง” ตัวอย่างของการอ่านแบบรวมหมู่ที่เห็นในสังคมจารีตของ
 สยามได้แก่ “กลอนสวด” ซึ่งก็คือวรรณกรรมประเภทหนึ่งที่มีคำพากย์ที่นำมาอ่านเป็นทำนองสวด
 วรรณกรรมแต่งด้วยกาพย์ชนิดต่าง ๆ ได้แก่ กาพย์ยานี 11 กาพย์ฉบัง 16 กาพย์สุรางคนางค์ 28 เนื้อ
 เรื่องส่วนใหญ่่มักจะสอนธรรมะ⁵ วรรณกรรมประเภทกลอนสวดนี้จะอ่านกันในงานวันพระ เพราะ
 ชาวบ้านจะมีเวลาว่างมาฟังเทศนาธรรมที่วัด บทสวดนั้นเป็นร้อยกรองนำ มักเป็นเรื่องชาดก ธรรม
 คติ และนิทาน ได้แต่งเป็นทำนองเพื่อดึงดูดให้ผู้คนเพลิดเพลิน และบางโอกาสได้นำนิทานพื้นบ้าน
 มาใช้ในบทสวด ได้แก่ ไกรทอง สิงห์ไกรภพ หรือตำนานท้องถิ่น ซึ่งสอดคล้องกับรสนิยมของ
 ชาวบ้าน การสวดมีหลายรูปแบบ ได้แก่ สวดพระมาลัย สวดไอ้เอ๋ววิหาราย สวดมหาชาติคำหลวง
 เป็นต้น ด้วยเหตุนี้ วัดจึงมีบทบาทเป็นทั้งที่เก็บรักษาและกระจายความรู้พุทธศาสนา ซึ่งมีส่วนรักษา
 ระเบียบทางสังคม การยอมรับความแตกต่างทางชนชั้นดังเช่นเรื่องบุญกรรมผ่านการสอนธรรมะ
 นอกจากนี้ ยังมีกลอนสวดรูปแบบบันเทิงอีกด้วย นั่นก็คือการสวดแบบจำอาวตพระ ที่มักจะสวดใน
 งานศพ เนื่องจากเจ้าภาพต้องการให้ผู้คนอยู่เป็นเพื่อนศพ จึงนิมนต์พระมาสวดรอบดึก การสวด
 แบบจำอาวตนี้มักจะเน้นไปในทางสนุกสนานด้วยการใช้ถ้อยคำสองแง่สองง่าม อีกตัวอย่างหนึ่งของ
 การสวดรูปแบบบันเทิงคือ “การสวดคฤหัสถ์” ผู้ที่ทำหน้าที่สวดส่วนมากจะเป็นผู้ที่เคยบวชเรียน ซึ่ง
 มีประสบการณ์เทศน์อย่างชำนาญ เมื่อสึกเป็นฆราวาสจึงมาเป็นนักสวดจำอาวต การสวดแบบนี้จะมี
 ตัวละครทั้งชายและหญิง บทกลอนสวดที่ไว้ “สวดคฤหัสถ์” นี้มักจะเป็นเรื่องวรรณคดีไทย ได้แก่
 ไกรทอง รามเกียรติ์ตอนเมขลาต่อแก้ว “การสวดแบบคฤหัสถ์” นี้ที่จังหวัดเพชรบุรีเรียกว่า “การ
 สวดคำ”⁶

วัฒนธรรมการอ่านในระบบสังคมจารีต จึงให้ความสำคัญกับตำรามาก เนื่องจากว่ามีใช้ทุก
 ชุมชนจะมีพระสงฆ์หรือผู้ที่มีความสามารถในการคัดลอกหนังสือ เพราะฉะนั้น เนื้อหาของตำรา
 มักจะมีคำเตือนไว้ว่าให้ระมัดระวัง เช่น อย่าหลับขณะที่กำลังสวดหรืออย่าให้น้ำหมากไหลลง

⁴ Patrick Jory, “Book and the Nation: The Making of Thailand’s National Library,” *Journal of Southeast Asian Studies*,
 2 (September 2000): 356-357.

⁵ ตรีศิลป์ บุญจรรยา, *วรรณกรรมประเภทกลอนสวดภาคกลาง: การศึกษาเชิงวิเคราะห์* (กรุงเทพฯ: สถาบันไทยศึกษา
 จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2547), หน้า 1.

⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 7-9.

เพราะเหมือนหนังสือ ยิ่งไปกว่านั้น การคัดลอกหรือแต่งหนังสือก็เป็นการทำบุญไปในตัวอีกด้วย⁷ ตรงกันข้ามถ้าผู้ใดเปลวเดินเหยียบหรือเดินข้ามหนังสือก็มีความเชื่อว่าจะเกิดเสนียดจัญไรแก่ผู้กระทำและตกนรกเมื่อเสียชีวิต กรณีครูบางคนสะสมตำราตัวเขียน เมื่อถึงแก่กรรมครอบครัวจะนำหนังสือไปถวายวัด แต่ถ้าต้องการเก็บตำราไว้ที่บ้านก็ต้องเก็บรักษาไว้บนจอหรือใส่สาหร่ายไว้กับจอเพื่อป้องกันมิให้คนเหยียบ⁸ ตำราถูกมองว่าเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ เนื่องจากตำราได้บันทึกความรู้ที่สูงสุดและเป็นปรมาตม์อันสืบทอดมาจากบรรพบุรุษ ยิ่งไปกว่านั้น การอ่านแบบรวมหมู่สำหรับผู้รับสารซึ่งเป็นชาวบ้านนี้จะต้องใช้เสียงดังพอสมควร จึงมีคำเตือนให้ผู้ที่จะมาฟังนั้นห้ามพูดคุยเสียงดัง ผู้ใดพูดคุยส่งเสียงรบกวนผู้อื่นขณะพระเทศน์หรือประกอบพิธีกรรมจะได้รับกรรมหนัก⁹

ดังที่กล่าวไปแล้วว่าความรู้สมัยสังคมจารีตเรียนรู้ได้ที่ “วัด” กับ “วัง” ชาวบ้านจึงมักต้องการให้บุตรชายของตนนั้นได้เรียนรู้ความรู้ต่าง ๆ ด้วยการให้เป็นศิษย์วัดหรือบวชเรียน ซึ่งมีข้าพระหรือเลกวัดร่วมศึกษาด้วย ส่วนหลักสูตรการศึกษาสมัยสังคมจารีต บรรดาศิษย์วัดได้เรียนรู้การอ่าน การเขียนอักษร การผสมพยัญชนะกับสระ วรรณยุกต์ และตัวสะกด วิธีการสอนของพระนั้นศิษย์วัดจะฝึกเรียนการเขียนอักษรผ่านกระดานดำ แต่ถ้าเป็นการอ่านตำรานั้นครูจะสอนอ่านทีละคนต่อหน้าครู เพราะว่ามีตำราจำนวนจำกัด¹⁰ การศึกษาวิธีการอ่าน การแต่งประโยค และการแต่งคำประพันธ์เรียนผ่านหนังสือจินตมณี ซึ่งมีลักษณะของ “สาสตรา” ทั้งนี้หนังสือจินตมณีอาจปรับแต่งเนื้อหาได้ตามรสนิยมของครูผู้สอน เนื่องจากว่าหนังสือจินตมณีบันทึกอยู่ในสมุดข่อย จึงสามารถเพิ่มเติมเนื้อหาหรือตัวอย่างการประพันธ์เข้าไปได้ แต่ต่อมาเมื่อเกิดการพิมพ์ที่มาจากตะวันตก หนังสือจินตมณีได้ถูกแทนที่ด้วยหนังสือตำราการเรียนภาษา เช่น มูลบทบรรพกิจ หลักภาษา แบบเรียนเร็ว เป็นต้น¹¹

เมื่อสังคสมัยเปลี่ยนหน้ากับตะวันตก ชนชั้นนำสยามปรับตัวต่อความรู้ของตะวันตกที่เข้ามาด้วยการจัดชั้นของความรู้ โดยยกความรู้ทางธรรม ซึ่งก็คือพระพุทธศาสนาเป็นความรู้ที่สูงสุด และชนชั้นนำมองความรู้ของตะวันตก เช่น ความรู้ทางวิทยาการและเทคโนโลยี เป็นต้น เป็นความรู้ทางโลกย์ ดังนั้น ชนชั้นนำสยามจึงสามารถศึกษาความรู้ตะวันตกได้อย่างไม่ตะจิตตะขวงใจ แต่ความรู้เรื่องคริสต์ศาสนาที่มีชนชั้นนำเข้ามาเผยแพร่ กลับถูกตอบได้อย่างรุนแรงจากชนชั้นนำ¹²

⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 21-26.

⁸ ชัย เรื่องศิลป์, ประวัติศาสตร์สังคมไทยก่อนศตวรรษที่ 25, พิมพ์ครั้งที่ 3 (กรุงเทพฯ: แกรมมี ดันอ้อ, 2539), หน้า 225-226.

⁹ ตรีนิตปี บุญจรรยา, วรรณกรรมประเภทกลอนสวดภาคกลาง: การศึกษาเชิงวิเคราะห์, หน้า 29-33.

¹⁰ ชัย เรื่องศิลป์, ประวัติศาสตร์สังคมไทยก่อนศตวรรษที่ 25, หน้า 229-230.

¹¹ Craig J. Reynolds, “Thai manual knowledge: theory and practice,” pp. 265-266.

¹² ธงชัย วินิจจะกูล, “ศึกษาเรื่องไทยในดินแดนเนรมิต (Thai Studies in Wonderland) (ปาฐกถาในการสัมมนา “นวัตกรรมเชิงกระบวนทัศน์ด้านไทยศึกษา” จัดโดย สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย ณ โรงแรมอมิพีเรียล ถนนวิบูลย์, 13-14 สิงหาคม, 2539) และบทที่ 5 “การทำตะวันตกให้เป็น ‘ตะวันออก’ ของสยาม: การ ‘จัดการ’ กับความรู้สมัยใหม่ของตะวันตก” ใน ทวีศักดิ์ เสือ

รัชกาลที่ 4 ทรงศึกษาภาษาละตินและแลกเปลี่ยนความรู้กับสังฆราชปาเลอกัวซ์ ซึ่งดำรงตำแหน่งเป็นบาทหลวงอธิการวัดคอนเซ็ปชัน (Immaculate Conception Church) เมื่อครั้งพระองค์ประทับอยู่ที่วัดราชาธิวาส ทรงศึกษาภาษาอังกฤษและศึกษาความรู้ตะวันตกกับมิชชันนารีเจสซี แคสเวลล์ (Reverend Jesse Caswell) และยังโปรดการอ่านหนังสือพิมพ์ต่างประเทศที่พิมพ์ในประเทศจีนและสิงคโปร์ เพื่อติดตามข่าวสารและความรู้ตะวันตกต่าง ๆ อีกด้วย ความสนใจการศึกษาความรู้ตะวันตกยังรวมไปถึงชนชั้นนำในยุคเดียวกัน ได้แก่ สมเด็จพระปิ่นเกล้าฯ ทรงศึกษาวิชาการทหาร กรมหลวงวงศาธิราชสนิทสนใจวิชาการแพทย์ และสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์สนใจวิชาต่อเรือ เป็นต้น¹³

เมื่อรัชกาลที่ 4 ทรงขึ้นครองราชย์ พระองค์ทรงจัดจ้างครูสตรีชาวอังกฤษคือ แอนนา ลีโอโนเวนส์ (Anna H. Leonowens) มาถวายการสอนแต่เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ ในเวลาต่อมา พระองค์ยังทรงศึกษากับมิชชันนารีชานด์เลอร์ หรือที่รู้จักในนามหมอจันดล (Reverend John H. Chandler) อย่างไรก็ตาม รัชกาลที่ 5 ก็ทรงศึกษาแบบจารีตเช่นเดียวกับเจ้านายฝ่ายชายพระองค์อื่น ๆ อีกด้วย (ซึ่งกล่าวในหัวเรื่อง 3.1.1)

บรรดาชนชั้นนำสยามสนใจความรู้ตะวันตก ซึ่งเข้ามาพร้อมกับลัทธิอาณานิคม และผลของการแสวงหาความรู้เห็นได้จากบทความต่าง ๆ ในหนังสือ วชิรญาณ ซึ่งเป็นสิ่งพิมพ์ของกลุ่มชนชั้นนำสมัยรัชกาลที่ 5 การแสวงหาความรู้ของบรรดาชนชั้นนำที่มีบทบาทต่อการบริหารหอพระสมุดวชิรญาณมีวิธีการแสวงหาความรู้ดังต่อไปนี้

3.1.1 การศึกษาที่ได้รับอิทธิพลจากตะวันตก

พระเจ้าน้อยยาเธอพระองค์ต่าง ๆ ที่มีบทบาทสำคัญในการบริหารหอพระสมุดวชิรญาณ แม้จะได้รับการศึกษาจากชาวตะวันตก แต่พระเจ้าน้อยยาเธอรวมถึงรัชกาลที่ 5 เองก็ยังคงได้รับการศึกษาแบบจารีตร่วมด้วย

การศึกษาในสังคมจารีต ทั้งระดับชาวบ้านและระดับขุนนางจะผ่านการเรียนจากวัด การสอนหนังสือในวัดประกอบไปด้วยการฝึกสอนอ่านเขียนและเรียนไวยากรณ์ผ่านพระสงฆ์ที่ทำหน้าที่เป็นครูและอาศัยตำราต่าง ๆ ได้แก่ หนังสือจินดามณี และต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 3 มีหนังสือไวยากรณ์ชื่อ หนังสือปฐมมาลา ตำราเล่มนี้ช่วยให้ผู้เรียนสนุกในการเรียน เพราะแต่งเป็นกลอน

สม, “การปรับตัวทางความรู้ ความจริง และอำนาจของชนชั้นนำสยาม พ.ศ. 2325-2411,” (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2541)

¹³ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ, ฉบับมติชน (กรุงเทพฯ: มติชน, 2546), หน้า 64-68.

ง่าย ๆ เพื่อให้ผู้เรียนท่องกฎเกณฑ์ต่าง ๆ ของไวยากรณ์ได้ง่ายขึ้น¹⁴ ต่อมาผู้ที่บวชเรียนบางคน หลังจากสึกออกมา ก็ไปรับราชการเป็นขุนนาง¹⁵

การศึกษาระดับพระบรมวงศานุวงศ์แตกต่างไปจากระดับชาวบ้าน กล่าวคือ บรรดาพระเจ้าลูกเธอหรือพระเจ้าหลานเธอทั้งชายและหญิง ในช่วงพระชนมายุประมาณ 3 พรรษาจนถึง 7 พรรษา จะศึกษาการอ่านเขียนอักษรและเรียนไวยากรณ์จากสตรีฝ่ายใน หลังจากนั้น การศึกษาระหว่างเจ้านายฝ่ายชายและหญิงจะถูกแยกออกจากกัน โดยฝ่ายหญิงไปฝึกหัดการเรือน เรียนมารยาทของสตรีชาววัง เรียนภาษาไทยและฝึกอ่านเรื่องต่าง ๆ ในขณะที่ฝ่ายชายศึกษาภาษาไทยและภาษาบาลีกับครูในราชสำนัก ต่อมาพระเจ้าลูกเธอและหลานเธอจะผนวชเป็นสามเณรเพื่อฝึกกรรมวินัย หลังจากนั้น เจ้านายฝ่ายชายจะเข้าฝึกหัดราชการตามหน่วยงานกรมกองต่าง ๆ เมื่ออายุ 21 พรรษาก็ผนวชอีกครั้งเพื่อฝึกฝนพระธรรมวินัยขั้นสูง แล้วก็สึกออกมารับราชการ ส่วนเจ้านายฝ่ายหญิงก็ฝึกความรู้ทั้งราชประเพณีและระเบียบวินัยของกุลสตรีเพื่อทำราชการฝ่ายใน¹⁶ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงเรียนการเขียนอักษรและไวยากรณ์ภาษาไทยจาก “คุณแสงเสมียน” สตรีฝ่ายใน ตั้งแต่พระชันษา 3 ปี และทรงผนวชเป็นพระภิกษุตามราชประเพณีเมื่อพระชันษา 21 ปี ในปี พ.ศ. 2426 ส่วนสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมวชิรญาณวโรรสทรงเรียนหนังสือกับกรมหลวงวรเสฐสุดา เป็นบางช่วงเวลา ทั้งการหัดอ่านโคลงกลอนและกลบทต่างๆ เรียนคิดเลขอย่างไทย และเรียนคูดาว¹⁷ อย่่างไรก็ตาม ทั้งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมวชิรญาณวโรรส และสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ได้รับการศึกษาแบบตะวันตกช่วงต้นรัชกาลที่ 5 ร่วมกับพระเจ้าน้องยาเธอ ได้แก่ สมเด็จพระเจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ สมเด็จพระยาเทวะวงศ์วโรปการ สมเด็จพระนครินทร์วรุทธิ พระองค์เจ้ากาพย์กนกรัตน์¹⁸

การศึกษาระบบโรงเรียนแบบตะวันตกเป็นอิทธิพลวัฒนธรรมของอาณานิคม ชนชั้นนำรับรู้มาจากการเสด็จประพาสอาณานิคมช่วงต้นสมัยรัชกาลที่ 5 ทั้งสิงคโปร์ ชวา และอินเดีย หลังจากเสด็จประพาสสิงคโปร์ รัชกาลที่ 5 ทรงมีพระราชดำริจัดตั้งโรงเรียนสอนภาษาอังกฤษที่ใกล้กับประตูพินาน ไชยศรี ในพระบรมมหาราชวัง แต่ยังหาครูผู้สอนไม่ได้ จึงใช้วิธีส่งนักเรียนหลวงไปเรียนที่ “โรงเรียนแรฟเฟิลส์” ที่สิงคโปร์ประมาณ 20 คน เมื่อ พ.ศ. 2414¹⁹ ต่อมาหลังจากเสด็จประพาสอินเดียเมื่อ พ.ศ. 2415 จึงได้ครูสอนภาษาอังกฤษคือ ฟรานซิส จอร์จ แพตเตอร์สัน

¹⁴ ชัย เรื่องศิลป์, ประวัติศาสตร์สังคมไทยก่อนศตวรรษที่ 25, หน้า 228-231.

¹⁵ วุฒิชัย มูลศิลป์, การปฏิรูปการศึกษาในรัชกาลที่ 5, (กรุงเทพฯ: สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2516), หน้า 6-7.

¹⁶ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ, หน้า 17-19.

¹⁷ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระราชประวัติรัชกาลที่ ๕ ก่อนเสวยราชย์ พระบรมราชประวัติ พระประวัติกรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ (กรุงเทพฯ: กุรุสภา, 2504), หน้า 184-185.

¹⁸ หม่อมเจ้าพูนพิศมัย ดิศกุล, สิ่งที่เขาพบเห็น, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ: มิดิเอโฟกัส, 2534), หน้า 189-190.

¹⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 167.

(Francis George Patterson) มาสอนที่โรงเรียนสอนภาษาอังกฤษ ซึ่งเป็น “โรงเรียนสอนภาษาอังกฤษแก่ลูกผู้ดี”²⁰ คล้ายกับในมลายูในยุคอาณานิคม ครอบคลุมข้าราชการหรือขุนนางนิยมส่งลูกหลานเข้าเรียนในโรงเรียนที่สอนด้วยหลักสูตรภาษาอังกฤษ²¹

วิธีการสอนของครูแพตเตอร์สัน ซึ่งมีเจ้าพระยาภาสกรวงศ์คอยกำกับดูแล ประกอบด้วยภาคเช้าจะสอนหนังสือให้แก่เจ้านาย ส่วนภาคบ่ายสอนให้แก่ข้าราชการสำนักที่เป็นทหารมหาดเล็ก สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสได้ทรงเล่าถึงวิธีการสอนของแพตเตอร์สันว่า

“เราได้เข้าเรียนมาตั้งแต่เปิด โรงเรียน ครั้งนั้นเรามีอายุราว 12 ปี ครูพูดไทยได้ สอนอย่างฝรั่งเจี๊ยบ หนังสือเรียนใช้แบบฝรั่ง ที่สุดจนแผนที่ก็ใช้แผนที่ยุโรปสำหรับการสอนเรารู้จักแผนที่ของเมืองฝรั่งก่อนของเมืองไทยเราเอง หัดพูดหัดอ่านนะให้เข้าใจความเอาเอง ไม่ได้หัดให้แปล แต่พวกเราที่พยายามเข้าใจความอังกฤษ สิ่งที่เราเข้าใจไม่ได้คือไวยากรณ์ คณิตเลขก็ใช้มาตราอังกฤษ แต่เราทำเลขไทยเป็นมาแล้ว เราคงรู้จักมาตราไทยมาก่อน...”²²

นอกจากนี้ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาบำราบปรปักษ์ยังทรงได้เล่าถึงการเปรียบเทียบวินัยของการศึกษาแบบตะวันตกกับแพตเตอร์สันไว้ด้วยว่า

“ถึงสมัยเมื่อตั้งโรงเรียนหลวงสอนภาษาอังกฤษ ตัวฉันอยู่ในพวกเจ้านายที่ถูกส่งเข้าโรงเรียนอังกฤษแต่แรกตั้ง แต่น้ำใจรักจะเรียนภาษาผิดกับเมื่อเรียนภาษามคร ถึงกระนั้นก็ไม่พ้นความลำบาก ด้วยไม่รู้ว่าจะใช้วินัยสำหรับโรงเรียนอย่างกวดขัน เมื่อไปเรียนได้สักสองสามวัน ฉันไปชุกชนรังแกเพื่อนนักเรียน เมื่อกำลังเรียนอยู่ด้วยกัน ครูจับได้แล้วลงโทษอย่างฝรั่ง เอาตัวขึ้นยืนบนเก้าอี้ตั้งประจานไว้ที่มุมห้องเรียนสัก 15 นาที (บางทีจะเป็นครั้งแรกที่เด็กไทยถูกลงโทษเช่นนั้น) พวกเพื่อนนักเรียนเห็นแปลกก็พากันดูกันเป็นตาเดียวกัน บางคนก็ยิ้มเยาะ ฉันรู้สึกอายจนเหงื่อตก ไทรมตัว ตั้งแต่นั้นก็เข็ดหลาบไม่ชุกชนในห้องเรียน...”²³

²⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 172.

²¹ Soda Naoki, “The Malay World in Textbooks: The Transmission of Colonial Knowledge in British Malaya,” *Southeast Asian Studies*, 2 (September 2001): 196.

²² สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาบำราบปรปักษ์, พระราชประวัติรัชกาลที่ ๕ ก่อนเสวยราชย์ พระบรมราชประวัติ พระประวัติกรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ, หน้า 186-187.

²³ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาบำราบปรปักษ์, ความทรงจำ, หน้า 175.

ดังนั้น การศึกษาในความหมายของชนชั้นนำจึงเป็น “ความทะนุบำรุงแห่งเด็กและในที่สุดว่าสิ้น ๆ ความฝึกฝนทั้งกายและใจแห่งเด็ก”²⁴ ซึ่งเป็นความหมายที่กรมพระสวัสดิโสภณ ให้คำจำกัดความไว้ และพระองค์ทรงแปล “Education” ว่า “ความฝึกฝน” โดยนักเรียนต้องฝึกฝน “ธรรมมิกะ” (Moral) สาการะ (Physical) มนลิกะ (Intellectual) กายิกะ (Bodily)²⁵ ในขณะที่สมเด็จพระยาบรมราชานุภาพทรงเห็นว่า “การศึกษานี้ว่าได้แก่ข้อปฏิบัติอันตกแตงมนุษย์ให้ถึงความบริบูรณ์ในคุณสมบัติของมนุษย์”²⁶ ความสำคัญของการศึกษาในความเห็นของสมเด็จพระยาบรมราชานุภาพ ทรงเห็นว่า มนุษย์เกิดมามีอาการสามประการนำมนุษย์ไปสู่ความดีหรือความไม่ดีคือ “ความประสงค์ 1 ความดำริ 1 ความประพฤติ 1”²⁷ ดังนั้น “การที่ได้ศึกษาเล่าเรียนธรรมกับวิชาอันชอบนั้นและจะชักนำให้ถึงคุณสมบัติได้...”²⁸ การศึกษาจึงเป็นการเรียนรู้วิชาการต่าง ๆ กับการฝึกฝนวินัยให้แก่ผู้เรียนอีกด้วย

นอกจากนี้ พระนิพนธ์ของสมเด็จพระยาบรมราชานุภาพอีกบทความหนึ่งที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาเรื่อง “วิชาสำหรับตัวเด็ก” พระองค์ทรงกล่าวถึงวิชาที่ “เด็กไทย” ช่วงอายุระหว่าง 7-10 ปี ควรเรียน คือ “1 ให้อ่านหนังสือออกเขียนหนังสือได้ 2 ให้คิดเลขเป็น 3 ให้รู้จักรักษาอริยาบถ 4 ให้หุงข้าวต้มแกงเป็น 5 ให้เย็บผ้าเป็น 6 ให้ขึ้นต้นไม้เป็น 7 ให้ว่ายน้ำเป็น 8 ให้ปลูกทพกระท่อมที่อยู่เป็น 9 ให้รู้จักปลูกต้นไม้ 10 ให้รู้จักเลี้ยงสัตว์”²⁹ ชนชั้นนำต้องการให้เด็กนั้นฝึกอ่านออกเขียนได้กับการคำนวณเลขเบื้องต้น และรักษาอริยาบถอันประกอบด้วย การรู้จักสามัคคี ความอ่อนน้อมเชื่อฟัง รู้จักรักษาของใช้ของตน การรู้จักอาหารว่าอะไรที่ควรกินหรือเป็นพิษต่อร่างกาย อีก 5 ข้อนั้น ได้แก่ ทำกับข้าว ปีนต้นไม้ ปลูกกระท่อม ปลูกต้นไม้ เลี้ยงสัตว์ เป็นวิชาที่ฝึกฝนด้วยความสนุกสนาน เช่น การฝึกปลูกกระท่อมเพื่อจะให้เด็กรู้จักเครื่องมือช่าง การเลี้ยงสัตว์เพื่อให้เด็กมีความเมตตาต่อสัตว์ ช่างสังเกตว่าสัตว์นั้นเจ็บป่วยหรือไม่ การขึ้นปีนต้นไม้เป็นการออกกำลังกาย เป็นต้น ส่วนวิชาหนังสือ เลข และการเย็บผ้า (เป็นวิชาทั้งเด็กชายเด็กหญิง) ต้องกำหนดเวลาเรียน

²⁴ กรมพระสวัสดิโสภณ, “เอตุเคชน ธรรมชาติ ประโยชน์ และวิธี,” วชิรญาณวิเศษ 18 (วันที่ 2 เดือน 6 ขึ้น 15 ค่ำ จ.ศ. 1248): 242.

²⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 243.

²⁶ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาบรมราชานุภาพ, “อะไรเป็นการศึกษา,” วชิรญาณวิเศษ 5 (วันที่ 5 เดือน 3 ขึ้น 8 ค่ำ จ.ศ. 1247): 77.

²⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 77.

²⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 78.

²⁹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาบรมราชานุภาพ, “วิชาสำหรับตัวเด็ก,” วชิรญาณวิเศษ 53 (วันอังคารที่ 19 ตุลาคม ร.ศ. 109): 626.

การฝึกวิชา 10 ประการนี้เพื่อให้เด็กนั้นมีระเบียบวินัย³⁰ ในสามข้อแรกเป็นสิ่งที่ชนชั้นนำใส่ใจเป็นพิเศษ เนื่องจากน่าจะเป็นประโยชน์ต่อไปในการรับราชการ

เมื่อในมุมมองของชนชั้นนำ การศึกษาเป็นการฝึกฝนและรู้จักระเบียบวินัย เพื่อให้เป็นคนที่ดีพร้อมทั้งกายและใจ อีกทั้งต้องการให้ผู้เรียนสามารถอ่านออกเขียนได้ ดังนั้นการที่แพดเตอร์สันได้

“ตั้งตัวแกเป็นครูเต็มทีพวกเรา (พวกเราหมายถึงนักเรียนร่วมรุ่นของ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส--ผู้เขียน) ต้องรู้จักฟัง บังคับ... ผลที่ได้รับจากการเรียนภาษาอังกฤษนอกจากกล่าวแล้วเขียนหนังสือ และแต่งหนังสือเป็นในการเรียนต้องหัดคัดลายมือและเขียนตามคำบอก พวกเราก้ร้านเอามาใช้ในภาษาไทย เขียนจดหมายถึงกันและกันบ้าง แปลเรื่องฝรั่ง บ้าง จดบันทึกเรื่องอย่างอื่นบ้าง เขยิบขึ้นไปตามอายุจนถึงแต่งจดหมายเหตุ ราชการ...”³¹

การเขียนตามคำบอก (Dictation) เป็นวิธีการศึกษาแบบตะวันตก ซึ่งเป็นการฝึกให้ผู้เรียนสามารถอ่านและเขียนด้วยตนเอง แต่ต้องใช้ระเบียบวินัยในการบังคับนักเรียนฝึกท่องศัพท์ ฝึกอ่าน ซึ่งจะมีผลต่อชนชั้นนำเวลาต่อมาในการแสวงหาความรู้จากการอ่านหนังสือภาษาอังกฤษและภาษาไทย ด้วยตนเอง และความรู้ที่ได้มานั้น ชนชั้นนำเผยแพร่ความรู้ผ่านงานเขียนความเรียงต่าง ๆ ที่ลงพิมพ์ในหนังสือวชิรญาณและวชิรญาณวิเศษอีกด้วย ซึ่งเป็นผลมาจากการได้รับการศึกษารูปแบบตะวันตกของชนชั้นนำเอง

3.1.2 การแสวงหาความรู้จากการอ่าน

การอ่านก็เป็นสิ่งที่ชนชั้นนำได้ใช้ในการหาความรู้ต่าง ๆ การอ่านสมัยนี้แตกต่างจากความรู้ก่อนสมัยใหม่ เพราะผู้ที่สามารถอ่านในสมัยจารีต ต้องได้รับการฝึกและเรียนรู้ผ่านประเพณี “ครู” ดังนั้น การอ่านเพื่อแสวงหาความรู้ด้วยตนเองเป็นสิ่งที่ชนชั้นนำได้รับมาจากตะวันตก ซึ่งอาจจะผ่านการศึกษาแบบตะวันตก และชนชั้นนำเองก็หันไปสนใจความรู้ตะวันตกที่เป็นกระแสหลักของโลกอาณานิคมสมัยนั้น³² แม้ว่าไม่เคยผ่านการศึกษาแบบตะวันตก เช่น กรมหลวง

³⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 625-630.

³¹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส และสมเด็จพระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระราชประวัติรัชกาลที่ ๕ ก่อนเสวยราชย์ พระบรมราชประวัติ พระประวัติกรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ, หน้า 187-188.

³² ตั้งแต่ปลายสมัยพุทธศตวรรษที่ 24 เป็นยุคที่ชนชั้นนำสยามลดการให้ความสำคัญต่ออารยธรรมอินเดียและจีนสู่การยอมรับและชื่นชมวัฒนธรรมตะวันตก ได้แก่ ชนชั้นนำได้รับการศึกษาทั้งกับครูที่เป็นมิชชันนารีและจ้างครูชาวตะวันตกมาสอนหนังสือ หรือกรณีการส่งพระราชโอรสและขุนนางไปศึกษาที่ยุโรป รวมถึงการเสด็จประพาสยุโรป เป็นต้น Maurizio Peleggi,

พิชิตปรีชากร ทั้งนี้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงเล่าว่า “กรมหลวงพิชิตปรีชากรเป็นประหลาดกว่าเพื่อนด้วยไม่มีครู ทรงพากเพียรแต่โดยลำพังพระองค์ ทรงทราบภาษาอังกฤษและภาษาฝรั่งเศส อาจอ่านหนังสือ ๒ ภาษานั้นเข้าพระหฤทัยได้สะดวกเป็นแต่ตรีศและเขียนไม่ได้...”³³

ในสายตาชนชั้นนำถือว่าการอ่านหนังสือคือการอ่าน “วิชาหนังสือ” ซึ่งหมายถึง “เป็นวิชาเบื้องต้นที่เราจะต้องศึกษาให้รู้แจ้งก่อน ตามแบบแลวิธีให้อยู่ในชาติของตนนั้น ๆ ถ้าจะว่าด้วยลักษณะหนังสือ ก็เป็นเครื่องหมายอย่างหนึ่ง ทุกชาติทุกภาษาที่เรียบร้อย ย่อมจะต้องมีหนังสือเป็นเครื่องหมายเช่นนั้นเหมือนกัน...”³⁴ และหนังสือมีประโยชน์เพราะว่า “เมื่อมีความต้องการด้วยข้อความประการใดที่เป็นความขัดยาว โดยอำนาจแห่งความทรงจำของเราไม่อาจที่จะทรงจำข้อความอันนั้นไว้ได้ เราก็อาจจะจดจารึกข้อความเหล่านั้นไว้ ด้วยวิธีหนังสือ...ข้อความอันนั้นก็อยู่แก่เราสิ้นกาลนาน...”³⁵ และหนังสือยังเหมือนกับการฟังคนพูด แต่ “หนังสือนั้นอาจจะให้เนื้อความที่ปรากฏด้วยตนนั้นดำรงอยู่ได้นาน เกินกว่าเสียงที่คนพูด และอาจจะให้เนื้อความที่จำลองด้วยตนเองนั้นไปได้ไกลเกินกว่าที่ซึ่งเสียงจะฟังไป”³⁶

ดังนั้น การเกิดขึ้นของวิชาหนังสือทำให้ความรู้ ซึ่งแต่ก่อนยึดติดกับประเพณีครูและยึดติดกับสิ่งที่สืบทอดกันมาจากบรรพบุรุษ เปลี่ยนเป็นความรู้คือสิ่งที่สะสมได้ เพราะว่า “หนังสือนั้นทำให้ถ้อยคำทั้งหลายที่เป็นประโยชน์...เป็นคำอันไม่สูญญแลเป็นคำอันจะทำประโยชน์แห่งความคิดต่อไปสะสมมากขึ้น แลเป็นเหตุจะก่อการอันรุ่งเรืองทำความคิดที่เป็นประโยชน์ให้เจริญ แลแพร่หลายแก่ผู้อื่นได้อีกต่อไป”³⁷ การสะสมหนังสือและเพิ่มพูนความรู้จึงเป็นรากฐานสำคัญที่ทำให้เกิดหอพระสมุดวชิรญาณ

เมื่อเกิดการอ่านและศึกษาด้วยตนเองดังเช่นกรณีกรมหลวงพิชิตปรีชากรข้างต้น ทำให้บทความบางเรื่องที่ตั้งในหนังสือวชิรญาณนั้นเป็นบทความที่ผ่านการค้นคว้าจากแหล่งข้อมูลอื่น บทความที่ลงตีพิมพ์นั้นบางครั้งได้มีการอ้างอิงชื่อนักวิชาการหรือหนังสือที่ตนเองใช้เป็นแหล่งข้อมูล ตัวอย่างเช่น บทความเรื่อง “ทาสกถา” ตีพิมพ์ในหนังสือวชิรญาณพิเศษของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพเมื่อ พ.ศ. 2433 บทความนี้เป็นเรื่องเกี่ยวกับทาสทั้งในตะวันตกและเอเชีย ทั้งประวัติศาสตร์และที่มาของคำว่า “ทาส” เนื้อหาของบทความได้อ้างถึงแหล่งข้อมูล เช่น วิลเลียม โจนส์ (Williams Jones) แปลพระธรรมศาสตร์ ซึ่งแปลมาจากภาษาสันสกฤตเป็นภาษาอังกฤษ

Lords of Things: the Fashioning of the Siamese Monarchy's Modern Image (Honolulu: University of Hawaii Press, 2002), pp. 30-31.

³³ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ, หน้า 67.

³⁴ “ประโยชน์แห่งการใช้เล่านหนังสือ,” วชิรญาณพิเศษ 21 (วันที่ 10 มีนาคม ร.ศ. 110): 242.

³⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 242-243.

³⁶ “หนังสือ,” วชิรญาณพิเศษ 30 (วันพฤหัสบดีที่ 24 พฤษภาคม ร.ศ. 113): 349.

³⁷ “ประโยชน์แห่งการใช้เล่านหนังสือ,” วชิรญาณพิเศษ: 242-243.

พ.ศ. 2335 และยังได้อ้างถึง “บัณฑิตเบอร์เนลแปลใหม่ ซึ่งได้ลงพิมพ์ในอริแอนเตอร์ซิริส”³⁸ นอกจากนี้ เนื้อความฉบับดังกล่าวนี้อาจมีการค้นคว้ามาจาก เอนไซโคลปีเดีย บริตแทนนิกา (Encyclopedia Britannica) อีกด้วย³⁹

ยิ่งไปกว่านั้น การเลือกหนังสือที่อ่านก็ยังคงแสดงถึงฐานะทางชนชั้นได้อีกด้วย เพราะว่าการอ่านในสายตาชนชั้นนำ “ควรจะอ่านแต่ชั่วตัวรับตำราที่เป็นประโยชน์แก่เรา หนังสือที่เขาเขียนคำหรือย่อโทโสที่หาประโยชน์ได้ไม่”⁴⁰ ดังนั้น รสนิยมของชนชั้นนำมักแสดงถึงความสนใจในการอ่านสิ่งที่เป็นประโยชน์” ความรู้ประเภทต่างๆ จารีตประเพณี และงานประพันธ์ที่มีความซับซ้อนแตกต่างกับการอ่านของชาวบ้านที่มักจะอ่านหรือฟังนิทาน “จักรๆ วงศ์ๆ” ซึ่งมักมีเนื้อหาเสียดสีชนชั้นนำ เช่น เรื่องแก้วหน้าม้า ที่มีเนื้อหาเสียดสีล้อเลียนว่าผู้ปกครองคือ เจ้าชายแห่งเมืองมิลิธานคร นั้นเสียดสีนางแก้วหน้าม้าซึ่งเป็นไพร่ เป็นต้น⁴¹ จึงถูกชนชั้นนำเสียดสีดูถูกว่าเป็นงานที่เต็มไปด้วยจินตนาการเพ้อฝัน เช่น หนังสือกิจจานุกิจของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ความว่า

“ข้าพเจ้าพิเคราะห์ดูหนังสือที่เด็กอ่าน ก็ไม่เป็นประโยชน์แก่เด็กเลย...

ถ้าเป็นหนังสือไทยๆ ที่เด็กอ่าน ก็มีแต่หนังสือการประเล้าประโลมมากกว่า หนังสือสุภาพดี ...อนึ่งเห็นว่าในประเทศสยามนี้ มีหนังสือสำหรับที่จะอ่านนั้น น้อยนัก แล้วหนังสือที่จะอ่านนั้นเล่า ก็เป็นแต่เรื่องประโลมโลกย์ยักษ์ลักนาง มนุษย์รบกับยักษ์มีฤทธิ์เหาะ ได้ฆ่าไม่ตาย...ถ้าเป็นเรื่องรวมตำราบ้างก็เป็นเรื่องรวมตำราภาลงนั้นมีมาก ตำราให้ฉลาดนั้นมีน้อย เรื่องราวเหล่านั้นอ่านยังคำไม่เป็นคุณไม่เป็นประโยชน์อันใด กลับชักให้หลงไปเสียอีก...”⁴²

³⁸ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, “ทาสกถา,” วชิรญาณวิเศษ 45 (วันอาทิตย์ที่ 24 สิงหาคม ร.ศ. 109): 531.

³⁹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงเขียนจดหมายถึงพระยาอนุমানราชชนเรื่องทำหนังสืองานศพ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงเพชรบุรี พ.ศ. 2482 ซึ่งกรมพระยาดำรงฯ ต้องการให้พระยาอนุมานฯ แต่งเรื่อง “เลิกทาสในประเทศไทย” เพื่อเฉลิมพระเกียรติแด่รัชกาลที่ 5 กรมพระยาดำรงฯ ได้กล่าวถึงแหล่งข้อมูลให้พระยาอนุมานฯ ทั้งราชกิจจานุเบกษา กฎหมาย ลักษณะทาส และหนังสือ เอนไซโคลปีเดีย บริตแทนนิกา (Encyclopedia Britannica) และเมื่อดูประกาศในหนังสือ วชิรญาณวิเศษ 18 วันศุกร์ เดือน 3 แรม 14 ค่ำ จ.ศ. 1250 หน้า 207 ปรากฏมีการบริจาค เอนไซโคลปีเดีย บริตแทนนิกา เล่ม 24 ฉบับพิมพ์ครั้งที่ 9 โดยกรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ นอกจากนี้ ในหนังสือ Catalogue of the Books of the Royal Vajirayan library รวบรวมโดย เซส สไวส์ตรูป (Chas S. Sveistrup) มีหนังสือ เอนไซโคลปีเดีย บริตแทนนิกา ฉบับพิมพ์ที่ 9 เล่ม 1-9, 11, 17, 19, 20, 24 ในหอพระสมุดวชิรญาณ ดู Chas S. Sveistrup, Catalogue of the Books of the Royal Vajirayan library (Bangkok: R Gottf, 1892), p. 279.

⁴⁰ “การอ่าน,” วชิรญาณวิเศษ 3 (วันที่ 16 พฤษภาคม ร.ศ. 112): 26.

⁴¹ สूरพงษ์ จันทรเกษมพงษ์, “หนังสือวัดเกาะ: การสืบทอดและปรับเปลี่ยนทัศนคติและค่านิยมในสังคมไทย พ.ศ. 2465-2475,” (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2547), หน้า 32-33.

⁴² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, หนังสือแสดงกิจจานุกิจ (กรุงเทพฯ: คุรุสภา, 2514), หน้า 1-2 และ หน้า 245-246.

นอกจากนี้ การเห็นแบบเสียดสีของชนชั้นนำยังแสดงให้เห็นถึงรสนิยมในการอ่านและการประพันธ์ เช่นกรณีของรัชกาลที่ 5 ทรงประพันธ์กลอนไคเอรีชิมทราบเพื่อเสียดสีสตรีฝ่ายในที่ชอบอ่านกลอนที่เรียกว่า “ชิมทราบ” หมายถึง “ผู้แต่งไม่รู้จักถ้อยจกคำ ไม่รู้จักอักษรรู้แต่กลอนก็แต่งไป แต่ยังมีคนพอใจอ่าน”⁴³ สมัยนั้นสตรีชั้นสูงของสยามชอบอ่าน ฟัง และแต่งกลอนเป็นอย่างดี บรรดาสตรีฝ่ายในจึงนิยมอ่านนิคยสารนาวิรมย์ของพระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย เนื่องจากนิคยสารฉบับนี้ประกอบไปด้วยงานประพันธ์คำกลอน⁴⁴ อย่างไรก็ตาม สตรีชั้นสูงเหล่านี้แต่งคำกลอนและสะกดคำไม่ถูกต้องตามหลักภาษาและคำประพันธ์ รัชกาลที่ 5 มีปฏิกิริยากับงานประพันธ์กลอน “ชิมทราบ” “จึงทรงแต่งบทกลอนอย่างชิมทราบล้อเล่นบ้าง”⁴⁵ โดยทรงแต่งกลอนไคเอรีชิมทราบด้วยการตั้งใจสะกดคำผิดเพื่อล้อเลียนสตรีฝ่ายใน นอกจากนี้พระองค์ยังทรงเตือนบรรดาข้าราชการสำนักและเจ้านายเรื่องการใช้ภาษาให้ถูกต้องความว่า

ทุกวันนี้เจ้านายเลขunnาง	ท่านพูดกันต่างต่างหลายประสา
ไม่เข้าอกเข้าใจไปไหนมา	ที่เจรจาสังเกตไว้ได้หลายคำ
อัน “โคมลอย” นั้นว่าเหลวเป็นแน่หละ	ยังคำ “บ๊ะ” อีกเหนเป็นความขำ
ที่จะคล้ายกับบ่อพ่อนี้กกล่าว	ยัง “สับพี” มีซ้ำแปลกออกมา ⁴⁶
...ถึงพูดแปลงแปลงคำก็จำเพาะ	ที่เหมาะสมเหมาะเป็นลัทธิภาษาขำ
แต่เดี๋ยวนี้ใช้เพื่อพูดเพ้อพรา	จนเหลือจำไม่รู้ถ้าว่าจะไร
ครั้นจะถามก็มีความละอายจิตร	จนร้อทนไม่ใคร่คิดพูดไม่ได้
เช่นนี้และจึงขัดสนเป็นจันใจ	จะจดเรารีไปก็ออกคร้าม
...หากคติจดหมดทั้งนั้น	เอกโทชั้นตลอดชั่วตัวอีกสอน
ข่องจะช่วยแก้ไขในสุนทอน	อย่าขอค้อนร่าว่านินทาทัน
ถ้านริมีป็นยาอันสามาด	ฉลาดรู้ก็สอนลี้ดีกว่าฉัน
ช่วยแก้ไขให้ถูกต้องได้หมดทั้งนั้น	ฉันจะให้รั้งวันช่างหนึ่ง เอย ฯ ⁴⁷

⁴³ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, กลอนไคเอรีชิมทราบกับตามเสด็จไทรโยค (สมเด็จพระศรีสวรินทรา บรมราชเทวี พระพันวัสสาอศมญาเจ้า โปรคให้พิมพ์ประทานช่วยพระเจ้าพี่นางเธอ พระองค์เจ้าหญิงพอง ในงานทรงบำเพ็ญพระกุศลฉลองพระชันษาครบ 60 ปีบริบูรณ์ เมื่อ พ.ศ. 2470), หน้า ข.

⁴⁴ สุรพงษ์ จันทรเกษมพงษ์, “หนังสือวัดเกาะ: การสืบทอดและปรับเปลี่ยนทัศนคติและค่านิยมในสังคมไทย พ.ศ. 2465-2475,” หน้า 36-38.

⁴⁵ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, กลอนไคเอรีชิมทราบกับตามเสด็จไทรโยค, หน้า ข.

⁴⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 33.

⁴⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 39-40.

บทบาทของการพิมพ์ที่สัมพันธ์ต่อการอ่านนั้น แม้ว่าการพิมพ์จะสร้างมาตรฐานทางความรู้ เช่นเดียวกันกับกรณีของการผลิตแบบเรียน แต่การพิมพ์ก็ยังได้กระจายความรู้และความบันเทิงไป เป็นวงกว้าง ดังเช่นการเสพงานวรรณกรรมในอังกฤษประมาณกลางพุทธศตวรรษ 24 ไม่ได้จำกัด อยู่ในแวดวงชนชั้นนำเท่านั้น แต่ชนชั้นแรงงานก็ได้สัมผัสวรรณกรรมและเข้าถึงความรู้จากการ เรียนรู้ด้วยตนเอง (Autodidacticism) ผ่านสิ่งพิมพ์ราคาถูก หนังสือมือสอง หรือห้องสมุด เป็นต้น⁴⁸ ตัวอย่างที่เกิดขึ้นในอังกฤษแสดงให้เห็นว่าการพิมพ์สามารถทำให้การอ่านแพร่กระจายได้ง่ายและ กว้างขวางยิ่งขึ้น เมื่อการพิมพ์ทำให้การควบคุมการอ่านลำบากมากขึ้น ชนชั้นนำจึงพยายามสร้าง มาตรฐานการอ่านที่ดีขึ้นมา ดังนี้

“ผู้ที่รู้จักเลือกอ่านหนังสือแล้ว แลละรู้จักเลือกแต่ข้อความที่เป็น คุณประโยชน์แก่สติปัญญา เพื่อจะได้ประพฤติตามแลถือตาม หรือเพื่อจะให้ เป็นเครื่องอบรมกำหนดทางความคิดอื่นๆ ได้ดังนี้แล้ว ก็จดจำคำที่เป็นสุภาพดี เหล่านั้นไว้ จึงจะเป็นประโยชน์อันดีในการอ่านหนังสือ...”⁴⁹

นั่นหมายถึงการเลือกอ่านสิ่งที่เป็นประโยชน์ ไม้ไร้สาระ และต้องไม่ใช่ข่าวโคมลอย ทั้งนี้ นอกจาก ชนชั้นนำจะต้องการความเป็นเอกภาพระหว่างชนชั้นนำด้วยกันแล้ว ยังเป็นเพราะหนังสือที่ผลิต โดยการพิมพ์และสิ่งพิมพ์ต่าง ๆ เป็นสิ่งที่พกพาได้สะดวก มีผลให้ผู้อ่านสามารถอ่านแบบส่วนตัว ได้ง่ายขึ้น เช่น การยืมหนังสือไปอ่านในที่พักของตน เป็นต้น⁵⁰ เมื่อการอ่านได้กลายเป็นเรื่อง ส่วนตัวก็สร้างความกังวลให้ชนชั้นนำสยามในการสร้างมาตรฐานรสนิยมของชนชั้นสูง ตัวอย่างเช่นรัชกาลที่ 5 ทรงเห็นว่าผู้ที่ป็นสมาชิกหอพระสมุดวชิรญาณยืมหนังสือน้อยเกินไป ทั้งนี้ ปี พ.ศ. 2432 ตลอดปีมีการยืมหนังสือเพียง 1,511 เล่ม จากสมาชิก 450 คน และหนังสือที่ยืมออกไป ส่วนใหญ่ยังเป็นหนังสือจักรๆ วงศ์ๆ อยู่⁵¹

3.1.3 การแสวงหาความรู้ผ่านการท่องเที่ยวของชนชั้นนำสยาม

เมื่อชนชั้นนำสยามสำนึกเรื่องรัฐสมัยใหม่ ซึ่งเป็นรัฐที่มีอาณาเขตของรัฐแน่นอน และชน ชั้นนำได้สร้างระบบราชการเพื่อรวมศูนย์อำนาจทางการเมืองกับเศรษฐกิจจากท้องถิ่นสู่รัฐบาล

⁴⁸ Jonathan Rose, “Rereading the English Common Reader: A Preface to a History of Audiences,” *Journal of the History of Ideas*, (January-March 1992): 47-70.

⁴⁹ “ประโยชน์แห่งการใช้แลอ่านหนังสือ,” *วชิรญาณวิเศษ*, 22 (วันที่ 17 มีนาคม ร.ศ. 110): 256.

⁵⁰ Alan Cobin, “The Secret of Individuals,” *History of Private Life Vol. 4: From the Fires of Revolution to Great War*, ed. Michelle Perrot (Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press, c1987-1991), pp. 534-535.

⁵¹ สจข., ร5.ศ21/2 “เรื่องการประชุมที่หอพระสมุด” (ธันวาคม ร.ศ. 104-114 ธันวาคม ร.ศ. 117)

กรุงเทพฯ ดังนั้น ข้อมูลของท้องถิ่นจึงเป็นสิ่งสำคัญต่อการรวมศูนย์อำนาจ ในยุคอาณานิคม สยาม อยู่ในระบบความสัมพันธ์ระหว่างประเทศฐานะที่เป็นรัฐกึ่งอาณานิคม อันเห็นได้จากสนธิสัญญาที่ไม่เท่าเทียมและสิทธิสภาพนอกอาณาเขต มีผลทำให้สยาม รวมถึงอาณาจักรออตโตมันและจีนต้องเปลี่ยนรูปแบบการปกครอง รวมไปถึงระบบราชการ ระบบการค้า และกฎหมายของรัฐ ให้เข้ากับมาตรฐานความ “ศิวิไลซ์” ตามเกณฑ์ของกฎหมายระหว่างประเทศของตะวันตก⁵²

การท่องเที่ยวทั้งภายในและแบบภายนอกประเทศ ก็ถือเป็นการแสวงหาความรู้ของชนชั้นนำอีกรูปแบบหนึ่ง ทั้งนี้เพื่อที่จะนำความรู้จากการเดินทางท่องเที่ยวมาใช้ประโยชน์ ทั้งยังสร้างความเพลิดเพลินและความแปลกใหม่ให้แก่ชนชั้นนำอีกด้วย เช่นการเสด็จประพาสต้นที่บรรดาพระบรมวงศานุวงศ์และรัชกาลที่ 5 ใช้วิธีการปลอมพระองค์ ซึ่งเป็นการปลดปล่อยพระองค์ออกจากสถานะทางสังคมและเป็นการสร้างความหรรษาแก่ชนชั้นนำ⁵³ การท่องเที่ยวเพื่อพักผ่อนก็เป็นสิ่งที่ได้รับมาจากตะวันตก โดยเฉพาะนายแพทย์ชาวตะวันตกมักแนะนำให้ชนชั้นนำไปพักผ่อนตากอากาศเพื่อสุขภาพ⁵⁴ ประสบการณ์จากการท่องเที่ยวหรือตรวจราชการของชนชั้นนำสยามนั้น ได้ถ่ายทอดบอกเล่าลงในหนังสือชริตญาณและหนังสือชริตญาณพิเศษด้วย

3.1.3.1 การแสวงหาความรู้จากการท่องเที่ยวภายในรัฐ

การเดินทางและการท่องเที่ยวสำรวจพื้นที่ที่ห่างไกลจากกรุงเทพฯ ก็เป็นส่วนหนึ่งของการแสวงหาความรู้ของบรรดาชนชั้นนำในสมัยรัชกาลที่ 5 หากย้อนกลับไปสู่ช่วงต้นรัตนโกสินทร์ การเดินทางของชนชั้นนำออกไปนอกเขตกรุงเทพฯ สามารถศึกษาได้จากงานประพันธ์ประเภทนิราศ ซึ่งพรรณานสถานที่จริงผสมผสานกับจินตนาการและอารมณ์ความรู้สึก โดยเฉพาะความรู้สึกที่ได้พลัดพรากจากคนรักของผู้ประพันธ์ ดังเช่นงานประพันธ์ของสุนทรภู่และหมื่นพรหมสมพัตสร (เสมียนมี) แต่ในความเป็นจริงผู้เดินทางช่วงต้นรัตนโกสินทร์กลับมองว่าการเดินทางเป็นเรื่องอันตรายและยากลำบาก ทั้งภัยจากสัตว์ร้าย ป่ารกชัฏ โจรผู้ร้าย ฯลฯ นักเดินทางในช่วงเวลานี้มีเป้าหมายการเดินทางคือ การปฏิบัติตามคำสั่งของราชธานีกรุงเทพฯ เช่น การสักเลกไพร่ การเก็บภาษีอากร การเดินทางไปรบ หรือติดตามขบวนเสด็จพระมหากษัตริย์ไปวังข้าง ลำสัตว์ ทอดคูลิน

⁵² ดู Richard S. Horowitz, “International Law and State Transformation in China, Siam, and the Ottoman Empire during the Nineteenth Century,” *Journal of World History* 4 (2004): 445-486.

⁵³ Thongchai Winichakul, “The Other Within: Travel and Ethno-Spatial Differentiations of Siamese Subjects 1885-1910,” in Andrew Turton (ed.), *Civility and Savagery* (Surrey: Curzon Press, 2000), pp. 44-45.

⁵⁴ ปิ่นเพชร จำปา, “วัฒนธรรมการท่องเที่ยวของไทย พ.ศ. 2394-2544,” (วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ 2544), หน้า 51-56.

หลวงและกิจกรรมทางศาสนาอื่น ๆ นอกจากนี้ ยังมีการเดินทางที่ปราศจากการควบคุมจากรัฐ ได้แก่ การชดงค์ การเจริญศีลภาวนา เป็นต้น⁵⁵

ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 5 ชนชั้นนำสยามมีทัศนคติที่เปลี่ยนแปลงไปเกี่ยวกับการเดินทางท่องเที่ยวออกจากกรุงเทพฯ เพราะที่ชนชั้นนำเกิดสำนึกการสร้าง “ตัวตนทางภูมิศาสตร์” (Geo-body) ของสยาม อันเป็นผลให้เกิดการปฏิรูปมณฑลเทศาภิบาล ชนชั้นนำเริ่มตระหนักว่าความรู้ภายในพื้นที่ที่ท้องถิ่นนั้นขาดแคลน การท่องเที่ยวจึงเป็นหนทางหนึ่งของการแสวงหาความรู้ด้านต่างๆ ของพื้นที่ภายในสยาม ในขณะที่เดียวกันการท่องเที่ยวนี้ก็เป็นการสร้างสำนึกของมโนภาพเรื่องดินแดนอีกด้วย อันมีลักษณะคล้ายกับชาวยุโรปที่มีสำนึกพื้นที่แบบใหม่และนำไปสู่การสำรวจรายละเอียดพื้นผิวของโลก⁵⁶

เมื่อเปรียบเทียบการท่องเที่ยวของชนชั้นนำสยามกับการสำรวจพื้นที่อาณานิคมของชาวตะวันตกในประมาณกลางพุทธศตวรรษที่ 24 โจเซฟ คอนราด (Joseph Conrad พ.ศ. 2400-2467) เป็นนักเขียนที่เกิดในยูเครน ต่อมาได้ย้ายอยู่ที่อังกฤษ คอนราดได้เรียกยุคที่รุ่งเรืองที่สุดของการสำรวจว่า ยุคภูมิศาสตร์แบบผู้บุกเบิก (Geography Militant)⁵⁷ ซึ่งสมัยภูมิศาสตร์แบบนี้เป็นการสำรวจพื้นที่ห่างไกลจากตะวันตก ที่สร้างความรู้สึกแปลกใหม่และอาจพบอันตรายในบางโอกาส การสำรวจพื้นที่ภาคสนามก็เพื่อการผลิตความรู้แบบเชิงประจักษ์ ทั้งทางภูมิศาสตร์และการสร้างแผนที่ นอกจากนี้ ยังมีการค้นคว้าด้วยการชั่ง ตวง วัดน้ำหนัก ตรวจสอบพืชและสัตว์ที่พบเจอหรือไม่ก็เป็นการบันทึกรายละเอียดสิ่งต่าง ๆ การสัมภาษณ์คนท้องถิ่น การร่างภาพภูมิประเทศ กิจกรรมทั้งหมดนี้เพื่อนำข้อมูลจากภาคสนามไปเชื่อมต่อกับพื้นที่ส่วนตัวของตน เช่น ห้องสมุดส่วนตัวเพื่อทำวิจัย หรือนำข้อมูลเผยแพร่ในสถาบันต่าง ๆ ที่ให้การสนับสนุนการสำรวจในแต่ละ

⁵⁵ วารุณี โอสธารมย์, “นิราศเมืองสุพรรณของสุนทรภู่และเสมียนมี: บันทึกการเดินทางและการอ่านเพื่อเข้าถึงเรื่องเล่าท้องถิ่น,” *รัฐศาสตร์สาร* 2 (พฤษภาคม-สิงหาคม 2550): 323-329. และปิ่นเพชร จำปา, “วัฒนธรรมการท่องเที่ยวของคนไทย พ.ศ. 2394-2544,” หน้า 24-29.

⁵⁶ Thongchai Winichakul, “The Other Within: Travel and Ethno-Spatial Differentiations of Siamese Subjects 1885-1910,” p.43.

⁵⁷ โจเซฟ คอนราด (Joseph Conrad) แบ่งยุคของวิชาภูมิศาสตร์และการสำรวจบทความของคนที่ชื่อ “Geography and Some Explorers” ตีพิมพ์ที่ *The National Geographic* เมื่อปี พ.ศ. 2467 โดยคอนราดได้แบ่งการสำรวจของภูมิศาสตร์ออกเป็นสามยุค ได้แก่ ยุคภูมิศาสตร์แบบจินตนาการ (Geography Fabulous) คือยุคที่การเขียนแผนที่ใช้การคาดคะเนมากกว่าการสำรวจตามความจริง เช่น แผนที่ยุคกลางของยุโรป เป็นต้น ยุคถัดมาคือ ยุคภูมิศาสตร์แบบผู้บุกเบิก (Geography Militant) นักสำรวจยุคนี้แสวงหาความรู้แบบเชิงประจักษ์ ซึ่งสำรวจอย่างละเอียดทั้งทางพื้นพิภพและทางทะเล โดยมีบุคคลที่เป็นต้นแบบ เช่น เจมส์ กูก (James Cook) และ เดวิด ลิฟวิงสตัน (David Livingstone) เป็นต้น และยุคสุดท้ายคือ ยุคภูมิศาสตร์แบบผู้พิชิต (Geography Triumphant) เป็นยุคที่การสำรวจนั้นมีรายละเอียดและข้อมูลอย่างเต็มที่แล้ว ทำให้ขาดสีสันการผจญภัย อันที่จริงการแบ่งยุคของคอนราดนั้น เป็นการสะท้อนให้เห็นถึง “ภาวะหวนรำลึกอดีต” (Nostalgia) เพราะยุคภูมิศาสตร์แบบผู้พิชิตในสายตาของคอนราดเป็นการปิดฉากของการสำรวจแบบพื้นที่เปิดกว้าง และจุดจบของวีรบุรุษนักสำรวจและมีแต่พวกทวยหาโอกาสด้วยการใช้ชื่อเสียงของนักสำรวจที่เป็นต้นแบบทั้งหลาย Felix Driver, *Geography Militant: Cultures of Exploration and Empire* (Oxford: Blackwell Publishers, 2001.), pp. 3-5.

ประเทศของตน ดังนั้น นักสำรวจตั้งแต่กลางพุทธศตวรรษที่ 24 จึงมีความหลากหลายทางอาชีพ นอกจากนักประวัติศาสตร์ธรรมชาติ นักวิทยาศาสตร์ เจ้าหน้าที่อาณานิคม ยังมีนักศิลปะ นักเขียนที่ลงพื้นที่สำรวจอีกด้วย ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับจุดประสงค์ของการสำรวจ⁵⁸

การสำรวจเป็นรูปแบบหนึ่งของการท่องเที่ยวและนักสำรวจได้รับการยอมรับทางสังคมในตะวันตก แต่ชื่อเสียงเกียรติยศของนักสำรวจขึ้นอยู่กับเงื่อนไขหลายประการ ได้แก่ ความสัมพันธ์ทางสังคมในเมืองแม่ในยุโรป ความน่าสนใจของพื้นที่ที่จะออกสนามเพื่อการสำรวจ ระบบอุปถัมภ์หรือการสนับสนุนจากสำนักพิมพ์ หรือสถาบันสังคมอื่น ๆ เช่น ราชสมาคมภูมิศาสตร์ (Royal Geographical Society) เมื่อต้นพุทธศตวรรษที่ 25 การสำรวจและการท่องเที่ยวเริ่มกลายเป็นธุรกิจขนาดใหญ่ จากตัวอย่างกรณีของ เฮนรี มาร์ติน สแตนลีย์ (Henry Martin Stanley) ได้หาทุนจากสำนักพิมพ์และการรณรงค์หาทุนตามโครงการ “ค้นหา Livingstone” ซึ่ง เดวิด ลิฟวิงสตัน (David Livingstone) เป็นนักสำรวจที่มีชื่อเสียงชาวอังกฤษ สแตนลีย์ตกลงเขียนบทความลงในหนังสือพิมพ์ *New York Herald* ในฐานะเป็นสื่อบุพิเศษ⁵⁹ กล่าวโดยสรุปว่า วัฒนธรรมการสำรวจไม่ใช่การหาข้อมูลเพื่อสนับสนุนการทุจริตทางเศรษฐกิจจากอาณานิคมเพียงประการเดียว แต่ยังคงสนับสนุนวัฒนธรรมบันเทิงของชาวตะวันตกอีกด้วย

การท่องเที่ยวในอาณานิคมเปลี่ยนเป็นอุตสาหกรรมเมื่อต้นพุทธศตวรรษที่ 25 ภายใต้วงเวลาการเติบโตสูงสุดของจักรวรรดินิยม อุตสาหกรรมการท่องเที่ยวเติบโตขึ้นเนื่องจากการพัฒนาระบบการคมนาคมจากตะวันตกสู่ตะวันออก ได้แก่ การเปิดใช้คลองสุเอซเมื่อ พ.ศ. 2412 การพัฒนาเทคโนโลยีการขนส่งทั้งทางน้ำเช่น เรือกลไฟ และระบบรถไฟ นักท่องเที่ยวถ้าต้องการมาเที่ยวในอาณานิคมก็เพียงแค่ซื้อหนังสือนำเที่ยว (Guide Books) ที่ข้อมูลส่วนใหญ่มาจากนักสำรวจยุคประมาณปลายพุทธศตวรรษที่ 24 ซึ่งมีการปรับปรุงข้อมูลให้ทันสมัยโดยตลอด ดังนั้นนักท่องเที่ยวจึงมีความสะดวกสบายในการเดินทางมากขึ้น⁶⁰ แต่ก็ทำให้การสำรวจดินแดนอาณานิคมได้หมดความท้าทายลงไป

ในหนังสือ *จริยธรรมและจริยธรรมวิเศษ* ปราบกฤษทความที่เกี่ยวกับความรู้ที่ได้มาจากการท่องเที่ยว ซึ่งสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพได้ให้ความหมายของการท่องเที่ยวไว้ว่า

“การท่องเที่ยวเตรี่ว่าที่จริงใครๆก็เหมือนจะได้เคยด้วยกันแทบทุกคน จะต่างก็ได้ไปไกลบ้าง แลได้เที่ยวน้อยบ้างมากบ้าง ที่ว่านี้ประสงค์ว่าเที่ยว

⁵⁸ Felix Driver, *Geography Militant: Cultures of Exploration and Empire*, pp. 11-20.

⁵⁹ Felix Driver, *Geography Militant: Cultures of Exploration and Empire*, pp. 8-11.

⁶⁰ Stephen L. Keck, “Picturesque Burma: British Travel Writing 1890-1914,” *Journal of Southeast Asian Studies* 3 (2004): 389-390.

เตร่ไปต่างบ้านต่างเมืองหรือไปบ้านนอกคอกนามิใช่เที่ยวเสเพลตามบ่อนเบี้ย
หรือไปเที่ยวอนเลี้ยวตามศาลาวัด...”⁶¹

จากข้อความข้างต้นแสดงทัศนคติของการท่องเที่ยวควรให้ไกลออกไปจากกรุงเทพฯ ทั้งไป
ต่างประเทศและ “บ้านนอกคอกนา” และไม่ควรไปเที่ยวแหล่งอบายมุข การท่องเที่ยวตามความเห็น
ของชนชั้นนำจะได้รับประโยชน์สองประการคือ “ความสุขสำราญประการ 1 ได้ความรู้
ประการ 1”⁶² ซึ่งการได้ความสุขสำราญนั้นเพราะว่า

“ไปได้ดูแลพบเห็นภูมิประเทศแลผู้คนสิ่งของ ซึ่งไม่เคยพบเห็นจะมี
อันใด...เมื่อได้ละกิจกังวลแปรสถานไปเที่ยวตามอำเภอใจ...ก็ย่อมชื่นบาน
สำราญคาบตลอดจนจิตใจกลับมาตั้งหน้าทำการได้แข็งแรงขึ้น...”⁶³

เหตุผลการไปท่องเที่ยวลักษณะนี้คล้ายกับการท่องเที่ยวของชาวตะวันตกในคริสต์ศตวรรษ
ที่ 19 ตัวอย่างเช่นหนังสือบันทึกการเดินทาง (Travel Writing) ของอลิซ ฮาร์ท (Alice Hart) ชื่อ
Picturesque Burma: Past and Present กล่าวจุดประสงค์ไว้ว่า เพื่อแสวงหาสุขภาพและความสุข
สำราญ⁶⁴

แม้ว่าการท่องเที่ยว จะไปท่องเที่ยวในพื้นที่ที่ยากลำบากดังเช่นในฤดูฝน แต่ที่ชนชั้นนำก็
มองว่า การท่องเที่ยวในพื้นที่ที่ยากลำบากเป็นเรื่องที่สนุกสนานและส่งเสริมสุขภาพ ซึ่งแนวคิดดัง
กล่าวนั้น ชนชั้นนำได้เรียนรู้จากตะวันตก เช่นดังข้อความของขุนมหาวิไชยที่เขียนสาเหตุของการไป
“เที่ยวทุ่งเมืองสุพรรณ” พ.ศ. 2439 ทั้งๆที่เป็นฤดูฝนว่า

“การเที่ยวทุ่งในฤดูน้ำมากเช่นที่ข้าพเจ้าได้ไปในคราวนี้ ก็เป็นเครื่องทำ
ให้ร่างกายเป็นสุขได้ส่วนหนึ่ง คือได้รับอากาศ 2 ประการ คือ รับประทาน
อาหารได้มากกว่าที่อยู่บ้านธรรมดาอย่างหนึ่ง ทำให้ใจพลัดเพลินลืมทุกข์ร้อน
ซึ่งมีอยู่ในใจ โดยธรรมดาได้อย่างหนึ่ง แม้คนชาติยุโรปเขาไปเที่ยวตากอากาศ

⁶¹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, “อธิบายการไปเที่ยว,” *วชิรญาณ* 2 (พฤศจิกายน ร.ศ. 113): 173.

⁶² เรื่องเดียวกัน, หน้า 173.

⁶³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 173-174.

⁶⁴ ฮาร์ท กล่าวถึงจุดประสงค์การเขียนบันทึกการท่องเที่ยวว่า เพื่อแสวงหาสุขภาพและความสุขพลัดเพลิน (Pursuit of health and enjoyment) เนื่องจากสามีของ ฮาร์ท นั้นเป็นแพทย์ชื่อ เออร์เนสต์ ฮาร์ท (Ernst Hart) มีบทบาทเคลื่อนไหวณรงค์เพื่อสุขภาพ สิ่งแวดล้อม และการลดอัตราการฆ่าเด็กทารก (Infanticide) ดังนั้น ฮาร์ทจึงสนใจประเด็นสุขภาพตามความสนใจของสามี Stephen L. Keck, “Picturesque Burma: British Travel Writing 1890-1914,” pp. 394-395. และกรณีการท่องเที่ยวเพื่อสุขภาพของไทย ดู ปิ่นเพชร จำปา, “วัฒนธรรมการท่องเที่ยวของคนไทย พ.ศ. 2394-2544,” หน้า 56-62.

หาความสบายเพื่อจะให้ร่างกายบริบูรณ์ปราศจากโรคภัย ก็คงเป็น อย่างเดียวกัน
นี่เอง”⁶⁵

และการพักผ่อนนั้นถือว่าเป็นการใช้เวลาว่าง ดังนั้น ขุนมหาวิไชยจึงเขียนเชิญชวนให้ชนชั้นนำไป
เที่ยวนอกกรุงเทพฯ ในเวลาว่าง เพื่อได้รับประโยชน์ทั้งสองดังที่กล่าวไปแล้ว ว่า “เมื่อท่านผู้ใด
อยากได้รับอนิสงค์ดังกล่าวนี้ก็ขอให้ไปเที่ยวในเวลาว่างการงาน ก็จะเปนความสบายได้แล”⁶⁶ ส่วน
บทความสั้นที่แสดงถึงความสนใจในการเดินทางในพื้นที่ที่อยากลำบาก ดังเช่นบทความของหลวง
ประเสริฐอักษรนิติ์ ชื่อ “เดินทางไกลกันดารน้ำ” พ.ศ. 2433 ได้แนะนำเรื่องเกี่ยวกับวิธีการเอาตัว
รอดเมื่อเดินทางไปที่ขาดแคลนน้ำ เช่น วิธีการหาน้ำดื่มจากเถาวัลย์เมื่ออยู่ในป่า หรือในพื้นที่แห้ง
แล้งก็ขุดหาน้ำใต้ดินขึ้นมาใช้ โดยพิจารณาจากกอหญ้าที่ขึ้นอยู่ ถ้าหญ้าสีเขียวสดแสดงว่าอาจมีน้ำ
ใต้ดินปริมาณสูง⁶⁷ เป็นต้น

อีกเหตุผลหนึ่งของประโยชน์ที่ได้รับจากการท่องเที่ยวของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดชาดิศร
ภาพก็คือ การได้รับความรู้ เพราะ “การที่แสวงหาความรู้ในกิจการใดๆ ถ้ารู้ด้วยตัวเองดีกว่าที่จะรู้ได้
แต่คำบอกเล่าเป็นอันมาก...”⁶⁸ การปฏิรูปท้องถิ่นมณฑลเทศาภิบาลมีผลให้ชนชั้นนำจากกรุงเทพฯ
ต้องแสวงหาความรู้ภายในท้องถิ่นเพื่อจัดระบบการปกครอง สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดชาดิศร
ซึ่งทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยระหว่างปี พ.ศ. 2435-2458 พระองค์กล่าวถึง
ประโยชน์ของการท่องเที่ยวเพื่อแสวงหาความรู้ พ.ศ. 2437 ความว่า

“การต่างๆ ในภูมิประเทศบ้านเมืองอันเป็นเครื่องบังเกิดแลประกอบ
ความดี แก่ผู้รู้เห็นมีอันมากมายมิใช่น้อยนับตั้งแต่คนประกอบการค้าขายขึ้นไป
ถ้าได้เที่ยวเตร่รู้ภูมิลำเนาทำเลที่เพาะปลูก ทางสินค้าขึ้นล่องมากมาย ตำบลก็
อาจจะรู้เลือกสรรอันควรลงทุนให้เกิดผลยิ่งขึ้นได้โดยลำดับ ถ้าเป็นคนรับ
ราชการบ้านเมือง การเที่ยวเตร่ก็ยังมีประโยชน์สำคัญขึ้นเพราะราชการเป็นสิ่งที่
รวบยอดของสรรพการทั้งปวง อันจะพึงมีในประเทศถ้าผู้นำราชการได้เที่ยวเตร่
ได้รู้เห็นภูมิลำเนาบ้านเมือง แลความสุขทุกข์ของไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินก็เหมือน
หนึ่งมีทุนในทางที่จะดำริติตรองราชการอันควรแก่หน้าที่ของตน...”⁶⁹

⁶⁵ ขุนมหาวิไชย, “เรื่องเที่ยวทุ่งเมืองสุพรรณ,” วิจารณ์ 29 (กุมภาพันธ์ ร.ศ. 115): 2890-2891.

⁶⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 2891.

⁶⁷ ขุนประเสริฐอักษรนิติ์, “เดินทางไกลกันดารน้ำ,” วิจารณ์พิเศษ 36 (วันอาทิตย์ที่ 22 มิถุนายน ร.ศ. 109): 421-422.

⁶⁸ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดชาดิศรภาพ, “อธิบายการไปเที่ยว,” หน้า 175.

⁶⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 175-176.

ความสำคัญของการท่องเที่ยวของชนชั้นนำจึงมีทั้งแสวงหาความรู้และความสุขสำราญที่เกิดจากข้อมูลแปลกใหม่ ซึ่งได้รับประสบการณ์จากการท่องเที่ยวภายในท้องถิ่น ดังนั้นความรู้ที่เกิดจากการท่องเที่ยว หรือบางครั้งเป็นการตรวจราชการตามท้องถิ่นจึงเผยแพร่สู่ชนชั้นนำผ่านหนังสือวิจารณ์และวิจารณ์วิเศษ เพื่อให้ชนชั้นนำที่อยู่ส่วนกลางทราบข้อมูลต่างๆ ได้แก่ ความรู้ทางวัฒนธรรมของแต่ละพื้นที่ ภูมิประเทศ ประชากร ที่ได้จากการท่องเที่ยว เพื่อสร้างพื้นที่ที่เป็นตัวตนของสยามและการตระหนักถึงความเป็นชาติ (Nationhood) ภายในหมู่ชนชั้นนำ⁷⁰

ผลกระทบจากความขัดแย้งในเรื่องเขตแดนกับชาติตะวันตกก็เป็นสิ่งสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้ชนชั้นนำออกไปแสวงหาความรู้ท้องถิ่น โดยเฉพาะอย่างยิ่งความขัดแย้งระหว่างไทยและฝรั่งเศสที่นำมาสู่วิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 ซึ่งเกิดจากการแข่งขันแย่งชิงดินแดนในเขตฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงระหว่างรัฐบาลสยามและฝรั่งเศส เพื่อปกครองและควบคุมผลประโยชน์เขตแดนที่ตนพยายามยึดครอง รัฐบาลสยามพยายามจะรวมศูนย์อำนาจภายใต้ระบบเทศาภิบาล⁷¹ ส่วนทางฝรั่งเศสมีกลุ่มผลประโยชน์ที่เรียกว่า กลุ่มนิยมอาณานิคม (Parti Colonial) ประกอบไปด้วย นักธุรกิจ ข้าราชการ และอดีตข้าราชการในอาณานิคม นักหนังสือพิมพ์ กลุ่มผลประโยชน์นี้มีความเป็นชาตินิยมสูงและมีส่วนผลักดันให้รัฐสภาฝรั่งเศสขยายอาณานิคม กลุ่มนี้เองก็มีส่วนสำคัญในการผลักดันผ่านสภาของฝรั่งเศสในการครองสิทธิเหนือดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง ยิ่งไปกว่านั้น ฝรั่งเศสเองก็กลัวอิทธิพลของอังกฤษที่มีต่อรัฐบาลราชสำนักไทย ส่วนอังกฤษเกรงว่า ถ้าฝรั่งเศสสามารถยึดครองสยามให้ตกเป็นดินแดนอาณานิคม เขตอาณานิคมของฝรั่งเศสก็จะประชิดพื้นที่ชายแดนพม่า ซึ่งสร้างความอ่อนไหวต่อความมั่นคงของอังกฤษเองได้⁷²

รัฐบาลทั้งไทยและฝรั่งเศสได้พยายามเข้าไปมีอิทธิพลเหนือพื้นที่ฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง ผ่านนโยบายปราบฮ่อ นอกจากราชสำนักไทยต้องการขับไล่ฮ่อออกไปจากเขตลาวตอนเหนือและเขตเวียงคานตอนเหนือตามเขตแดนของรัฐในปัจจุบันแล้ว ยังต้องการไปจัดการปกครองหัวเมืองลาวให้เป็นระเบียบด้วยการชักชวนให้ชนพื้นเมืองและผู้นำท้องถิ่นมาสวามิภักดิ์ต่อรัฐสยาม⁷³

⁷⁰ Thongchai Winichakul, "The Other Within: Travel and Ethno-Spatial Differentiations of Siamese Subjects 1885-1910", p 43.

⁷¹ ชงชัยวิเคราะห์ว่าเมื่อรัฐบาลราชสำนักสยามพ่ายแพ้ในการแย่งชิงพื้นที่ในเขตประเทศกัมพูชาและลาวในปัจจุบันในเหตุการณ์ ร.ศ. 112 ซึ่งเปรียบได้เหมือนกับการกระทำของประเทศล่าอาณานิคม ทำให้เกิดการผลัดความทรงจำทางประวัติศาสตร์ว่าไทยไม่เคยเป็นอาณานิคมและไทยยอมเสียดินแดนส่วนน้อยเพื่อรักษาแผ่นดินส่วนมาก ชงชัย วินิจจะกูล, "ประวัติศาสตร์ชาติไทยแบบราชาชาตินิยม: จากยุคอาณานิคมอำพรางสู่ยุคราชาชาตินิยมใหม่หรือลัทธิเสด็จพ่อของกระฎุมพีในยุคปัจจุบัน," ศิลปวัฒนธรรม 12 (ตุลาคม 2545): 70-83.

⁷² Patrick Tuck, The French Wolf and Siamese Lamb: The French Threat to Siamese Independence, 1858-1907 (Bangkok : White Lotus, 1995), pp. 99-102.

⁷³ จิราภรณ์ สถาปนะวรรชนะ, "วิกฤตการณ์สยาม ร.ศ. 112" (วิทยานิพนธ์ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต วิทยาลัยวิชาการศึกษาประสานมิตร, 2516), หน้า 31-34.

ยิ่งไปกว่านั้น ทั้งรัฐบาลไทยและฝรั่งเศสได้ส่งคณะสำรวจเพื่อมาทำแผนที่ระหว่างพ.ศ. 2432-2433 อีกด้วย ทำให้เกิดความขัดแย้งกันในเรื่องการอ้างสิทธิครอบครองฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง⁷⁴ อย่างไรก็ตาม หลังจากเกิดวิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 ซึ่งไทยสูญเสียผลประโยชน์และพื้นที่ฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงเป็นอาณานิคมฝรั่งเศส แต่ไทยก็ได้รับการค้าประกันสถานะเป็นประเทศเอกราชจาก “คำแถลงการณ์ร่วม อังกฤษ-ฝรั่งเศส ค.ศ. 1896” (The Anglo-French Declaration of 1896) และยังได้รับเชิญเข้าร่วมประชุมสันติภาพนานาชาติครั้งแรกใน พ.ศ. 2442 ในฐานะเป็นรัฐอธิปไตยรัฐหนึ่ง⁷⁵ ดังนั้นอาจกล่าวโดยสรุปว่า ปัญหาความขัดแย้งกับชาติมหาอำนาจก็มีส่วนผลักดันให้ชนชั้นนำไทยจำเป็นต้องออกไปแสวงหาความรู้ที่มีอยู่ในท้องถิ่น ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของเขตภายใต้รัฐสมัยใหม่

บทความที่ได้มาจากประสบการณ์การท่องเที่ยว การทำงานราชการในท้องถิ่น และการตรวจราชการของชนชั้นนำได้ปรากฏในหนังสือวิจิตรนิพนธ์และวิจิตรนิพนธ์วิเศษซึ่งมีดังต่อไปนี้

ตารางที่ 3.1 บทความที่แสดงถึงการท่องเที่ยวภายในท้องถิ่นของชนชั้นนำ

ชื่อบทความ	ผู้แต่ง	ปี พ.ศ. ที่ตีพิมพ์
ว่าด้วยประเภทคนตาข่าฝ้ายเหนือ	พระยาประจักษ์จักรจักร	2428
เรื่องไชโยคเป็นอย่างไร	เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช	2431
ว่าด้วยคนป่าชาติต่าง ๆ	จมีนไวยวรรณ	2432
ว่าด้วยชาติกระเหรี่ยงแขวงเมืองไชโยค	กรมพระสมมตอมรพันธุ์	2432
เมืองลาวแถบฝั่งโขง	หม่อมเจ้าประภากร	2435
เรื่องไปหาจะไปคูงพระยาไฟ	กรมพระยาดำรงราชานุภาพ	2437
เที่ยวทะเลตะวันออก	กรมพระสมมตอมรพันธุ์	2438
แขกมลายูประเทศราช	พระศฤงคารนิพนธ์	2438
เรื่องน้ำตกเจ้าอนันท์	เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช	2438

⁷⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 49-51.

⁷⁵ ฉลอง สุนทรวานิชย์, “การเมืองเบื้องหลังการเสด็จประพาสยุโรป,” ใน *ลิมโศครแห่งกำแพงแผ่นดิน*, กาญจนนา ละอองศรี และ ธเนศ อารักษ์สุวรรณ, บรรณาธิการ (กรุงเทพฯ: มติชน, 2544), หน้า 229-230.

ชื่อบทความ	ผู้แต่ง	ปี พ.ศ. ที่ตีพิมพ์
เรื่องไปเที่ยวหัวเมืองลาว ตะวันออก	ขุนมหาวิไชย	2439
ลัทธิธรรมเนียมคนชาติลาว	ขุนมหาวิไชย	2439
ลัทธิผู้ร้ายในมณฑลราชบุรี	พระสฤษดิ์พจนกรณ	2439
เรื่องเที่ยวทุ่งเมืองสุพรรณ	ขุนมหาวิไชย	2439
ว่าด้วยภาษามนุษย์ต่างๆ ใน ประเทศสยาม	พระยาประชาภิจักรจักร	2442

บทความจากตารางเป็นบทความซึ่งผู้เขียนบรรยายสถานที่สำคัญที่ผู้เขียนไปพบเห็นมา
วิธีการเดินทาง และกิจกรรมต่าง ๆ ระหว่างท่องเที่ยวหรือตรวจราชการ ยกเว้น บทความ “เมืองลาว
แถบฝั่งโขง” ที่ผู้แต่ง “พรรณนาด้วยการไต่ถามและได้ยินได้ฟังมา...”⁷⁶ นอกจากนี้ ได้ปรากฏ
บทความเชิงสารคดีท่องเที่ยวที่ชวนชวนนำไปพบเจอในท้องถิ่น แต่ไม่ได้เขียนในรูปแบบบันทึกการ
ท่องเที่ยว ก็บรรยายอาชีพและวิถีชีวิตในท้องถิ่นอันห่างไกลจากกรุงเทพฯ เช่น วิธีการจับช้าง
วิธีการทำไร่พริกไทย การล่าสัตว์ เป็นต้น ซึ่งจะวิเคราะห์ในบทที่ 4

3.1.3.2 การแสวงหาความรู้จากการท่องเที่ยวภายนอกประเทศไทย

บทความบันทึกประสบการณ์การท่องเที่ยวจากต่างประเทศ มีปรากฏในหนังสือ วชิรญาณ
และ วชิรญาณวิเศษพอสมควร ในสมัยรัชกาลที่ 5 ชวนชวนเดินทางไปต่างประเทศทั้งอาณานิคม
และยุโรป รัชกาลที่ 5 เสด็จต่างประเทศ 9 ครั้ง ได้แก่ 1. เสด็จประพาสสิงคโปร์และชวาปี พ.ศ.
2413 2. เสด็จประพาสอินเดียปี พ.ศ. 2414 3. เสด็จรัฐมลายูทางเหนือ คือ ปัตตานี กลันตัน ตรังกานู
ในปี พ.ศ. 2331 4. เสด็จลังกาวิปีนัง และเคะหะห์ โดยผ่านเมืองภาคใต้ฝั่งตะวันตกเมื่อปี พ.ศ. 2433
5. เสด็จประพาสสิงคโปร์และชวาครั้งที่ 2 ปี พ.ศ. 2439 6. เสด็จประพาสยุโรปครั้งแรกปี พ.ศ. 2440
7. เสด็จประพาสชวาครั้งที่ 3 พ.ศ. 2444 8. เสด็จสิงคโปร์ระยะสั้นเพื่อเจรจาเรื่องปัญหาารัฐมลายู
ตอนเหนือ พ.ศ. 2444 และ 9. เสด็จประพาสยุโรปครั้งที่สองปี พ.ศ. 2450⁷⁷ การเสด็จประพาส
ต่างประเทศของรัชกาลที่ 5 นอกจากเป็นเรื่องการเมืองระหว่างประเทศ เช่น การเสด็จประพาสเมื่อ

⁷⁶ หม่อมเจ้าประภากร, “เมืองลาวแถบฝั่งโขง,” วชิรญาณวิเศษ 46 (วันพฤหัสบดีที่ 24 สิงหาคม ร.ศ. 112): 441.

⁷⁷ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, “รัชกาลที่ 5 กับการเสด็จ อินเดีย พ.ศ. 2414 และความเข้าใจต่อการปฏิรูปแห่งรัชสมัย,” ใน
รัชกาลที่ 5: สยามกับอนุชาเนย์และชมพูทวีป, ชาญวิทย์ เกษตรศิริ และอรอนงค์ ทิพย์พิมล, บรรณาธิการ (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการ
ตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2547), หน้า 30-31.

พ.ศ. 2440⁷⁸ ยังเป็นเรื่องการแสวงหาความ “ศิวิไลซ์” แบบตะวันตก ซึ่งเป็นมาตรฐานศูนย์กลางของโลกยุคอาณานิคม กับเพื่อสืบทอดเจตนารมณ์ของรัชกาลที่ 4 ที่ “ทรงพระราชดำริทะนุบำรุงพระนครมิให้ฝรั่งคูหมิ่น” ซึ่งเป็นพันธกิจและข้ออ้างของรัชกาลที่ 5 ที่ต้องเสด็จพระราชดำเนินต่างประเทศเพื่อศึกษาวิธีการปกครองบ้านเมือง โดยเริ่มที่สิงคโปร์และเมืองปัตตาเวียก่อน⁷⁹ การเสด็จประพาสทั้งในอาณานิคมและประเทศในยุโรป ยังเป็นไปเพื่อที่จะสร้างภาพลักษณ์ของตนเองให้เหมือนกับหรือเทียบเท่ากับมาตรฐานของวัฒนธรรมตะวันตก เช่น การบริโภคสินค้าในระหว่างการเดินทาง การแต่งพระองค์ในชุดตะวันตก การออกแบบก่อสร้างพระราชวังด้วยสถาปัตยกรรมตะวันตก เป็นต้น⁸⁰

บทความที่บรรยายประสบการณ์ที่ได้พบเห็นจากการท่องเที่ยวในต่างประเทศ หรือจากการค้นคว้าหาความรู้ของชนชั้นนำ ที่มาลงตีพิมพ์ในหนังสือ วชิรญาณ และหนังสือ วชิรญาณพิเศษ มีดังต่อไปนี้

ตารางที่ 3.2 บทความที่แสดงถึงการท่องเที่ยวต่างประเทศของชนชั้นนำ

ชื่อบทความ	ผู้แต่ง	ปี พ.ศ. ที่ตีพิมพ์
เรื่องเมืองพม่า	สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์	2432
เล่าเรื่องเมืองฝรั่ง	กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์	2434
เกาะที่โอมัน	หม่อมเจ้าประภากร	2435
เรื่องโดยสารเรือเมล์ไปยุโรป	สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ	2437
เรื่องไปเมืองเตอร์กี	สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ	2437
เรื่องไปลังกาทวีป	สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ	2437

⁷⁸ การเสด็จประพาสยุโรป พ.ศ. 2440 เป็นผลมาจากความขัดแย้งกับมหาอำนาจตะวันตก ความอ่อนแอของกลไกและยุทธศาสตร์ทางการทูต ทำให้รัชกาลที่ 5 เสด็จประพาสยุโรป แต่การเจรจาทางการทูตเพื่อแก้ปัญหาความขัดแย้งประสบความสำเร็จล้มเหลว อย่างไรก็ตาม ในการเสด็จประพาสครั้งนี้ได้สร้างภาพของความ “ศิวิไลซ์” ของสยามต่อสายตาชาวยุโรปในฐานะเป็นรัฐอธิปไตย และได้เรียนรู้ความเจริญก้าวหน้าของตะวันตกอีกด้วย ฉลอง สุนทรวานิชย์, “การเมืองเบื้องหลังการเสด็จประพาสยุโรป,” ใน ลี้มโคตรเหง้าก็เผาแผ่นดิน, หน้า 227-264.

⁷⁹ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ, หน้า 159-160.

⁸⁰ Maurizio Peleggi, Lord of Things: the Fashioning of the Siamese Monarchy's Modern Image, pp. 28-39.

นอกจากนี้ ในหนังสือชิริญาณมีบทความที่เกี่ยวกับความรู้ต่างประเทศ ซึ่งอาจเกิดจากการค้นคว้าหรือประสบการณ์พบเห็นสถานที่จริง แต่ไม่ได้เขียนเชิงบรรยายแบบบันทึกการเดินทางท่องเที่ยว เช่น วิธีการปกครองของประเทศอาณานิคมต่าง ๆ ประวัติศาสตร์ยุโรป กฎหมายวัฒนธรรมตะวันตก เป็นต้น การแสวงหาความรู้ที่ปรากฏในหนังสือชิริญาณเป็นส่วนหนึ่งของความรู้ที่ชนชั้นนำอาจได้นำมาใช้ในการปกครอง ส่วนความรู้ประเภทอื่น ๆ ได้แก่ความรู้เชิงวิทยาการ เทคโนโลยี และวัฒนธรรมตะวันตก ถือเป็นการให้ความรู้แก่ชนชั้นนำ รวมทั้งเป็นการสร้างภาพลักษณ์ของตนเองให้เป็นที่ยอมรับระหว่างชนชั้นนำด้วยกันเองและชาวตะวันตก

กระบวนการของการแสวงหาความรู้ที่มาจากท้องถิ่นหรือพื้นที่จริงของชนชั้นนำ มีวิธีการหลายประการ ได้แก่ บรรยายสิ่งที่ตนเองเห็น และสังเกตจากพื้นที่จริงแล้ว ในบางโอกาส ชนชั้นนำอาจใช้วิธีการสัมภาษณ์อีกด้วย เนื่องจากว่าชนชั้นนำสามารถใช้อำนาจรัฐหรือความเป็นชนชั้นนำให้ชาวบ้านอาชีพต่างๆ มาสัมภาษณ์ให้ข้อมูลที่ตนเองต้องการทราบ ดังเช่น สนทนาผู้ร้ายปล้นของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ซึ่งเป็นการสัมภาษณ์ผู้ร้ายปล้นกระบือที่เขตของจังหวัดปทุมธานีและสุพรรณบุรี หลังจากถูกจับได้ เจ้าพนักงานจึง “ลองไต่ถามถึงวิธีของโจรผู้ร้ายได้ความตามคำ ซึ่งพวกผู้ร้ายเหล่านั้นเล่าให้ฟัง”⁸¹

“๑ ถามว่า ที่ผู้ร้ายจะเริ่มคิดการปล้นสะดมที่แห่งใดนั้น อาศัยอย่างไร เป็นเหตุก่อน จึงไปทำการปล้นสะดม

ตอบว่า ในการที่จะปล้นแห่งใด จะปล้นเรือนก็ดี หรือจะปล้นโค กระบือก็ดี ผู้อยู่บ้านใกล้เจ้าทรัพย์เป็นผู้คิดอ่านก่อน แล้วจึงเป็นสายมาชักชวนผู้ร้ายอื่นเข้าพวกกันไปปล้น

๒ ถามว่า คนชนิดใด ที่เป็นสายเช่นนี้

ตอบว่า คนที่เป็นนักเลงอยู่บ้านใกล้เรือนเคียงกับเจ้าทรัพย์ไม่ใช่คนอยู่ไกล และไม่ใช่คนจร”⁸²

ในหนังสือชิริญาณก็ปรากฏเรื่องการสัมภาษณ์ลักษณะดังกล่าวนี้อีกเช่น เรื่อง “สนทนากับคนแจวเรือจ้าง” เป็นบทสัมภาษณ์ที่มี นายชุนฮวด เสมียนกระทรวงมูรธาธรเป็นผู้สัมภาษณ์ความว่า

⁸¹ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, สนทนาผู้ร้ายปล้น (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระตำราจตรี พระยาอภิรัชตชาญยุทธ (เจริญ เสวตนันท์) เมื่อปี จลุ พ.ศ. 2468), หน้า 1.

⁸² เรื่องเดียวกัน, หน้า 1-2.

“...ถาม แกแจวเรือได้วันละเท่าไร
 ตอบ ได้วันละบาท 4 สลึง เท่านั้นละขอรับ
 ถ. นี่แกเข้าเรือมาวันละเท่าไร
 ต. วันละเฟื้องขอรับ
 ถ. แกเรียกค่าโดยสารเรืออย่างไร
 ต. รับประทาน ทำถนนราชวงศ์ ตรงข้าม กลางวันเรียกคนละอัฐทำ
 อื่นๆ เรียกคน
 ละพย ถ้ากลางคืนดึก ก็เรียกทวิจิ้นข้าง”⁸³

นอกจากนี้ ยังปรากฏบทความเกี่ยวกับการสัมภาษณ์ ได้แก่ เรื่องสนทนากับขอทาน⁸⁴ เรื่องสนทนากับแจ็กลากรด⁸⁵ เรื่องสนทนากับเสมียนคิดเครื่องพิมพ์ไต้ไรเตอ⁸⁶ เรื่องสนทนากับคนสูบฝิ่น⁸⁷ เรื่องสนทนากับคนซื้อของโรงจำนำ⁸⁸ เรื่องสนทนากับคนกินเหล้า⁸⁹ เป็นต้น ข้อสังเกตประการหนึ่งคือ บุคคลที่ถูกสัมภาษณ์นั้นมักเป็นผู้ที่มีอาชีพระดับล่างของสังคมหรือบุคคลที่เกี่ยวข้องกับอาชญากรรม เช่น ขอทาน คนสูบฝิ่น คนกินสุรา เป็นต้น ดังนั้นการแสวงหาความรู้และข้อมูลต่างๆ อาจมาจากการใช้อำนาจ และความเป็นชนชั้นนำเรียกมาสัมภาษณ์ให้ข้อมูล นับเป็นส่วนหนึ่งที่ทำให้ชนชั้นนำได้เห็นและรู้จักชีวิตของคนกลุ่มอื่นๆ มากขึ้น

3.2 ประวัติและจุดประสงค์ของหนังสือวชิรญาณ พ.ศ. 2427-2448

การแสวงหาความรู้ของชนชั้นนำสยามมีหลากหลายวิถีทางดังที่กล่าวเป็นตัวอย่างไปข้างต้น การแสดงความรู้ของชนชั้นนำแสดงออกอย่างเห็นได้ชัดก็คือ การเขียนบทความผ่านหนังสือพิมพ์และสื่อสิ่งพิมพ์ต่างๆ หนึ่งในพื้นที่ของการแสดงความรู้ก็คือ หนังสือวชิรญาณ ซึ่งเป็นหนังสือนิตยสารของสมาชิกของหอพระสมุดวชิรญาณ โดยกรมหลวงพิชิตปรีชากรกล่าวถึงความสำคัญของการแสดงความรู้ในหนังสือวชิรญาณไว้ว่า “เป็นช่องโอกาสอันใหญ่ ที่สมาชิกทั้งหลายจะได้แสดงความรู้และความเห็นชอบ ซึ่งจะได้อำนาจให้รู้จักและเห็นน้ำใจกันสนิทขึ้น”⁹⁰

⁸³ นายชุ่มฮวด เสมียนกระทรวงมรุทธาร, “สนทนากับคนแจวเรือจ้าง,” วชิรญาณ 9 (มิถุนายน ร.ศ. 114): 973.

⁸⁴ คู สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, “เรื่องสนทนากับขอทาน,” วชิรญาณ 3 (ธันวาคม ร.ศ. 113)

⁸⁵ นายปาล หอพระสมุด, “เรื่องสนทนากับแจ็กลากรด,” วชิรญาณ 4 (มกราคม ร.ศ. 113)

⁸⁶ คู พระสฤทธิพิจนกรณ, “เรื่องสนทนากับเสมียนคิดเครื่องพิมพ์ไต้ไรเตอ,” วชิรญาณ 8 (พฤษภาคม ร.ศ. 114)

⁸⁷ คู ขุนบัญญัติวรวัต, “เรื่องสนทนากับคนสูบฝิ่น,” วชิรญาณ 10 (กรกฎาคม ร.ศ.114)

⁸⁸ คู ขุนบัญญัติวรวัต, “เรื่องสนทนากับคนซื้อของโรงจำนำ,” วชิรญาณ 11 (สิงหาคม ร.ศ.114)

⁸⁹ คู ขุนบัญญัติวรวัต, “เรื่องสนทนากับคนกินเหล้า,” วชิรญาณ 14 (พฤศจิกายน ร.ศ. 114)

⁹⁰ “คำนำ พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากร,” วชิรญาณวิเศษ 1 (จ.ศ. 1247): 3.

ก่อนหน้าการผลิตหนังสือวชิรญาณ ชนชั้นนำสยามได้รู้จักสิ่งพิมพ์ของบรรดามิชชันนารี ซึ่งมีกำหนดเวลาออกจำหน่าย ได้แก่ หนังสือพิมพ์บางกอกกรีคอร์ดเดอร์ (พ.ศ. 2387 และ พ.ศ. 2407) ของหมอบรัดเลย์ (Rev. Dan Beach Bradley) ซึ่งมีโรงพิมพ์อยู่ที่ปากคลองบางหลวง หลังป้อมวิชัยประสิทธิ์ และยังมีหนังสือพิมพ์รายปีชื่อ บางกอกคาเลนดาร์ (พ.ศ. 2402) สยามมอร์นิเตอร์ (พ.ศ. 2410) และ เดลีเอดเวอร์ไทเซอร์ (พ.ศ. 2410) ส่วนสยามไทม์วิกิลีย์ (พ.ศ. 2407) ซึ่งมีเจ้าของคือ หมอชานด์เลอร์ พอถึงช่วงต้นสมัยรัชกาลที่ 5 ปรากฏหนังสือพิมพ์ของชนชั้นนำสยามและหนังสือพิมพ์ของชาวต่างประเทศ ได้แก่ หมอสมิท (Samuel Jones Smith) ผลิตหนังสือคือ จดหมายเทศุสยามไสมย (พ.ศ. 2425) Siam Weekly Advertiser และ Siam Repository (พ.ศ. 2412)⁹¹ ส่วนชนชั้นนำสยามในสมัยรัชกาลที่ 5 ก็ได้ผลิตสิ่งพิมพ์ลักษณะดังกล่าวนี้ เช่น หนังสือราชกิจจานุเบกษา (พ.ศ. 2417) ค็อด บ่าวราชการ (พ.ศ. 2418) ครูโณวาท (พ.ศ. 2417) และ มิวเซียมหรือรัตนโกษ (พ.ศ. 2420)⁹²

หนังสือมิวเซียมหรือรัตนโกษ ซึ่งเป็นนิตยสารที่พิมพ์ออกในเวลาห่างกันกับหนังสือวชิรญาณประมาณ 7 ปี ได้เรียกสิ่งพิมพ์ของตนเองว่า “มักกะซิน”⁹³ ดังนั้น หนังสือวชิรญาณน่าจะเป็นรูปลักษณะเป็นนิตยสารเช่นกัน หลังจากการเปิดบริการหอพระสมุดวชิรญาณครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. 2427 เพื่อ “แจกแต่ภาคีสมาชิก แลวิสามัญสมาชิก สมาชิกพวกอื่นต้องซื้อปีละ 12 บาท คนนอกปีละ 20 บาท ถ้าผู้ใดแต่งเรื่องมาลงตั้งแต่ 2 หน้าขึ้นไปแจก 4 ฉบับ ถ้าน้อยก็แจกให้ตามส่วน”⁹⁴ หนังสือวชิรญาณฉบับแรกออกเมื่อวันศุกร์ เดือน 5 แรม 14 ค่ำ ปีวอก จ.ศ. 1246 (เดือน เมษายน พ.ศ. 2427) สำหรับแจกสมาชิกที่เข้าร่วมพิธีเปิดหอพระสมุด ส่วนฉบับต่อมาคือหนังสือวชิรญาณเล่มที่ 1 ฉบับที่ 2 จ.ศ. 1246 (พ.ศ. 2427) มีราคาปรากฏที่หน้าปกห้าสลึง (ฉบับแรกไม่มีราคาบนหน้าปก)

⁹¹ ดูเรื่องการผลิตหนังสือของหมอบรัดเลย์ ใน ขจร สุขพานิช, ก้าวแรกของหนังสือพิมพ์ในประเทศไทย (กรุงเทพฯ: อรุณสภา, 2526), หน้า 40-66. และบทบาทการผลิตหนังสือของหมอสมิท หน้า 138-186.

⁹² สุกัญญา ติระวนิช, ประวัติการหนังสือพิมพ์ในประเทศไทยภายใต้ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ [พ.ศ. 2325-2475] (กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช, 2528), หน้า 33-41. ส่วนผู้ผลิตนิตยสารมิวเซียมหรือรัตนโกษ มีความน่าสงสัยอยู่ว่านิตยสารเล่มนี้ หมอบรัดเลย์มีส่วนเกี่ยวข้องหรือไม่ โดยที่ข้อมูลจากหนังสือสยามพิมพ์การ ได้ให้ข้อมูลว่า “มิวเซียมหรือรัตนโกษออกเผยแพร่เป็นรายเดือนระหว่างปี พ.ศ. 2420-21 หนังสือฉบับนี้เป็นของ ดี.บี. บรัดเลย์หรือหมอบรัดเลย์” ดูคณะทำงานประวัติการพิมพ์ในประเทศไทย, สยามพิมพ์การ: ประวัติศาสตร์การพิมพ์ในประเทศไทย (กรุงเทพฯ: มติชน, 2549), หน้า 208. ซึ่งอ้างอิงงานของระวีวรรณ ประกอบผล, นิตยสารไทย (กรุงเทพฯ: โครงการเผยแพร่ผลงานวิจัย ฝ่ายวิจัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2530), หน้า 128. อันที่จริง หมอบรัดเลย์ไม่น่าจะเกี่ยวข้องกับการผลิตนิตยสารฉบับนี้เพราะว่าได้เสียชีวิตเมื่อ 23 มิถุนายน พ.ศ. 2416 เพียงแต่นิตยสารมิวเซียมหรือรัตนโกษ จัดพิมพ์ที่โรงพิมพ์ที่คลองบางหลวงของหมอบรัดเลย์ ที่สืบทอดกิจการ โดยภรรยาและลูกสาวของหมอบรัดเลย์ ดู ส.พลายน้อย, หมอบรัดเลย์ (กรุงเทพฯ: พิมพ์คำ, 2548), หน้า 133-137.

⁹³ มิวเซียมหรือรัตนโกษเล่มที่ 1 ปี พ.ศ.2420 ได้ใช้คำว่า “มักกะซิน” ซึ่งทับศัพท์มาจากภาษาอังกฤษ ดู มิวเซียมหรือรัตนโกษ 1 (จ.ศ.1240): 1.

⁹⁴ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นนราธิปประพันธ์พงศ์, “ประวัติหอพระสมุดวชิรญาณ,” วชิรญาณ 2 (พฤศจิกายน ร.ศ. 113): 137.

หนังสือวชิรญาณช่วงแรกนั้น จัดพิมพ์ออกจ่ายแจกแก่สมาชิกและจำหน่ายในกำหนดระยะเวลาเดือนละสองครั้ง คือ ขึ้น 15 ค่ำ กับ แรม 14 ค่ำ ต่อมาในเดือนตุลาคม พ.ศ. 2427 สมเด็จพระยาเทวะวงศ์วโรปการ ซึ่งทรงดำรงตำแหน่งสถานายกหอพระสมุดวชิรญาณทรงเปลี่ยนแปลงการออกหนังสือวชิรญาณ เพราะมองว่าหนังสือวชิรญาณคล้ายกับหนังสือมิวเซียมหรือรัตนโกสินทร์⁹⁵ เกินไป จึงเริ่มให้มีการจัดแบ่งหนังสือออกเป็นสามประเภทคือ

๑. หนังสือวชิรญาณพิเศษ เป็น หนังสือบอกข่าวออกวันอาทิตย์ครั้ง ๑ วันพฤหัสบดีครั้ง ๑ หนังสือนี้กรรมการช่วยกันเรียบเรียงบอกข่าวราชการในราชสำนัก
๒. หนังสือวชิรญาณปัญหา คือ ปัญหาเรื่องใดๆ ที่มีสมาชิกถามความรู้ แลคำอธิบายของสมาชิกซึ่ง แก้ปัญหานั้นๆ พิมพ์แจกเป็นคราวๆ ไม่มีกำหนด
๓. หนังสือวชิรญาณรายเดือน คือ แก่หนังสือวชิรญาณที่ออกเดือนละ ๒ ครั้งอยู่แต่ก่อน มาพิมพ์เป็นเล่มสมุดออกเดือนละเล่ม⁹⁶

อย่างไรก็ตาม การออกหนังสือวชิรญาณทั้งสามประเภทได้สร้างปัญหาแก่กรมสัมปาติกสภา กล่าวคือ หนังสือวชิรญาณพิเศษออกเพียงสี่เดือนก็ต้องยุติลงเพราะกระดาษโรงพิมพ์หลวงไม่เพียงพอ และกรมสัมปาติกสภาเองก็คิดงานราชการต่าง ๆ ส่วนหนังสือวชิรญาณปัญหาสมาชิกส่งปัญหาต่าง ๆ เข้ามาไม่มากพอที่จะตีพิมพ์ จึงเหลือแต่หนังสือวชิรญาณซึ่งตีพิมพ์ออกเป็นรายเดือน⁹⁷

ในเดือนตุลาคม พ.ศ. 2428 เมื่อกรมหลวงพิชิตปรีชากรเป็นสถานายกหอพระสมุดวชิรญาณ สมัยที่ 2 ทรงปรับเปลี่ยนการออกนิตยสารของหอพระสมุดด้วยการยุบรวมหนังสือวชิรญาณปัญหากับวชิรญาณพิเศษเข้าด้วยกัน และยังให้เรียกรายเงินจากสมาชิกเพื่อออกหนังสือวชิรญาณรายเดือนอยู่ หลังจากมีปัญหาขาดช่วงการพิมพ์อยู่พักหนึ่ง และนำเงินทุนที่เหลือจากการผลิตหนังสือวชิรญาณรายเดือนนำมาอุดหนุนหนังสือวชิรญาณพิเศษ⁹⁸ แต่ต่อมาถึงคอกหนังสือวชิรญาณรายเดือนอย่างเป็นทางการ พ.ศ. 2429 เมื่อสมัชชพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นพงศาภิธรรมหิปทรงเป็นสถานายกฯ เนื่องจากสมาชิกหอพระสมุดต้องการช่วยกันทำหนังสือวชิรญาณพิเศษ อีกทั้งหนังสือ

⁹⁵ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นนราธิปประพันธ์พงศ์, “ประวัติหอพระสมุดวชิรญาณ,” วชิรญาณ 3 (ธันวาคม ร.ศ.113): 229.

⁹⁶ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ตำนานหอพระสมุด, หน้า 22.

⁹⁷ หนังสือวชิรญาณรายเดือนออกช่วงระหว่างปี พ.ศ. 2427-2429 มีทั้งหมด 13 ฉบับ และก็ยุติการพิมพ์ลงไปเมื่อกลางเดือนตุลาคมปี พ.ศ. 2429.

⁹⁸ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นนราธิปประพันธ์พงศ์, “ประวัติหอพระสมุดวชิรญาณ,” วชิรญาณ 4 (มกราคม ร.ศ. 113): 330-334.

วชิรญาณรายเดือนนี้ใช้งบประมาณในการจัดพิมพ์สูง⁹⁹ หนึ่งหนังสือวชิรญาณพิเศษในช่วงปีแรก ๆ ไม่ได้พิมพ์จัดจำหน่าย เพราะว่ามีนโยบายไว้แจกสำหรับสมาชิก แต่หลังจากหนังสือวชิรญาณรายเดือนยกเลิกการพิมพ์ จึงได้จัดจำหน่ายแก่บุคคลที่สนใจ “ถ้าเหลือจากแจกสมาชิก กรรมสัมปาติกสภาจะจำหน่ายขายแก่ผู้ที่จะปรารถนาทั่วไป เป็นราคาแผ่น (ฉบับ) ละ 10 อัฐ ฤาปีละ 6 บาท ถ้าส่งไปรษณีย์จะคิดเงินเพิ่มขึ้นอีกบาท 1”¹⁰⁰

วิธีการสรรหาบทความลงในหนังสือวชิรญาณ ได้เปิดโอกาสให้สมาชิกหอพระสมุดวชิรญาณนำบทความมาลงตีพิมพ์ได้ แต่บทบาทการแสวงหาบทความก็ยังอยู่ที่กรรมสัมปาติกสภา ต่อมาเมื่อกรมหลวงพิชิตปรีชากรเป็นสภานายกหอพระสมุดวชิรญาณ จึงได้เปลี่ยนวิธีการนำบทความมาพิมพ์โดยการ

“จับสลากปันชื่อ สมาชิกทั้งปวงเป็นเวรกัน สุดแต่ปีหนึ่งให้ต้องเกณฑ์ให้แต่งหนังสือครั้งหนึ่ง แล้วแต่จะปันเป็นปีกละก็คน เมื่อจับสลากแล้วบอกให้ท่านสมาชิกผู้เป็นเวรให้รู้ตัวเมื่อถึงกำหนดใครไม่ส่ง ก็ลงชื่อผู้นั้นว่าเวรนั้นผู้นั้นไม่ได้ส่งหนังสือมา แต่การที่หนังสือนั้น ไม่พอที่จะออกในปีก็ได้ส่งมากรรมสัมปาติกสภาซึ่งต้องปันเวร เป็นผู้เรียบเรียงในปีกละนั้น ก็ต้องสรรหาหนังสือมาให้พอคราว”¹⁰¹

วิธีการนี้ดูเหมือนว่าจะมีปัญหาในการแสวงหาบทความ เพราะว่าวิธีการเกณฑ์นี้ได้ยกเลิกไปภายในเวลาเพียง 1 ปี ทางกรรมสัมปาติกสภาได้เปลี่ยนวิธีโดย “ถ้าสมาชิกจะมีแก้ไขตกแต่งเรื่องใหม่ ถาหาหนังสือเก่าส่งมาให้แก่หอพระสมุด กรรมสัมปาติกก็จะมีคามยินดีขบใจท่านสมาชิกนั้น และจัดเรื่องราวซึ่งควรลงพิมพ์ ๆ ตามเวลาอันควร” แต่หน้าที่หลักของการหาบทความก็คือ “กรรมสัมปาติกจะผลัดเปลี่ยนเวรปันหน้าที่กันเอง และจัดให้เสมียนใหญ่ในหอพระสมุดช่วยเป็นธุระบ้าง”¹⁰² อย่างไรก็ตาม การจัดเวรเพื่อให้สมาชิกเขียนบทความส่งหนังสือวชิรญาณพิเศษถูกนำกลับมาใช้อีกครั้งเมื่อสมัยสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศทรงเป็นสภานายกหอพระสมุดเมื่อ พ.ศ. 2431 กรรมสัมปาติกชุดนี้มีนโยบายว่า “จะเกณฑ์กรรมสัมปาติกแต่งคราวละเรื่องทุกคราว ...และขอแรงสมาชิกที่มีความสามารถจะเรียบเรียงได้ให้แต่งมาลงด้วยตามสมควร กับจะขอแรงผู้ที่เป็นจิตรกระวีซึ่งมีชื่อเสียงปรากฏในการทำโคลง ให้แต่งโคลงเป็นความต่าง ๆ มาลงด้วยทุก

⁹⁹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, *ตำนานหอพระสมุด*, หน้า 23-24.

¹⁰⁰ “แจ้งความ หอพระสมุดวชิรญาณ,” *วชิรญาณพิเศษ* 2 (วันอังคาร เดือน 11 แรม 14 ค่ำ ปี จอ จ.ศ. 1248): 13.

¹⁰¹ “ค่านำ พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากร,” *วชิรญาณพิเศษ* (สะกดตามต้นฉบับเดิม) 1 (จ.ศ. 1247): 6-7.

¹⁰² “แจ้งความหอพระสมุดวชิรญาณ,” *วชิรญาณพิเศษ* 2 (วันอังคาร เดือน 11 แรม 14 ค่ำ จ.ศ. 1248): 13.

คราวที่ออกหนังสือพิมพ์...”¹⁰³ ธรรมเนียมปฏิบัติมีหน้าที่ขอความร่วมมือจากสมาชิกและคอยชักชวนสมาชิกให้ส่งบทความ

นอกจากนี้ เพื่อสร้างแรงจูงใจในการเขียนบทความ รัชกาลที่ 5 ทรงมีนโยบายจัดสร้างเหรียญพร้อมประกาศนียบัตรขึ้นสำหรับพระราชทานเป็นรางวัลแก่ผู้ที่สามารถแต่งหรือแปลหนังสือได้ดี โดยมีการประชุมเพื่อตัดสินรางวัลในเดือนเมษายนของทุกปี รางวัลที่ตัดสินให้ในแต่ละปีจะมีได้ไม่เกิน 3 คน ผู้ที่ได้รับรางวัลให้มารับที่ประชุมกรรมการสมาคมนักประพันธ์ หอพระสมุดวชิรญาณ ในวันที่ตรงกับวันบรมราชาภิเษกในรัชกาลที่ 4 สำหรับผู้ที่เคยได้รางวัลมาก่อนแล้ว ถ้าได้รางวัลหนังสือเล่มใดอีกก็จะได้รับเฉพาะประกาศนียบัตรเท่านั้น นอกจากนี้ ผู้ที่ได้รับรางวัลจะมีเงินรางวัลให้ด้วยอย่างน้อยครั้งละ 20 บาท ไม่เกิน 80 บาท ผู้ที่ได้รับรางวัลจะได้เป็นสมาชิกหอพระสมุดวชิรญาณโดยไม่เสียค่าสมาชิก¹⁰⁴ อย่างไรก็ตาม การ

“...ใช้เกณฑ์สมาชิกเรียงตัวให้จะเป็นต้องส่งเรื่องมาลงพิมพ์ ปีละเรื่อง ทุกคนอย่างนี้ได้เรื่องมากพอลงจริง แต่ได้เรื่องที่เป็นแก่นสารสักส่วน ๑ ที่ไม่เป็นแก่นสารเสียสัก ๒ ส่วน แต่ถึงกระนั้น มาปีหลัง ๆ นี้กรรมการสมาคมนักประพันธ์ก็ไม่คิดหาเรื่องด้วยวิธีนี้อีก ด้วยเกรงจะเป็นการเดือดร้อนแก่สมาชิกทั่วไป นั่นก็ยกไว้ ถ้าเกณฑ์ไปสมาชิกเดียวหรือหลายคนพร้อมกันไม่หาเรื่องให้ ใ้ชื่อว่ากรรมการสมาคมนักประพันธ์มีอำนาจลงอาญาอย่างใดแก่สมาชิกได้ ก็เป็นอันใช้ไม่ได้กันต่อมา”¹⁰⁵

เพราะฉะนั้น ทางกรรมการสมาคมนักประพันธ์ที่ 10 ภายใต้การนำของพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ซึ่งทรงดำรงตำแหน่งสภานายกระหว่าง พ.ศ. 2433-2434 ได้พยายามแก้ไขปัญหาคอขวดที่ไม่ได้คุณภาพตามมาตรฐานของกรรมการสมาคมนักประพันธ์ และการที่สมาชิกไม่ส่งบทความมาลงพิมพ์ในแต่ละสัปดาห์ด้วยการ

“...ประการที่ 1 กรรมการสมาคมนักประพันธ์จะช่วยกันหาเรื่องหรือแต่งเป็นหนังสืออ่านต่าง ๆ ที่เจือด้วย ความเห็นส่งลงมาพิมพ์ในปีนั้นคนละ 6 เรื่อง ทุกคน ประการที่ 2 ต้องจัดหาเอดิเตอร์เป็นพนักงานสำหรับแต่งเรื่องลง วชิรญาณวิเศษ 4 คนคือ ให้มีเอดิเตอร์ที่หนึ่ง 1 คน ต้องมีความรู้ภาษาไทย แลภาษาอังกฤษ เงินเดือน ๆ ละ 1 ชั่ง เอดิเตอร์คนที่สองคน 1 ต้องให้มีความรู้เป็นที่สองเอดิเตอร์ที่หนึ่ง เงินเดือน ๆ ละ 40บาท เอดิเตอร์ที่สาม 2 คน ต้องให้มี

¹⁰³ “การประชุม,” วชิรญาณวิเศษ 2 (วันอาทิตย์ เดือน 11 แรม 8 ค่ำ จ.ศ. 1250): 4.

¹⁰⁴ “บัญญัติเหรียญวชิรญาณ,” วชิรญาณวิเศษ 49 (ตุลาคม ร.ศ. 108): 574.

¹⁰⁵ “เรื่องความลำบากของกรรมการสมาคมนักประพันธ์,” วชิรญาณวิเศษ 1 (พฤศจิกายน, ร.ศ. 109): 6.

ความรู้ไม่ต่ำกว่าตกแต่งหนังสือเรียงความแลกาพย์กลอน โคลงฉันท์ เงินเดือน คนหนึ่งเดือนละ 20 บาท เอ็ดดิเตอร์ทั้งปวงนี้เป็นหน้าที่สำหรับที่จะตกแต่ง หนังสือลงวชิรญาณวิเศษด้วยเรื่องเบ็ดเตล็ดส่งลงพิมพ์ เช่นแปลหนังสือพิมพ์ ต่างประเทศเป็นต้นอย่างหนึ่ง แต่งเป็นกาพย์กลอน โคลงฉันท์เรื่องสุภาษิตต่าง ๆ ส่งลงพิมพ์อย่างหนึ่ง แต่งเรื่องความเป็นเรื่องทีสับสนในวิธีทำการงานต่าง ๆ ตามประเภทบ้านเมือง เช่น การทำศพทุกภาษา ตามที่สืบได้เป็นตัวอย่างหนึ่ง กำหนดหน้าที่เอ็ดดิเตอร์ในการแต่งหนังสือมีสำเนาเป็นตัวอย่างเช่นนี้ การหา เอ็ดดิเตอร์นี้ บรรณารักษ์จะเป็นผู้จัดการ...”¹⁰⁶

ทั้งนี้ วัตถุประสงค์ของการตั้ง “เอ็ดดิเตอร์” นั้นก็เพื่อให้ทำหน้าที่เขียนบทความลงพิมพ์เป็นประจำ แต่สมาชิกบางคนเห็นว่า “ยังวิตกอยู่ว่าถ้ามีเอ็ดดิเตอร์สำหรับแต่งเรื่องลงพิมพ์เป็นพนักงานอยู่ เฉพาะอย่างนี้แล้วกลัวว่าเรื่องที่ลงพิมพ์นั้นจะมีสำนวนที่แต่ง แลสำเนาเค้าข้อความของเรื่อง เหล่านั้นคล้าย ๆ กันไปหมด เรื่องในหนังสือพิมพ์นั้นจะจืดจะเซงไป หาไม่ได้เกิดความสนุกแลไม่ เพราะหูแก่ผู้ฟัง...” ทางกรรมสัมปาทิกได้เปลี่ยนวิธีการหาบทความด้วยการให้สมาชิกเขียน บทความ ซึ่งทางหอพระสมุดจะให้ค่าตอบแทนสำหรับผู้ที่ส่งบทความที่ได้ลงตีพิมพ์ในหนังสือ วชิรญาณวิเศษ โดยกำหนดค่าตอบแทนหน้าละ 4 บาท หรือซีกละ 2 บาท ถ้าเป็นนำหนังสือของเก่า มาลงหรือแปลบทความมาจากภาษาต่างประเทศ มีค่าตอบแทนให้หน้าละ 2 บาท ซีกละ 1 บาท ถ้า ต่ำกว่าหน้าหรือซีกลี้นับบรรทัดตอนลงไป¹⁰⁷

อย่างไรก็ตาม การขยายตัวของระบบราชการก็อาจมีผลให้สมาชิกนั้นมีปัญหาในการเขียน และส่งบทความให้หอพระสมุด เพราะว่าบรรดาเจ้านายและข้าราชการชั้นสูงมีภาระในการ ทำงานมากขึ้น ทั้งนี้เนื่องมาจากในช่วงระหว่างต้นทศวรรษ 2430 เป็นยุคเริ่มต้นของการปฏิรูป ระบบราชการส่วนกลาง โดยเริ่มทดลองใช้คณะเสนาบดี ซึ่งเป็นการแบ่งงานกันทำตามแต่ละ กระทรวง พร้อมกับระบบการบริหารแบบจารีตที่แบ่งงานตามจุดศมภ์ค่อยๆ ถูกยกเลิกไป คณะ เสนาบดีประกอบไปด้วยเสนาบดีประจำ 12 กระทรวง ที่บริหารแตกต่างกันไปตามหน้าที่ในแต่ละ กระทรวง นอกจากนี้ ชนชั้นนำจัดให้มีการทดลองประชุมคณะรัฐมนตรี ซึ่งประกอบไปด้วย ขุน นางเพียง 1 คนเท่านั้น ส่วนที่เหลือที่ดำรงตำแหน่งล้วนเป็นพระอนุชาของรัชกาลที่ 5 ทั้งสิ้น เมื่อ ระบบการบริหารเป็นไปโดยสมบูรณ์จึงประกาศพระราชบัญญัติในการปฏิรูปการปกครอง พ.ศ. 2435¹⁰⁸ และการสถาปนา¹⁰⁸ รัฐสมบูรณาญาสิทธิ

¹⁰⁶ “จดหมายเหตุการประชุมครั้งที่ ๑,” วชิรญาณวิเศษ 1 (พฤศจิกายน, ร.ศ. 109): 8.

¹⁰⁷ “จดหมายเหตุการประชุมครั้งที่ ๒,” วชิรญาณวิเศษ 6, 3 (พฤศจิกายน, ร.ศ. 109): 29-30.

¹⁰⁸ เศษ นุนาค, การปกครองระบบเทศบาลของประเทศไทย พ.ศ. 2435-2458 แปลโดย ภรณ์ กาญจนยัญญัติ, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2548), หน้า 73-75.

ด้วยเหตุนี้ บรรดาเจ้านายและข้าราชการชั้นสูงจึงมีภารกิจที่ต้องไปทำงานตามกระทรวงต่าง ๆ มีผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงรูปแบบหนังสือวชิรญาณพิเศษจากรายสัปดาห์ออกเผยแพร่เป็นรายเดือน เมื่อเดือนตุลาคม พ.ศ. 2437 เนื่องจากว่า

*วชิรญาณ*พิเศษซึ่งออกทุก 7 วันสืบเนื่องเข้าปีที่ 9 จะใคร่แก้ไข
 เปนหนังสือที่ดีสำหรับกรุงเทพฯ ตามกำลังที่จะทำให้ดีสมกาลสมัยให้เป็นแบบ
 ไว้สำหรับแต่ในคราวนี้ด้วยจึงได้ปรึกษาพร้อมกันเห็นว่าหนังสือวชิรญาณ
พิเศษซึ่งออกแผ่นปลีกอยู่ทุก 7 วัน ทุกวันนี้เป็นหนังสือพิมพ์อย่างเลว สมควร
 แก้ไขรวบรวมออกเป็นรายประจำเดือน เดือนละเล่ม เสมอไป”¹⁰⁹

ดังนั้นการที่หอพระสมุดวชิรญาณปรับเปลี่ยนรูปลักษณะของหนังสือวชิรญาณพิเศษเป็นหนังสือวชิรญาณ และให้ออกเป็นหนังสือรายเดือนแทนรายสัปดาห์แต่เดิมนั้นเป็นไปเพื่อมุ่งให้สมาชิกได้เก็บสะสมนั่นเอง หนังสือวชิรญาณได้จัดรูปเล่มและคอลัมน์อย่างเป็นระบบ ซึ่งแบ่งเป็น 8 ส่วน คือ คำนำ การต่างประเทศ กิจการ อ่านเล่น เบ็ดเตล็ด เรื่องโบราณ โคลงฉันท์กาพย์กลอน และรายงานการประชุมของคณะกรรมการสัมปาทิกสภาของหอพระสมุดวชิรญาณ¹¹⁰ อย่างไรก็ตาม ในบางโอกาสอาจจะมีบทความลงไม่ครบตามคอลัมน์ในแต่ละประเภท เนื่องจากบทความที่สมาชิกส่งมาลงพิมพ์นั้นอาจไม่ผ่านมาตรฐานของคณะกรรมการสัมปาทิกสภา หรืออาจมีแต่เรื่องประเภท “ตำนานสำหรับอ่านเล่น”¹¹¹ ซึ่งอ่านเล่นเป็นคอลัมน์นิยายร้อยแก้วในหนังสือวชิรญาณ

3.2.1 จุดประสงค์ของหนังสือวชิรญาณ: นิตยสารเพื่อความรู้ของสมาชิกหอพระสมุดวชิรญาณ

หนังสือวชิรญาณและหนังสือวชิรญาณพิเศษในมุมมองของชนชั้นนำเห็นว่าเป็นหนังสือพิมพ์ ซึ่งตามความหมายของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงอธิบายว่า

*“หนังสือพิมพ์ซึ่งออกเป็นคราว ๆ เช่นหนังสือราชกิจจานุเบกษาแล
 หนังสือพิมพ์วชิรญาณเหล่านี้มิใช่หนังสือที่ขายเป็นเรื่อง ๆ เช่นหนังสือสามก๊ก
 แลเรื่องอาหรับราตรีเป็นต้น ก็แลหนังสือออกเป็นคราว ๆ ทั้งปวงนั้น ถ้าจะ
 กำหนดประโยชน์ต่าง ๆ กัน ก็มีหลายร้อยหลายพันอย่างยากที่จะพรรณนาให้*

¹⁰⁹ “มูลเหตุที่เปลี่ยนหนังสือวชิรญาณพิเศษเป็นวชิรญาณ,” วชิรญาณ (ตุลาคม ร.ศ. 113): 2-3.

¹¹⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 4.

¹¹¹ “การประชุมกรรมการสัมปาทิกสภา ครั้งที่ ๑ ปีที่ ๒๐ แลครั้งที่ ๑ ปีที่ ๒๑,” วชิรญาณ 61 (ตุลาคม ร.ศ. 118): 1024.

สิ้นสุดได้ แต่กระนั้นก็จะเรียบเรียงเป็นเรื่องราวเก็บความอธิบายตามสมควร พอให้ประดับสติปัญญาท่านสมาชิกทั้งปวง...”¹¹²

พระองค์ทรงตอบย้ำความหมายของวิชาหนังสือว่า “วิธีการจะขีดเขียนคำพูดลงเป็นรูปสำหรับออกไปได้ไกลกว่าเรื่องคนพูดประการหนึ่ง...”¹¹³ และพระองค์ก็เข้าพระทัยกระบวนการผลิตหนังสือพิมพ์ในโลกของชาวตะวันตกว่า

“การทำหนังสือพิมพ์ชาวผู้เป็นเจ้าของต้องคิดการประกอบกัน 3 อย่าง คือจะต้องหาผู้เป็นพนักงานแต่งหนังสือ แลเรียบเรียงเรื่องที่จะลงพิมพ์อย่าง 1 จะต้องสืบสวนข่าว แลเรียบเรียงเรื่องที่จะลงพิมพ์อย่าง 1 จะต้องสืบสวนข่าวคราว แลเรื่องที่ยังไม่มีใครรู้มาเป็นของขาย คือแต่งลงในหนังสืออย่าง 1 จะต้องลงพิมพ์เป็นหนังสือจำหน่ายขายมาก แลให้ทันกำหนดด้วย 1 เป็นหัวใจของการหนังสือพิมพ์เท่านี้เหมือนกันหมด...”¹¹⁴

พระองค์ให้ข้อมูลอีกว่า การที่หนังสือพิมพ์จะประสบความสำเร็จได้ต้องมีปัจจัยอีกหลายประการได้แก่ สภาพะการอ่านออกเขียนได้ของคนในสังคม ความเจริญรุ่งเรืองของเศรษฐกิจในสังคมนั้น ๆ กับมีการสื่อสารที่สะดวก เช่น ไปรษณีย์ และทีมงานจะต้องมีกลยุทธ์การค้าที่ดี¹¹⁵ พระองค์ได้ยกตัวอย่างหนังสือพิมพ์ของอังกฤษ “อยู่ก่อนข้างดีกว่าหนังสือพิมพ์ในประเทศอื่นๆ” เพราะในอังกฤษมีหนังสือพิมพ์สำหรับคนเฉพาะกลุ่มหลากหลายอาชีพ เช่น ทหาร การช่าง ศาสนา เป็นต้น และหนังสือพิมพ์ล้อการเมือง¹¹⁶ หนังสือพิมพ์ได้ออกจำหน่ายสองรอบต่อวันคือ รอบเช้าและรอบบ่าย ผู้อ่านได้รับหนังสือสองทางคือจากผู้ส่งหนังสือพิมพ์ถึงหน้าบ้านกับไปซื้อตามร้านค้า¹¹⁷

จากสิ่งนี้สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพวิเคราะห์เรื่องหนังสือพิมพ์นั้นแสดงให้เห็นถึงความเข้าใจของพระองค์ว่าหนังสือพิมพ์รายวันที่ต่างประเทศมีลักษณะอย่างไร อย่างไรก็ตามหนังสือวชิรญาณวิเศษและวชิรญาณไม่ได้มีหน้าที่รายงานข่าวสารประจำวันเหมือนหนังสือคือข่าวราชการ ซึ่งเป็นหนังสือพิมพ์รายวันของราชสำนัก และในเวลาต่อมาออกเป็นรายปักษ์

¹¹² กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ, “เรื่องหนังสือพิมพ์,” วชิรญาณวิเศษ 13 (วันอาทิตย์ 12 มกราคม ร.ศ. 108): 151.

¹¹³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 152.

¹¹⁴ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ, “เรื่องหนังสือพิมพ์,” วชิรญาณวิเศษ 14 (วันอาทิตย์ 19 มกราคม ร.ศ. 108): 162.

¹¹⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 162.

¹¹⁶ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ, “เรื่องหนังสือพิมพ์,” วชิรญาณวิเศษ 15 (วันอาทิตย์ 26 มกราคม ร.ศ. 108): 176.

¹¹⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 195-196.

หนังสือวชิรญาณและวชิรญาณวิเศษจัดเป็นนิตยสารที่ไว้สำหรับแจ้งข่าวสารให้แก่สมาชิกของหอพระสมุทวชิรญาณ รวมถึงเป็นพื้นที่ซึ่งแสดงและเผยแพร่ความรู้ในหมู่มนุษย์ชั้นสูงที่เป็นสมาชิก จุดประสงค์ของหนังสือวชิรญาณจึงผลิตขึ้นเพื่อสมาชิกหอพระสมุท ซึ่งเป็นชนชั้นสูงมากกว่าที่จะเผยแพร่สู่สาธารณะภายนอก อีกทั้งหอพระสมุทยังประกาศห้ามนำบทความในหนังสือวชิรญาณไปเผยแพร่ ถ้าไม่ได้รับอนุญาตจากกรมสัมปาทิกสภา โดยออกประกาศในราชกิจจานุเบกษาเมื่อ พ.ศ. 2435 ซึ่ง “เป็นการแสดงให้เห็นว่า หนังสือวชิรญาณวิเศษนั้น เป็นของสำหรับเฉพาะสมาชิกหอพระสมุทวชิรญาณหมู่เดียว ถ้าไม่ได้ประโยชน์แก่หอพระสมุทวชิรญาณแล้ว ผู้ใดจะเอาไปพิมพ์ ให้แพร่หลายแก่หมู่ที่มีใช้สมาชิกหอพระสมุทวชิรญาณไม่ได้ เป็นที่เชิดชูผลของผู้ที่เป็นสมาชิก ซึ่งได้รับจากหนังสือวชิรญาณวิเศษนั้น”¹¹⁸

เมื่อเปรียบเทียบกับสมาคมหรือสโมสรอังกฤษในต้นพุทธศตวรรษที่ 24 การใช้หนังสือพิมพ์ นิตยสาร และสิ่งพิมพ์นั้นเพื่อการโฆษณาประชาสัมพันธ์กิจกรรมขององค์กร เช่น งานเลี้ยง การเรียกประชุม การนัดพบเพื่อการท่องเที่ยว หรือแม้กระทั่งงานศพ เป็นต้น¹¹⁹ ยิ่งไปกว่านั้น สโมสรในอังกฤษเมื่อต้นพุทธศตวรรษที่ 24 มีการจัดรูปแบบในลักษณะเป็นองค์กร ซึ่งมีแบบแผนที่เป็นทางการมากยิ่งขึ้น โดยสร้างกฎระเบียบต่าง ๆ อย่างเคร่งครัด จากเดิมที่สโมสรต่าง ๆ เคยใช้รูปแบบองค์กรที่มาจากสมาคมวิชาชีพ ที่เรียกว่า กิลด์ (Guild) หรือการรวมตัวกันแบบไร้กฎระเบียบ ดังเช่น ตามร้านเหล้า (Tavern) ก็เปลี่ยนมาเป็นการใช้รูปแบบที่มีกฎระเบียบอย่างเคร่งครัด อาทิ การรับบุคคลเข้าเป็นสมาชิกรู้ ต้องตรวจสอบภูมิหลังของผู้สมัคร บางครั้งใช้การเสนอชื่อเพื่อรอกการคัดเลือกจากคณะกรรมการ หรือใช้การเลือกตั้งเพื่อรับผู้สมัครเข้าเป็นสมาชิก เป็นต้น ในยุคดังกล่าวนี้ การจัดรูปแบบองค์กรที่ก้าวหน้าและมีระเบียบที่สุดก็คือ องค์กรเกี่ยวกับศาสนา (Masonic Order) เพราะว่าเป็นองค์กรที่มีพันธกิจทางศาสนา และต้องการความเคร่งครัด จึงต้องมีกฎระเบียบการรับสมาชิกและระเบียบปฏิบัติของสมาชิกอย่างเป็นระบบ¹²⁰ นอกจากนี้ ในเนื้อหาของกฎระเบียบของสมาคมหรือสโมสร ยังได้ประกาศจุดประสงค์การรวมตัวของสโมสรหรือสมาคมนั้น ๆ อย่างชัดเจน

ยิ่งไปกว่านั้น ในอังกฤษยุคนี้ยังได้เกิดแนวคิด “ความเป็นส่วนตัว” ทั้งชนชั้นกลางและชนชั้นสูง มีผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงเรื่องการจัดสถานที่ประชุมสังสรรค์ โดยเริ่มจัดซื้อเฟอร์นิเจอร์ต่าง ๆ เข้ามาตกแต่งเป็นของเฉพาะสโมสรแทนการไปจัดงานเลี้ยงกันที่ร้านเหล้า อีกทั้งสโมสรบางแห่งยังออกกฎเกี่ยวกับการปฏิบัติตนของสมาชิก เช่น ห้ามพูดจาไม่สุภาพ งดการพนัน และจำกัดการดื่มสุรา ในยุคนี้เองก็เกิดสโมสรที่มีลักษณะเป็นอาชีพเฉพาะทาง (Professional Clubs) อีกด้วย

¹¹⁸ “จดหมายเหตุการณ์ประชุมสมาชิกฝ่ายทุลละเอง,” *วชิรญาณวิเศษ* 2 (วันพฤหัสบดีที่ 20 ตุลาคม ร.ศ. 111): 18.

¹¹⁹ Peter Clark, *British Clubs and Societies 1580-1800: the Origins of an Associational World*, (Oxford: Oxford University Press, 2000), p.262.

¹²⁰ *Ibid.*, pp. 244-245.

สโมสรต่างๆ ในอังกฤษได้ริเริ่มการจัดจ้างเจ้าหน้าที่ประจำสโมสร ส่วนด้านการเงินก็มีหลักการจัดการดูแลที่เป็นระบบมากขึ้น เช่น การฝากบัญชีธนาคาร การตั้งเหรียญกษาปณ์ เป็นต้น ทั้งนี้เพื่อลดความขัดแย้งภายในสโมสร ลดปัญหาการขาดทุนและการมีสมาชิกน้อยเกินไป เพราะสมัยนี้เกิดการแข่งขันเพื่อแย่งสมาชิกกับสโมสรต่าง ๆ เมื่อการพิมพ์เจริญก้าวหน้ามากขึ้นสโมสรต่าง ๆ ได้ใช้ประโยชน์จากสิ่งพิมพ์เพื่อสร้างภาพลักษณ์ที่แตกต่างกันและเพื่อดึงดูดลูกค้าที่จะมาเป็นสมาชิก นอกจากนี้มีหนังสือพิมพ์และนิตยสารแล้ว ยังมีสิ่งพิมพ์อีก 5 ประเภทที่สโมสรและสมาคมต่าง ๆ ได้จัดทำขึ้นเพื่อสร้างภาพลักษณ์ ได้แก่ การเขียนประวัติศาสตร์ของตนเอง รายงานบันทึกและบทความต่าง ๆ (Transaction) บันทึกคำสอนของพระสงฆ์ (Sermons) เพลงและบทกวี บันทึกการบริหารของสโมสร (Administrative Records) ที่ประกอบไปด้วยรายชื่อของสโมสร กฎข้อบังคับ ตารางบัญชี เป็นต้น¹²¹

เมื่อดูจำนวนการพิมพ์ของหนังสือวิธานพิเศษ พบว่า เมื่อปี พ.ศ. 2437 มีจำนวนพิมพ์ครั้งละ 800 ฉบับ สมาชิกทั้งหมดในปีนั้น 500 คน ดังนั้นเหลือ 300 ฉบับไว้จำหน่ายแก่ผู้ที่ไม่ได้เป็นสมาชิก แสดงให้เห็นว่าจุดประสงค์ของหนังสือวิธานคือ เป็นหนังสือจำกัดในหมู่สมาชิกที่เป็นชนชั้นนำมามากกว่าที่จะผลิตเพื่อตลาด เมื่อเปรียบเทียบกับสยามประเภท ของก.ศ.ร. กุหลาบ ซึ่งต้องการกำไรเพื่อดำเนินกิจการต่อไป สยามประเภทมียอดการพิมพ์เมื่อ พ.ศ. 2440 ครั้งละ 1,000 ฉบับ และกุหลาบอ้างว่ามีสมาชิกทั้งในหัวเมือง 500 ราย ในกรุงเทพฯ อีก 800 ราย ต่างประเทศ 50 ราย¹²²

หนังสือวิธานจึงเป็นพื้นที่เผยแพร่บทความของกลุ่มสมาชิกชนชั้นสูง เพื่อสมาชิกหอพระสมุดวิธาน ซึ่งหนังสือวิธาน ฉบับที่ 1 เล่มที่ 1 จ.ศ. 1246 พระนิพนธ์โดยกรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการได้แจ้งจุดประสงค์ในการผลิตหนังสือดังนี้

“ความประสงค์ของหนังสือเล่มนี้ จะคิดอุดหนุนวิชาการต่าง ๆ อย่างเดียว เพราะมาเห็นพร้อมกันว่า บรรดาคนุษยประมุขชนทั้งปวงในโลกนี้ ถ้าผู้ใดมีวิชาความรู้ดีแล้ว ก็มีความสุขมากกว่าคนที่ไม่รู้วิชา...”¹²³

ความสุขของการมีความรู้ตามที่สนะของกรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการก็คือ วิชาความรู้นี้เอื้อให้คนที่มีความรู้นั้นสามารถพัฒนาตนเองได้ พระองค์ได้ยกตัวอย่างว่า มีเด็กจำนวน 4 คน ซึ่ง

¹²¹ Ibid. , pp. 243-272. ส่วนหอพระสมุดวิธานได้ใช้การคัดเลือกสมาชิก โดยสมาชิกของหอพระสมุดเสนอรายชื่อผู้ที่ต้องการสมัครเข้าเป็นสมาชิกพร้อมทั้งผู้รับรองอีกหนึ่งคน แจ้งชื่อให้กรมสัมปาทิก ซึ่งทางกรมสัมปาทิกจะนำรายชื่อไปประกาศไว้ที่หอพระสมุด ภายใน 7 วันถ้าไม่มีสมาชิกผู้ใดคัดค้านก็ตกลงรับเป็นสมาชิก

¹²² คณะทำงานประวัติการพิมพ์ในประเทศไทย, สยามพิมพ์การ: ประวัติศาสตร์การพิมพ์ในประเทศไทย, หน้า 214.

¹²³ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ, “แจ้งความ,” วิธาน 1 (จ.ศ. 1246), หน้า 4.

สองคนเป็นคนไม่ฉลาด แต่หนึ่งในสองคนที่ไม่ฉลาดได้เรียนหนังสือ อีกสองคนนั้นเป็นคนที่ไม่ฉลาด แต่หนึ่งในสองคนฉลาดไม่ได้เรียนหนังสือ พระองค์สรุปว่าคนโง่แต่เรียนหนังสืออาจจะเสมอหรือดีกว่าคนฉลาดที่ไม่เรียนหนังสือ ดังนั้น “การเล่าเรียนเกือบทุกคนให้ดีขึ้น” ยิ่งไปกว่านั้น ผลของวิชายังทำให้ประเทศนั้นเจริญ เพราะถ้า “เมืองใดเจริญรุ่งเรือง มีศักดานุภาพมากแล้ว เมืองนั้นก็เจริญด้วยวิชาเป็นประธาน เมื่อวิชาการเสื่อมไปในคนเมืองใด เมืองนั้นก็เสื่อมกลายเป็นหายนะด้วย...”¹²⁴ สิ่งนี้แสดงให้เห็นว่า ชนชั้นนำเอาใส่ใจในความรู้อันต่าง ๆ เพราะอาจเป็นสิ่งที่สามารถวัดความเจริญและความ “ศิวิไลซ์” ของแต่ละรัฐได้

หน้าที่สำคัญของหนังสือวชิรญาณคือ “จะเป็นหนังสือรวบรวมเรื่องราวการต่าง ๆ ทั้งเก่าใหม่ ซึ่งเป็นวิชา ความรู้ ศิลปการศึกษา การช่าง ฐานะเครื่องรู้ทั้งหลายแลคำภีร์แบบฉบับต่าง ๆ ที่เป็นคุณประโยชน์ ควรที่จะทราบไว้ประดับสติปัญญาแก่ท่านผู้อ่าน”¹²⁵ การที่ชนชั้นนำมองว่าความรู้เป็นสิ่งที่สะสมได้ก็ตรงกับความหมายของวิชาหนังสือ ซึ่งสอดคล้องกับแนวคิดเรื่องที่มาของการเกิดหอพระสมุดวชิรญาณที่มองว่าความรู้สามารถสะสมเพิ่มพูนได้ ความรู้ที่สามารถนำมาลงในหนังสือวชิรญาณได้นั้น ต้องเป็นความรู้ที่เป็นประโยชน์อันตรงกันข้ามกับลักษณะเรื่อง “นิทานจักร ๆ วงศ์ ๆ” ซึ่งในทัศนคติของชนชั้นนำมองว่าไม่เป็นประโยชน์ไร้สาระ ดังที่รัชกาลที่ 5 ทรงมีพระราชวิจารณ์ต่อบทความที่ส่งมาเพื่อนำมาลงพิมพ์ในหนังสือวชิรญาณพิเศษ ความว่า

“การหนังสือวชิรญาณพิเศษ การเรื่องนี้มีอยู่บ้างเป็นน่าที่อันหนักของกรรมสัมปาทิกสภาแต่ก่อนมา ด้วยผู้ที่เรียบเรียงหนังสือไทยที่จะให้เป็นประโยชน์ได้มีน้อย ถนัดแต่แต่งคำกลอนที่เป็นเรื่องราวต่างกันว่า แลเรื่องราวก็มักไม่เป็นประโยชน์อันใด โดยมาก หนังสือพิมพ์วชิรญาณนี้ ประสงค์จะลงข้อความที่เป็นเรื่องมีประโยชน์ควรเรียนรู้ ในทางข้อความฤกระบวนอักษร แลไพเราะห์ในโวหาร สนุกในความคิด ไม่ได้เปิดข้อความให้ลงในเหตุการณ์อันเป็นไปอยู่ทุกวัน ทั้งในประเทศและนอกประเทศ แลเรื่องราวที่เป็นแต่ความคิด ผูกพันเป็นกลอนได้ยาว ๆ ปราศจากประโยชน์”¹²⁶

ด้วยแนวคิดที่ต้องการความรู้ที่เป็นประโยชน์และไว้ประดับสติปัญญา ซึ่งเป็นแนวคิดพื้นฐานของการผลิตหนังสือวชิรญาณ แต่แนวคิดดังกล่าวมิได้เกิดขึ้นเป็นครั้งแรกพร้อมกับหนังสือวชิรญาณ เนื่องจากก่อนหน้าที่จะผลิตหนังสือวชิรญาณ ชนชั้นสูงได้ผลิตหนังสือดุริยา

¹²⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 5-6.

¹²⁵ พระยาภาสกรวงศบรรณานุกรม นฤปรัตน์สนธิ์, “อธิบายคำวิชา,” วชิรญาณ 1 (จ.ศ. 1246), หน้า 53.

¹²⁶ สจข., ร.5 ศ. 21/2. “เรื่องการประชุมที่หอพระสมุด,” (ธันวาคม ร.ศ. 104-ธันวาคม ร.ศ. 114)

(พ.ศ. 2417) ซึ่งมีพระเจ้านั่งยาเซอ พระองค์เจ้าเกษมสันต์โสภาคย์ กรมหลวงพรหมวรานุรักษ์เป็นเจ้าของ กำหนดอัตราค่าสมาชิกปีละ 8 บาทโดยมีจุดประสงค์เพื่อ “จะเป็นเครื่องประดับปัญญาชักจูงให้ได้รับความฉลาด และให้รู้รอบคอบในสรรพกิจการงานทั้งปวง แลเปนทางที่จะได้รู้ผิดชอบหนักเบา บำรุงสติปัญญาคล้ายกับมีครูผู้ทำให้คอยตักเตือนอยู่เป็นนิจ ส่วนที่เป็นเรื่องแสดงกิจการวิชา ก็เป็นเรื่องเรื่องปัญญาในวิชาช่างต่าง ๆ จะได้เป็นหนทางแสวงหาทรัพย์เลี้ยงชีวิตได้โดยง่าย เมื่อวิชาแพร่หลายในพระนครแล้ว พระมหานครนี้ก็จะสมบูรณ์ เป็นความสุขความเจริญทั่วไป...”¹²⁷ การผลิตสิ่งพิมพ์นอกจากแสดงถึงความรู้ที่ได้จากวิชาหนังสือ ยังแสดงถึงสังคมในกรุงเทพฯ ที่เปลี่ยนแปลงไป ได้แก่ การขยายตัวของระบบราชการ ระบบการศึกษาแบบตะวันตก สังคมและเศรษฐกิจที่เติบโตขึ้นหลังสนธิสัญญาเบาริง จึงเกิดระบบการทำงานแบบวิชาชีพเฉพาะ เช่น ข้าราชการสำนัก ทนายความ ลูกจ้างเอกชน เป็นต้น แต่อำชีพในองค์กรเอกชนนั้นขยายตัวอย่างมากตั้งแต่ทศวรรษ 2460 เป็นต้นมา ซึ่งมีผลต่อชีวิตประจำวันของคนกรุงเทพฯ¹²⁸ การขยายตัวของระบบราชการและอาชีพที่ใช้วิชาเฉพาะจึงต้องการคนที่มีวิชาความรู้

อย่างไรก็ตาม เนื่องจากไม่มีรายชื่อคณะผู้จัดทำหนังสือครุโณวาทที่แน่นอน จึงไม่ทราบว่า มีผู้ใดเขียนบทความลงในครุโณวาทบ้าง กระนั้นหนังสือครุโณวาทก็เป็นที่ยอมรับและได้รับการสนับสนุนเป็นอย่างดีจากรัชกาลที่ 5 เรื่องราวในหนังสือนี้ประกอบไปด้วยข่าวในราชสำนัก ข่าวต่างประเทศ นิทานแปล ประวัติบุคคลสำคัญ ได้แก่ จอร์จ สตีเฟนสัน (George Stephenson) ผู้ที่สร้างรถไฟแต่แรกเดิม ส่วนเรื่องต่างประเทศ เช่น “กษัตริย์เมืองยูไนเต็สเตด” เป็นต้น ในคอลัมน์หนังสือครุโณวาทนี้ไม่มีการแต่งนิทานคำกลอนมาลงตีพิมพ์ แต่มีการคัดโคลงกลอนเก๋นำมาลงพิมพ์ เช่น โคลงรามเกียรติ์สมัยรัชกาลที่ 3 เป็นต้น เหตุผลหนึ่งของการผลิตหนังสือครุโณวาท (ดังที่กล่าวไปในบทที่ 2) นั่นก็คือ กลุ่มคนรุ่นรัชกาลที่ 5 ได้สถาปนาอำนาจว่ากลุ่มตนเป็นผู้ที่ทันสมัยกว่ากลุ่มขุนนางตระกูลขุนนางและกลุ่มวังหน้า

ยิ่งไปกว่านั้น รูปแบบของสิ่งพิมพ์ของชนชั้นนำก็ได้รับอิทธิพลจากการเผยแพร่คริสต์ศาสนาในยุคอาณานิคม เนื่องจากว่าสิ่งพิมพ์ของมิชชันนารีคนสำคัญคือ หมอบรัดเลย์ได้รับความสนใจจากชนชั้นนำสยามในปลายพุทธศตวรรษที่ 24 ความคาดหวังของหมอบรัดเลย์ก็นอกจากเผยแพร่คริสต์ศาสนาแล้ว ยังต้องการเผยแพร่ความรู้ตะวันตกด้านต่างๆ ทั้งการแพทย์ วิทยาศาสตร์ และ

¹²⁷ “แจ้งความให้ท่านทั้งปวงทราบทั่วกัน,” ครุโณวาท 1 (เดือน 8 จ.ศ. 1236): 2.

¹²⁸ ดูบทที่ 4 วิธีชีวิตประจำวัน อาชีพ การงาน และการผลิต ใน จิรวัดน์ แสงทอง, “ชีวิตประจำวันของชาวสยามในกรุงเทพฯ พ.ศ. 2426-2475,” (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2546), หน้า 122-154.

เทคโนโลยี หนังสือจดหมายเหตุ และ *The Bangkok Recorder* ก็เป็นต้นแบบในการผลิตนิตยสารของชนชั้นนำในเวลาต่อมา¹²⁹ เช่น *ครุโณวาท* *มิวเซียมหรือรัตนโกษา* รวมถึงหนังสือวชิรญาณด้วย

เมื่อหนังสือวชิรญาณกำเนิดขึ้นด้วยแนวคิดที่จะเป็นหนังสือที่ชนชั้นนำต้องการให้เห็นถึงการสนใจในความรู้สมัยใหม่ จึงได้กำหนดแนวทางการรับบทความมาลงตีพิมพ์ในหนังสือวชิรญาณเพื่อให้เป็นไปตามจุดประสงค์ของหนังสือดังนี้

1 การอันใดซึ่งเป็นเกื้อกูลแก่วิชาการที่ดีที่จริง ควรสั่งสมไว้เพื่อประโยชน์แก่ผู้มีความอุตสาหสาหาคความดี แลเป็นการที่ทำให้เกิดความสามัคคีรักใคร่กัน แลนำใจคนให้นับถือยำเกรงกฎหมายบ้านเมือง แลรักใคร่กตัญญู ต่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จะเป็นหนังสือโบราณก็ดี ถ้าเป็นการอื่นที่ดีจะเลือกคัดมาเก็บไว้ในหนังสือนี้ด้วย

2 หนังสือเก่า ๆ ที่เป็นคำโคลงฉันทหรือคำสุภาพอันใด ที่เป็นหนังสือพอใช้พอฟังได้ ไม่เป็นที่ชักนำให้เป็นการชั่วแล้ว จะเลือกหาเอาไว้ตามแต่จะได้อ

3 หนังสือที่ผู้ใดจะแต่งส่งเป็นเรื่อง ๆ ที่เป็นความไม่กล่าวติเตียนแก่พวก หรือบุคคล ซึ่งจะให้เกิดความวิวาทกันได้จะยอมให้ลงไว้ด้วย

4 หนังสือแบบแผนราชการที่ควรจะลงไว้ทราบเป็นทางเล่าเรียนนั้น ถ้าได้อนุญาตเจ้าพนักงานผู้รักษาแล้วก็คิดว่าจะเรียบเรียงไว้บ้างตามแต่จะได้อ

5 หนังสือเรื่องใดที่เป็นการแปลกประหลาดมีขึ้นจะจริงถ้าไม่จริงอยู่กับผู้กล่าวที่เป็นเรื่องซันๆ โดยเหตุการณ์พ้นเอิญเป็นไป ถ้าเป็นวิชาเกิดขึ้นใหม่ เป็นข้อเบ็ดเตล็ดน่าฟัง แต่มิใช่ความที่วุ่นเห็บแถมกัน อย่างใดดังนี้จะเรียงไว้บ้าง...¹³⁰

การแสดงความรู้อันหนึ่งของชนชั้นนำผ่านหนังสือวชิรญาณจึงเป็นการแสดงถึงความสนใจในความรู้ต่าง ๆ อีกทั้งยังสะท้อนรสนิยมและความพอใจที่แตกต่างกันทางชนชั้นอีกด้วย เช่น การดูถูกและลดความน่าเชื่อถือของนิทานจักร ๆ วงศ์ ๆ ซึ่งเป็นที่นิยมเฉพาะชาวบ้านที่ยังเป็นสังคมที่เป็นมุข

¹²⁹ สายชล วรรณรัตน์ (สัจยานุรักษ์), “ผลกระทบของหมอบรัดเลย์ต่อสังคมไทย,” ใน *หมอบรัดเลย์กับสังคมไทย* (เอกสารทางวิชาการเพื่อประกอบการสัมมนาเรื่องหมอบรัดเลย์กับสังคมไทย จัดโดย สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ และโครงการไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 16-17 กรกฎาคม พ.ศ. 2528), หน้า 11-12.

¹³⁰ สมเด็จพระมหามุนีเทวะวงศัวโรปกการ “แจ้งความ,” หน้า 8-9.

ปาฐะอยู่ เป็นต้น และการแสวงหาความรู้ยังเป็นเรื่องเฉพาะในหมู่ของชนชั้นนำอีกด้วย ดังเช่น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดโชฯ ทรงกล่าวถึงภาพที่ยังมองราษฎรมี “อติภาพอยู่ในที่ต่ำ” ควรจะให้ความรู้ตาม อติภาพ เพราะว่า “คนทั้งหลายมีอติภาพต่างกัน การทำมาหากินเลี้ยงชีพตระกูลต่างกัน วิชาความรู้ที่สมควรแก่บางพวก คนจำพวกอื่นรู้ไปก็เปลืองเปล่า เกินความต้องการอติภาพของคนจำพวกนั้น...” แต่ราษฎรบางคนมีสติปัญญาสูงกว่าอติภาพ จึงเห็นว่าควรอุดหนุนให้เล่าเรียนเพื่อ “เป็นเครื่องประดับสำหรับบ้านเมือง”¹³¹ ซึ่งการให้ทุนเล่าเรียนหลวงเป็นสำนักหน้าที่ของ พระมหากษัตริย์ช่วงรัฐสมัชชบรมณาญาสิทธิที่นำสังคมก้าวหน้าต่อไป¹³²

ดังนั้นหนังสือวชิรญาณจึงเป็นสิ่งพิมพ์ของชนชั้นนำที่เป็นสมาชิกของหอพระสมุดวชิรญาณ เพื่อ “ประสงค์จะพูนความรู้ที่สมาชิกทั้งหลายได้รับอยู่แล้วให้ยิ่งขึ้น...”¹³³ และหนังสือวชิรญาณก็ไม่ได้เผยแพร่สู่สาธารณะหรือสู่ราษฎร การแสวงหาความรู้ของชนชั้นนำผ่านหนังสือวชิรญาณจึงเป็นการสร้างความรู้ที่ก้าวร่วทางชนชั้นของชนชั้นนำตามอติภาพของชนชั้นนำเอง และ ยังแสดงให้เห็นถึงความนิยมตะวันตกในหลากหลายแง่มุมอีกด้วย

3.2.2 ประเภทของบทความที่ปรากฏในหนังสือวชิรญาณ

เมื่อครั้งยังมีการผลิตหนังสือวชิรญาณพิเศษ (พ.ศ. 2428-2437) กรมสัมปาติกเปิดรับบทความของสมาชิก เพื่อไว้อ่านกันในหมู่ชนชั้นนำ หนังสือวชิรญาณพิเศษได้ปรากฏบทความเรื่อง “หนังสือส่งลงวชิรญาณ” มีสำนวนเชิญชวนสมาชิกให้ส่งบทความลงพิมพ์ในหนังสือวชิรญาณพิเศษ เพื่อสนับสนุน “วิชาหนังสือ” ด้วยการเปรียบเทียบการเขียนบทความเหมือนกับ “พวกช่างชำนาญการหัตถกรรม เวลากลางวันไปปรับจ้างทำการหาเงินเดือน หรือรายวันตามอย่างธรรมเนียมแล้ว ในเวลาค่ำหรือเวลาเช้านอนไปทำงาน...ก็ยังทำการเล็กน้อยเป็นลำไฟหากินได้อีกชั้นหนึ่ง...”¹³⁴ ดังนั้น “พวกที่หากินด้วยวิชาหนังสือที่ทำการมีตำแหน่งและเป็นเสมียนหรือพนักงานอยู่ตามออฟฟิศและที่ต่าง ๆ ถ้าผันเวลาทำการในออฟฟิศและที่ทำการแล้ว ...หอพระสมุดวชิรญาณจัดการรับซื้อเรื่องหนังสือแต่งใหม่อย่างนี้เหมือนเปิดช่องให้เป็นที่ทางหากินของผู้ชำนาญในวิชาหนังสือ...จะได้เพียงพอซื้อดินสอดเขียนหนังสือได้เสมอหรือพอคุ้มค่าบุหรืสูบ”¹³⁵

¹³¹ สจข., ร.5 ศ. 2/5 หนังสือกราบบังคมทูล “ความเห็นเรื่องการศึกษา,” อ้างถึงใน สายชล สัตยานุรักษ์, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดโชฯ การสร้างอัตลักษณ์ “เมืองไทย” และ “ชน” ของชาวสยาม, (กรุงเทพฯ: มติชน, 2544), หน้า 236-237.

¹³² อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์, การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นนำไทย ตั้งแต่รัชกาลที่ 4 – พ.ศ. 2475 (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2537), หน้า 125-153.

¹³³ “คำนำ พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิชิติปริชากร,” วชิรญาณวิเศษ 1, 1 (จ.ศ. 1247): 1.

¹³⁴ “หนังสือส่งลงวชิรญาณ,” วชิรญาณวิเศษ 9 (วันพฤหัสบดี ที่ 1 มกราคม ร.ศ. 109): 97.

¹³⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 98.

นอกจากนี้ กรรมสัมปาทิกสภาได้พยายามจัดรูปแบบของหนังสือวชิรญาณวิเศษ ซึ่งแต่ละฉบับมีจำนวนหน้าทั้งหมด 8 หน้า และจัดแบ่งเป็นสองแถว ส่วนหน้าแรกของฉบับเป็นสารบัญและข่าวต่าง ๆ หน้าที่สองเป็นเรื่องเบ็ดเตล็ดต่าง ๆ หน้าทีสามเป็น โคลง ฉันท์ กาพย์กลอน หน้าทีสี่และหน้าทีห้าเป็นเรื่องที่แต่งขึ้นมาใหม่ หน้าทีหกถึงเรื่องทีมาจากหนังสือเก่า หน้าทีเจ็ดเป็นเรื่องทีมาจากหนังสือเก่า และเป็นคำราต่าง ๆ เช่น คำราชาโบราณ เป็นต้น และหน้าสุดท้ายประกอบไปด้วยคำราต่าง ๆ และปัญหาชวนคิด เช่น โจทย์เลข และโคลงทาย¹³⁶ อย่างไรก็ตาม รูปแบบของหนังสือวชิรญาณวิเศษก็ได้เปลี่ยนแปลงไปตามความต้องการของกรรมสัมปาทิกและสมาชิกอยู่ตลอดเวลา

พอพระสมุควชิรญาณได้รับบทความมาจำนวนพอสมควร แต่กรรมสัมปาทิกเห็นว่า “ดูก็เห็นเรื่องใหม่ ๆ มีผู้แต่งส่งมาแปลก ๆ มิได้ขาดทุกคราว...แต่เมื่อพิจารณาดูเรื่องทีมีผู้ส่งมายังกรรมสัมปาทิก เห็นยังเป็นแต่เรื่องแก้ปัญหายุทธกรรมกับนิทานสองอย่างนี้มากกว่าอย่างอื่น...” ดังนั้น กรรมสัมปาทิกจึงเสนอต่อสมาชิกทีต้องการจะส่งบทความว่าลักษณะของบทความทีกรรมสัมปาทิกต้องการมีทีลักษณะ ทั้งนี้ กรรมสัมปาทิกจึงแบ่งลักษณะบทความทีลงพิมพ์ในหนังสือวชิรญาณวิเศษออกเป็น 7 ประเภท ได้แก่ ลักษณะเรื่องแสดงความคิดเห็น เรื่องลักษณะเล่าความ เรื่องนิทานขัน ๆ แปลก ๆ เรื่องเบ็ดเตล็ด เรื่องกาพย์โคลงฉันท์ เรื่องวินิจัยเจือสนุก และเรื่องแสดงคติชั่ว ซึ่งมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

1 เรื่องแสดงความคิดเห็น

บทความประเภทนี้ กรรมสัมปาทิกให้ความหมายไว้ว่า “เรื่องชนิดนี้ผู้เรียบเรียงต้องอาศัยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งคิดเห็นว่าคนทั้งหลายจะยังมีได้คิดเห็นหรือเหตุทีคนทั้งหลายเห็นเกี่ยวแก่กัน”¹³⁷ ถ้ามีสมาชิกทีไม่เห็นด้วยกับความเห็นนั้น สามารถเขียนโต้แย้งมาได้ กรรมสัมปาทิกเห็นว่า “ถึงยากทีจริง แต่เรื่องลักษณะอย่างนี้ มักจะต้องเรียบเรียงยืดยาวคงได้เงินมากกว่าเรื่องอื่นอยู่ในตัว”¹³⁸ อย่างไรก็ตาม เรื่องลักษณะนี้กลับมีจำนวนค่อนข้างน้อยมาก ตัวอย่างของบทความประเภทนี้ได้แก่ “ใช้ทาสดีหรือใช้ลูกจ้างดี” (บทความไม่ปรากฏผู้เขียน) เป็นการเขียนแบบมีจุดยืนข้างใดข้างหนึ่ง ซึ่งบทความนี้ผู้เขียนเห็นว่า “ข้าพเจ้าเห็นว่า (ทาส) ลูกจ้างไม่ได้เลย ลูกไม่ได้โดยรอบตัว จะเอาเข้าการดีทีลูกไม่ได้ จะเอาเข้าความดีทีลูกไม่ได้...”¹³⁹ และผู้เขียนได้ให้เหตุผล เช่น การทีมาขายตัวเป็นทาสเพราะขาดแคลนเงิน ดังนั้น เมื่อได้เงินไปแล้วก็ทำงานเพราะเป็นทาส เมื่อทำไม่ดีก็ถูกลงโทษ ถ้านายใจดีทาสก็ขยันขันในการทำงาน และทาสทีไม่ยอมไถ่ตัวเองก็เป็นผู้ผิดคนนั้น ส่วน

¹³⁶ “กรรมสัมปาทิกแจ้งความ,” วชิรญาณวิเศษ 2 (วันอังคาร เดือน 11 แรม 14 ค่ำปีจอ จ.ศ. 1248): 13.

¹³⁷ “หนังสือส่งลงวชิรญาณ,” วชิรญาณวิเศษ 10 (วันพฤหัสบดี ที 8 มกราคม ร.ศ. 109): 111.

¹³⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 111.

¹³⁹ “ใช้ทาสดีหรือใช้ลูกจ้างดี,” วชิรญาณวิเศษ 4 (วันพฤหัสบดี ที 27 พฤศจิกายน ร.ศ. 109): 38.

ลูกจ้างนั้นต้องการเงินเดือน จึงตั้งใจทำงานเพื่อให้นายจ้างจ้างตนเองทำงานต่อไป¹⁴⁰ บทความประเภทการแสดงความเห็นนี้ สะท้อนถึงแนวคิดของชนชั้นนำในความคิดเรื่องชนชั้นได้เป็นอย่างดี ซึ่งมองไพร่ที่ขายตนเองเป็นทาสว่า เพราะมีนิสัย “ชอบเป็นทาสซึมซาบติดตึงแน่นมาแต่โบราณ” และมีนิสัยเกียจคร้าน ดัดพ่นและอบายมุข หรือมาพึ่งชนชั้นนำเมื่อทุกข์ร้อนใจ¹⁴¹ และบทความนี้ยังสะท้อนถึงภาวะสังคมและเศรษฐกิจที่เปลี่ยนแปลงในสมัยรัชกาลที่ 5 การเสื่อมสลายของระบบไพร่และทาสมีสาเหตุมาจากปัจจัยทางเศรษฐกิจที่ขยายตัวเพิ่มขึ้น เช่น การผลิตข้าว เป็นต้น ทำให้มีแรงงานจากภาคตะวันออกเฉียงเหนือมารับจ้าง ผลก็คือทำให้สั๊กเล็กได้ยากขึ้น นอกจากนี้ การเกณฑ์แรงงานแบบจารีตถูกวิจารณ์จากชาวตะวันตกที่อยู่ในสยามว่า ล้าหลังและไร้มนุษยธรรม ทำให้แรงงานอาจไปเป็นสังกัดชาวต่างประเทศ¹⁴² ทั้งปัจจัยทางเศรษฐกิจและสังคมเปลี่ยนแปลง และการวิจารณ์จากชาวตะวันตก อาจมีผลให้บทความดังกล่าวนี้ไม่สนับสนุนการมีทาส

2 เรื่องลักษณะเล่าความ

กรรมสัมปาทิกได้ให้คำจำกัดความของบทความประเภทนี้ว่า “ประสงค์ที่เรียบเรียงกล่าวถึงการอย่างหนึ่งอย่างใดที่มีอยู่หรือเคยมีมาแล้ว และผู้เรียบเรียงเข้าใจอย่างชัดเจน คิดเห็นว่าคนอื่นจะยังไม่เข้าใจถนัด จึงเรียบเรียงเป็นเรื่องเล่าให้เขาฟัง”¹⁴³ บทความประเภทนี้ มีทั้งเล่าเรื่อง เช่น ประสพการณ์การท่องเที่ยว อาชีพของชาวบ้านในท้องถิ่น เป็นต้น ซึ่งบทความลักษณะนี้มีจำนวนมาก แม้ว่า “กระบวนเรื่องในลักษณะนี้เรียบเรียงง่ายกว่าลักษณะความคิด ความเห็น... ราคาได้ไม่สู้มากนักน้อยกว่ากันนัก”¹⁴⁴

ยกตัวอย่างเช่นการจับปลาบึก¹⁴⁵ บทความนี้ได้บรรยายประเภทของปลาบึก ซึ่งมีสามประเภท ปลาหัวงุ้ม ปลาหางขึ้น ปลาออกแอด และได้อธิบายลักษณะปลาแต่ละประเภทกับขนาดของแต่ละชนิด ต่อมาบทความกล่าวถึงการจับปลาบึก และการแลกเปลี่ยนสินค้าระหว่างกันระหว่างเจ้าเมืองบริเวณหลวงพระบาง แพร่ น่าน เรื่องที่เล่าในบทความนี้เล่าถึงวิธีการจับปลาบึกบริเวณเมืองหนองเขียว ส่วนสุดท้ายของบทความกล่าวถึงการเก็บภาษีปลาบึกของเจ้าเมืองแถบแม่น้ำโขงบริเวณเมืองหลวงพระบาง และการใช้ประโยชน์ส่วนต่างๆ ของปลาบึก กล่าวโดยสรุปลักษณะบทความ

¹⁴⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 38.

¹⁴¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 38.

¹⁴² อัญชลี สุสาธิต, ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และผลกระทบต่อสังคมไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (กรุงเทพฯ: บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด มหาชน, 2545), หน้า 167-173.

¹⁴³ “หนังสือส่งลงวชิรญาณ,” วชิรญาณวิเศษ 10 (วันพฤหัสบดี ที่ 8 มกราคม ร.ศ. 109): 111.

¹⁴⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 111.

¹⁴⁵ “การจับปลาบึก,” วชิรญาณวิเศษ 55 (วันอาทิตย์ที่ 2 พฤศจิกายน, ร.ศ. 109): 649-651.

ประเภทเล่าความ มีลักษณะเล่าเรื่องความรู้ที่ผู้เขียนบทความได้ประสบพบเจอด้วยตนเองหรือได้จากการค้นคว้า

3 เรื่องนิทานชั้น ๆ แปลก ๆ

ทัศนคติของกรรมสัมปาทิก เรื่องนิทานนั้นเป็น “เรื่องในลักษณะนี้ถึงไม่สู้มีประโยชน์อย่างอื่นนอกจากความสนุกก็คิดยากแต่งยาก” ชนชั้นนำเห็นว่านิทานเป็นสิ่งที่ไม่ค่อยมีประโยชน์ นอกจากความบันเทิง โดยเฉพาะอย่างยิ่ง นิทานไทยเป็นนิทานจักร ๆ วงศ์ ๆ “เป็นเรื่องคล้าย ๆ คลึง ๆ ไม่สู้แปลกแลมหัศจรรย์ เป็นเรื่องเล่าซ้ำ ๆ กันมาแต่โบราณเสียเป็นพื้น” แต่เรื่องนิทานที่ชนชั้นนำต้องการตีพิมพ์ในหนังสือวชิรญาณ “มักเป็นเรื่องที่เปลี่ยนแปลงมาแต่นิทานฝรั่งเศสเสียเป็นพื้น”¹⁴⁶

แต่วรรณกรรมช่วงสมัยต้นรัตนโกสินทร์ส่วนใหญ่มักเป็นวรรณกรรมประเภทกลอนนิทาน ได้แก่ ผลงานของสุนทรภู่ เป็นต้น และปรากฏนิยายแปลประเภทร้อยแก้ว ได้แก่ นิยายแปลเรื่องสามก๊ก และเรื่องราชาธิราช ซึ่งอยู่ภายใต้การดูแลของเจ้าพระยาพระคลัง(หน) และ นิทานอิหร่าน ราชธรรม อย่างไรก็ตาม เมื่อมาถึงสมัยรัชกาลที่ 5 การประพันธ์วรรณกรรมแบบตะวันตกได้เกิดขึ้นภายในสังคมชั้นสูง ซึ่งมีสาเหตุของการเปลี่ยนแปลงรสนิยมดังต่อไปนี้

ประการแรก รสนิยมและการบริโภคของชนชั้นนำสยามได้เปลี่ยนแปลงไปจากเดิมที่บริโภคสินค้าและวัฒนธรรมจากอินเดียกับจีน มาเป็นการบริโภคสินค้าและวัฒนธรรมตะวันตก กล่าวคือ ช่วงสมัยก่อนยุคต้นรัตนโกสินทร์ วัฒนธรรมของชนชั้นสูงได้รับอิทธิพลมาจากวัฒนธรรมอินเดียที่นำมาปรับให้เข้ากับวัฒนธรรมท้องถิ่น เช่น วรรณกรรมเรื่องรามเกียรติ์ที่ดัดแปลงมาจากรามายณะ เป็นต้น นอกจากนี้ สังคมชนชั้นสูงในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ก็ได้รับเอาวัฒนธรรมเงินเข้ามาในราชสำนักอีกด้วย โดยเฉพาะอย่างยิ่งด้านรสนิยม ซึ่งเป็นผลจากการค้ากับจีนเมื่อสมัยราชวงศ์ชิงมีปริมาณสูง ตัวอย่างของการรับวัฒนธรรมเงินเข้าสู่ราชสำนักและสังคมชนชั้นสูง ได้แก่ การแปลสามก๊กฉบับเจ้าพระยาพระคลัง (หน) เป็นต้น¹⁴⁷

อย่างไรก็ตาม ในสมัยรัชกาลที่ 4 พระองค์ทรงสนพระทัยวัฒนธรรมตะวันตกเป็นอย่างมาก ซึ่งจากบันทึกของเซอร์จอห์น เบาว์ริง ที่ได้เข้ามาเจรจาตกลงการค้าเสรีกับราชสำนักสยามเมื่อปี พ.ศ. 2398 บันทึกไว้ ความว่า

“พระเจ้าแผ่นดินทรงนำข้าพเจ้าไปยังพระที่นั่งส่วนพระองค์ ซึ่งได้รับการตกแต่งด้วยนาฬิกาที่งดงามชนิดมีลูกตุ้มและชนิดธรรมดา รูปปั้นพระราชินี

¹⁴⁶ “หนังสือส่งลงวชิรญาณ,” วชิรญาณวิเศษ 10 (วันพฤหัสบดี ที่ 8 มกราคม ร.ศ. 109): 112.

¹⁴⁷ Maurizio Peleggi, Lord of Things: the Fashioning of the Siamese Monarchy's Modern Image, pp. 28-29.

วิกตอเรียกับเจ้าชายอัลเบิร์ต บารอนมิเตอร์และเทอร์โมมิเตอร์ซึ่งมีรูปร่างสวยงาม...เกือบจะทุกอย่างดูเหมือนว่าจะเป็อังกฤษทั้งสิ้น บนชั้นมีหนังสือใหม่ๆ วางอยู่หลายเล่ม...”¹⁴⁸

การที่ชนชั้นนำเมื่อต้นพุทธศตวรรษที่ 25 รับเอาวัฒนธรรมตะวันตกไว้เพราะว่าชนชั้นนำสยามเองก็ตกอยู่ในขอบข่ายพื้นที่อารยธรรมตะวันตกเหมือนกับชนชั้นนำในทวีปเอเชีย เมื่อรัชกาลที่ 5 ทรงปฏิรูปการจัดระบบภาษีใหม่ มีผลให้ชนชั้นสูงสามารถเข้าถึงสินค้าตะวันตก ซึ่งเป็นหนึ่งในทุนทางวัฒนธรรมที่แสดงถึงความ “ศิวิไลซ์” แบบตะวันตกและเหนือกว่าชนชั้นล่าง ได้แก่ การส่งพระราชโอรสไปศึกษาในยุโรป การเสด็จประพาสยุโรป การจับจ่ายซื้อสินค้าแบบตะวันตก ในสมัยวิกตอเรียน¹⁴⁹ เพราะฉะนั้น ชนชั้นนำสยามมีรสนิยมในการบริโภคสินค้าเหมือนกันกับชนชั้นกลางอังกฤษเมื่อยุควิกตอเรียน เช่น การแต่งกาย เฟอ์นิเจอร์และของตกแต่งที่อยู่อาศัย เป็นต้น

อีกประการหนึ่ง การพิมพ์มีส่วนช่วยให้เกิดการอ่านวรรณกรรมร้อยแก้วแบบตะวันตก เพราะว่าเทคนิคการพิมพ์ได้สร้างหนังสือขึ้นมาเพื่อการอ่านโดยเฉพาะ และหนังสือที่พิมพ์เป็นรูปเล่มก็สามารถพกพาได้อย่างสะดวก เพราะมีขนาดเล็กกว่าตำราตัวเขียน (Manuscripts) ซึ่งบันทึกด้วยการจารอักษรในลักษณะร้อยกรองเพื่อให้ง่ายต่อการออกเสียงและการท่องจำ การพิมพ์หนังสือเป็นเล่มยังทำให้เกิดการอ่านแบบส่วนตัวหรือการอ่านในใจ อีกทั้งการอ่านในใจมีผลทำให้รูปแบบการเขียนวรรณกรรมเปลี่ยนแปลงไป ตัวอย่างเช่น ชาวตะวันตกซึ่งมีภาษาซุนดา (Sundanese) เป็นภาษาท้องถิ่นหลัก เมื่อการพิมพ์หนังสือเกิดขึ้น มีผลให้เกิดการเขียนวรรณกรรมร้อยแก้ว (Prose) เป็นภาษาซุนดาขึ้นเมื่อกลางพุทธศตวรรษที่ 25¹⁵⁰

วรรณกรรมแบบตะวันตกที่เป็นร้อยแก้วเรื่องแรกที่ประพันธ์แบบตะวันตกได้แก่เรื่อง “สนุกินี” เป็นพระนิพนธ์ของกรมหลวงพิชิตปรีชากร ซึ่งมีเนื้อเรื่อง โดยสรุปว่า มีพระสงฆ์อยู่สี่รูปสนทนากันด้วยเรื่องชีวิตหลังสีกว่าจะทำงานอะไร พระสงฆ์ทั้งสี่รูปจำวัดอยู่ที่วัดบวรนิเวศวิหาร มีพระสมบุญเป็นตัวละครของเรื่อง และมีแม่ม้ายชื่อ “แม่อิน” เป็นโยมอุปัฏฐากแก่พระสมบุญ การที่แม่อินสนับสนุนพระสมบุญก็เพราะหลงใหลในตัวองพระสมบุญ ทำให้พระสมบุญไม่อยากจะ

¹⁴⁸ เซอร์ จอห์น เบาว์ริง, ราชอาณาจักรและราษฎรสยาม เล่มที่ 2, ชาลวิทท์ เกษตรศิริ และ กัญจิกา ศรีอุดม, บรรณาธิการ (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2547), หน้า 235-236.

¹⁴⁹ Maurizio Peleggi, *Lord of Things: the Fashioning of the Siamese Monarchy's Modern Image* pp. 28-39.

¹⁵⁰ Mikihiro Moriyama, *Sundanese Printing Culture and Modernity in 19th-Century West Java*, (Singapore: Singapore University Press, 2005), pp. 4-5.

ลึกเพราะอาจต้องออกไปอยู่กับแม่อินเพราะเป็นหนี้บุญคุณ¹⁵¹ งานเขียนเรื่องนี้ถูกมองว่าเป็นวรรณกรรมตะวันตกเรื่องแรกของสยาม เพราะว่า “แต่งเลียนสำนวนหนังสืออังกฤษ”¹⁵²

อย่างไรก็ตาม เรื่อง “สนุกนี่นิก” ได้ก่อให้เกิดความขัดแย้งขึ้น เพราะว่าเรื่อง “สนุกนี่นิก” ใช้วัดบวรนิเวศเป็นฉาก และเรื่องราวก็สมจริงจนทำให้คนอ่านเข้าใจผิด คิดว่าเรื่องราวที่แต่งเป็นเรื่องจริง จนกระทั่งทำให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ซึ่งทรงดำรงตำแหน่งเป็นทั้งเจ้าอาวาสวัดบวรนิเวศวิหาร และยังทรงเป็นวิสามันตสมาชิกรองของหอพระสมุดวชิรญาณเกิดความไม่พอใจ ทำให้กรมสัมปาทิกสภาต้องออกประกาศแจ้งความว่า

คำแก้หนังสือฉบับที่ 28

ข้าพเจ้ามีความเสียใจ ที่ได้เห็นในหนังสือวชิรญาณหน้า 323 ว่าด้วยสนุกนี่นิก ดูหาสมควรที่เอาชื่อวัดบวรนิเวศน์ซึ่งเป็นวัดที่นับถือมาลงในเรื่องเล่น ๆ ที่นิกแต่งไปโดยไม่มีเค้ามูลเลยเช่นนี้ไม่ ผู้ที่ไม่ทราบถามักสงสัยก็จะสงสัยไปต่าง ๆ ให้เป็นการมั่วหมองแก่วัดนั้น ถ้าเสด็จสถานายกจะโปรดเกล้าให้เป็นการมั่วหมองแก่วัดบวรนิเวศน์ ด้วยเหตุที่เกิดแต่ความสนุกนี่นิกซึ่งจะพาให้คนสงสัยเป็นจริงไปนี้เสียจะดีมาก¹⁵³

รัชกาลที่ 5 ทรงกล่าวโทษกรมหลวงพิชิตปรีชากรผู้แต่ง “สนุกนี่นิก” ที่เป็นสาเหตุให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ไม่สบายพระทัย หลังจากเมื่อเข้าใจเรื่องราวทั้งหมดแล้ว สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ทรงขอยกโทษให้กรมหลวงพิชิตปรีชากรไว้ รัชกาลที่ 5 ทรงยอมยกโทษให้และมีพระราชหัตถเลขาถึงสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ และกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ความว่า

“...หม่อมฉันทราบว่ากรมหลวงพิชิตทำหนังสือนี้ปรารถนาจะทำหนังสือโนเวลฝรั่งที่เขาแต่งกันนับหมื่นเรื่อง เป็นเรื่องคิดผูกพันอ่านเล่นพอสนุก...การที่กรมหลวงพิชิตแต่งหนังสือฉบับนี้ที่ออกชื่อวัดบวรนิเวศน์นั้นหม่อมฉันเชื่อว่าไม่ประสงค์จะกล่าวด้วยความจริงที่เป็นอยู่ในบัดนี้ ...แต่ถึงหม่อมฉันจะไม่ได้นึกสงสัยอินร้ายวัดบวรนิเวศน์ประการใดเพราะได้อ่านหนังสือฉบับนี้ก็จริง แต่คนทั้งปวงเป็นอันมากที่ไม่ได้เคยอ่านหนังสือโนเวล

¹⁵¹ กรมหมื่นพิชิตปรีชากร, “สนุกนี่นิก,” *วชิรญาณวิเศษ*, 28 (วันศุกร์ เดือน 8 แรม 15 ค่ำ จ.ศ. 1248): 323-325.

¹⁵² เรื่องเดียวกัน, หน้า 318. และสุพรรณิ วราทร, *ประวัติการประพันธ์นวนิยายไทย*, (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2519), หน้า 46.

¹⁵³ พระองค์เจ้าโสณบัณฑิตย์, “คำแก้หนังสือฉบับที่ ๒๘,” *วชิรญาณวิเศษ*, 29 (วันเสาร์ เดือน 8 ขึ้น 8 ค่ำ จ.ศ. 1248): 333.

อังกฤษ คงจะหมายว่าหนังสือพิมพ์แล้วคงจะกล่าวถึงการที่ผู้แต่งนั้นทราบมาตามความจริง...ไม่เข้าใจได้ว่าผู้แต่งรู้ตัวแลตั้งใจคนอื่นทราบว่าเป็นหนังสือที่ตัวแต่งนั้นไม่แต่งสำหรับให้คนอื่นเชื่อว่าเป็นความจริง เป็นแต่จะให้อ่านสนุกเท่านั้น...หม่อมฉันก็ยอมยกโทษถวาย ...”¹⁵⁴

พระราชหัตถเลขาข้างต้นแสดงให้เห็นว่า รัชกาลที่ 5 ทรงประสงค์จะอธิบายให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์รับรู้ว่า “สนุกนี่นี้” เป็นการแตงนวนิยายแบบต่างประเทศ เหตุการณ์นี้แสดงถึงความใหม่ของงานเขียนประเภทร้อยแก้ว ซึ่งทำให้ผู้อ่านที่ไม่คุ้นเคยจึงไม่สามารถแยกความจริงกับเรื่องแต่งขึ้นเป็นนิยายร้อยแก้วออกจากกันได้

ผลกระทบของความสับสนอันเกี่ยวกับเรื่อง “สนุกนี่นี้” นี้ ทำให้วรรณกรรมร้อยแก้วหายไปจากหน้าหนังสือวิจิตรนิยายประมาณหนึ่งปีเศษ แต่เรื่องวรรณกรรมร้อยแก้วได้กลับมาปรากฏอีกครั้งในหนังสือวิจิตรนิยายเล่มที่ 3 เมื่อ พ.ศ. 2430 จากการสำรวจนั้นมีจำนวนทั้งหมด 26 เรื่อง ซึ่งมีทั้งที่แปลและแปลมาจากภาษาต่างประเทศกับแต่งขึ้นมาใหม่¹⁵⁵ เรื่องวรรณกรรมร้อยแก้วทั้งหมดนี้ถูกเรียกว่า “นิทาน” หรือ “นิทานเบ็ดเตล็ด” เช่น “เรื่องขรัวเพชรกับประสกลีแก้ว” “นิทานเบ็ดเตล็ด เรื่องบิดาสอนบุตรมิให้พณาพิกาเวลาเที่ยวเตร่” “นิทานเบ็ดเตล็ดว่าด้วยเบนเด้เป็นสุนัขขอมเขตที่เมืองฝรั่งเศส” “นิทานเรื่องสะใภ้ประทุษร้ายแม่ผัว” เป็นต้น ส่วนหนังสือวิจิตรนิยายรายเดือนที่จัดพิมพ์ตั้งแต่ พ.ศ. 2437 ได้มีวรรณกรรมร้อยแก้วปรากฏดังเช่น เรื่อง “เรื่องแต่งงานแก้แค้น” ของกรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ “เรื่องสี่บรรพการ” “เรื่องรักพี่เสียดายน้อง” แต่งโดยขุนบัญญัติวรราช “จะว่าปดก็จริง จะว่าจริงก็กลาย” ของกรมหมื่นจรัสพรปฏิภาณ ซึ่งทั้งหมดพิมพ์ พ.ศ. 2437 นิทานหรือเรื่องร้อยแก้วที่แปลจากภาษาต่างประเทศ เช่น “เรื่องเทวดาเมอกรีกกับคนตัดฟืน” (พ.ศ. 2440) “โรบินสันครุโซอย่างย่อ” (พ.ศ. 2440) โดยหลวงจันทรามาตย์ เป็นต้น ทั้งหมดจัดอยู่ในคอลัมน์อ่านเล่น สุมาลี วีระวงศ์รวบรวมงานร้อยแก้วที่แต่งใหม่ทั้งในหนังสือวิจิตรนิยาย และ วิจิตรนิยาย พ.ศ. 2430-2443 พบว่ามีจำนวนทั้งสิ้น 43 เรื่อง¹⁵⁶ ยิ่งไปกว่านั้น รสนิยมของชนชั้นนำในการเสพงานวรรณกรรมก็ได้รับอิทธิพลจากตะวันตกในขณะนั้นอีกด้วย ดังเช่น ชนชั้นนำแปลวรรณกรรมแนวอาชญาวิทยารื่อง “เชอร์ล็อก โฮล์มส์” (Sherlock Holmes) ที่ได้รับความนิยมในอังกฤษ และมักเรียกเรื่องลักษณะดังกล่าวนี้ว่า ชุด “สี่บรรพการ” วรรณกรรมลักษณะนี้เริ่มพิมพ์ในหนังสือวิจิตรนิยาย เดือนเมษายน พ.ศ. 2435 ถึง ตุลาคม พ.ศ. 2436 และปรากฏในหนังสือ วิจิตรนิยาย ตั้งแต่กันยายน พ.ศ. 2439 ถึง มกราคม พ.ศ. 2440 รวมทั้งหมดมี 9

¹⁵⁴ พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีไปมากับสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวิจิตรนิยายวโรส อ้างถึงใน สุพรรณิ วราทร, ประวัติการประพันธ์นวนิยายไทย ตั้งแต่สมัยเริ่มแรกจนถึง พ.ศ. ๒๔๖๕, หน้า 48-49.

¹⁵⁵ รัชนิ ทพยวิจิตร, ผู้เรียบเรียง สารบัญวิจิตรนิยาย (กรุงเทพฯ: หอสมุดแห่งชาติ, 2545), หน้า 34-35.

¹⁵⁶ สุมาลี วีระวงศ์, บรรณาธิการ ร้อยแก้วแนวใหม่ (กรุงเทพฯ: ศยาม, 2547), หน้า 51-93.

เรื่อง เนื้อหานั้นไม่ได้แปลมาจากตัวบทภาษาอังกฤษโดยตรง แต่กลับดัดแปลงองค์ประกอบต่างๆ เนื้อเรื่อง ตัวละคร ฉาก คล้ายกลับเรื่องนิทานหรือเรื่องอ่านเล่นร้อยแก้วของชนชั้นนำที่นิยมในขณะนั้น¹⁵⁷

ข้อสังเกตของการแปลนวนิยายต่างประเทศของชนชั้นนำสยาม ทักซ์ เกลิมเตียร์ธเห็นว่าการแปลในสมัยรัชกาลที่ 5 ไม่ใช่เป็นการแปลคำต่อคำด้วยความถูกต้องแม่นยำทางด้านภาษาและความหมาย แต่เป็นการแปลตีความและทำความเข้าใจในเนื้อหาของวรรณกรรมตะวันตกนั้นหรือเป็นการ “แปลง” นวนิยาย ซึ่งได้ปรับเนื้อหาที่แปลจากภาษาตะวันตกให้สอดคล้องกับวัฒนธรรมเดิมของตนเองด้วยภาษาท้องถิ่น การกระทำเช่นนี้เพื่อให้ชนชั้นนำเองได้เข้าใจและมั่นใจกับวัฒนธรรมและความทันสมัยจากตะวันตก ดังนั้นนวนิยายที่แปลในยุคสมัยนี้ ผู้แปลจึงไม่ใส่ชื่อของเจ้าของงานวรรณกรรม เพราะว่าเป็นการปรับแต่ง และแปลงเนื้อหาวรรณกรรมเรื่องนั้นๆ ให้สอดคล้องกับความเชื่อของตนเองและสังคมที่ตนอาศัยอยู่ เช่น การใส่แนวคิดเรื่องพุทธศาสนาในบทแปลของนวนิยายเรื่อง ความพยายาม (Vendetta) ของพระยาสุรินทรราชา เป็นต้น¹⁵⁸

ส่วนธนาพล ลิมอภิชาติ ตั้งข้อสังเกตอีกว่า การใช้คำว่า “เรื่องอ่านเล่น” ในช่วงแรกนั้นเป็นงานเขียนที่ให้ความสนุกกับความบันเทิงใจ และเป็นเรื่องที่มีเนื้อหาไม่จริงจัง ดังเช่น นิทาน เรื่องจีน เรื่องประโลมโลกย์ เรื่องจักร ๆ วงศ์ ๆ เป็นต้น อันเป็นสิ่งที่ตรงกันข้ามกับการอ่านกฎหมาย พงศาวดาร คำสอนของพุทธศาสนา แม้กระทั่งเรื่องวรรณกรรมชั้นสูง เช่น อิเหนา รามเกียรติ์ เป็นต้น ในบางโอกาสถูกมองว่าเป็นเรื่องอ่านเล่น ในต้นพุทธศตวรรษที่ 25 เมื่อชนชั้นนำไทยรับการศึกษาแบบตะวันตก ทำให้เรื่องอ่านเล่นก็ได้รับอิทธิพลตะวันตกไปด้วย เรื่องอ่านเล่นของชนชั้นนำจึงออกห่างจากเรื่องประโลมโลกย์ต่างๆ ไป และยังคงแสดงถึงการรับความทันสมัยแบบตะวันตกของชนชั้นนำอีกด้วย อย่างไรก็ตาม เรื่องอ่านเล่นของชนชั้นนำยังไม่มีลักษณะ Novel หรือนวนิยายแบบตะวันตก แต่จะปรากฏประมาณหลังพุทธศตวรรษที่ 2460¹⁵⁹ ก่อนหน้าที่เกิดเรื่อง “สนุกนี่นิก” ได้มีนิทานและนิทานอีสปที่เป็นความเรียงร้อยแก้ว หนังสือวิธานรายเดือนที่ออกช่วงแรก (พ.ศ. 2427-2428) ยังไม่พบงานประเภทนิทาน อย่างไรก็ตาม หนังสือครุโณวาท (พ.ศ. 2417) ได้ปรากฏ

¹⁵⁷ พนิดา หล่อเลิศรัตน์, “พัฒนาการการแปลอาชญาวิทยาเซอร์ลือก โสมส์ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 จนถึงปัจจุบัน” (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาการแปลและการล่าม คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2548)

¹⁵⁸ ทักซ์ เกลิมเตียร์ธ, “ด้านขนบทางวรรณกรรมไทย: ความสำคัญของนวนิยายแปล, นวนิยายต้นฉบับ และนวนิยายเลียนแบบ การศึกษาการทำให้เป็นภาษาถิ่น ความเป็นของแท้, ความเป็นลูกผสม, การเอาแบบและลักษณะทวิวัฒนธรรม,” รัฐศาสตร์สาร ฉบับพิเศษ รัฐศาสตร์ธรรมศาสตร์ 60 ปี/รัฐศาสตร์สาร 30 ปี เล่ม 2 (2552): 16-23. และ ทักซ์ เกลิมเตียร์ธ, “ความไม่พยายามของ “ครุเหลี่ยม” และความทันสมัยของไทยที่เป็นปัญหา,” รัฐศาสตร์สาร 2 (พฤษภาคม- สิงหาคม 2550): 75.

¹⁵⁹ Thanapol Limapichat, “The prescription of Good Books : the formation of the discourse and cultural authority of literature in modern Thailand (1860s-1950s),” (A thesis submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy at University of Wisconsin-Madison, 2008), pp. 108-110.

นิทานขึ้นแล้ว ตัวอย่างเช่น “เรื่องไถอ่อนแลช้างโคลง”¹⁶⁰ ซึ่งพระองค์เจ้าเกษมสันต์โสภาคย์ ทรงแต่งไว้ใน ครูโณวาทฉบับแรกว่าในนิยายสารฉบับนี้มีทั้ง ข่าวสาร ตำรา สุภาษิต กาพย์กลอน “เรื่องนิยายเก่าใหม่คือ fable ที่เป็นคตินิทานจูงปัญญาของคนให้ฉลาดขึ้น” ซึ่งการใช้ภาษาอังกฤษกำกับแสดงให้เห็นว่า นิทานแบบนี้ไม่เคยมีมาก่อน¹⁶¹

หนังสือวิธานพิเศษ เล่มที่ 1 ปี พ.ศ. 2428 แผ่น (ฉบับ) ที่ 1-38 มีนิทานตีพิมพ์จำนวน 20 เรื่อง สามารถแบ่งได้เป็นสองประเภท คือ นิทานแปลหรือคัดลอกมาจากที่อื่นเพื่อมาตีพิมพ์และนิทานที่แต่งขึ้นใหม่ นิทานแปลหรือคัดลอกมาจากที่อื่นตัวอย่างเช่น “นิทานหิโตประเทศปกรณา” ซึ่งมีเนื้อหาขนาดยาวและพิมพ์ต่อเนื่องหลายตอน “นิทานเรื่องเลงเกี้ยวสอนบุตร” “นิยายที่สามในอิสปปกรณา” เป็นต้น ส่วนนิทานที่แต่งขึ้นใหม่ ได้แก่ “นิทานมุสิกกะ” ผู้แต่งนิทานได้แรงบันดาลใจจากการเห็นหนูตัวหนึ่งพยายามปีนขึ้นไปกินเครื่องถ้วยบนต้น แม้จะอยู่สูงเท่าไรก็มีความพยายามปีนเอามาเป็นอาหาร ฉะนั้นคนเราควรมีความพยายามเหมือนหนูที่ผู้ประพันธ์ได้พบ¹⁶² ตัวอย่างดังกล่าวนี้มีลักษณะเป็นเรื่องสอนใจ ที่คล้ายคลึงกับนิทานสอนใจแบบตะวันตก และทั้งหมดเกิดขึ้นก่อนเรื่อง“สนุกนี้ก”

ประเด็นสุดท้ายที่จะกล่าวถึงงานวรรณกรรมในหนังสือวิธานพิเศษ คือ ชนชั้นนำนั้นไม่สนับสนุนและลดความน่าเชื่อถืองานประเภทเรื่องบทประพันธ์ร้อยกรองและนิทานจักร ๆ วงศ์ ๆ การที่ชนชั้นสูงในสมัยรัชกาลที่ 5 ไม่พอใจงานประพันธ์ประเภทนี้ อาจเป็นเพราะอิทธิพลด้านวรรณกรรมจากตะวันตก ที่มีลักษณะการเน้นจากความจริง มีบทบรรยายของผู้ประพันธ์สลับกับบทเจรจาของตัวละคร โครงเรื่องที่มีเงื่อนไขซับซ้อนชวนให้ผู้อ่านติดตาม ตรงกันข้ามกับนิทานจักร ๆ วงศ์ ๆ ซึ่งมีโครงเรื่องที่ง่ายกว่า¹⁶³ รวมไปถึงการให้ความสำคัญกับ “วิชาหนังสือ” ที่เป็นประโยชน์ตามสำนึกของชนชั้นนำ ถึงแม้ว่าทางหอพระสมุดวชิรญาณเองก็ยังคงจัดซื้อหนังสือประเภทนิทานจักร ๆ วงศ์ ๆ อยู่ด้วย¹⁶⁴ การสนับสนุนวิชาหนังสือดังที่กล่าวไปแล้วนั้นก็เพื่อสนับสนุนการขยายระบบราชการ ซึ่งทำให้ชนชั้นสูงของสยามในสมัยนี้สนับสนุนวิชาหนังสือและการแต่งหนังสือ อันสอดคล้องกับกระแสรับสั่งของรัชกาลที่ 5 ความว่า

¹⁶⁰ ดู “เรื่องไถอ่อนแลช้างโคลง,” ครูโณวาท 1 (เดือน 8 จ.ศ. 1236): 79-82.

¹⁶¹ สุมาลี วีระวงศ์, บรรณาธิการ ร้อยแก้วแนวใหม่, หน้า 6.

¹⁶² หลวงฤทธิจักรภาพ, “นิทานมุสิกกะ,” วิธานพิเศษ (สะกดตามต้นฉบับ) 20 (วันอังคาร เดือน 6 แรม 8 ค่ำ จ.ศ. 1248): 260.

¹⁶³ สุพรรณิ วราทร, ประวัติการประพันธ์นวนิยายไทยตั้งแต่สมัยแรกเริ่มจนถึง พ.ศ. ๒๔๘๕, หน้า 44-45.

¹⁶⁴ การประชุมครั้งที่ 7 เมื่อปี ร.ศ. 112 นี้ เกร็ดในขณะนั้นคือกรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ได้เสนอในที่ประชุมว่า “หนังสือเรื่อง วงษ์ ๆ จักร ๆ ต่าง ๆ ที่ออกใหม่ ในหอพระสมุดยังไม่มียกหลายเรื่อง เลขาธิการ (กรมหมื่นนราธิปประพันธ์พงศ์) เห็นว่าควรจะต้องบรรณาธิการให้เด็ดขาดว่า ไม่ว่าหนังสือไทยอย่างไรที่ตีพิมพ์ใหม่ ที่ปราศจากไทยซึ่งเห็นถนัดแล้ว ให้เบิกเงินซื้อไว้สำหรับหอโดยทุกเรื่อง” ดู “จดหมายเหตุการประชุมครั้งที่ 7,” วิธานพิเศษ 2 (พฤศจิกายน ร.ศ. 112): 19.

“...ก็ในหนังสือภาษาไทยทั้งปวง ซึ่งนับว่าเป็นหนังสือวิชาความรู้อันใดมีอยู่น้อย เพราะผู้ที่รู้หนังสือแต่งหนังสือมีน้อยทั้งไม่ได้ไปมาคู้นเคยกับประเทศอื่น ๆ ที่ได้แลกเปลี่ยนถ่ายจดตำราวิชาการลงเป็นของเรา เพราะฉะนั้นหนังสือซึ่งจะเป็นเรื่องเล่าเรียนวิชา ยังไม่มีแก่ผู้ที่จะเรียนแต่เฉพาะภาษาของเราเลย แต่เรามีความหวังใจเป็นแน่ว่าเมื่อนักเรียนของเราได้มีความรู้ในวิชาหนังสือมากแล้ว ดั่งนี้คงจะมีความรู้และความอุตสาหะที่จะเขียนและแต่งหนังสือที่เป็นประโยชน์มากขึ้นกว่าแต่ก่อน ทั้งผู้ที่ได้ไปเล่าเรียนวิชามาแต่ต่างประเทศคงจะมีความอุตสาหะที่จะแปลวิชาการต่าง ๆ จากภาษาต่างประเทศลงเป็นภาษาไทย ให้เป็นการเกื้อกูลแก่การเล่าเรียนให้แพร่หลายขึ้นอีก...”¹⁶⁵

อย่างไรก็ตาม หนังสือประเภทนิทานจักร ๆ วงศ์ ๆ ได้รับความนิยมตั้งแต่ต้นสมัยรัชกาลที่ 5 โรงพิมพ์หมอมสมิธมีบทบาทสำคัญในการผลิตนิทานแบบจักร ๆ วงศ์ ๆ รายสำคัญที่สุด หลังจากโรงพิมพ์หมอมสมิธเลิกกิจการไป พบว่ามีโรงพิมพ์หลายแห่งดำเนินกิจการตีพิมพ์บันเทิงคดีประเภทนี้อยู่ ได้แก่ โรงพิมพ์นายเทพที่ปากคลองตลาด และย่านสำเพ็ง สัมพันธ์วงศ์ เช่น โรงพิมพ์นายศรี โรงพิมพ์ห้างสมุด โดยเฉพาะอย่างยิ่ง โรงพิมพ์ราษฎร์เจริญที่ตั้งอยู่ใกล้วัดสัมพันธวงศ์ หรือวัดเกาะ ซึ่งทำให้ชื่อ “หนังสือวัดเกาะ” นั้นเป็นที่รู้จัก นิทานแบบจักร ๆ วงศ์ ๆ นี้ได้รับความนิยมเรื่อยมา โดยเฉพาะระดับชาวบ้าน ซึ่งยังคงคุ้นเคยกับรูปแบบนิทานคำกลอน อันเป็นวัฒนธรรมแบบมุขปาฐะ¹⁶⁶ นอกจากนี้ นิทานแบบจักร ๆ วงศ์ ๆ มีการใช้คำอย่างง่าย ๆ ตรงไปตรงมา สนุกสนาน สะท้อนถึงชีวิตประจำวันของชาวบ้าน แต่บางเรื่องก็มีนัยยะของการเสียดสีล้อเลียนชนชั้นนำด้วย ดังนั้น การลดความน่าเชื่อถือต่อเรื่องจักร ๆ วงศ์ ๆ เป็นความรู้สึกร่วมกันในชนชั้นสูง ซึ่งมีมาตั้งแต่สมัยต้นรัชกาลที่ 5 เช่น หนังสือแสดงกิจจานุกิจ ดังที่กล่าวไปแล้ว และชนชั้นนำรุ่นเดียวกันกับรัชกาลที่ 5 ก็สืบทอดการโจมตีนิทาน “จักร ๆ วงศ์ ๆ” ดังที่สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้หมายเหตุไว้ใน เรื่องวงศ์วงศ์จักรจักร เมื่อ พ.ศ. 2431 ว่า

“ข้าพเจ้าไตรตรองนี้ก็เห็นว่า แต่บรรดาโคลงกาพย์แลกลอนฉันท์
ที่ได้อ่านหลาก ๆ มีมาครัน เรื่องเหล่านั้นว่าไว้ไม่เห็นจริง
มีแต่การเหาะเหิรเดินเวหา กล่าวอุทธาเกรียงไกรดูใหญ่ยิ่ง

¹⁶⁵ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, “พระราชดำรัสตอบในการพระราชทานรางวัลนักเรียนที่โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ เมื่อวันที่วันพุธ เดือน 6 ขึ้น 3 ค่ำ ปีมะแม อัฐศก จ.ศ. 1148 (พ.ศ. 2429)” อ้างถึงใน สุรพงษ์ วรรณ, ประวัติการประพันธ์นวนิยายไทยตั้งแต่สมัยแรกเริ่มจนถึง พ.ศ. ๒๔๗๕, หน้า 44-45.

¹⁶⁶ สุรพงษ์ จันทรเกษมพงษ์, “หนังสือวัดเกาะ: การสืบทอดและปรับเปลี่ยนทัศนคติและค่านิยมในสังคมไทย พ.ศ. 2465-2475,” หน้า 22-43.

มีอินทราสุรารักษ์ทั้งยักษ์ลิง ไม่มีที่อ้างอิงเป็นพยาน

คนใหม่ ๆ เขาไม่ใคร่จะเชื่อถือ ใครออ้อ้อข้อความตามโวหาร

ก็ขนาบว่ามุ่งม่งตาม โบราณ เวลากาลไม่เหมือนก่อนต้องผ่อนปรน”¹⁶⁷

สาเหตุที่นิทานแบบจักร ๆ วงศ์ ๆ ไม่เป็นที่ยอมรับในชนชั้นสูง นอกจากถูกมองว่าไร้ประโยชน์แล้ว ยังขัดกับมาตรฐานทางภาษาของชนชั้นสูงอีกด้วย การแบ่งระดับภาษาก็เป็นการทำให้เห็นความแตกต่างระหว่างชนชั้นปกครองและชนชั้นระดับล่าง การสร้างมาตรวัดทางภาษาสองระดับมีมาตั้งแต่ในสมัยรัชกาลที่ 4 พระองค์ทรงให้ความสำคัญแก่การใช้ราชาศัพท์และไวยากรณ์ให้เหมาะสมเมื่อต้องการเขียนถึงพระมหากษัตริย์ ทั้งนี้การควบคุมการใช้ภาษาของชนชั้นสูง ก็เพื่อป้องกันไม่ให้วัฒนธรรมระดับล่างเข้ามาบ่อนทำลายวัฒนธรรมของชนชั้นปกครอง เกี่ยวกับประเด็นนี้ นิราศหนองคายของนายทิม สุขยางค์ก็อยู่ในข่ายของการใช้ภาษาระดับล่างมาทำลายวัฒนธรรมชนชั้นสูง¹⁶⁸ ด้วยเหตุนี้ นิราศหนองคายจึงถูกสั่งเผาทำลาย นอกจากสาเหตุความขัดแย้งทางการเมืองภายในราชสำนัก ยังเป็นเรื่องความเหมาะสมในการใช้ภาษา ซึ่งการใช้ภาษาที่ถูกต้องนี้เป็นสิ่งที่ชนชั้นนำกังวลคู่ได้จากการตั้งสมาคมแก้ภาษาดังที่กล่าวต่อไป

การทำลายความน่าเชื่อถือของนิทานจักร ๆ วงศ์ ๆ หรือนิทานคำกลอนในอีกกรณีหนึ่งสามารถเห็นได้จากการสร้างภาพลักษณ์ด้านลบให้แก่สุนทรภู่ ชนชั้นนำสยามสร้างภาพลักษณ์ให้สุนทรภู่เป็นอาลักษณ์จี๊มา “อุปนิสัยไม่ชอบทำการงานอย่างอื่น นอกจากแต่งบทกลอน”¹⁶⁹ งานพระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดชาดิศร เรื่อง “ประวัติสุนทรภู่” พิมพ์ครั้งแรก พ.ศ. 2485 สร้างภาพสุนทรภู่เป็นกวีที่ไม่เป็นสุภาพชน ไร้สาระ จี๊มา เจ้าชู้ ตัวอย่างของประวัติสุนทรภู่ที่สะท้อนให้เห็นถึงการสร้างภาพเชิงลบ เช่น ในรัชสมัยรัชกาลที่ 3 สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพกล่าวว่า เป็นยุคตกอับของสุนทรภู่ เพราะว่าสุนทรภู่ออกบวชเนื่องจากหวั่นเกรงพระราชอาญา ด้วยเหตุที่รัชกาลที่ 3 ทรงขัดเคืองสุนทรภู่มาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 2 ใน เรื่องที่สุนทรภู่ไปแก้กลอนหักหน้ารัชกาลที่ 3 เมื่อครั้งทรงเป็นกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ต่อหน้าพระพักตร์รัชกาลที่ 2 และเหล่าขุนนาง ยิ่งกว่านั้นการที่สุนทรภู่มาบวช เพราะว่าครอบครัวล้มเหลวและไม่มีเจ้านายให้การอุปถัมภ์¹⁷⁰ อย่างไรก็ตาม การตีความของล้อม เพ็งแก้วมองว่า การบวชของสุนทรภู่มีนัยยะทาง

¹⁶⁷ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์, หนังสือเรื่องวงศ์วงศ์จักรจักร (พิมพ์แจกในงานพระราชทานเพลิงศพ หม่อมเจ้ามงคลประวดี สวัสดิกุล ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม, 14 พฤษภาคม พ.ศ. 2493) อ้างถึงใน สุรพงษ์ จันทระเกษมพงษ์, “หนังสือวัดเกาะ: การสืบทอดและปรับเปลี่ยนทัศนคติและค่านิยมในสังคมไทย พ.ศ. 2465-2475,” หน้า 36.

¹⁶⁸ Craig J. Reynolds “A Seditious Poem and Its History” in Craig J. Reynolds, Seditious Histories: Contesting Thai and Southeast Asian Past, p. 95.

¹⁶⁹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, “ประวัติสุนทรภู่” ใน กรมศิลปากร, ชีวิตและผลงานสุนทรภู่ (กรมศิลปากร ตรวจสอบชำระใหม่) (กรุงเทพฯ: เสริมวิทย์บรรณาการ, 2518), หน้า 16.

¹⁷⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 24.

การเมือง เนื่องจากว่าสุนทรภู่ได้อยู่ฝ่ายข้างเจ้านายที่สนับสนุนเจ้าฟ้ามงกุฎ จึงออกบวชเพื่อหลีกเลี่ยงการเมืองที่อาจนำภัยมาถึงตัวเอง¹⁷¹

แม้กระทั่งการยืมหนังสือในหอพระสมุทวชิรญาณ รัชกาลที่ 5 ก็ได้ทรงแสดงความไม่พอพระราชหฤทัยที่สมาชิคนั้น “ยังไม่สมกับที่สมาชิกรวมกัน ส่อให้เห็นว่าสมาชิกรู้ที่เข้าใจประโยชน์ที่พึงได้จากหอพระสมุทนั้นมีน้อย แลหนังสือที่ยืมนั้น ก็เป็นหนังสืออิเหนา รามเกียรติ์ พระอภัยมณี วงษ์สวรรค์เป็นอันมากด้วย...(สะกดตามต้นฉบับ)”¹⁷² จะเห็นได้ว่าในสายตาของชนชั้นสูงในรัชกาลที่ 5 วรรณคดีร้อยกรองและนิทานคำกลอน จึงเป็นสิ่งไม่พึงที่จะอ่าน

ดังนั้นการเลือกอ่านเรื่องราวที่เป็นสาระ ไม่ใช่ นิทานคำกลอน ยังแสดงฐานะทางชนชั้นอีกด้วย การรับบทความมาลงพิมพ์ในหนังสือวชิรญาณจึงกำหนดเกณฑ์บางประการ ซึ่งทางกรรมสัมปาทิกสภาออกเกณฑ์การเลือกบทความเพื่อนำไปพิมพ์ในหนังสือวชิรญาณพิเศษ ว่า

“...เป็นส่วนแต่งมาไม่เพราะ จืดไม่น่าฟัง หรือเป็นกาพย์กลอน โคลงฉันท์ ก็ไม่เป็นรูปกาพย์กลอน โคลงฉันท์ นั้นได้ต้องเป็นอันไม่สมควรลงพิมพ์อย่าง 1 ที่เป็นถ้อยความไม่มีสาระ และจะฟังเอาเป็นสนุกก็ไม่ได้ เอาเพราะก็ไม่ได้เอาข้อความเป็นคติก็ไม่ได้ จะไม่ควรส่งลงพิมพ์อย่าง 1 ที่เป็นด้วยสำนวนแสดง และหยาบคายจะไม่ควรลงพิมพ์อย่าง 1 เหล่านี้ เจ้าพนักงานจะไม่ยอมส่งลงพิมพ์...”¹⁷³

จึงสรุปได้ว่า การที่ชนชั้นสูงในสมัยรัชกาลที่ 5 เสด็จงานวรรณกรรมแบบตะวันตกนั้น เป็นผลมาจากการรับวัฒนธรรมตะวันตก ซึ่งนอกจากจะเป็นการไล่ตามความ “ศิวิไลซ์” แบบตะวันตก ยังเป็นการจัดระดับความสัมพันธ์ทางชนชั้นผ่านการใช้ภาษาที่ถูกต้องและสุภาพ ซึ่งเป็นการบอกตำแหน่งทางชนชั้นอีกด้วย การเปลี่ยนไปเสพรูปแบบงานวรรณกรรมของตะวันตกนี้ทำให้งานนิทานจักร ๆ วงศ์ ๆ เลื่อมความนิยมในหมู่ชนชั้นนำสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ เพราะงานเหล่านี้ถูกมองว่าเป็นงานวรรณกรรมระดับชาวบ้าน ภาษาไม่เหมาะสมไม่ถูกต้อง และเลียดลีขิ้นชั้นนำเมื่อตอนปลายรัชกาลที่ 5 จนถึงต้นรัชกาลที่ 6 เรื่องนิยาย เรื่องสั้น นิทาน หรือเรียกโดยรวมว่าเรื่อง “อ่านเล่น” ก็ได้รับความนิยมแทนที่นิทานแบบจักร ๆ วงศ์ ๆ และแพร่หลายในสังคมเมือง¹⁷⁴ อย่างไม่รู้ตาม นิทานคำกลอนของโรงพิมพ์ย่านวัดเกาะ ก็ยังจัดพิมพ์อยู่อย่างต่อเนื่อง ซึ่งมีราคาเพียง

¹⁷¹ ส้อม พึ่งแก้ว, สุนทรภู่: อาลัยกษัตริย์จักรวาล (กรุงเทพฯ: มติชน, 2547) หน้า 69-79.

¹⁷² สจข., ร 5 ศ.21/2 “เรื่องการประชุมหอพระสมุท,” (ธันวาคม ร.ศ. 104-14 ตุลาคม ร.ศ. 117)

¹⁷³ “จดหมายเหตุการประชุมครั้งที่ ๒,” วชิรญาณพิเศษ 3 (พฤศจิกายน ร.ศ. 109): 30.

¹⁷⁴ ธนาพล ล้อมอกิชาติ และ วริศา กิตติคุณเสรี, “ประวัติศาสตร์และการเมืองของวาทกรรม “หนังสือดี,” วารสารอ่าน 3 (ตุลาคม-ธันวาคม, 2551): 52.

เล่มละ 10 สตางค์ (สยามประเภทมีราคาจำหน่ายฉบับละ 50 สตางค์ ส่วนหนังสือวชิรญาณมีราคาจำหน่ายฉบับละ 1 บาท) และต่อมา “หนังสือวัดเกาะ” ได้พัฒนาเปลี่ยนไปเป็น “กลอนลำตัด” เนื้อหาเน้นมักนำข่าวจากหนังสือพิมพ์ที่โด่งดังในช่วงดังกล่าวมาเล่าเรื่องในรูปแบบกลอนลำตัด ซึ่งมีศักยภาพสูงในการเข้าถึงคนหมู่มาก

4 เรื่องเบ็ดเตล็ด

เรื่องลักษณะนี้ “เป็นการแสดงความรู้แปลก ๆ โดยย่อ ไม่ต้องแสดงความคิดเห็นอันใด แต่งง่ายที่สุด แต่เป็นเรื่องสั้นแลมักจะแปลมาแต่ภาษาฝรั่งเศสเป็นพื้น” หรืออาจเรียกได้ว่าเป็นความรู้ประเภทเกร็ดความรู้ สมาชิกได้แปลเรื่องเหล่านี้มาจาก เช่น “หนังสือพิมพ์ฝรั่ง...คือหนังสือพิมพ์ ทิตบิตสแลเรบิต เป็นต้น”¹⁷⁵ แต่กรรมสัมปาทิต้องการให้ผู้ส่งบทความแต่งหรือค้นคว้าขึ้นมาเอง เช่น นับจำนวนแพที่จอดประจำจากย่านสามเสนถึงบางคอแหลม หรือนับร้านค้าในย่านสำเพ็ง เป็นต้น ดังนั้น บทความประเภทนี้จึงเป็นบทความสั้นๆ ที่ให้ความรู้ลักษณะเกร็ดความรู้หรือความรู้เบ็ดเตล็ด เช่น สิ่งประดิษฐ์ใหม่ที่เกิดขึ้น สถิติต่างๆที่น่าสนใจ เป็นต้น

ยกตัวอย่างเช่น เรื่องสถิติการเสียชีวิตด้วยสาเหตุต่างๆ ผู้ประสบอุบัติเหตุการจราจรในกรุงเทพมหานคร หนึ่งปี ประมาณ 220 คน เสียชีวิตจากขาดอาหารประมาณ 80 คน ค่าเฉลี่ยในหนึ่งนาทีมีผู้เสียชีวิตใน “ระหว่างประเทศบ้านเมืองทั้งปวงทั่วไป” ประมาณ 67 คนต่อนาที¹⁷⁶ นอกจากนี้ ยังมีบทความที่เป็นเกร็ดความรู้อื่น เช่น เรื่องความยาวของสายโทรเลขข้ามมหาสมุทรแอตแลนติก จำนวนหอประกาศทั่วโลก จำนวนบุรุษไปรษณีย์ในกรุงเทพมหานคร¹⁷⁷ การทำขวดใส่น้ำกรดหรือเหล้าด้วยกระดาษที่เคลือบด้วยซีเมนต์เหลว¹⁷⁸

5 เรื่องกาทย์กลอนโคลงฉันท์

หนังสือวชิรญาณปรากฏเรื่องกาทย์กลอนต่างๆ กรรมสัมปาทิต้องการกาทย์กลอนโคลงฉันท์ แต่ “ควรจะเว้นเรื่องที่ด้ายดั้นบางอย่างคือเรื่องไหว้ๆ ขอบๆ จากๆ และคำราหมอดูเหล่านี้เสียจะดีกว่า หาเรื่องเช่นวินิฉวานิชแต่งจะค่อยแยก...”¹⁷⁹ เนื่องจาก ชนชั้นนำไม่ต้องการเรื่องอภินิหารเรื่องจักรๆ วงศ์ๆ แต่ต้องการเรื่องที่สุภาพไม่หยาบคาย และถูกต้องตามฉันทลักษณ์ดังที่กล่าวไป

¹⁷⁵ “หนังสือส่งลงวชิรญาณ,” วชิรญาณวิเศษ 11 (วันพฤหัสบดี ที่ 15 มกราคม ร.ศ. 109): 123.

¹⁷⁶ “เบ็ดเตล็ด,” วชิรญาณวิเศษ 40 (วันอาทิตย์ ที่ 20 กรกฎาคม ร.ศ.109): 477.

¹⁷⁷ “เบ็ดเตล็ด,” วชิรญาณวิเศษ 42 (วันอาทิตย์ ที่ 3 สิงหาคม ร.ศ.109): 500.

¹⁷⁸ “เบ็ดเตล็ด,” วชิรญาณวิเศษ 35 (วันอาทิตย์ ที่ 15 มิถุนายน ร.ศ.109): 417.

¹⁷⁹ “หนังสือส่งลงวชิรญาณ,” วชิรญาณวิเศษ 11 (วันพฤหัสบดี ที่ 15 มกราคม ร.ศ. 109): 123. ดู “เรื่องวินิฉวานิช,” วชิรญาณวิเศษ 2 (วันพฤหัสบดีที่ 13 พฤศจิกายน, ร.ศ. 109): 17-18. และ วชิรญาณวิเศษ 5 (วันพฤหัสบดีที่ 4 ธันวาคม ร.ศ. 109): 51-52.

แล้วในประเด็นเรื่อง เรื่องนิทานชั้น ๆ แปรลก ๆ ส่วนเรื่องที่ “เรื่องวินนิวานิช” ที่ยกมาข้างนั้น ดัดแปลงและแต่งเป็นบทกวีนี้มาจากเรื่องเวนิชวานิช (The Merchant of Venice) ของวิลเลียม เชกสเปียร์

นอกจากนี้ โคลงฉันทยังมีการประพันธ์ที่มีเนื้อหาต่างๆ อีกหลายแบบ ได้แก่ การแต่งโคลง ที่มีเนื้อหาที่เป็นคติสอนใจ เช่น โคลงศัพท์เฉลียวฉลาดโคดเขลา¹⁸⁰ เหตุเสื่อมโลกทรัพย์¹⁸¹ เป็นต้น หรือ การพรรณนาคติธรรมเป็นรูปโคลงสี่ เช่น เรื่องวิธีการตอนต้นไม้ คำโคลง¹⁸² เป็นต้น และยังมีโคลง ที่แต่งสำหรับงานพิธีสำคัญของรัฐ ได้แก่ โคลงจารึกกลับแลไฟบางปะอิน เป็นโคลงที่แต่งในงานพระราชพิธีรัชดาภิเษกที่พระนครศรีอยุธยา พ.ศ. 2436 ซึ่งเป็นการแต่งเพื่อประกอบพระราชพิธี บวงสรวงอดีตกษัตริย์¹⁸³

หลังพ.ศ. 2440 ทางหอพระสมุดวชิรญาณ ได้มีความพยายามจัดพิมพ์และรวบรวมหนังสือเก่าๆ ไว้สำหรับให้สมาชิกและผู้ที่สนใจได้สะสม ดังนั้น บั้นปลายของหนังสือวชิรญาณ จึงมีการคัดเลือกตีพิมพ์โคลงฉันทกาศ์กลอนของราชสำนักอย่างต่อเนื่อง (โปรดดูหัวข้อ 3.2.3 หนังสือวชิรญาณระยะหลัง)

6 เรื่องวินิจัยเจ็ดสนุก

คอลัมน์ลักษณะนี้ ทางกรมสัมปาทิกของหอพระสมุดวชิรญาณมีความเห็นว่า “วินิจัยกัน มาทุกคราวๆ เค็มมันถึงที่อยู่แล้ว”¹⁸⁴ ดังนั้น เรื่องวินิจัยเจ็ดสนุกในหนังสือวชิรญาณพิเศษก็คือ กิจกรรมการเล่นกระตู่และการเล่นเกมส์ตอบปัญหา ซึ่งจัดขึ้นเพื่อความบันเทิง แสดงความคิดเห็น และแสดงความรู้ปัญญาในประเด็นต่าง ๆ ระหว่างสมาชิก การเล่นเกมของบรรดาสมาชิกหอพระสมุดวชิรญาณสามารถแบ่งได้เป็น 9 ประเภท¹⁸⁵ ดังนี้

1. โคลงทาย เป็นโคลงสี่สุภาพที่ตั้งขึ้นใหม่ตามการเล่นเดิมที่มีมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 การ เล่นจะให้ผู้ตอบตอบว่า สิ่งที่ทำปัญหานั้นคืออะไร โคลงทายนี้เริ่มปรากฏในหนังสือวชิรญาณราย เดือน เล่มที่ 11 ปี พ.ศ. 2428 ต่อมาโคลงทายเป็นที่นิยมเล่นกันมาก เมื่อสมัยหนังสือวชิรญาณพิเศษ รายสัปดาห์ ผู้ที่นำโคลงทายมาลงในหนังสือวชิรญาณพิเศษคนแรกคือ พระองค์เจ้าจรรยาธิ โดยลง

¹⁸⁰ “โคลงศัพท์เฉลียวฉลาดโคดเขลา,” 23 วชิรญาณพิเศษ (วันพฤหัสบดีที่ 24 มีนาคม ร.ศ. 110): 270-271.

¹⁸¹ พระองค์เจ้าศรีเสาวภางค์, “เหตุเสื่อมโลกทรัพย์,” วชิรญาณพิเศษ 7 (วันศุกร์ เดือน 3 แรม 8 ค่ำ ปี ระกา จ.ศ. 1247): 123.

¹⁸² “วิธีการตอนต้นไม้ คำโคลง,” วชิรญาณพิเศษ 32 (วันพฤหัสบดีที่ 26 พฤษภาคม ร.ศ. 111): 379-380.

¹⁸³ โคลงจารึกกลับแลไฟบางปะอินได้ตีพิมพ์ในหนังสือวชิรญาณรายเดือน ระหว่างฉบับเดือน ตุลาคม ร.ศ. 113 ถึง กันยายน ร.ศ. 114 ปรากฏโคลงจารึกกลับแลไฟบางปะอินตีพิมพ์ 8 ฉบับ จากทั้งหมด 11 ฉบับ

¹⁸⁴ “หนังสือส่งลงวชิรญาณ,” วชิรญาณพิเศษ 11 (วันพฤหัสบดี ที่ 15 มกราคม ร.ศ. 109): 123.

¹⁸⁵ สรุปรจาก “ตำนานวชิรญาณพิเศษ,” รัชณี ทรัพย์วิจิตร, สารบาญวชิรญาณพิเศษ, หน้า ๗-๘.

ไว้ในหนังสือวชิรญาณวิเศษ เล่มที่ 1 แผ่นที่ 7 วันศุกร์ เดือน 3 แรม 8 ค่ำ จ.ศ. 1247 ตัวอย่างของโคลงทายมีดังต่อไปนี้

ของขายเข้าเค้าพุทธ รูปา

คือว่าจะบูชา	ก็ได้
แต่ชนไม่นำพา	กลับชอบ ใช้เส
ยังมีหน้าซ้ำไฉรั	เสร็จทั้ง ทำลิม

(คัดจาก วชิรญาณวิเศษ เล่ม 2 แผ่นที่ 2 (จ.ศ. 1248) หน้า 16)

ตอบโคลงทาย

วิ.ยิกพัศคุแม่น	รูปพระ พุทธฤา
คือสะแตมปน้อยนะ	บ่แคล้ว
ราคาสฐบั้งละ	ฤากว่า ไปนา
ชนหากปิดศาลนแล้ว	เสร็จได้ตั้งประสงค

(คัดจาก วชิรญาณวิเศษ เล่ม 2 แผ่น 4 (จ.ศ. 1248) หน้า 32)

2. โคลงว่าด้วยเรื่องอย่างเดียว เป็นโคลงสี่สุภาพที่ให้สมาชิกแต่งตามหัวข้อที่กำหนดเอาไว้เพียงหัวข้อเดียว เช่น โคลงเรื่องความรัก ความเกลียด ความเจริญ ความเสื่อม ฯลฯ ภายหลังเมื่อปี พ.ศ. 2463 ได้นำมารวมพิมพ์ในชื่อว่า โคลงสุภาพิตเจ้านาย

3. ปัญหาขัดข้อง เป็นเรื่องที่สมมติเหตุการณ์ขึ้นมาตั้งเป็นคำถามว่า ถ้าผู้ตอบอยู่ในสถานการณ์นั้นจะแก้ไขปัญหอย่างไร โดยผู้ตอบกระทุ้ตอบเป็นร้อยแก้วธรรมดา ภายหลังถูกตีพิมพ์ขึ้นมาเมื่อปี พ.ศ. 2463 ภายใต้อิทธิพลว่า ปัญหาขัดข้อง โปรดคฯ ให้ผูกขึ้นเมื่อในรัชกาลที่ 5 สำหรับสมาชิกหอพระสมุดวชิรญาณ

4. โคลงว่าด้วยของสองสิ่งที่เป็นคู่ตรงข้ามกัน มีใจต้งเพื่อให้สมาชิกแต่งโคลงสี่สุภาพตอบ เช่น โคลงมืด-สว่าง โคลงหนา-บาง โคลงง่าย-ยาก ตัวอย่างของโคลงว่าด้วยสองสิ่งตรงข้ามกัน ขอยกตัวอย่างงานประพันธ์ของหม่อมเจ้าประภากร พ.ศ. 2432 เรื่อง โคลงศัพท์ขวา-ซ้าย

1 ถึงคราวโคลงศัพท์ซ้าย	ขวาสอง
จำส่งเสนอโสตรผอง	ปราชผู้
เวลาไปมีตรอง	คริเลือก คัดเลข
ลักว่าเรียงรวมรู้	เล็กน้อยออกแกลง

...16 โคลงศัพท์ขวาช้ายเพิ่ม	พิสดาร หน้อยนอ
ตำแหน่งเลขาราชการ	เก็บร้อย
สิบสี่บทบรรดสาร	เสิมอีก สองเส
รวมสิบหกเซนน้อย	หนึ่งไว้นามเดิม

ประกาศ

(คัดจาก วชิรญาณวิเศษ เล่ม 5 แผ่น 3 (พฤศจิกายน ร.ศ. 108) หน้า 33-34)

5. ปัญหาธรรมวินิจฉัย เป็นปัญหาธรรมที่กระทำตามแบบพระราชปจฉาแต่โบราณ โดยเลือกปัญหาที่เหมาะสมกับสถานการณ์นั้นส่งไปถวายพระเถระผู้ใหญ่ที่เป็นวิสามัญสมาชิก ให้เป็นผู้ตอบคำถาม ปัญหาธรรมวินิจฉัยได้ปรากฏครั้งแรก เมื่อหนังสือวชิรญาณวิเศษ เล่มที่ 1 แผ่นที่ 5 วันที่ 5 เดือน 3 ขึ้น 8 ค่ำ จ.ศ. 1247 โดยผู้ตั้งกระทู้ปัญหาธรรมวินิจฉัย คือ รัชกาลที่ 5 ซึ่งพระราชปจฉาว่า คำว่านิพพานหมายถึงอะไร โดยมีพระราชาคณะตอบกระทู้นี้ทั้งหมด 17 รูป

6. ปัญหาพยากรณ์ เป็นปัญหาที่ตั้งเป็น โจทย์ขึ้นเพื่อให้สมาชิกละเอียดว่าจะเกิดอะไรขึ้นในอนาคตตามปัญหาที่ตั้งเอาไว้ เช่น

“ปัญหาพยากรณ์ ที่ 55 นำกร้อยคราวน่า ที่จะถึงต่อไปนี้ จะมีเวลาที่กร้อยอยู่นาน ยิ่งกว่าคราวที่ล่วงมานี้หรือจะมีเวลากร้อยน้อยลง?”

(คัดจาก วชิรญาณวิเศษ เล่ม 7 แผ่น 5 (พฤศจิกายน ร.ศ. 110) หน้า 60)

7. ศัพท์วินิจฉัย เป็นการให้สมาชิกละเอียดว่าศัพท์ที่ตั้งเป็น โจทย์ไว้นั้นคืออะไร เช่น ความคิดคืออะไร ความดีคืออะไร ฤชาคืออะไร เสภาคืออะไร ความตระหนี่คืออะไร ความรักคืออะไร โดยตอบเป็นร้อยแก้วธรรมดา ถ้ากรรมสัมปาทิกสภาเห็นว่าเป็นคำตอบที่ดี จะมีรางวัลสำหรับคำตอบที่ดีที่สุด ส่วนคำตอบอื่นที่ “พอฟังฟังได้” ก็จะนำมาลงพิมพ์ เช่น

“ไฟ คืออะไร ไฟเป็นธาตุร้อนอย่างหนึ่ง ซึ่งมีสัมพัทธ์ร้อน สำหรับเป็นเพื่อนของมนุษย์ในที่มืด แลเป็นศัตรูเมื่อมีความประมาท”

(คัดจาก วชิรญาณวิเศษ เล่ม 7 แผ่น 4 (พฤศจิกายน ร.ศ. 110) หน้า 47)

8. กระทู้โคลง คือการแสวงหาคำพูด วลี หรือประโยคที่อาจมีความหมายหรือไม่มีความหมายก็ได้ แล้วผู้ตอบกระทู้ตอบโดยแต่งเป็นโคลงสี่สุภาพให้เข้ากับประโยคกระทู้ที่ตั้งเอาไว้ เช่น กระทู้ว่า แดงไร้ แดงร่ำ แดงจ้ำ แดงเลือก เป็นต้น ผู้ตอบก็ต้องแต่งให้เข้ากับหัวข้อกระทู้

9. เรื่องประหลาด เป็นการตั้งชื่อเรื่องขึ้นมาเพื่อให้ผู้ตอบได้ใช้จินตนาการแต่งเป็นนิทานขึ้นมาใหม่ให้สอดคล้องกับกระทู้ที่ตั้งขึ้นนั้น เช่น นายโสมเฝ้าทรัพย์ เรื่อง กุ่ย กุ่ย ตาบอดสอดคตาเห็น เป็นต้น

การเล่นกระทู้และเกมส์ตอบปัญหานี้บรรดาเจ้านายและขุนนางมักจะใช้นามแฝงในการตอบปัญหาหรือแต่งนิทาน ซึ่งรัชนี้ ทรัพย์วิจิตรได้รวบรวมไว้ดังนี้

ตุ๋งตุ๋ง นายสุต	พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
กุนและ	สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ (พระองค์เจ้าสาวภาคองศรี)
สามัญสมาชิคฝ่ายใน	สมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี พระพันวัสสา อัยิกาเจ้า (พระองค์เจ้าสว่างวัฒนา)
ภาคินีสมาชิก	พระวิมาดาเธอ พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์ กรมพระ สุทธาสินีนาฏ ปิยมหาราชปวิธดา
อาทิตย์อุทัย, B.M.	สมเด็จพระเจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระยาภาณุพันธุ วงศ์วรเดช
น.ร.	สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์
ละฮ้วน	สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนพิจิตรเจษฎ์จันทร์
ย.น.	สมเด็จพระเจ้าฟ้าเยาวมาลย์นฤมล กรมขุนสวรรคโลก ลักษณาวดี
ท.ท.	สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ
กางร่ม	พระองค์อภัยเทพกัญญา
โสคติ, ส.อ.พ.	พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์
อาหรับราตรี	พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นนราธิปประพันธ์พงศ์
วโร	สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ
โคมลอย	พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนพิทยลาภพฤฒิธาดา
แป้วแหว	พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าเนภาพรประภา กรม หลวงทิพยรัตนกิริฎกุลณี
ศ.ว.ล.	พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าศรีวิไลยลักษณ สุนทร ศักดิ์กัลยาวิดี กรมขุนสุพรรณภาควดี
ช.ร.,ถ.ช.ส., ถิตชรัง โสคติ	พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นสถิตธำรงสวัสดิ์
ชื่อเปลงน	พระยาสมุหเสนากรมการ (ทัต ศิริสัมพันธ์)
โพยมยาน	เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ (พร บุนนาค)
พ.ผ.ศ.ก.	พระยาอิศรพันธุ์โสภณ (ม.ร.ว. หนู อิศรางกูร)

บรรหาร
วรรณ

ขุนบรรหารวรรณ
เทียนวรรณ โปรเทียรณ์

7 เรื่องแสดงคติชั่ว

หนังสือวชิรญาณมีบทความเกี่ยวกับการสอนศีลธรรมเพื่อแนะนำชักจูงให้ผู้อ่านมีจริยธรรมตามบางครั้งบทความลักษณะนี้ได้คาบเกี่ยวกับบทความประเภทกาพย์กลอนโคลงฉันท์ เช่น เหตุให้เลื่อมทรัพย์ของพระองค์เจ้าศรีเสาวภาวงศ์ แต่งเป็น โคลงสี่สุภาพ เป็นต้น¹⁸⁶ การสูญเสียทรัพย์สินได้แก่ เสพสุรา เที่ยวมหรสพ การเที่ยวกลางคืนเพราะอาจโดนปล้น ภัยจากร้านทำงาน พนัน คบเพื่อนไม่ดี อีกตัวอย่างหนึ่ง บทความเรื่อง “โลกขจรธรรม”¹⁸⁷ ของสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ มีเนื้อหาเกี่ยวกับหลักธรรมทางพุทธศาสนาเรื่อง โลกขจรธรรมสูตร โลกวิบัติสูตร ได้แก่ชีวิตทางโลกย์ต้องหมุนไปตามหลักนี้ 8 ประการ ลาก เลื่อมลาก นินทา สรรเสริญ สุข ทุกข์ ยศ เลื่อมยศ หรือ บทความชื่อ “ว่าด้วยความประพฤติ” ของกรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ ที่พูดถึงความชั่วที่พึงงดเว้น 10 ประการ เพื่อที่จะให้เกิดความสามัคคีและไม่เบียดเบียนผู้อื่นและสังคม¹⁸⁸ ในหนังสือวชิรญาณวิเศษ ระหว่าง พ.ศ. 2428- 2429 ปรากฏบทความที่มุ่งสอนศีลธรรม มารยาท และความประพฤติจำนวนทั้งสิ้น 25 เรื่อง

การดูแลใส่ใจในความประพฤติ มารยาท และศีลธรรม ก็เพื่อที่จะให้ผู้อ่านหนังสือวชิรญาณ ซึ่งสมาชิกเป็นชนชั้นนำประพฤติตามศีลธรรมอันดี ว่าควรประพฤติอะไรและไม่ควรประพฤติสิ่งใดบ้าง เพื่อให้เกิดความยับยั้งชั่งใจด้วยตนเอง ต่อมาเมื่อการปฏิรูปการศึกษาเกิดขึ้นต่อจากการปฏิรูประบบเทศบาล รัฐบาลส่วนกลางซึ่งต้องการให้พลเมืองของไทยเป็นคนดีตามอุดมคติของรัฐ จึงผลิตตำราเรียน เช่น หนังสือ สมบัติของผู้ดี ที่แต่งโดยเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี (หม่อมราชวงศ์เปีย มาลากุล) ซึ่งหนังสือ สมบัติของผู้ดี นี้ถูกกำหนดเป็นตำราเรียน เพื่อที่จะควบคุมความถูกต้องทางความประพฤติของนักเรียน ที่ในเวลาต่อมามักเป็นข้าราชการ¹⁸⁹

¹⁸⁶ พระองค์เจ้าศรีเสาวภาวงศ์, “เหตุเลื่อม โภกทรัพย์,” วชิรญาณวิเศษ 7 (วันศุกร์ เดือน 3 แรม 8 ค่ำ ปี ระกา จ.ศ. 1247):

123.

¹⁸⁷ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์, “โลกขจรธรรม,” วชิรญาณวิเศษ 17 (วันจันทร์ เดือน 6 ขึ้น 8 ค่ำ ปีกจอ จ.ศ. 1248): 230-233.

¹⁸⁸ ความชั่วที่พึงงดเว้น 10 ประการนี้ ผู้วิจัยไม่สามารถอ่านเอกสารได้ทั้งหมด เนื่องจากตัวอักษรนั้นเลือนมาก ความชั่วที่ไม่ควรทำ ที่ผู้เขียนสามารถอ่านได้ เช่น ไม่ทำร้ายเบียดเบียนมาสัตว์ ไม่ล้อถ่มขี้แสบของใคร ไม่ประพฤติผิดกามประเวณีที่มีผู้หวงห้าม ไม่กล่าวล่อลวงให้เขาเชื่อ ไม่ยุส่อเสียดให้แตกร้างกัน ไม่โมโหผูกใจเจ็บผู้ใด ไม่ถ่มมึนตามความเห็นที่ผิดจากทางดี คูกรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์, “ว่าด้วยความประพฤติ,” วชิรญาณวิเศษ 20 (วันอังคาร เดือน 6 แรม 8 ค่ำ จ.ศ. 1248): 254-256.

¹⁸⁹ Patrick Jory, “The Politics of Politeness: Giving Thai Manners a History Or, a History of Thai Civilization,” paper presented at the International Conference of Asia Scholars 3 19-22 August 2003, Singapore.

นอกจากนี้ ยังมีงานอีกหนึ่งประเภท ได้แก่ การรวบรวมตีพิมพ์เอกสารเก่า ซึ่งกลุ่มเอกสารเก่าไม่ได้ถูกกล่าวถึงในบทความ “หนังสือส่งลงวชิรญาณ” ซึ่งเป็นบทความที่แนะนำว่าบทความที่ควรลงในหนังสือวชิรญาณวิเศษมีกี่ประเภท อย่างไรก็ตาม จุดประสงค์ของหนังสือวชิรญาณในจุดประสงค์หนึ่งก็คือ การนำเอาเอกสารหรือหนังสือเก่ามาลงตีพิมพ์¹⁹⁰ ทางหอพระสมุดได้นำเอกสารเก่า ทั้งพระราชโองการเก่า พระบรมราชาบาทของกษัตริย์ในอดีต เอกสาร จารึก พงสาวดาร ตำรายาโบราณ ตำราความรู้สมัยจาริต บทประพันธ์ราชสำนัก เป็นต้น ซึ่งแม้ว่าทางหนังสือวชิรญาณได้นำตำราตัวเขียนโบราณลงตีพิมพ์ แต่ทัศนคติของชนชั้นนากลั้มองว่าเป็นสิ่งที่ควรเก็บรักษาไว้สำหรับศึกษาว่าสังคมในอดีตเป็นอย่างไรเท่านั้น ทั้งๆ ที่เป็นความรู้ที่ไม่น่าเชื่อถือ ทั้งนี้จะยกตัวอย่าง ตำราปลูกผลไม้กับตำราปลูกข้าวของโบราณ ซึ่งเป็นต้นฉบับรวบรวมในหอพระสมุดวชิรญาณ และไม่ปรากฏนามผู้แต่ง ทางหอพระสมุดวชิรญาณได้นำมาพิมพ์ครั้งแรกในจรดพระนังคัล พ.ศ. 2467 โดยมีเหตุผลในการพิมพ์สอดคล้องกับเหตุผลข้างต้นความว่า

อีกเรื่องหนึ่งนั่นคือตำราปลูกข้าวเป็นตำราโบราณจะเกิดขึ้นครั้งไหนใครเป็นผู้แต่งหาทราบไม่ แต่แต่งในสมัยเมื่อความเชื่อถือฤกษ์ยาม และอุปเท่ห์อาถรรพ์มีอยู่เป็นพื้น ในสมัยนี้มีประโยชน์เพียงสำหรับจะรู้ว่าคนแต่ก่อนเขาเชื่อถือกันอย่างไร แต่เห็นว่าไม่ควรจะทิ้งให้สูญเสีย¹⁹¹

ต่อมาเมื่อเดือน ตุลาคม พ.ศ.2437 (ร.ศ.113) หนังสือวชิรญาณได้ตีพิมพ์เป็นรายเดือนอีกครั้งหนึ่ง โดยแบ่งคอลัมน์ออกเป็น 8 ประเภท ได้แก่

“คือ 1 คำนำเป็นเรื่องแสดงความคิด ออกความเห็นในสิ่งทั้งปวง 2 ข่าวต่างประเทศ รวบรวมเรื่องต่างๆในนานาประเทศมาลง 3 กิจการเป็นเรื่องที่เป็นคุณประโยชน์ เพื่อความรู้และความประพฤติแสวงหาทรัพย์และความดี บรรดาที่เป็นคุณ 4 เรื่องสำหรับอ่านเล่นเป็นเรื่องนิทานเรื่องประหลาดที่ทำให้สนุกสนาน 5 เบ็ดเตล็ด เรื่องปกิณกะต่างๆ 6 เรื่องเก่า เป็นเรื่อง โบราณต่างๆ 7 กาพย์กลอน โคลงฉันท์ต่างๆ 8 รายงานหอพระสมุด¹⁹²

¹⁹⁰ สมเด็จพระมหาสมณเจ้าพรหมเทพราชวชิรญาณ, “แจ้งความ,” วชิรญาณ 1 (จ.ศ.1246): 8-9.

¹⁹¹ ตำราปลูกผลไม้กับตำราปลูกข้าวของโบราณ (มหาอำมาตย์เอก เจ้าพระยาพลเทพ เสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ พิมพ์เป็นมิตรพินิจในงานพระราชพิธีจรดพระนังคัลปีชวด พ.ศ. 2467), หน้า คำนำ ก-ข.

¹⁹² “แจ้งความแก่หนังสือพิมพ์วชิรญาณวิเศษใหม่,” วชิรญาณวิเศษ 43 (วันพฤหัสบดีที่ 23 สิงหาคม ร.ศ. 113): 509.

เมื่อ พ.ศ. 2439 ทางกรมสัมปาทิกกำหนดอัตราค่าบทความที่ลงในหนังสือวชิรญาณขึ้นมาใหม่ โดยอัตราค่าตอบแทนของบทความขึ้นอยู่กับบทความในแต่ละประเภท ซึ่งก่อนหน้านั้นคิดอัตราตามขนาดความยาวของบทความ อัตราใหม่นี้มีดังนี้

“เมื่อลองคิดลักษณะเรื่องเล่านั้นเข้าโดยย่อแล้ว ก็คงจะแยกประเภทเป็น 3 อย่าง หรือ 2 อย่างเท่านั้น คือเรื่องที่เป็นประโยชน์แก่ความรู้ความจำ เช่น ตำรา หรือวิชาแบบแผน ซึ่งแสดงลักษณะธรรมชาติแห่งสิ่ง ต่าง ๆ หนึ่ง ที่เป็นประโยชน์แก่การศึกษา เช่น ตำราการต่าง ๆ หนึ่ง ที่เป็นประโยชน์แก่ความรู้อันสนุกเพลิดเพลินเช่น กาพย์กลอน โคลงฉันทน์ และบทละครเรื่องนิทานเบ็ดเตล็ดต่าง ๆ หนึ่ง”¹⁹³

และผู้เขียน “คำนำ” ในเดือนกรกฎาคม พ.ศ. 2439 ยังเปรียบเทียบบทความต่างๆ เหมือนกับโรงละคร โรงหนึ่งที่มีนายโรงเปรียบเหมือนคำนำ นางเอก เปรียบเหมือนเรื่องต่างประเทศ ทหารเอก เปรียบเหมือนกิจการ ส่วนตัวตลกเปรียบเหมือนเรื่องอ่านเล่น เรื่องเบ็ดเตล็ดเปรียบเหมือนพลรบ เรื่องโบราณเปรียบเหมือนลูกคู่ กาพย์กลอน โคลงฉันทน์เหมือนคณะดนตรี¹⁹⁴ ข้อความดังกล่าวนี้แสดงให้เห็นว่า เรื่องอ่านเล่นและเรื่องกาพย์กลอนนั้นเป็นในแง่บันเทิงที่มีความสำคัญน้อยกว่าเรื่องความรู้

หนังสือวชิรญาณ ได้มีการเชิญชวนให้สมาชิกส่งบทความลงตีพิมพ์ โดยมีอัตราค่าตอบแทนซึ่งกรมสัมปาทิกได้วางอัตราราคาที่ต่างกันไว้เป็น 3 ประการดังนี้

“ราคาอย่างที่ 1 คือเรื่องใดที่ได้เรียบเรียงขึ้นเองนอกจากแปลหรือคัดลอกมาจากที่อื่นอย่างหนึ่ง และเรื่องใดที่แต่งขึ้นเองก็ดีหรือแปลและเก็บเนาเรื่องมาจากอื่นก็ดี แล้วกลับประดิษฐ์คิดแต่งกาพย์กลอนรายฉันทน์ขึ้นตามสำนวนนั้นอย่างหนึ่งในลักษณะเรื่องทั้ง 2 อย่างดังกล่าวนี้ คิดราคาให้ในหน้าหนึ่งของหนังสือพิมพ์เป็นราคา 2 บาท (หน้าหนึ่ง 20 บรรทัด)

ราคาอย่างที่ 2 เรื่องใดที่ได้แปลมาจากภาษาอื่นมีภาษาอังกฤษเป็นต้นก็ดี และเก็บเลือกคัดมาแต่ที่ต่าง ๆ เป็นเรื่องที่ยังมิได้มีเผยแพร่หลาย ณ ที่ใด ๆ ก็ดี ในเรื่องทั้ง 2 อย่างนี้ คิดราคาให้ในหน้าหนึ่งของหนังสือพิมพ์เป็นราคา 1 บาท

¹⁹³ “คำนำ,” วชิรญาณ 32 (กรกฎาคม ร.ศ.115): 2193-2194

¹⁹⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 2198.

อย่างที่ 3 เป็นส่วนพิเศษ คิตราคาให้แพงกว่าเรื่องอื่น ๆ คือ โคลงในบาทหนึ่ง (4 บรรทัดเป็น โคลงหนึ่ง)คิตราคาให้ 32 อัฐ ทุก ๆ โคลงเสมอไป”¹⁹⁵

สรุปลักษณะของบทความที่ปรากฏในหนังสือวชิรญาณนี้ ตามจุดประสงค์ของชนชั้นนำได้เน้นไปที่ความรู้ประเภทต่างๆ และยังสะท้อนรสนิยมในการเสพทั้งบทความและกวีนิพนธ์ต่างๆ อีกทั้งชนชั้นนำสมัยนี้ยังปฏิเสธนิทาน “จักรๆ วงศ์ๆ” โดยเห็นว่าเป็นเรื่องไร้สาระ อันตรงกันข้ามกับรสนิยมของชาวบ้านที่นิยมนิทานคำกลอน ซึ่งเป็นโลกของการสื่อสารด้วยมุขปาฐะ อย่างไรก็ตาม ยังมีสมาชิกบางส่วนคงนิยมนิทาน จักรๆ วงศ์ๆ และมักส่งบทความนิทานคำกลอนมาให้กรรมสัมปาทิก ดังนั้น การกำหนดประเภทของบทความเพื่อแนะนำให้สมาชิกที่ต้องการแต่งบทความ ได้เขียนบทความเป็นที่พอใจของกรรมสัมปาทิก และตามที่ประเภทของบทความที่แบ่งไว้ 7 ประเภทนั้น มีการบ่งบอกลักษณะสำคัญๆ ของแต่ละประเภท ซึ่ง 2 ใน 7 เป็นบทความเป็นบทความเกี่ยวกับบันเทิงคดีคือ กาพย์กลอน โคลงฉันท์ และนิทานแปลกๆ ชันๆ ที่แต่งเป็นรูปแบบร้อยแก้ว ชนชั้นนำต้องการให้สมาชิกนั้นแปลบทความจากวรรณกรรมตะวันตก หรือแต่งบทกวีให้มีความน่าสนใจหรือแต่งเรื่องในรูปแบบตะวันตก มากกว่าเรื่อง จักรๆ วงศ์ๆ อีก 5 ประเภทนั้นเป็นความรู้ ทั้งความรู้ประเภทต่างๆ เกร็ดความรู้ และการเล่นเกมสอดกระทุปัญหา ทั้งหมดนี้สะท้อนการยอมรับความรู้ตะวันตก และการแสวงหาความรู้ของชนชั้นนำ ตลอดจนการยอมรับวัฒนธรรมและรสนิยมให้แตกต่างจากชาวบ้าน

3.2.3 หนังสือวชิรญาณระยะหลัง พ.ศ. 2441- 2448

หนังสือวชิรญาณหลัง พ.ศ. 2441 ได้เปลี่ยนไปตามบริบททางประวัติศาสตร์ของชนชั้นนำในยุคนั้น เนื่องจากว่าหลัง พ.ศ. 2440 เจ้านายและข้าราชการชั้นสูงต้องรับภาระงานบริหารตามกระทรวงต่าง ๆ นับจากเกิดการปฏิรูปการปกครองตั้งแต่ พ.ศ. 2435 เป็นต้นมา ทำให้สติของขุนนาง รวมถึงพระเจ้าน้องยาเธอและพระเจ้าลูกยาเธอที่เคยมีบทบาทสำคัญในการเขียนบทความลงตีพิมพ์ในหนังสือวชิรญาณได้ลดบทบาทลงไปอย่างเห็นได้ชัด ยิ่งไปกว่านั้น หลังจากปี พ.ศ. 2441 กรรมสัมปาทิกสภามีนโยบายนำพงศาวดารเรื่องต่างๆ ดำเนิน บทความความรู้ขนาดยาว และวรรณกรรมราชสำนักเก่า นำมาลงตีพิมพ์อย่างต่อเนื่อง แทนตีพิมพ์บทความขนาดสั้น ที่ส่วนมากมักจบเนื้อหาในฉบับเดียว โดยมีสถิติผู้เขียนบทความในหนังสือวชิรญาณเปลี่ยนเป็นฉบับรายเดือนดังตารางต่อไปนี้

¹⁹⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 2201.

3.3 ตารางสถิติของผู้เขียนบทความแต่ละ 3 ช่วงปี

ช่วงปี	พระเจ้าน้องยาเธอ และพระเจ้าลูกยาเธอ	ข้าราชการ
พ.ศ. 2437-2439	48 (บทความ)	98 (บทความ)
พ.ศ. 2440-2442	10	92
พ.ศ. 2443-2445	2	2
พ.ศ. 2446-2448	0	0

หมายเหตุ

สถิตินี้ยังไม่นับรวมบทความที่ไม่ทราบนามของผู้เขียน เพราะว่ามีหนังสือวิจารณ์มีนโยบายว่า ถ้าผู้เขียนไม่ต้องการเปิดเผยนามของตนก็สามารถทำได้¹⁹⁶

อีกสาเหตุหนึ่งของการลดจำนวนลงของการส่งบทความเพื่อลงพิมพ์ในหนังสือวิจารณ์ เพราะว่าเป็นช่วงเวลาเดียวกันได้มีการจัดทำวารสารประจำกระทรวง ได้แก่ ยุทธโกษา ของกระทรวงกลาโหม (พ.ศ. 2436) เทศาภิบาล ของกระทรวงมหาดไทย (พ.ศ. 2449) ธรรมเนียม ของมหาวิทยาลัย (พ.ศ. 2437) และ ธรรมศาสตร์สมัย ของกระทรวงยุติธรรม (พ.ศ. 2440)¹⁹⁷ อย่างไรก็ตาม ยังมีบทความอื่น ๆ ที่ไม่ได้ลงตีพิมพ์ ด้วยเหตุผลว่าบทความจำนวนไม่น้อยมีสำนวนไม่ได้มาตรฐานตามเกณฑ์ดังที่มีการประชุมของกรมสัมปาทิกสภาว่า

“ส่วนเรื่องที่จะลงในวิจารณ์นั้น สารานุกรมได้ชี้แจงว่าหนังสือเก่าที่สมาชิกได้ส่งไว้ยังไม่ลงพิมพ์นั้น...เป็นเรื่องที่ใช้สำนวนอ่านเล่น แลแต่งไว้ตั้งแต่ปี 116-117 จะนำมาลงในเวลานี้ สำหรับสำนวนดูโบราณก็ยังไม่ถึง จะเป็นใหม่ก็ไม่ได้ แลควรจะให้เป็นเรื่องอันมีประโยชน์บ้าง อย่าให้เป็นแต่เรื่องอ่านเล่นอย่างเดียว ที่ประชุมได้ตกลงกันให้สารานุกรมเลือกหนังสือเก่าที่ยังไม่ได้ลงพิมพ์ มีพงษาวดารต่าง ๆ และโคลงฉันท์ กาทกลอนเป็นต้น มาคัดลงในวิจารณ์ตามแต่จะเห็นสมควรเพื่อจะได้เป็นประโยชน์แก่ผู้ซึ่งคิดสรรเสริญหนังสือเก่า ๆ ด้วย”¹⁹⁸ (ขีดเส้นใต้โดยผู้เขียน)

¹⁹⁶ ทางกรมสัมปาทิกสภามีนโยบายว่า “เมื่อท่านไม่ประสงค์ออกนามลงในหนังสือพิมพ์ให้ปรากฏแก่คนอื่น ๆ กรมสัมปาทิกสภาจะทำตามประสงค์นั้น...” “แจ้งความ,” วิจารณ์พิเศษ 24 (จ.ศ. 1248): 29.

¹⁹⁷ คณะทำงานประวัตินิพนธ์ในประเทศไทย, สยามพิมพ์การ: ประวัติศาสตร์การพิมพ์ในประเทศไทย, ตุลาคมพ.ศ. 2478.

¹⁹⁸ “รายงานการประชุม กรมสัมปาทิกสภาปีที่ 21 ครั้งที่ 1,” วิจารณ์ (ตุลาคม, ร.ศ. 118): 118.

การจัดระดับของภาษาโดยกรรมสัมปาทิกที่มองเห็นว่า ยังมีบทความที่มีลักษณะเป็นสำนวน “อ่านเล่น” ซึ่งถูกมองว่าไม่เป็นประโยชน์และไม่ถูกต้องตามหลักภาษาอันแสดงถึงมาตรฐานของชนชั้นนำ การใช้ภาษาให้ถูกต้องเป็นสิ่งที่ชนชั้นนำสมัยรัชกาลที่ 4-5 สนใจมาโดยตลอด เมื่อ พ.ศ.2450 สมัยปลายรัชกาลที่ 5 ทรงตั้ง “สมาคมแก้ภาษา” ขึ้นในช่วงขณะที่เสด็จประพาสยุโรป เพราะพระองค์ทรง “หวาดหวั่นเกิดขึ้นด้วยเหตุฟังภาษาใหม่... ถ้าทิ้งไว้ซ้ำอีกน่าจะแก้ไขไม่ไหว คำใหม่ ๆ เกิดขึ้นร่ำไป ภาษาไทยจะกลายเป็นภาษาบัดซบเหลือสติกำลัง...” สมาคมแก้ภาษานี้มีสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธเป็นอุปนายก ทรงมีหน้าที่วินิจฉัยคำศัพท์ผ่านคณะกรรมการ ถ้าสมาชิกใช้ภาษาผิดก็ต้องคอยตักเตือน นอกจากนี้ สมาคมต้องหาทางเผยแพร่ภาษาที่ถูกต้องและสมาชิกซึ่งส่วนใหญ่เป็นพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการชั้นสูงต้องปฏิบัติตามว่าจะต้องไม่ใช้และยอมรับภาษาที่ผิด จะต้องสั่งสอนและลงโทษผู้ได้บังคับบัญชาของตนเมื่อใช้ภาษาที่ผิด¹⁹⁹

ทั้งนี้ การจัดระดับความรู้และภาษาที่ถูกต้องก็ยังสอดคล้องกับระบบการศึกษาที่ขยายตัวมากขึ้น เช่น การก่อตั้งโรงเรียนกฎหมาย (พ.ศ. 2440) โรงเรียนมหาดเล็ก (พ.ศ. 2442) เนื่องจากระบบการศึกษาในสมัยนี้มุ่งผลิตคนมาเป็นข้าราชการ ซึ่งต้องอ่านความรู้ที่เป็นประโยชน์และเป็นมาตรฐานในสายตาของชนชั้นนำ ดังนั้นทางกรรมสัมปาทิกสภาจึงเปลี่ยนจากการให้สมาชิกแต่งบทความลงหนังสือวชิรญาณ เป็นการนำพงสาวดาร ดำเนิน บทความความรู้ขนาดยาวหรือวรรณกรรมราชสำนักเก่ามาลงตีพิมพ์ในหนังสือวชิรญาณ ตามข้อเสนอของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพว่า

“ความเห็นของข้าพเจ้าครั้งนี้คือ หนังสือวชิรญาณคงออกเป็นรายเดือนอย่างทุกวันเดี๋ยวนี้นี้เล่มเท่าเดี๋ยวนี้นี้แต่ควรจะเลือกหนังสือเก่า ซึ่งนับว่าเป็นหลักของหนังสือไทย เช่นเรื่องต่าง ๆ ซึ่งได้จัดรายการชื่อมาเป็นตัวอย่างข้างท้ายจดหมายนี้ (จดหมายนี้ไม่ได้นำมาลงพิมพ์--ผู้เขียน) ลงเล่มหนึ่งก็เป็นเล่มเดียวจบ... ไม่มีเรื่องอื่นอยู่คั่นกลาง ข้าพเจ้าเห็นว่าความคิดของข้าพเจ้านี้ จะมีประโยชน์เพราะจะทำให้หนังสือเก่า ซึ่งเป็นหนังสือแพร่หลายไม่สาบสูญไม่วิปลาสาไปด้วยน้ำมือของผู้คัดแปลงแก้ไขตามอัธยาศัยที่เห็นว่าได้เงินมากขึ้นนั้นเพราะทุกวันนี้คนเล่าเรียนมากขึ้น ผู้เล่าเรียนย่อมต้องการหนังสือเก่าเป็น

¹⁹⁹ สจข., ร5.น 20/21 “ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งสมาคมแก้ภาษา,” (26 สิงหาคม-14 พฤศจิกายน ร.ศ. 126)

แบบแผนในโวหาร หรือในความรู้ คงจะมีคนซื้อหนังสือวิธานมากขึ้น
กรรมสัมปาทิกสภาจะไม่ต้องเที่ยววิ่งหาผู้แต่งมาลงพิมพ์อย่างทุกวันนี้”²⁰⁰

การตีพิมพ์เรื่องพงสาวดาร และวรรณกรรมเก่าในราชสำนัก และบทความขนาดยาวเป็น
หนังสือเก่า หลัง พ.ศ. 2441 ตัวอย่างเช่น เรื่องศาสนวงศ์ เรียบเรียงโดยพระยาประชาภิจักรจักร²⁰¹
พงสาวดารลาวเถียง²⁰² ล้านช้าง²⁰³ หริภุญไชย²⁰⁴ คำนานเมืองเชียงแสน²⁰⁵ ว่าด้วยภาษามนุษย์ต่างๆ
ในประเทศสยาม²⁰⁶ หรือวรรณกรรมส่วนมากเป็นวรรณกรรมราชสำนักเก่า ซึ่งมักเป็นเรื่องพระราช
พิธีหรือเรื่องพุทธศาสนาและแต่งด้วยรูปแบบทางฉันทลักษณ์อันซับซ้อน เช่น ดุยดีสังเวทกล่อม
กลองวิจิตร²⁰⁷ กุมารคำฉันท์ และมัทรีคำฉันท์²⁰⁸ เป็นต้น ซึ่งถือว่าเป็นการอนุรักษ์หนังสือเก่า
ของชนชั้นนำ

ยิ่งไปกว่านั้น หนังสือวิธานยังมีนโยบายจำหน่ายหนังสือวิธานและวิธานพิเศษ
ฉบับย้อนหลัง โดยบุคคลทั่วไปสามารถซื้อได้ในเวลาทำการของหอพระสมุดตั้งแต่เวลา 10.00 น.-
16.00 น. และยังสามารถซื้อได้ที่ละมาก ๆ เพื่อจัดจำหน่ายที่ร้านค้าหนังสือด้วย โดยมีส่วนลดพิเศษ
ตามจำนวนที่ซื้อ รายการหนังสือที่จัดจำหน่ายในหอพระสมุดนอกเหนือจากหนังสือวิธาน ยังมี
หนังสือที่พิมพ์ในโอกาสพิเศษได้แก่ รายงานหอพระสมุดปีที่ ๘ วิธานสุภายิต วิธานสโมสร
วิธานปีใหม่ วิธานเฉลิมพระชนมพรรษา บัญชีหนังสือทั้งไทยและต่างประเทศ และสมุด
สำหรับคัดลายมือ²⁰⁹

หนังสือวิธานหลัง พ.ศ. 2441 ได้นำเรื่องราวจากพงสาวดารและวรรณกรรมราชสำนัก
มาลงพิมพ์อย่างต่อเนื่อง อันเป็นสิ่งที่แสดงให้เห็นถึงความรู้ที่เป็นมาตรฐาน สอดรับกับการขยายตัว
ของระบบราชการที่ต้องการบุคลากรที่อ่านออกเขียนได้ และมีความรู้พื้นฐานที่เหมาะสมกับหน้าที่
ตำแหน่งในราชการ อีกทั้งยังสอดคล้องกับรสนิยมของชนชั้นนำที่ต้องการรักษาเอกสารเก่า ซึ่งเป็น
ความรู้ที่สำคัญในสายตาชนชั้นนำ

²⁰⁰ พระดำริของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาต่อราชานุภาพ ปรากฏในจดหมายที่ทรงมีไปถึงหลวงสรรพการหิรัญกิจ (เลขาธิการ
หอพระสมุดวิธาน) เพื่อแนะนำเรื่องบทความที่จะลงพิมพ์ในหนังสือวิธาน “รายงานการประชุมครั้งที่ 4 ปีที่ 21,” วิธาน 84
(กันยายน ร.ศ. 120); 871-872.

²⁰¹ ตั้งแต่ วิธาน 53 (กุมภาพันธ์ ร.ศ.117) ถึง วิธาน 55 (เมษายน ร.ศ.117)

²⁰² ตั้งแต่ วิธาน 55 (เมษายน ร.ศ.117) ถึง วิธาน 58 (กรกฎาคม ร.ศ.118)

²⁰³ ใน วิธาน 52 (มกราคม ร.ศ.117)

²⁰⁴ ตั้งแต่ วิธาน 50 (พฤศจิกายน ร.ศ.117) ถึง วิธาน 52 (มกราคม ร.ศ. 117)

²⁰⁵ ใน วิธาน 56 (พฤษภาคม ร.ศ.118)

²⁰⁶ ตั้งแต่ วิธาน 59 (สิงหาคม ร.ศ.118) ถึง วิธาน 60 (กันยายน ร.ศ. 118)

²⁰⁷ ใน วิธาน 78 (มีนาคม ร.ศ.119)

²⁰⁸ ใน วิธาน 80 (พฤษภาคม ร.ศ.120)

²⁰⁹ ดู “แจ้งความ,” ใน วิธาน 54 (มีนาคม ร.ศ. 117): หน้าแจ้งความ.

3.2.4 การยุติการพิมพ์หนังสือวชิรญาณ และการผลิตต้นฉบับเพื่อทำเป็นหนังสือของชำร่วย

หอพระสมุดวชิรญาณช่วงกำลังเปลี่ยนแปลงเป็นหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร ประสบปัญหาต่างๆ โดยเฉพาะเรื่องสมาชิกหอพระสมุดไม่ยอมจ่ายค่าสมาชิก ทางหอพระสมุดวชิรญาณจึงได้แก้ไขปัญหานี้ด้วยการออกมาตรการบังคับ ได้แก่ ถ้าสมาชิกผู้ใดไม่จ่ายค่าสมาชิกเกิน 2 ปี จะไม่จ่ายหนังสือวชิรญาณให้ อย่างไรก็ตาม หอพระสมุดวชิรญาณมองว่า “เป็นการลงโทษอยู่กลาย ๆ เช่นนี้นั้น เลขธิการเห็นว่าไม่สมควรเพราะเงินนี้จะเร่งเอาแก่เขา ส่วนหนังสือไม่ให้เขาก่อน แลเป็นการผิดความประสงค์เดิมว่า วชิรญาณสำหรับให้แก่สมาชิก”²¹⁰ ยิ่งไปกว่านั้น จดหมายหลวงสรรพยากรศิริฤทธิง ถึงกรมหมื่นสมตอมรพันธุ์ยังพบปัญหาเรื่อง “ด้วยหนังสือวชิรญาณที่พิมพ์อยู่บัดนี้ เรื่องที่ไม่สมควรจะลงก็หลายเรื่อง พิมพ์ก็เต็มไปด้วยคำผิดทุกเรื่องแก้ไขไม่ไหว ซ้ำก็เกินขนาด ตั้งแต่ออกมาจนบัดนี้กินเวลา 8 เดือน ออกได้ 10 เล่ม เมื่อจะฉีกก็ออกได้เดือนละเล่มเศษเท่านั้น เมื่อเป็นอยู่เช่นนี้ไหนเลยวชิรญาณจะไม่ค้างตามเคยได้”²¹¹ รวมถึงปัญหาจากโรงพิมพ์ที่รับจ้างพิมพ์หนังสือวชิรญาณดำเนินการจัดพิมพ์ช้าเกินไป ทำให้หนังสือออกเกินกำหนด

ในปี พ.ศ. 2448 หอพระสมุดวชิรญาณได้ปรับเปลี่ยนระบบบริหารจากหอพระสมุดวชิรญาณ เป็น “หอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร” จึงได้ยุติการพิมพ์หนังสือวชิรญาณ เพราะหอพระสมุดได้เปลี่ยนแปลงนโยบายการเผยแพร่ความรู้ โดยให้ผู้ที่สนใจต้องการเผยแพร่หนังสือมารับต้นฉบับจากหอพระสมุดไปดำเนินการจัดพิมพ์ ทั้งนี้ต้นฉบับส่วนใหญ่เป็นวรรณคดี พุทธศาสนา และพงศาวดาร ซึ่งผ่าน “การชำระหนังสือ” ภายใต้การดูแลของกรมสัมปาทิกสภาหอพระสมุดวชิรญาณ เพื่อ “ที่จะให้หนังสือทุก ๆ เรื่องบรรดามีในหอพระสมุดฯ เป็นฉบับที่ถูกต้องอย่างที่สุดที่จะเป็นไปได้ บรรดาหนังสือที่หอพระสมุดฯ จะพิมพ์ให้ปรากฏแก่มหาชน ก็จะมีฉบับที่ถูกต้อง ถ้าที่ดีที่สุด ด้วยเหตุนี้จึงมีการชำระหนังสือเพิ่มเติมขึ้น”²¹² หน้าที่ของการชำระหนังสือเป็นของพนักงานประจำหอพระสมุด ซึ่งมีลักษณะการชำระอยู่สองประการ คือ “ชำระเนื้อความอย่าง ๑ ชำระถ้อยคำอย่าง ๑” การชำระเนื้อความหมายถึงการนำเรื่องที่จะพิมพ์ไปตรวจสอบกับหนังสืออื่น ๆ ส่วนการชำระถ้อยคำคือการชำระข้อความที่ทางหอพระสมุดเห็นว่า เป็น “ถ้อยคำวิปลาสเพราะคัดเขียนกันมาหลายต่อ”²¹³ ซึ่งการชำระหนังสือแสดงให้เห็นถึงการสร้างมาตรฐานของความรู้ นอกจากนี้ กรรมการหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนครต้องการใช้ตัวอักษรไทยถอดอักษรจากภาษาอื่นๆ ได้แก่ เขมร โบราณ ภาษาลาว ภาษาบาลี และภาษาท้องถิ่นต่างๆ ที่ถูกบันทึกอยู่ในคัมภีร์ศาสนาหรือบทสวดให้เป็นภาษาไทยเพื่อสร้างความเป็นมาตรฐานความรู้เดียวกัน การใช้อักษรไทย

²¹⁰ “รายงานการประชุมกรมสัมปาทิกสภา ครั้งที่ 3,” *วชิรญาณ* (ตุลาคม ร.ศ. 119): 885.

²¹¹ สจข., ร.5 ศ 21/5 “หอพระสมุดวชิรญาณ,” (30 เมษายน ร.ศ. 114-28 ตุลาคม ร.ศ. 124)

²¹² สมเด็จพระยาธิบดีรามาธิบดี, *ตำนานหอพระสมุด*, หน้า 85.

²¹³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 85.

ของราชสำนักเพื่อใช้แทนภาษาอื่นนี้แสดงให้เห็นถึงนัยยะของความเป็นชาติอีกด้วย ทั้งการพิมพ์หนังสือสวดมนต์ที่เป็นภาษาไทยแจกจ่ายไปตามวัดในท้องถิ่น การจัดพิมพ์พระไตรปิฎกฉบับภาษาไทย และการถอดความคัมภีร์พุทธศาสนาภาษาต่างๆ ด้วยอักษรไทย²¹⁴

หลังจากหนังสือชิรญาณถูกยกเลิก ต้นฉบับและหนังสือประเภทต่าง ๆ ทั้งตำราตัวเขียน พระราชพงศาวดาร และวรรณคดี ถูก “ตรวจชำระหนังสือ” ทำให้เป็นมาตรฐานเดียวกัน ต่อมาหอพระสมุดวชิรญาณมีนโยบายให้บุคคลทั่วไปสนใจ ซึ่งจัดงานโอกาสพิเศษต่าง ๆ ทั้งงานมงคลและงานอวมงคล สามารถขอต้นฉบับจากหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนครเพื่อนำไปพิมพ์เป็นของชำร่วยแจกในงาน สำหรับการจ่ายค่าตอบแทนของการขอต้นฉบับมีธรรมเนียมอยู่ว่า ผู้ที่ได้รับต้นฉบับต้องมอบหนังสือที่พิมพ์แล้วให้แก่หอพระสมุดวชิรญาณเป็นจำนวน 200 เล่ม ทางหอพระสมุดนำหนังสือจากผู้ที่ได้รับต้นฉบับมอบให้ แบ่งออกเป็นสองส่วนคือ 100 เล่มแรก ไว้สำหรับวางจำหน่ายแก่บุคคลทั่วไปเพื่อนำเงินเข้าหอพระสมุดวชิรญาณ ขณะที่ 100 เล่มที่เหลือจะนำไปแจกจ่ายแก่ผู้มีอุปการคุณแก่หอพระสมุดวชิรญาณ หรือนำไปแลกหนังสือกับองค์การการศึกษาที่อยู่ต่างประเทศ²¹⁵

อันที่จริงการแจกหนังสือเป็นของชำร่วยมีมาก่อนหน้านโยบายการขอต้นฉบับจากหอพระสมุดวชิรญาณ หนังสือแจกเป็นของชำร่วยเกิดขึ้นครั้งแรกคือ งานฉลองเดือนยสของกรมขุนบดินทรไพศาลโสภณเมื่อ พ.ศ. 2419 หนังสือที่แจกได้แก่ นันทุภย์ปกรณ์ ส่วนหนังสืองานศพครั้งแรกเกิดขึ้นเมื่อปี พ.ศ. 2423 ในงานพระเมรุสมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ โดยรัชกาลที่ 5 ทรงให้จัดพิมพ์หนังสือพระสูตร และพระปริตรสำหรับแจกพระสงฆ์ทั่วประเทศจำนวน 10,000 เล่ม ซึ่งเป็นหนังสือทำบุญอุทิศส่วนกุศล ต่อมาหนังสือที่เป็นของชำร่วยในงานศพสำหรับผู้ร่วมงานไว้อ่าน คือ งานพระศพของกรมขุนสุพรรณภาควดี เมื่อปี พ.ศ. 2447 ซึ่งจัดพิมพ์หนังสือนิบาตชาดก เนื่องจากหนังสือที่แจกเป็นของชำร่วยก่อนหน้านั้นมักเป็นบทสวดมนต์ ผู้ที่ได้รับไม่ได้ใช้ประโยชน์ในการอ่าน²¹⁶

หนังสืองานศพที่นำประวัติผู้เสียชีวิตลงไว้ในหนังสือเริ่มเป็นที่นิยมในสมัยรัชกาลที่ 6 ตรงกับสมัยสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพเป็นสภานายกหอพระสมุดวชิรญาณ หนังสือชีวประวัติผู้เสียชีวิตที่แจกในงานศพเล่มแรกเกิดขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2438 คือ ศรีสุนทรานุประวัติ ซึ่งเนื้อหาเป็นประวัติของพระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย) ตลอดเล่ม อย่างไรก็ตาม ช่วงก่อนหน้าที่ก่อตั้งหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร ผู้ที่ต้องการพิมพ์หนังสืองานศพหรืองานมงคลแจกเป็นของ

²¹⁴ Patrick Jory, “Book and the Nation: The Making of Thailand’s National Library,” p 372.

²¹⁵ Geoge Ceodes, The Vajjyanana National Library, pp. 10-11.

²¹⁶ สงวน อึ้งคง, สิ่งแรกในเมืองไทย เล่มที่ 4, พิมพ์ครั้งที่ 3. (กรุงเทพฯ: แพร่พิทยา, 2529), หน้า 166-172.

ชำระว้นั้น สามารถขอคืนฉบับหนังสือได้จากหอพุทธศาสนาสังคหะ (พ.ศ. 2443-2448) เพื่ออุทิศส่วนกุศลให้ผู้เสียชีวิต²¹⁷

การขอคืนฉบับจากหอพระสมุทวชิรญาณเพื่อนำมาพิมพ์เป็นหนังสือแจกเป็นของชำระว้นภายใต้ชื่อหนังสือ “ฉบับหอพระสมุทวชิรญาณ” ได้กลายเป็นที่รับรู้ทั่วไปว่าเป็นหนังสือฉบับมาตรฐานของงานเขียนด้านประวัติศาสตร์และวรรณคดี หนังสือ “ฉบับหอพระสมุทวชิรญาณ” เกิดขึ้นท่ามกลางหนังสือรูปแบบอื่น ๆ ที่เกิดขึ้นในยุคเดียวกัน เช่น หนังสือจักร ๆ วงศ์ ๆ หรือกลอนลำตัด ที่พิมพ์ในโรงพิมพ์ย่านวัดเกาะ อย่างไรก็ตาม สำหรับการพิมพ์หนังสือฉบับหอพระสมุทวชิรญาณนั้น อาจมีหนังสือบางเล่มหรือเนื้อหาบางส่วนได้ถูกชำระออกไป เช่น เวสสันดรชาดกในรูปแบบของท้องถิ่นได้ถูกมองข้ามจากหอพระสมุทวชิรญาณ มีเพียงเวสสันดรชาดกฉบับของรัฐบาลส่วนกลางเท่านั้นที่ได้รับการตีพิมพ์ภายใต้ชื่อเรื่อง “มหาเวสสันดรชาดก”²¹⁸

หนังสือฉบับหอพระสมุทวชิรญาณ นอกจากทางหอพระสมุทวชิรญาณจัดจำหน่ายเองที่หอพระสมุทแล้ว ยังให้กระทรวงธรรมการจัดจำหน่ายให้อีกด้วย ซึ่งทางกระทรวงได้รับค่าตอบแทนร้อยละ 25 ของราคาจำหน่าย ยกเว้นหนังสือพระราชวิจารณ์ของรัชกาลที่ 5 ฉบับต่างๆ เช่น พระราชวิจารณ์เรื่องจดหมายควาทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี เป็นต้น ทั้งนี้เพราะเป็นหนังสือลดราคา หนังสือที่หอพระสมุทฝากขายกับกระทรวงธรรมการ พ.ศ. 2454 มีทั้งหมด 31 รายการ ตัวอย่างเช่น หนังสือ วชิรญาณรายเดือน กฎหมายหมอบรัดเลย์ ชาดกกัณฑ์ต่าง ๆ หนังสือสวดมนต์ พงศาวดารต่าง ๆ เป็นต้น²¹⁹

ในส่วนงานวรรณกรรมของราชสำนักนั้นวรรณคดีสโมสรเป็นผู้ควบคุมดูแล วรรณคดีสโมสรก่อตั้งขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 6 เมื่อ พ.ศ. 2457 เพื่อสนับสนุนวรรณคดีของไทย และพิจารณามอบรางวัลแก่วรรณคดีในด้านต่าง ๆ งานวรรณกรรมของราชสำนักคัดเลือกมาจากงานเขียนของสมาชิกที่ส่วนมากเป็นพระบรมวงศานุวงศ์และขุนนางข้าราชการ การให้รางวัลมีเกณฑ์เป็นไปตามพระราชกฤษฎีกาวรรณคดีสโมสร ซึ่งมาตรา 7 และ 8 มีเกณฑ์อยู่ว่า มาตรา 7 ได้แบ่งประเภทของวรรณคดีเป็น 5 ประเภท คือ

1. กวีนิพนธ์ คือเป็น โคลง ฉันท์ กาพย์ กลอน
2. ลครไทย คือ แต่งเป็นกลอน ๘ มีกำหนดนำพากย์ ฯลฯ
3. นิทาน คือ เรื่องราวอันผูกเป็นขึ้นแลแต่งเป็นร้อยแก้ว
4. ลครพูด

²¹⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 170.

²¹⁸ Patrick Jory, “Book and the Nation: The Making of Thailand’s National Library,” p 371.

²¹⁹ สจข., ศธ. 11/10 “เรื่องหอพระสมุทวชิรญาณส่งสำนวนหนังสือของหอพระสมุทที่จะจำหน่าย,” (31 พฤษภาคม - 8 มิถุนายน พ.ศ. 2454)

5. อธิบาย (คือ 'เอ็สเซย์' ฤา 'เปรมแฟลต') แสดงด้วยศิลปวิทยา หรือกิจการอย่างใดอย่าง 1 (แต่ไม่ใช่ตำราแบบเรียน ฤาความเรียงเรื่องโบราณคดี มีพงศาวดาร เป็นต้น) ให้นับว่าเป็นหนังสือ ซึ่งควรพิจารณาในวรรณคดีสโมสรตามพระราชกฤษฎีกานี้²²⁰

ส่วนมาตรา 8 นั้นแสดงถึงความคิดของชนชั้นสูงที่ต้องการความสงบเรียบร้อยของสังคม และเน้นการใช้ภาษาไทยให้ถูกต้องตามหลักภาษาซึ่งเป็นแนวคิดที่สืบทอดมาตั้งแต่รัชกาลที่ 5 โดยงานวรรณคดีที่เข้าประกวดนั้นต้องมีกฎเกณฑ์ 2 ประการ คือ “1. เป็นเรื่องราวสาธารณะซึ่งทุกคนอ่านได้ มีสาระเป็นแก่นสาร และไม่สร้างความวุ่นวายทางการเมือง อันสร้างควมรำคาญแก่รัฐบาล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว 2. ต้องใช้ภาษาไทยอันดี ถูกต้องตามอย่างอดีตหรือสำนวนปัจจุบัน แต่ไม่ใช่เลียนแบบภาษาต่างประเทศ เช่น “ไปจับรถไฟ” ควรใช้ “ไปขึ้นรถไฟ” หรือ “โดยสารรถไฟ”²²¹ วรรณคดีสโมสรเกิดขึ้นมาพร้อมกับบรรยากาศการวิพากษ์การบริหารงานของราชสำนัก และการแข่งขันนิยมของชาตินิยมแบบประชาชน (popular nationalism) ของนักชาตินิยมกลุ่มใหม่ เช่น ข้าราชการ ปัญญาชน นักหนังสือพิมพ์การเมือง พ่อค้า เป็นต้น โดยผ่านสื่อหนังสือพิมพ์หัวต่างๆ ที่ใช้ช่องทางขอกฎหมายในเรื่องสิทธิสภาพนอกอาณาเขต เพราะเจ้าของหนังสือพิมพ์การเมืองที่วิจารณ์ราชสำนักอย่างตรงไปตรงมามากเป็นสังกัดต่างชาติ ที่เมื่อมีคดียุติธรรมก็สามารถขึ้นศาลตามประเทศที่ตนสังกัดอยู่²²²

สำหรับหนังสือด้านประวัติศาสตร์ โบราณคดี ดำนาน สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดชาดิศร รัชกาลที่ 7 ทรงเป็นบรรณาธิการและพระนิพนธ์ค่านำ หนังสือที่พระองค์ทรงพระนิพนธ์ค่านำมีจำนวนมากกว่าหนังสือที่พระนิพนธ์เอง อย่างไรก็ตาม คำนำของพระองค์มีนัยยะแสดงให้เห็นว่าหนังสือเล่มนั้นมีความสำคัญต่อความรู้กระแสหลัก คำนำของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดชาดิศร ส่วนมากมีเนื้อหาบรรยายที่มาของหนังสือ หรือประวัติของต้นฉบับ รวมถึงเหตุผลในการแต่งหนังสือ การตีพิมพ์ และคุณค่าทางวิชาการของงานต้นฉบับนั้น ๆ คำนำของพระองค์ส่งเสริมสถานะให้หนังสือเล่มดังกล่าวเป็น “หนังสือคลาสสิก” ซึ่งต่อมาถูกผลิตซ้ำโดยกรมศิลปากร และนำมาใช้ประกอบการผลิตตำราเรียน หรือเป็นงานเขียนทางประวัติศาสตร์กระแสหลัก²²³

²²⁰ กรมศิลปากร, หอสมุดวชิรญาณ สำหรับพระนคร (ราชบุรี 2 : กรมศิลปากร, 2543), หน้า 123.

²²¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 123.

²²² ดูบทที่ 4-6 ใน Matthew Copeland, “Contested Nationalism and the 1932 Overthrow of the Absolute Monarchy In Siam,” (A thesis submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree for the Doctorate of Arts at the Australian National University, 1993)

²²³ Patrick Jory, “Book and the Nation: The Making of Thailand’s National Library,” pp. 371-372.

การแสวงหาความรู้ของชนชั้นนำซึ่งมีวิธีต่าง ๆ ทั้งการได้รับการศึกษาในรูปแบบตะวันตก การอ่านและการศึกษาด้วยตนเอง รวมทั้งการท่องเที่ยวทั้งภายในและภายนอกประเทศ หอพระสมุดวชิรญาณมีนโยบายการผลิตหนังสือวชิรญาณเพื่อเผยแพร่ความรู้กันภายในหมู่ชนชั้นนำ และเมื่อหนังสือวชิรญาณเลิกกิจการ หอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนครจึงมีนโยบายให้บุคคลทั่วไป ต้องการผลิตหนังสือเพื่อเป็นของชำร่วย เช่น หนังสืองานศพ งานบวช งานฉลองต่าง ๆ เป็นต้น มาขอรับต้นฉบับที่ผ่านการตรวจชำระจากหอพระสมุดไปจัดพิมพ์ หนังสือภายใต้ชื่อ “ฉบับหอพระสมุดวชิรญาณ” จึงเป็นความรู้มาตรฐานตามทัศนคติของชนชั้นนำ และกลายเป็นความรู้ของชาติในกระแสหลักในเวลาต่อมา

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บทที่ 4

ความรู้ของชนชั้นนำที่ปรากฏในหนังสือวชิรญาณ: ภาพสะท้อนการเปลี่ยนแปลงของรัฐสมัยใหม่ของสยาม

จากเนื้อหาในบทที่ 3 แสดงให้เห็นว่า หนังสือวชิรญาณเป็นสิ่งพิมพ์สำหรับสมาชิกของหอพระสมุดวชิรญาณไว้แจ้งข่าวสารสำหรับสมาชิก และยังเป็นพื้นที่ไว้แสดงความรู้ของหมู่ชนชั้นนำ ที่ได้มาจากการแสวงหาความรู้ด้วยวิธีต่าง ๆ เพราะฉะนั้น ความรู้ที่ปรากฏในหนังสือวชิรญาณ ซึ่งมีชนชั้นสูงดูแลกำกับอยู่นั้น จึงเป็น “เรื่องที่ควรรู้...และเป็นทางที่จะเพาะปลูกความคิดให้เกิด”¹ ในสายตาของชนชั้นนำ

บทความที่ปรากฏในหนังสือวชิรญาณนั้น จึงเป็นสิ่งพิมพ์ไว้แสดงความรู้ที่ชนชั้นนำสนใจ และ กรมหมื่นปัทมาภิกได้คัดเลือกลงตีพิมพ์ กิจกรรมนี้เป็นส่วนหนึ่งของการสะสมความรู้ผ่าน “วิชาหนังสือ” เพราะ “แท้จริงหนังสือที่เป็นเครื่องจดจำแห่งความรู้ ความคิด ความเห็นของชนผู้ฉลาด ในกาลก่อนแลปัจจุบัน”² ดังนั้น งานเขียนที่ปรากฏในหนังสือ วชิรญาณ เหล่านี้จึงสะท้อนความคิดของชนชั้นนำต่อความรู้ประเภทต่างๆ ในบทที่ 4 นี้ได้แบ่งความรู้เพื่อวิเคราะห์ออกเป็นสามประเด็น คือ ความรู้พระราชพิธี ความรู้จากท้องถิ่นในรัฐ และความสนใจในความรู้วัฒนธรรมตะวันตก เนื่องจากสามประเด็นดังกล่าวนี้สะท้อนถึงการเปลี่ยนแปลงของรัฐสมัยใหม่ ซึ่งมีลักษณะเป็นรัฐสมบูรณาญาสิทธิ ได้แก่ การเรียบเรียงพระราชพิธีสิบสองเดือน การสนใจความรู้ที่มาจากท้องถิ่นที่เป็นความแปลกใหม่ในสายตาของชนชั้นนำ กกับการปรับตัวและยอมรับวัฒนธรรมตะวันตกที่แสดงให้เห็นถึงความทันสมัยและ “ศิวิไลซ์”ของชนชั้นนำอีกด้วย

4.1 ความรู้พระราชพิธีในราชสำนัก

ในสมัยปลายพุทธศตวรรษที่ 24 ลัทธิอาณานิคมได้ขยายสู่ภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เนื่องจากผลประโยชน์ต่างๆ ของประเทศตะวันตก ทั้งด้านเศรษฐกิจ ได้แก่ การผลิตสินค้าเกษตรเพื่อการส่งออก กิจกรรมเหมืองแร่ ป่าไม้ เป็นต้น และการแข่งขันแสวงหาอาณานิคมแห่งใหม่ในโลก ตะวันออก เหตุการณ์เหล่านี้มีผลให้ชาติตะวันตกเข้ามามีปฏิสัมพันธ์กับชนชั้นนำในท้องถิ่นต่างๆ ช่วงระหว่างตั้งแต่กลางพุทธศตวรรษที่ 24 จนถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 25 อังกฤษมีนโยบายดำเนินกิจการต่างๆ ผ่านตัวแทน เช่น ชาวตะวันตกที่ทำงานเป็นที่ปรึกษาให้กับชนชั้นนำท้องถิ่นและกลุ่มพ่อค้ากลุ่มต่างๆ ที่ทำการค้านอกยุโรป เป็นต้น หรือทำสนธิสัญญากับชนชั้นนำท้องถิ่น เพื่อเปิด

¹ นายปาลเปรีชญ, “การแต่งหนังสือวชิรญาณ,” วชิรญาณ 32 (กรกฎาคม ร.ศ. 115): 2197.

² กรมหมื่นสวัสดิวัดนวิศิษฎ์, “คำนำสภานายก,” วชิรญาณ 49 (ตุลาคม ร.ศ. 117): 3.

ตลาดการค้าเสรี มากกว่าใช้อำนาจในการบริหารจัดการพื้นที่อย่างเต็มรูปแบบ อย่างไรก็ตาม ตั้งแต่หลังต้นพุทธศตวรรษที่ 25 เป็นต้นมา อังกฤษได้เข้ายึดและบริหารจัดการพื้นที่อาณานิคมอย่างเข้มข้นมากขึ้น เพราะว่าการแข่งขันแย่งชิงอาณานิคมและผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจที่สูงขึ้น ประกอบกับปัญหาการต่อต้านจากชนชั้นนำพื้นเมืองที่ไม่พอใจการแทรกแซงของอังกฤษ และปัญหาความวุ่นวายจากแรงงานอพยพชนชาติต่างๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งชาวจีนกับอินเดียที่เข้ามาทำงานในอาณานิคมของอังกฤษเพิ่มจำนวนขึ้น เช่น สิงคโปร์ มลายา เป็นต้น อีกทั้งปัญหาความขัดแย้งในประเด็นของกลุ่มชาติพันธุ์กลุ่มต่างๆ อีกด้วย³

ชาติมหาอำนาจตะวันตกเข้ามาเพื่อแสวงหาทรัพยากรกับผลประโยชน์ต่างๆ ในพื้นที่เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ชาติตะวันตกเหล่านี้ต้องการเปิดการค้าเสรีกับรัฐในโลกตะวันออกด้วยการทำสัญญาที่ไม่เท่าเทียมกัน ในลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างรัฐแบบกึ่งอาณานิคมทั้งกับประเทศจีน อาณาจักรออตโตมัน และสยาม ด้วยการใช้เกณฑ์ความ “ศิวิไลซ์” เป็นข้ออ้าง สภาวะการณ์ดังกล่าวนี้มีผลให้ชนชั้นนำในเอเชียต้องปฏิรูประบบการบริหารรัฐให้เป็นไปตามมาตรฐานความ “ศิวิไลซ์” ของตะวันตก ซึ่งรวมถึงรัฐสยามด้วย⁴ ยิ่งไปกว่านั้น การเข้ามาของตะวันตกมีผลให้สยามต้องเปลี่ยนแปลงรูปแบบของรัฐ ชาติตะวันตกต้องการให้สยามกำหนดเส้นเขตพรมแดนรัฐที่แน่นอน เพื่อชาติตะวันตกสามารถจัดการกิจการและผลประโยชน์ในอาณานิคมของตน ในที่สุดสยามต้องกำหนดเขตแดน⁵ ผลก็คือรูปแบบของรัฐเปลี่ยนจากรัฐแบบจารีตที่ไม่มีเขตแดนที่แน่นอน ซึ่งใช้พิธีกรรมเพื่อสร้างความยึดเหนี่ยวส่วนต่างๆ ของรัฐ หรือ “นาฏรัฐ” มาเป็นรัฐสมัยใหม่ที่ใช้อำนาจผ่านทางกฎหมาย⁶

ในสังคมแบบจารีต ความรู้เรื่องพิธีกรรมต่างๆ มีความสำคัญต่อการดำรงชีวิตของมนุษย์ ในสมัยจารีตซึ่งเป็นสังคมเกษตร ต้องพึ่งพาธรรมชาติที่ไม่แน่นอน สังคมจารีตจึงเชื่อในอำนาจเหนือธรรมชาติ ได้แก่ ประเพณีเกี่ยวกับผี ดังนั้น สังคมจึงแสดงออกต่อความเชื่อเหล่านั้นอย่างเป็นรูปธรรมผ่านพิธีกรรมเพื่อความอยู่รอดของชุมชน แต่เมื่อสังคมพัฒนาไปสู่การเกิดรัฐ ชนชั้นนำจึงนำพิธีกรรมต่างๆ ปรับเอาไปใช้เพื่อยึดโยงระหว่างมนุษย์กับโครงสร้างทางสังคมของรัฐสมัยจารีต

³ A. J. Stockwell, “British Expansion and Rule in South-East Asia” in *The Oxford History of the British Empire* Andrew Porter, ed. (Oxford: Oxford University Press, 1999), pp. 371-396.

⁴ ดู Richard S. Horowitz, “International Law and State Transformation in China, Siam, and the Ottoman Empire during the Nineteenth Century,” *Journal of World History* 4 (2004)

⁵ ธงชัย วินิจจะกูล, “ประวัติศาสตร์การสร้างตัวตน,” ใน *อยู่เมืองไทย สมบัติ จันทวงศ์ และชัยวัฒน์ สถาอานันท์*, บรรณาธิการ. (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2531), หน้า 148-157.

⁶ สมเกียรติ วันทะนะ “รัฐไทย: นามธรรมและรูปธรรม,” *รัฐศาสตร์สาร* 3 (กันยายน 2531- เมษายน 2532): 194-195.

ผ่านพิธีกรรมที่เรียกว่า “พระราชพิธี”⁷ นอกจากนี้ ชุมชนสมัยบุพกาลมีความเชื่อเรื่องปรัมปราคติ (Myth)⁸ เพื่อการอยู่ร่วมกันในชีวิตประจำวันและจิตสำนึกร่วมกันของสังคม โดยที่ปรัมปราคติมีหน้าที่เผยความจริงสูงสุดเกี่ยวกับการมีอยู่ของมนุษย์ในยุคโบราณ ทั้งการกำเนิดและการตายของชีวิต การดำรงอยู่และดำเนินต่อไปของจักรวาล และการควบคุมมนุษย์ในสังคม⁹ ต่อมา เมื่อสังคมเกษตรได้พัฒนาเป็นรัฐ จึงมีการสร้างปรัมปราคติให้ซับซ้อนมากขึ้น ตัวอย่างของสังคมไทอาหมที่สามารถสะท้อนให้เห็นถึงโลกทัศน์ของสังคมยุคโบราณ เรื่องราวปรัมปราคติของไทอาหมอธิบายความสัมพันธ์ระหว่าง ฟ้า (ผี หรือเทพต่างๆ) ขวัญ (ระบบความนึกคิดต่อจิตวิญญาณภายในและพลังงานที่ไม่สามารถควบคุมได้ นอกจากจะปฏิบัติตามความเชื่อให้ถูกต้อง) และเมือง (ชุมชนและความสัมพันธ์ของคน) เพื่อสร้างความสัมพันธ์ชุมชนเกษตรยุคบุพกาลกับธรรมชาติไว้ ต่อมาเมื่อมีสถาบันกษัตริย์และเมืองเกิดขึ้นปรัมปราคติก็ได้เพิ่มเนื้อหาเกี่ยวกับกษัตริย์มากขึ้น¹⁰

เมื่อพุทธศาสนาเข้าสู่สังคมของสยาม พุทธศาสนาเข้าไปเปลี่ยนแปลงคตินิยมเชื่อดั้งเดิมได้แก่ การนับผีบรรพบุรุษ เช่น เจ้าแม่ เจ้าพ่อ ตายาย เป็นต้น แม้กระทั่งการจัดพิธีบวงสรวง ซึ่งเป็นพิธีเกี่ยวกับผี ได้นำพระสงฆ์มาร่วมด้วย¹¹ ในราชสำนักเองพิธีกรรมต่างๆ ก็มีทั้งพิธีพุทธและพราหมณ์ เช่น พิธีราชาภิเษก เป็นพิธีการเปลี่ยนสภาพมนุษย์มาเป็นกษัตริย์ในฐานะเทวราชา หรือพระมหากษัตริย์ เพราะร่างกายของมนุษย์เต็มไปด้วยกามราคะและสิ่งที่ไม่ดีของเสียปฏิญญา¹² ดังนั้น จึงต้องจัดพิธีเพื่อชำระล้างร่างกายให้บริสุทธิ์ต่างจากคนทั่วไป หลังจากเสร็จพิธีราชาภิเษกแล้วทรงนำทองชั่งน้ำหนักเท่ากับพระองค์ และนำไปสร้างพระพุทธรูป ซึ่งสมัยอยุธยาพิธีกรรมของชนชั้นนำมักเน้นไปที่พิธีพราหมณ์เป็นสำคัญ¹³ ต่อมา สมัยรัตนโกสินทร์ พิธีปราบดาภิเษกหรือ

⁷ สุจิตต์ วงษ์เทศ, “ประเพณี 12 เดือน ในประวัติศาสตร์สังคมวัฒนธรรมเพื่อความอยู่รอดของคน,” ใน ประเพณี 12 เดือน ในประวัติศาสตร์สังคมวัฒนธรรมเพื่อความอยู่รอดของคน ปราณีย์ วงษ์เทศ, บรรณาธิการ (กรุงเทพฯ: มติชน, 2548), คำนำเสนอหน้า 9-10.

⁸ รณิ เลิศล้อมไธส ให้คำจำกัดความของ “ปรัมปราคติ” ว่าแบบอย่างความเชื่อที่สืบทอดกันมานาน โดยผ่านทางเรื่องเล่าและแยกแยะเป็นปรัมปราคติส่วนเรื่องเล่า กับส่วนองค์ความเชื่อเสมอเมื่อทำการวิเคราะห์ และยังมีปรัมปราคติส่วนกำเนิด (Myth of Origin) หมายถึงแบบอย่าง ความเชื่อที่สืบทอดกันมานาน โดยผ่านเรื่องเล่าเกี่ยวกับต้นกำเนิดของโลกและปรากฏการณ์ธรรมชาติ ต้นกำเนิดของอำนาจศักดิ์สิทธิ์เหนือธรรมชาติ ต้นกำเนิดมนุษย์ อารยธรรม ขนบธรรมเนียมสังคม และต้นกำเนิดดวงศวามกษัตริย์ รณิ เลิศล้อมไธส, จักรวาลทัศน์ ฟ้า-ขวัญ-เมือง (กรุงเทพฯ: วิถีธรรม, 2544), หน้า 42.

⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 52.

¹⁰ คู บทที่ 4 “ปรัมปราคติไทยอาหม,” ใน รณิ เลิศล้อมไธส, จักรวาลทัศน์ ฟ้า-ขวัญ-เมือง, หน้า 79-159.

¹¹ ปรีดา เฉลิมเผ่า ก่ออนันตกุล, “บทบรรณาธิการ โลกศักดิ์สิทธิ์ กับ โลกสามัญในชีวิตสังคม” ใน เจ้าแม่ คุณปู่ ช่างซอช่างฟ้อน และเรื่องอื่นๆ ว่าด้วยพิธีกรรมและนาฏกรรม, (กรุงเทพฯ: ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร, 2546), หน้า 1-17.

¹² สุวรรณ สถาอานันท์, “กาศกับการบรรลูลัทธิ” ใน เสวยรัง-พรางกาย: ทดลองมองร่างกายในศาสนา ปรัชญาการเมือง ประวัติศาสตร์ ศิลปะ และมานุษยวิทยา, ปรีดา เฉลิมเผ่า ก่ออนันตกุล, บรรณาธิการ.(กรุงเทพฯ: คมไฟ, 2541), หน้า 54-59.

¹³ โคม ไกรปกรณ์, “ตำราพระราชพิธีสมัยรัชกาลที่ 4-5,” (วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2542), หน้า 42-43.

พิธีราชาภิเษกเน้นพิธีที่เป็นพุทธมากขึ้น¹⁴ นอกจากนี้ พิธีกรรมอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนาก็เพิ่มจำนวนสูงขึ้นอีกด้วย¹⁵

หลังจากการปราบดาภิเษกของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พระองค์ยังโปรดให้สังคายนาทิ้งหลักธรรมของพุทธศาสนา และโปรดให้ชำระพงศาวดารอีกด้วย เพราะว่าพระองค์ต้องการรื้อฟื้นธรรมเนียมเหมือนสมัยอยุธยา ซึ่งมีนัยยะในการลดเกียรติของพระเจ้ากรุงธนบุรี โดยอ้างว่าพระองค์ทรงไม่อยู่ในธรรม พร้อมทั้งเพิ่มพูนพระเกียรติยศให้แก่รัชกาลที่ 1 เองอีกด้วย¹⁶ ส่วนนัยยะของการชำระความรู้พุทธศาสนา ทั้งการสังคายนาพระไตรปิฎกและการประพันธ์ ไตรโลกวิณัจฉกถาของพระยาธรรมปรีชา ก็คือ ความพยายามตีความความรู้พุทธศาสนาว่าเป็นสิ่งที่เที่ยงแท้ และพร้อมกับจัดชั้นของความรู้ ซึ่งแบ่งความรู้ออกเป็นทางโลกย์กับทางธรรม ความรู้ทางธรรมมีจุดมุ่งหมายสูงสุด คือการไปสู่สภาวะนิพพาน ส่วนความรู้อยู่นอกเหนือจากนี้ถือว่าเป็นความรู้ทางโลกย์ ซึ่งเป็นความรู้ที่ไม่เที่ยงแท้และหลุดร่วงจืดจางไม่ทำให้ไปถึงเป้าหมายนิพพาน เช่น การออกประกาศห้ามไม่ให้คนบูชาสิ่งใดในสมัยรัชกาลที่ 1 อันเป็นความเชื่อที่มลายไม่เที่ยงแท้ และเป็นความเชื่อของศาสนาอื่น เป็นต้น¹⁷

ส่วนพิธีกรรมชาวบ้านนั้นสัมพันธ์กับทั้งวิถีชีวิตประจำวัน ฤดูกาล และการเกษตร โดยในรอบปีได้ปรากฏประเพณีต่างๆ เป็นไปตามวัฏจักรของฤดูกาลในแต่ละปี ประเพณีชาวบ้าน แม้ว่าจะมีแบบแผนปฏิบัติ เพื่อสร้างความศักดิ์สิทธิ์ แต่ไม่ได้เคร่งครัดแบบพระราชพิธีของกษัตริย์ เพราะว่ากษัตริย์สมัยจารีตมีฐานะเป็นสมมติเทพ ดังนั้น จึงต้องมีพิธีกรรมเฉพาะเพื่อเสริมบารมี ตัวอย่างเช่น การแสดงหรือการละเล่นเพื่อความบันเทิงในสมัยจารีตของกษัตริย์แฝงไว้ด้วยความศักดิ์สิทธิ์ ได้แก่ การแสดงนาฏศิลป์ ดนตรีเป่าพาทย์ เพื่อไว้ใช้ประกอบพิธีกรรมทางศาสนา หรือราชพิธีต่างๆ เป็นต้น ส่วนพิธีกรรมชาวบ้าน แม้ว่าจะมีการแสดงนาฏศิลป์เหมือนกับราชสำนัก แต่เป็นเพียงส่วนหนึ่งของพิธีกรรม เช่น เป็นส่วนหนึ่งของพิธีทำขวัญข้าว ซึ่งพิธีจะมีการแสดงมโหรีสพประกอบหลังจากพิธีทำขวัญข้าวเสร็จ¹⁸ ยิ่งไปกว่านั้น พิธีกรรมตามฤดูกาลของชาวบ้านนี้ไม่ได้เน้นไปที่ความศักดิ์สิทธิ์เพียงประการเดียวเท่านั้น แต่เน้นประโยชน์เป็นสำคัญ โดยเฉพาะอย่างยิ่งทางการเกษตร พิธีกรรมต่างๆ ที่ชาวบ้านกระทำนั้นเจือปนความคิดพุทธศาสนาและพราหมณ์ เช่น พิธี

¹⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 47.

¹⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 82.

¹⁶ นิธิ เอียวศรีวงศ์, ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ในพระราชพงศาวดารอยุธยา (กรุงเทพฯ: สถาบันไทยคดีศึกษา, 2523), หน้า 42-48.

¹⁷ ทวีศักดิ์ เผือกสม, “การปรับตัวทางความรู้ ความจริง และอำนาจของชนชั้นนำสยาม พ.ศ. 2325-2411,” (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2541), หน้า 60-62.

¹⁸ กัทรวัต ภูษฎาภิรมย์, วัฒนธรรมบันเทิงในชาติไทย: การเปลี่ยนแปลงของวัฒนธรรมความบันเทิงในสังคมกรุงเทพฯ พ.ศ. 2491-2500 (กรุงเทพฯ: มติชน, 2550), หน้า 2-21.

เดือน 6 ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ มีพิธีบุญบั้งไฟเพื่อเดือนพญาแถนให้ส่งฝนลงมา หรือพิธี “ลงแขกนา” คือพิธีปลูกข้าวครั้งแรกของฤดูกาลเพื่อทำข้าวที่ได้เป็นข้าวอชิตฐาน และในขณะที่เดียวกัน ชาวนาจะได้สังเกตว่าข้าวที่ปลูกนั้นจะงามหรือไม่¹⁹

ตั้งแต่ปลายพุทธศตวรรษที่ 24 ชนชั้นนำสยามได้เผชิญหน้ากับลัทธิอาณานิคม ทั้งอำนาจเศรษฐกิจกับอำนาจการเมือง และความรู้ตะวันตกที่มากับการขยายตัวของอาณานิคมอีกด้วย ผลกระทบของความรู้ตะวันตกที่เข้ามา ทำให้ความรู้ที่มีอยู่เดิมของสยามเริ่มเปลี่ยนแปลง เช่น ความเชื่อแบบไตรภูมิได้ลดลงไป เพราะวิทยาศาสตร์ตะวันตกสามารถอธิบายปรากฏการณ์ธรรมชาติได้²⁰ และชนชั้นนำสยามในสมัยรัชกาลที่ 4 โดยเฉพาะอย่างยิ่งรัชกาลที่ 4 เองโปรดวิชาการจากตะวันตกต่างๆ เช่น ดาราศาสตร์ ภูมิศาสตร์ เทคโนโลยี เป็นต้น แต่พระองค์ทรงไม่เลื่อมใสความรู้คริสต์ศาสนา เพราะถูกมองว่าทำลายความน่าเชื่อถือของความรู้พุทธศาสนา ซึ่งเป็นอัตลักษณ์ของชนชั้นนำ ดังนั้น เมื่อมิชชันนารีได้วิพากษ์วิจารณ์พุทธศาสนาในด้านต่างๆ ชนชั้นนำจึงได้ตอบข้อวิจารณ์ที่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนาของมิชชันนารี ดังเช่นในกรณีของการแต่งหนังสือของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์²¹ ซึ่งตอบโต้กับหมอคัสเวลล์ (Jesse Caswell) ว่าพระยะโฮวามีตัวตนหรือไม่ หมอคัสเวลล์ยืนยันว่ามีตัวตนจริง และมีหน้าที่เป็นพระเจ้าผู้สร้าง ซึ่งได้สร้างทุกสรรพสิ่ง เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ย้อนหมอคัสเวลล์ว่า นีวินกระเพาะปัสสาวะมนุษย์เป็นสิ่งที่พระเจ้าสร้างขึ้น แต่หมอคัสเวลล์รักษาผ่าตัดนี้ออกมาแล้วมีความผิดประสงฆ์พระเจ้าใช่หรือไม่²²

ความรู้และลัทธิอาณานิคมตั้งแต่ปลายพุทธศตวรรษที่ 24 เป็นต้นมา ส่งผลต่อสังคมสยามหลายประการ เช่น การเปลี่ยนแปลงระบบรัฐ ระบบเศรษฐกิจ เป็นต้น รวมถึงการเปลี่ยนแปลงความรู้จารีตแบบเดิมด้านพระราชพิธีในราชสำนักอีกด้วย ทั้งนี้เพื่อให้สอดคล้องกับระบบรัฐที่เกิดขึ้นใหม่

การเปลี่ยนแปลงความรู้ราชพิธีในสมัยรัชกาลที่ 5 ได้สัมพันธ์กับระบบรัฐที่เปลี่ยนรูปแบบจากรัฐแบบจารีตสู่รัฐสมบูรณาญาสิทธิ รัฐลักษณะนี้มีอำนาจเศรษฐกิจและการเมืองอยู่ที่พระมหากษัตริย์และราชวงศ์ในกรุงเทพฯ สาเหตุการเปลี่ยนรูปแบบรัฐเกิดมาจากการเผชิญหน้ากับลัทธิอาณานิคม ที่ได้ส่งผลต่อการปฏิรูประบบราชการและการรวมศูนย์อำนาจของรัชกาลที่ 5 เนื่องจากว่า ชาติดะวันตกที่มีความสัมพันธ์ระหว่างประเทศกับรัฐสยามจัดตำแหน่งของสยามใน

¹⁹ ธิดา สาระยา, ประวัติศาสตร์ชานนาสยาม, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ: อมรินทร์, 2544), หน้า 14-20.

²⁰ เลอริก เจ. เรย์โนลด์ส์ “ไตรภูมิ” กับการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมในประวัติศาสตร์ไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น,” แปลเก็บความโดย อานันท์ กาญจนพันธุ์, จุลสารสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ 1 (พฤษภาคม- สิงหาคม, 2520): 45-46.

²¹ คูบทที่ 5 “การท้าววันตกให้เป็นตะวันออกของสยามการจัดการกับความรู้สมัยใหม่ของตะวันตก ใน ทวีศักดิ์ เผือกสม “การปรับตัวทางความรู้ ความจริง และอำนาจของชนชั้นนำสยาม พ.ศ. 2325-2411,” หน้า 129-171.

²² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, หนังสือแสดงกิจจานุกิจ (กรุงเทพฯ: ศูรสภา, 2514), หน้า 114-115.

ฐานะประเทศกึ่งอาณานิคม ผ่านสนธิสัญญาการค้าเสรีที่ไม่เท่าเทียมกัน ทั้งนี้ชาติตะวันตกอ้างว่ารัฐสยามมีระบบราชการ กฎหมาย ที่ไม่มีอารยะ จึงทำให้ชนชั้นนำสยามต้องปรับปรุงระบบราชการ และกฎหมายให้เข้ากับมาตรฐานแบบตะวันตก²³ นอกจากนี้ การเมืองภายในราชสำนักช่วงต้นรัชกาล อาจมีผลต่อองค์ความรู้พระราชพิธีอีกด้วย เพราะรัชกาลที่ 5 ต้องการสัญลักษณ์บางประการ เพื่อแสดงสิทธิธรรมและความสำคัญของกษัตริย์ เช่น พระราชพิธีพระราชกรณียานุสร พ.ศ. 2420 (ซึ่งจะกล่าวต่อไป) ความขัดแย้งได้เกิดขึ้นระหว่างขุนนางกลุ่มขุนนางและกรมพระราชวังบวรฯ กับ รัชกาลที่ 5 เพราะพระองค์และพระเจ้านั่งยาเธอพยายามรวมศูนย์อำนาจผ่านการปฏิรูประบบราชการ ที่ตั้งอำนาจการบริหารสู่พระมหากษัตริย์ การรวมศูนย์อำนาจของรัชกาลที่ 5 เป็นการทำลายระบบขุนนางเดิมลงไป

ความรู้ในพระราชพิธีจึงมีความสำคัญมากขึ้น เพื่อแสดงสิทธิธรรมของพระมหากษัตริย์ เห็นได้จาก ช่วงต้นของรัชกาลที่ 5 พระองค์ทรงพระราชพิธีพระราชกรณียานุสร พ.ศ. 2420 ซึ่งเป็นพระราชพิธีว่าด้วยพิธีศรีสังฆานการ หรือพิธีถือน้ำพิพัฒน์สัตยา เป็นการแสดงความซื่อสัตย์ต่อพระมหากษัตริย์และแผ่นดินของบรรดาพระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนาง และเจ้าประเทศราช ด้วยการดื่มน้ำที่มาจากน้ำชำระพระบรรลุ่มต่าง ๆ²⁴ ยิ่งไปกว่านั้น พระราชพิธีเกี่ยวข้องกับการเฉลิมฉลองที่เน้นการให้ความสำคัญพระมหากษัตริย์มีจำนวนสูงขึ้นกว่าสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น เช่น พิธีเฉลิมพระชนมพรรษา พิธีฉัตรมงคล เป็นต้น ส่วนพระราชพิธีที่เกี่ยวข้องพุทธศาสนามีปริมาณเพิ่มขึ้นกว่าสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ซึ่งเป็นพิธีที่รัชกาลที่ 4 ทรงสร้างและปรับปรุงขึ้นสอดคล้องกับกระแสธรรมยุคิกนิกาย (ซึ่งจะกล่าวต่อไป) แต่พระราชพิธีเกี่ยวกับการเกษตรกลับมีจำนวนลดลงอย่างมาก²⁵ พระราชพิธีที่เกี่ยวข้องกับเงินปรากฏเพียงพิธีเดียวคือ “พระราชพิธีเลี้ยงตรุษจีน” ซึ่งเริ่มมีตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3 แต่ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 4 พิธีนี้ได้จัดพิธีผสมผสานระหว่างเงินกับพุทธ ได้แก่ การจัดทำบุญเลี้ยงพระสงฆ์ พร้อมกับการเซ่นไหว้เทวรูปของเงินและถวายข้าวพระพุทธรูปพร้อมกันด้วย²⁶ การเพิ่มขึ้นของพระราชพิธีที่เกี่ยวกับพระมหากษัตริย์สอดคล้องกับ

²³ Richard S. Horowitz, “International Law and State Transformation in China, Siam, and the Ottoman Empire during the Nineteenth Century,” pp. 459-469.

²⁴ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชกรณียานุสร (กรุงเทพฯ: สมาคมนิสิตเก่าจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2549), หน้า 147-158.

²⁵ โคม ไกรปรณ์ ศึกษาว่าจำนวนของพระราชพิธีด้านการเฉลิมฉลองเปรียบเทียบกับสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นกับสมัยรัชกาลที่ 4-5 เพิ่มจาก 4 เป็น 6 พิธี พระราชพิธีเดิมทั้ง 4 ในสมัยจารัต ได้แก่ พิธีสัมพัจฉรฉินท์ (พระราชพิธีตรุษ) ตรีปวาย พิธีสารท สงกรานต์ และรัชกาลที่ 5 ทรงเพิ่มพิธีที่เน้นความสำคัญของกษัตริย์อีก 2 พิธี คือ พิธีฉัตรมงคล และพิธีเฉลิมพระชนมพรรษา ส่วนพระราชพิธีด้านศาสนาเพิ่มจาก 9 เป็น 13 ดู โคม ไกรปรณ์, “ตำราพระราชพิธีสมัยรัชกาลที่ 4-5,” หน้า 81 และ หน้า 111-114.

²⁶ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, “การพระราชกุศลมาฆบูชาและเลี้ยงพระตรุษจีน,” วชิรญาณวิเศษ 14 (วันศุกร์ แรม 15 ค่ำ เดือน 2 ปีชวด จ.ศ. 1250): 150-151.

การดึงอำนาจเข้าสู่พระมหากษัตริย์ ภายหลังปัญหาความขัดแย้งทางการเมืองกับขุนนางตระกูล บุนนาคและกรมพระราชวังบวรฯ ยุติลง รัชกาลที่ 5 และพระเจ้านั่งยาเธอมีบทบาทในการบริหาร มากขึ้นตั้งแต่ พ.ศ. 2430 นำไปสู่การปฏิรูประบอบราชการเมื่อ พ.ศ. 2435 ประสพการณ์ดังกล่าวนี้ ชนชั้นนำมีสำนึกอย่างชัดเจนมากขึ้นว่า เป็นผู้กำหนดวิถีทางประวัติศาสตร์ของรัฐสยาม และเป็น ผู้นำความเจริญมาสู่รัฐ ด้วยสำนึกดังกล่าว จึงผลักดันให้เกิดการปฏิรูประบอบราชการ สร้าง สาธารณูปโภคแบบตะวันตก การศึกษา เป็นต้น ซึ่งแนวคิดดังกล่าวนี้ นับเป็นส่วนหนึ่งของการสร้างรัฐสมบูรณาญาสิทธิ²⁷

เมื่อชนชั้นนำต้องการรวมศูนย์อำนาจทางการเมือง จึงจำเป็นต้องมีความรู้บางประการเพื่อ สร้างความชอบธรรมให้กับพระมหากษัตริย์ ซึ่งความรู้ที่สำคัญอย่างหนึ่งผลิตออกมาเพื่อรองรับ ความชอบธรรมนี้ ได้แก่ พระราชนิพนธ์พระราชพิธีสิบสองเดือน พระราชนิพนธ์นี้ตีพิมพ์อย่าง ต่อเนื่องในหนังสือวชิรญาณวิเศษ ระหว่าง พ.ศ. 2431-2432 (ดู ตารางภาคผนวก ค.)

จากตารางในภาคผนวก ค. นั้น เป็นพระราชพิธีสิบสองเดือน ขนาดของบทความที่ลง ตีพิมพ์แต่ละฉบับยาวประมาณ 4- 6 หน้า จากขนาดหนังสือวชิรญาณวิเศษทั้งหมด 12 หน้า จุดประสงค์ของพระราชนิพนธ์นี้เพื่อ “เป็นเยี่ยงอย่างแก่สมาชิก...”²⁸ และ “เรียบเรียงข้อความใน ความประพฤติของราษฎรประชาในกรุงสยาม ... เพื่อจะให้เป็นประโยชน์ที่ให้คนภายหลังทราบการ งาน ... ส่วนในการพระราชพิธีประพฤติเป็นไปอยู่ในราชการนี้ ก็เป็นข้อสำคัญอย่างหนึ่ง ซึ่งเป็น เวลาประชุมพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการพร้อมกันคราวหนึ่ง”²⁹ จากจุดประสงค์ของพระราช นิพนธ์แสดงให้เห็นว่า ชนชั้นนำต้องการมาตรฐานความรู้พระราชพิธีของสยามที่ชัดเจน ผ่านระบบ การพิมพ์ เพราะการพิมพ์กระจายความรู้ได้กว้างขวางและเป็นแบบแผนเดียวกันได้ นอกจากนี้ รัชกาลที่ 5 ของพระราชนิพนธ์ความเรียงเพื่อเป็นตัวอย่างแก่สมาชิกหอพระสมุดวชิรญาณ ซึ่งเป็น ขุนนางและพระบรมวงศานุวงศ์ ทั้งยังสอดคล้องกับความต้องการของราชสำนักที่จำเป็นต้องผลิตข้าราชการ ที่สามารถอ่านออกเขียนได้ ดูได้จากช่วงต้นสมัยรัชกาลที่ 5 หลักสูตรของระบบโรงเรียน ได้เน้นการศึกษาวิธีเขียนหนังสือ การเขียน “เรียงสำเนาความ” และความรู้ที่สามารถใช้ในการ ทำงานข้าราชการสมัยใหม่ เพื่อประโยชน์ในระบบราชการแบบใหม่ที่ขยายตัวใน

²⁷ อรรถจักร์ อธิบายว่า สำนึกเรื่องการเป็นผู้กำหนดวิถีประวัติศาสตร์ของรัชกาลที่ 5 นั้น ได้สืบเนื่องมาจากรัชกาลที่ 4 แต่ เหตุการณ์ความขัดแย้งที่เกิดขึ้นช่วงต้นรัชกาล ทำให้สำนึกดังกล่าวชัดเจนยิ่งขึ้น ดู อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์, การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ ของชนชั้นนำไทยตั้งแต่รัชกาลที่ 4- พ.ศ. 2475 (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2538), หน้า 125-153.

²⁸ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ตำนานหอพระสมุด (พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิง ศพพระอินทเบญญา (สระคำ วัดลา) ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม วันที่ 22 ตุลาคม พ.ศ. 2512), หน้า 27.

²⁹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, “คำนำพระราชพิธีสิบสองเดือน,” วชิรญาณวิเศษ 1 (วันอาทิตย์ แรม 8 ค่ำ เดือน 11 จ.ศ. 1250) : 7

รัฐสมบูรณาญาสิทธิ³⁰ ดังนั้น ในทัศนคติของชนชั้นนำการอ่านออกเขียนได้และการเขียนความเรียงตามรูปแบบของพระราชพิธีสิบสองเดือนก็เป็นสิ่งที่สำคัญยิ่งในระบบราชการสมัยใหม่³¹

ยิ่งไปกว่านั้น พระราชพิธียังมีบทบาทในการสร้างสำนึกร่วมกันของข้าราชการสำนักทั้งในกรุงเทพฯและท้องถิ่นอีกด้วย ในสมัยรัชกาลที่ 5 มีพระราชพิธีที่สร้างขึ้นใหม่ ซึ่งเน้นไปที่การเฉลิมฉลองให้แก่พระมหากษัตริย์ ตัวอย่างพระราชพิธีที่สำคัญ คือพระราชพิธีรัชดาภิเษก เมื่อ ร.ศ. 112 (พ.ศ. 2436) กับ พระราชพิธีรัชมังคลาภิเษก ร.ศ. 126 (พ.ศ. 2451) ซึ่งสองพระราชพิธีนี้เป็นงานเฉลิมฉลองการครองราชย์ของรัชกาลที่ 5 ครบ 25 ปี และ 40 ปีตามลำดับ แม้ว่าสองพิธีนี้ไม่ปรากฏอยู่ในพระราชพิธีสิบสองเดือน แต่มีบางส่วนที่นำพิธีที่กล่าวถึงในพระราชพิธีสิบสองเดือนมาปฏิบัติในพิธี เช่น พิธีฉัตรมงคล เกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 4 ซึ่งปรับรูปแบบมาจากพิธีบรมราชาภิเษกซึ่งพิธีรัชดาภิเษก ร.ศ. 112 นี้ก็ได้้นำรูปแบบมาจากพิธีบรมราชาภิเษก³²

พระราชพิธีรัชดาภิเษกเพื่อฉลอง “ความยินดีของเราทั้งหลาย ที่ได้เห็นพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จดำรงสิริราชสมบัติโดยสุภสวัสดิ์สถาพรยืนยาวนานมา ... ซึ่งตั้งแต่ปรากฏมีพระมหากษัตริย์ในสยามประเทศ ถึง 38 พระองค์... กาลราชสมบัติที่เสมอ...ก็เพียง 9 พระองค์” และพระราชพิธีนี้ “แลยังซำยยินดีด้วยความรู้สึกความเจริญ ซึ่งเกิดขึ้นในบ้านเมือง กล่าวแต่เฉพาะส่วนการหนังสือก็มาก วิทยาลัยและโรงเรียนของชาติก็ได้ตั้งขึ้น...”³³ พระราชพิธีได้แสดงถึงกษัตริย์สมัยสมบูรณาญาสิทธิในฐานะเป็นผู้นำวิถึประวัติศาสตร์ และเป็นผู้นำความเจริญสู่ประเทศ

³⁰ วารุณี โอสธารมย์, “การศึกษาในสังคมไทย พ.ศ. 2411-2475” (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524), หน้า 54-67. และ การสอบไล่ของมหาดเล็กใน พ.ศ. 2430 ต้องสอบวิชา “วิชาที่จะสอบข้อ 5 อย่าง คือ ความรู้ในข้าราชการสำนักต่างๆ อย่างหนึ่ง เรียงสำเนาความอย่างหนึ่ง เลขอย่างหนึ่ง เขียนใช้ตัวหนังสือถูกต้องอย่างหนึ่ง ความรู้ในราชการวิชาอย่างหนึ่ง จะเรียงเป็นคำถามๆ ราชการอันเป็นสำคัญ...” ซึ่งแสดงให้เห็นถึงความต้องการของชนชั้นนำว่าต้องการข้าราชการสำนักที่มีคุณสมบัติ ทั้งอ่านออกเขียนได้และมีความรู้สำหรับงานราชการ ดู ประกาศใต้ขนบธรรมเนียมมหาดเล็ก ใน เอกสารเรื่องจัดการศึกษาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า (พระนคร: คณะกรรมการจัดงานฉลองวันเฉลิมถวัลย์ราชสมบัติครบ 100 ปี ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2511), หน้า 40.

³¹ พระราชนิพนธ์เรื่องพระราชประเพณีสิบสองเดือนได้รับการยกย่องจากวรรณคดีสโมสรให้เป็นเป็นเลิศในความเรียงอธิบาย เมื่อพ.ศ. 2459 กรมศิลปากร, หอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร (ราชบุรี: กรมศิลปากร, 2543), หน้า 121.

³² แต่หน้าที่ของพิธีบรมราชาภิเษกกับฉัตรมงคลเป็นคนละหน้าที่กัน พิธีบรมราชาภิเษกจัดขึ้นเมื่อกษัตริย์ขึ้นครองราชสมบัติ แต่พิธีฉัตรมงคลเพื่อความเป็นมงคลต่อราชสมบัติ ดู พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, “การแจกเบี้ยหวัดและการฉัตรมงคล,” วชิรญาณวิเศษ 5 (วัน 2 แรม 8 ค่ำ เดือน 12 จ.ศ. 1250): 42-45. อนึ่งพิธีรัชดาภิเษก ร.ศ. 112 นั้นได้ “มีการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกตามขัตติยราชประเพณีสืบมา” หมายถึงว่า พิธีรัชดาภิเษกนำแบบจากพิธีพระบรมราชาภิเษกมา เช่น ตั้งวงสายลัญจน์รอบมณฑล เจริญพุทธมนต์ 3 วัน สรงมุรธาภิเษก รับน้ำอภิเษก กับประทับนั่งเพื่อฟังพรหมณ์อ่านบทเปิดประตูเขาไกรลาส ทรงตั้งพระราชอาสนะ และฟังคณะสงฆ์สวดถวายไชยมงคล ดู สจข., ร.5 9/2 “พระราชพิธีรัชดาภิเษก” (24 เมษายน ร.ศ. 112- 19 มีนาคม ร.ศ. 112).

³³ “พระราชพิธีรัชดาภิเษก,” วชิรญาณวิเศษ 6 (วันพฤหัสบดีที่ 7 เดือน ธันวาคม ร.ศ. 112): 61-62. (สะกดตามต้นฉบับ)

พระราชพิธีรัชดาภิเษกเดิมนั้นจะจัดเมื่อ 1 ตุลาคม แต่เนื่องจากมี “ราชการแผ่นดินอันสำคัญ... จึงโปรดเกล้าฯ ให้จัดการที่จะมีเสียบพระนครนั้นเสีย แลเลื่อนการพระราชพิธีต่อไป ในระหว่างการแผ่นดินค่อยบรรเทาความร้อนร้าย ได้เสด็จพระราชดำเนินไปประทับแรมอยู่ ณ พระราชวังบางปะอิน... เพราะเมื่อในเวลาที่มิราชการค้ำขันนั้น ได้ทรงพระราชดำริวิจารณ์แลทรงพระทรมานพระกำลัง... เป็นที่บอบช้ำแก่พระศรีรกา” ราชการแผ่นดินอันสำคัญครั้งนั้นก็คือ เหตุการณ์ ร.ศ. 112 ที่ทำให้รัชกาลที่ 5 ทรงพระประชวรอย่างหนักหลังจากทำสนธิสัญญาสยาม-ฝรั่งเศส 3 ตุลาคม พ.ศ. 2436³⁴ เหตุการณ์นี้ ได้กลายเป็นบาดแผลทางประวัติศาสตร์ของสยาม และสร้างวาทกรรมเสียดินแดน ทั้งๆ ที่ราชสำนักสยามมีนโยบายเข้าไปยึดครองและลดทอนอำนาจเจ้าเมืองเดิมเช่นเดียวกัน เพียงแต่พ่ายแพ้ต่อประเทศมหาอำนาจตะวันตกเท่านั้น³⁵ อย่างไรก็ตาม แม้ว่าสยามอยู่ในท่ามกลางวิกฤตการณ์ทางการเมืองระหว่างประเทศ รัชกาลที่ 5 ยังคงโปรดจัดงานพิธีรัชดาภิเษกขึ้นที่พระราชวังปะอินระหว่างวันที่ 30 กันยายน- 2 ตุลาคม พ.ศ. 2436 ในพิธีได้จัดพระสงฆ์จากจังหวัดอยุธยาและจังหวัดใกล้เคียงมาถวายไชยมงคล พระบรมวงศานุวงศ์กับข้าราชการสำนักร่วม “ทำซุ้มลับแลไฟเป็นเครื่องประดับสักการะ ทรงพระราชอุทิศถวาย...แก่บรรพบุรุษ แลบรรพสตรี”³⁶ และจัดสร้างเหรียญ “รัชดาภิเษกมาลา” ให้ข้าราชการสำนักและพระบรมวงศานุวงศ์ และมิจานจัดเลี้ยงกับการแสดงดนตรี³⁷

พระราชพิธีรัชดาภิเษกจัดอย่างเป็นทางการ ระหว่างวันที่ 1 ธันวาคม – 8 ธันวาคม ร.ศ. 112 (พ.ศ. 2436) ซึ่งเลื่อนมาจากเดือนตุลาคม พิธีรัชดาภิเษก คล้ายคลึงกับพิธีพระบรมราชาภิเษกดังอธิบายข้างต้น³⁸ รายการของพิธีรัชดาภิเษกมีพิธีทั้งหมด 13 รายการ³⁹ แต่งดพิธีเสียบพระนคร เพราะ “ต้องจำมหาเด็กลงไปหัวเมืองเสียมมาก กระบวนจึงขาดมาก”⁴⁰ ลำดับเหตุการณ์ของพระ

³⁴ หม่อมเจ้า พูนพิสมัย ดิศกุล, *สิ่งที่ข้าพเจ้าพบเห็น*, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ: มิดีไฟท์ส, 2534), หน้า 210-216.

³⁵ ดู ธงชัย วินิจจะกุล, “ประวัติศาสตร์ไทยแบบราชาชาตินิยม จากยุคอาณาจักรสุโขทัยสู่ราชาชาตินิยมใหม่,” *ศิลปวัฒนธรรม* (พฤศจิกายน 2544), หน้า 56-65.

³⁶ “การพระราชกุศลในวันบรรจบรอบซึ่งได้เสด็จถึงถวัลย์ราชสมบัติครบ 25 ปีบริบูรณ์,” *ราชกิจจานุเบกษา* (15 ตุลาคม พ.ศ.2436): 306-309.

³⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 309.

³⁸ “ประกาศในการรชฎาภิเษก,” *ราชกิจจานุเบกษา* (15 ตุลาคม พ.ศ.2436): 310. (สะกดตามต้นฉบับ)

³⁹ ประกาศรัชดาภิเษก, การพระราชกุศลในวันบรรจบรอบเสด็จถึงถวัลย์ราชสมบัติครบ 25 ปีบริบูรณ์ตามสุริยคติกาล, การพระราชทานเหรียญรัชดาภิเษกมาลา, การยกพระมหาเสวตศรีตรพระที่นั่งอัฐทิศภัทรบริฐ, การพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์จุลจอมเกล้าฝ่ายใน, ตั้งตำแหน่งเจ้าพนักงานของเครื่องราชอิสริยาภรณ์, ตั้งตำแหน่งพระสงฆ์, การพระราชพิธีรัชดาภิเษก, การพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์, การพระราชทานเหรียญจักรมาลา, การฉลองพระไตรปิฎก, การประชุมรื่นเริงในการรัชดาภิเษก, การแห่พระไตรปิฎกแลฉลองพระไตรปิฎกตามพระอารามต่างๆ สจข., ร.5 ว 9/2 “พระราชพิธีรัชดาภิเษก” (24 เมษายน ร.ศ. 112- 19 มีนาคม ร.ศ. 112)

⁴⁰ “ยกเลิกการเสียบพระนครพยุหยาตรา,” ใน สจข., ร.5 ว 9/2 “พระราชพิธีรัชดาภิเษก” (24 เมษายน ร.ศ. 112- 19 มีนาคม ร.ศ. 112)

ราชพิธีกล่าวโดยสรุปมีดังนี้ วันที่ 1 ธันวาคม มีพิธีพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ และเจริญพระพุทธมนต์ วันที่ 2 ธันวาคม จัดพิธีสวดไชยมงคล และสวดประกาศเทพยดา⁴¹พร้อมกับการฉลองพระไตรปิฎก ที่จัดพิมพ์เพื่อเป็นที่ระลึกในงานฉลองพระราชพิธีครั้งนี้⁴² วันที่ 3 และ 4 ธันวาคม เวลาเช้าเสด็จพระราชดำเนินพระราชทานฉันทพระสงฆ์ ในตอนเย็นคณะสงฆ์สวดพระพุทธมนต์ วันที่ 5 ธันวาคม เวลาบ่ายสามโมง รัชกาลที่ 5 ทรงประกอบพระราชพิธีมรุชาภิเษก วันที่ 6 ธันวาคม รัชกาลที่ 5 พระราชทานฐานันดรศักดิ์แก่พระภิกษุ ต่อจากนั้น เสด็จทอดพระเนตรขบวนพระสงฆ์ที่มาถวายพระพรไชยมงคล และเสด็จพระราชดำเนินที่หน้าวัดพระศรีรัตนศาสดาราม โดยมีนักเรียนร้องคำโคลงสรรเสริญพระบารมี ในตอนค่ำมีพระราชทานเลี้ยงที่วังสราญรมย์ ซึ่งมีคณะทูต กงสุล และข้าราชการจากต่างประเทศ ถวายพระพร ต่อมาในงานเลี้ยงและเต็นท์⁴³ วันที่ 7 ธันวาคม กรมหมื่นนเรศวรยุทธพินัยนำราษฎรมาถวายไชยมงคล⁴⁴ และวันที่ 8 ธันวาคม ทหารทุกเหล่าทัพถวายไชยมงคลที่ศาลายุทธนิกร⁴⁵

พระราชพิธีครั้งนี้ นอกจากจัดงานในกรุงเทพฯ แล้ว ราชสำนักกรุงเทพฯ ได้มีคำสั่งให้จังหวัดต่าง ๆ จำนวน 27 จังหวัด⁴⁶ ซึ่งส่วนมากเป็นจังหวัดในภาคกลางร่วมกันจัดงานฉลอง การจัดงานสมโภชฉลองสิริราชสมบัติครบ 25 ปี จัดขึ้นที่ศาลาว่าการจังหวัดของแต่ละจังหวัด โดยมีจดหมายราชการจากกระทรวงมุรธาธร ที่มีกรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์เป็นเสนาบดีกระทรวงว่า

“ด้วยกระทรวงมหาดไทยแลกระทรวงว่าการต่างประเทศส่งสำเนาบอกหัวเมืองว่าด้วยได้ทำการสมโภชพระสิริราชสมบัติเป็นจำนวนบอก 27 ฉบับ ความในบอกหัวเมืองเหล่านั้นคล้ายคลึงกัน โดยสรุปความโดยย่อว่าในสมัยพระราชพิธีรัชดาภิเษก...วันที่ 4 ที่ 5 ที่ 6 ธันวาคมได้เจริญพระบรมรูปขึ้นประดิษฐาน

⁴¹ “ประวัติในงานพระราชพิธีรัชดาภิเษก,” ใน สจข., ร.5 ว 9/2 “พระราชพิธีรัชดาภิเษก” (24 เมษายน ร.ศ. 112- 19 มีนาคม ร.ศ. 112)

⁴² “พระราชพิธีรัชดาภิเษกโดยสังเขป,” ราชกิจจานุเบกษา 38 (17 ธันวาคม ร.ศ. 112): 410 (สะกดตามต้นฉบับ)

⁴³ “ประวัติในงานพระราชพิธีรัชดาภิเษก,” ใน สจข., ร.5 ว 9/2 “พระราชพิธีรัชดาภิเษก” (24 เมษายน ร.ศ. 112- 19 มีนาคม ร.ศ. 112)

⁴⁴ “พระราชพิธีรัชดาภิเษกโดยสังเขป,” ราชกิจจานุเบกษา 38 (17 ธันวาคม ร.ศ. 112): 412

⁴⁵ “ประวัติในงานพระราชพิธีรัชดาภิเษก,” ใน สจข., ร.5 ว 9/2 “พระราชพิธีรัชดาภิเษก” (24 เมษายน ร.ศ. 112- 19 มีนาคม ร.ศ. 112)

⁴⁶ จังหวัดที่ได้รับคำสั่งและจัดงานสมโภชฉลองจำนวน 27 จังหวัด ได้แก่ เมืองหล่มสักดี นครราชสีมา สระบุรี ลพบุรี อ่างทอง สุพรรณบุรี เมืองอินทบุรี เมืองพรหมบุรี สิงห์บุรี เมืองสรรค์บุรี เมืองพระพุทธบาท อุทัยธานี เมืองมโนรมย์ ชัยนาท เมืองพยุหีร์ นครสวรรค์ นครนายก ฉะเชิงเทรา สุโขทัย เมืองน้ำป่าด พิจิตร เมืองพิชัย เมืองสวรรคโลก ตาก กำแพงเพชร ปราจีนบุรี สมุทรสงคราม ดู “บัญชีจำนวนบอกหัวเมืองที่ทำการสมโภชพระสิริราชสมบัติ,” สจข., ร.5 ว 9/2 “พระราชพิธีรัชดาภิเษก” (24 เมษายน ร.ศ. 112- 19 มีนาคม ร.ศ. 112)

ณ ที่อันสมควรมีการเจริญพระพุทธมนต์แลถวายอาหารบิณฑบาตพระสงฆ์ถวายของไทยธรรม...เวลาค่ำจุดประทีปที่ศาลว่าการแลที่บ้านข้าหลวงผู้ว่าราชการเมืองกรมการราษฎรแลตามพระอารามแลมีการเล่นต่าง ๆ มีการประชุมเลี้ยงอาหาร แลเวียนเทียนสมโภชพระบรมรูปแลถวายไชยมงคล⁴⁷

นอกจากนี้ ปรากฏว่ามีจังหวัดศรีสะเกษ พนมสกล นครเสียมราฐ และมณฑลลาวท้าว เมืองอุบลราชธานี ร่วมจัดงานพิธีรัชดาภิเษกอีกด้วย⁴⁸ ส่วนคำถวายไชยมงคลก็แสดงให้เห็นถึงความสำคัญของกษัตริย์ฐานะเป็นผู้นำความเจริญสู่สยาม และยกเลิกระบบนิยมเก่าแก่

“ให้พ้นการกดขี่มีการตั้งพระราชบัญญัติเกษียณอายุห้ามมิให้ประหารราษฎร...ตกเป็นทาส...การศึกษาวิทยาทั้งหลายเป็นสิ่งสำคัญ ที่เปนจะได้ความรู้ไปประกอบการเลี้ยงชีพก็ได้ตั้งขึ้นแพร่หลายโดยมีกรมศึกษาธิการต่างตำราเรียน...แลความเจริญซึ่งเกิดขึ้นแก่บ้านเมืองที่กล่าวมาแล้วนี้ ล้วนสำเร็จได้ด้วยอาศัยพระบรมราชานุภาพแลพระวิจิตรปัญญา”⁴⁹

ข้อความคำถวายไชยมงคลนี้แสดงให้เห็นว่า ชนชั้นนำได้สำนึกเรื่องการเป็นผู้นำความเจริญและความทันสมัยมาสู่รัฐ สอดคล้องกับการสร้างรัฐสมบูรณาญาสิทธิที่กษัตริย์เป็นผู้รวมศูนย์อำนาจทางเศรษฐกิจและการเมืองไว้

งานพระราชพิธีที่แสดงถึงความสำคัญทางประวัติศาสตร์ของกษัตริย์ คือพิธีรัชมังคลาภิเษก ซึ่งจัดขึ้นที่พระราชวังโบราณ จังหวัดอยุธยา ระหว่างวันที่ 30 พฤศจิกายน ถึง วันที่ 2 ธันวาคม พ.ศ. 2450 พิธีจัดขึ้นเพื่อฉลองการครองราชย์ยาวนานเทียบเท่ากับสมเด็จพระบรมราชาธิบดีที่ 2 พิธีนี้ประกอบไปด้วยการเสด็จพระราชดำเนินทางรถไฟ ซึ่งสถานีรถไฟตามรายทาง มีกำนันผู้ใหญ่บ้านคอยถวายไชยมงคล ในพระราชพิธีประกอบไปด้วยพิธีถวายไชยมงคลพระที่นั่งสรรเพ็ชรปราสาท ซึ่งเป็นพลับพลาทำจำลองขึ้นมา มีมโหรีสพ ดอกไม้ไฟ การละเล่นต่างๆ การสวดมนต์ถวายไชยมงคลจากพระสงฆ์จากมณฑลกรุงเก่าและเขตใกล้เคียง ในวันที่ 2 ธันวาคม ได้ประกาศตั้ง “สมาคมสืบสวนของโบราณในประเทศไทย” หรือ “โบราณคดีสโมสร” ขึ้น

⁴⁷ หนังสือของกรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ ใน สจข., ร.5 ว 9/2 “พระราชพิธีรัชดาภิเษก” (24 เมษายน ร.ศ. 112- 19 มีนาคม ร.ศ. 112)

⁴⁸ เรื่องเดียวกัน

⁴⁹ “คำประกาศพระราชพิธีรัชดาภิเษก” ใน สจข., ร.5 ว 9/2 “พระราชพิธีรัชดาภิเษก” (24 เมษายน ร.ศ. 112- 19 มีนาคม ร.ศ. 112)

พระราชพิธีนี้แสดงถึงบทบาทของรัชกาลที่ 5 ในฐานะกษัตริย์ที่นำความเจริญและทันสมัยเข้าสู่สยาม กับความสืบเนื่องของประวัติศาสตร์ราชวงศ์และประวัติศาสตร์สยาม⁵⁰ ก่อนหน้าพิธีประมาณสองสัปดาห์ ได้มีพิธีฉลองต้อนรับการเสด็จพระราชดำเนินกลับสู่พระนครหลังจากเสด็จประพาสยุโรป มีการจัดขบวนเกี้ยวขบวนโกลิ้งไว้ตลอดถนนราชดำเนิน รัชกาลที่ 5 เสด็จพระราชดำเนินจากพระบรมมหาราชวังสู่พระราชวังดุสิต เสมือนกับการเคลื่อนผ่านความเจริญก้าวหน้าแห่งยุคของพระองค์ ซึ่งมีประชาชนเฝ้ารับเสด็จตลอดเส้นทาง จุดประสงค์ของการจัดงานครั้งนี้ เพื่อแสดงภาพลักษณ์ของพระองค์เองต่อสาธารณะในฐานะที่เป็นผู้นำความทันสมัย⁵¹ ส่วนพระราชพิธีรัชมังคลาภิเษกที่อยุธยาเป็นการแสดงความต่อเนื่องทางประวัติศาสตร์และอารยธรรมของสยาม ยิ่งกว่านั้น คำประกาศ “สมาคมสืบสวนของโบราณในประเทศไทยสยาม” ก็แสดงถึงสำนักทางประวัติศาสตร์ ที่ต้องการให้สยามมีความเป็นมาที่เก่าแก่ ดังที่รัชกาลที่ 5 ทรงตระหนักว่า “เรื่องราวของชาติและประเทศเราอยู่เพียงสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 สร้างกรุงทวารวดีศรีอยุธยา เรื่องที่เก่ากว่านั้นน่าพิจารณา ก็ได้ละเลยทิ้งเสียทั้งสิ้นเพราะเห็นว่าปีก็ล่วงถึง 400, 500 ปี พอแก่ความปรารถนาที่จะรู้เพียงนั้นแล้ว”⁵² พระองค์ทรงเห็นเพิ่มเติมอีกว่า “เราจะค้นหาข้อความเรื่องราวของประเทศสยาม ไม่ว่าเมืองใดชาติใดวงศ์ใด รวบรวมเรียบเรียงขึ้นเป็นเรื่องราวของประเทศสยาม จับเดิมตั้งแต่ 1000 ปีลงมา...”⁵³ และพระองค์ยังทรงปรารถนาให้สมาคมนี้ ค้นคว้ารวบรวมประวัติศาสตร์สยาม ตั้งแต่ เชียงแสน เชียงราย เชียงใหม่ สวรรคโลก สุโขทัย อยุธยา ลพบุรี นครปฐม นครศรีธรรมราช ชัยนาท พิษณุโลก สุพรรณ กาญจนบุรี เพชรบุรี⁵⁴ เป็นต้น หลังจากพิธีในครั้งนี้เป็นการเริ่มการดำเนินงานของโบราณคดีสโมสรขึ้น

อย่างไรก็ตาม แนวคิดเรื่องการมองโบราณวัตถุในฐานะที่มีคุณค่าในการจัดแสดง (Exhibition Value) เกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 6 ก่อนหน้านั้น โบราณวัตถุถูกมองในแง่ของคุณค่าเรื่องของความเชื่อของพุทธศาสนา ในสมัยรัชกาลที่ 5 การสร้างหรือจำลองพระพุทธรูปยังคงเป็นเรื่องเหตุผลทางศาสนาอยู่ เช่น การสร้างพระพุทธรูปชินราชจำลองที่พระอุโบสถวัดเบญจมบพิตร เป็นต้น ซึ่งไม่ใช่การจำลองมาเพื่อการศึกษาเรียนรู้ในงานศิลป์ ต่อมา สมัยรัชกาลที่ 6 พระองค์ทรงใช้คุณค่าของโบราณวัตถุ สำหรับการแสดงความมีอารยะ และแสดงประวัติศาสตร์แห่งชาติ อีกทั้งแนวคิดเรื่องโบราณวัตถุ และการก่อตั้งโบราณคดีสโมสรก็มาพร้อมกับนักวิชาการบูรพาพิศศึกษา

⁵⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 34.

⁵¹ Maurizio Peleggi, *Lords of Things: the Fashioning of the Siamese Monarchy's Modern Image*, (Honolulu: University of Hawaii Press, 2002.), pp. 128-129.

⁵² “สมาคมสืบสวนของโบราณในประเทศไทยสยาม,” *วารสารศิลปากร* 2 (2511): 43.

⁵³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 45.

⁵⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 45-46.

เช่น จอร์จ เซเดส์ (George Coedes) พันเอกพระสารสาสน์พลชั้น หรือ ยี อี เจริณี (Col. Gerolamo Emilio Gerini) เป็นต้น

โบราณคดีสโมสรตั้งอยู่ที่ตึกหอพระสมุดวชิรญาณประจำพระนคร ต่อมาสมัยรัชกาลที่ 7 ได้ย้ายไปอยู่ภายใต้ราชบัณฑิตยสถาน จอร์จ เซเดส์ ซึ่งดำรงตำแหน่งบรรณารักษ์ประจำหอพระสมุด เป็นผู้ที่สำคัญในการจัดรูปแบบพิพิธภัณฑ์ให้เป็นพิพิธภัณฑ์แห่งชาติของไทย เซเดส์กับสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพร่วมกันดูแลงานด้านโบราณคดี และได้แบ่งยุคศิลปะโบราณวัตถุผ่านเกณฑ์ของประวัติศาสตร์การเมืองสัมพันธ์กับรูปแบบทางศิลปะ ได้แก่ ทวารวดี ศรีวิชัย ลพบุรี อุทอง สุโขทัย ซึ่งเซเดส์เองมองว่าเป็นยุครุ่งเรืองของงานศิลปะสกุลช่างของไทย ในปัจจุบันนี้กรมศิลปากรก็ยังยึดถือขนบจารีตการมองศิลปะของไทยลักษณะนี้อยู่⁵⁵

นอกจากนี้ ในสมัยรัชกาลที่ 5 ยังปรากฏพระราชพิธีที่สำคัญๆ ซึ่งทำหน้าที่เฉลิมฉลองการครองราชย์แบบเดียวกันอีก เช่น พระราชพิธีรัชมังคลาภิเษก พ.ศ. 2451 พระราชพิธีทิวาภิเษก พ.ศ. 2446 เป็นต้น

การจัดพระราชพิธีที่เน้นการเฉลิมฉลองของกษัตริย์ดังกล่าวข้างต้น ก็เพื่อให้สาธารณชนได้เข้าร่วมชมพิธีการฉลอง แม้โบราณราชพิธีเองก็เช่นกัน ก็จัดขึ้นมาเพื่อให้สาธารณชนเข้าร่วมชมพิธีของกษัตริย์ ดังเช่น ในสมัยรัชกาลที่ 6 พิธีรัชมังคลาภิเษก พ.ศ. 2460 พิธีนี้จัดขึ้นโดยมีผู้ยื่นชิงช้าคือ พระยาศรีสุริยราชเดโชไชย (แย้ม ณ นคร) ขบวนแห่ของพิธีนั้นจัดอย่างยิ่งใหญ่ ซึ่งมีทั้งกองขบวนแบบจารีตและกองขบวนทหารสมัยใหม่ของแต่ละกรมกอง ได้แก่ กองทหารม้า กรมแสงสรรพาวุธ กรมเสมียนตรา กรมเสนาบดี ที่ในแต่ละกรมก็จะมีขบวนบ่งบอกถึงภารกิจและหน้าที่ของแต่ละหน่วยงาน⁵⁶ ดังนั้น งานตรียัมปวายในครั้งนี้ นอกจากเป็นพระราชพิธีโบราณที่แสดงให้เห็นถึงอารยธรรมอันเก่าแก่ (เช่น ขบวนกองทัพโบราณ) ยังแสดงให้เห็นนัยยะความทันสมัยใหม่ของชนชั้นนำที่รับเข้ามาในสังคมไทย (เช่น ขบวนหน่วยงานในกองทัพแบบตะวันตก)

ยิ่งไปกว่านั้น หน้าที่ของความรู้พระราชพิธีในสมัยรัชกาลที่ 5 ที่ตีพิมพ์ในหนังสือ วชิรญาณวิเศษ นอกจากเป็นตัวอย่างของการแต่งความเรียง และเป็นความรู้ที่แสดงสิทธิธรรม

⁵⁵ Maurizio Peleggi, "Royal Antiquarianism, European Orientalism and the Production of Archaeological Knowledge in Modern Siam," in *Asia in Europe, Europe in Asia*, eds. Srilata Ravi Mario Rutten and Beng-Lan Goh (Singapore: ISEA, 2004), pp.133-161.

⁵⁶ วิชาขบวนประกอบไปด้วยขบวนแห่ โดยมีขบวนจตุรงค์เสนาอย่างโบราณ จตุรงค์เสนาอย่างใหม่ ขบวนหลวง รถแสดงภาพกิจการของกรมใหญ่ในกระทรวงกลาโหม ซึ่งแสดงให้เห็นหน้าที่ของหน่วยงานแต่ละหน่วย เช่น รถกรมเสนาบดี ทำเป็นสมุดวางบนกลางรถ โดยเขียนบนด้วยตัวอักษรขนาดใหญ่ว่า "ทะเบียนทหาร" และมีประโยคที่เขียนด้วยตัวอักษรขนาดเล็กกว่าว่า "ผู้ที่เข้าทะเบียนเป็นทหารแล้วจะได้รับความอบรมให้มีกำลังแข็งแรงและความรู้ดีขึ้น" และยังมีละครเล็กๆ ที่เชิญชวนให้เห็นข้อดีของก่อนเป็นอาสาสมัครเป็นทหาร ดู พระยาอินทสิงห์ (พิมพ์ในการพระราชทานเพลิงศพ พลเอก เจ้าพระยาบดินทรเดชาอนุชิต (แย้ม ณ นคร) ณ เมรุหน้าพลับพลาอิสริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 27 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2505)

ของกษัตริย์ในการปกครอง ซึ่งเน้นไปที่พิธีอันให้ความสำคัญกษัตริย์ หน้าที่ของพิธีเองยังสร้างความเข้มแข็งให้กษัตริย์ด้วย ดังเช่น พิธีเฉลิมพระชนมพรรษา เป็นพิธีที่รัชกาลที่ 5 ทรงเห็นว่าไม่ใช่เป็นพิธีพราหมณ์⁵⁷ พระองค์ทรงกล่าวต่อว่า สังคมสยามไม่ได้สนใจในการฉลองวันเกิด ซึ่งสิ่งที่ใกล้เคียงที่สุดในงานฉลองวันเกิดคือ พิธีตุลาการหรือพิธีชั่งเงินทองสิ่งของให้เท่ากับน้ำหนักพระองค์ ส่วนเจ้านายและขุนนางอาจทำบุญเมื่อเถลิงศกใหม่ หรือรัชกาลที่ 3 ทรงทำบุญด้วยการหล่อพระประจำพระชนมพรรษา⁵⁸ ซึ่งทั้งหมดที่กล่าวมาเป็นพิธีทางจิตคติ แต่รัชกาลที่ 4 ทรงทำบุญวันเกิดตามสุริยคติตั้งแต่สมัยทรงผนวช จุดประสงค์เพื่อรำลึกมรณสติ⁵⁹ อย่างไรก็ตาม การฉลองวันเกิดครั้งใหญ่เกิดขึ้นเมื่อรัชกาลที่ 4 ครั้งทรงมีพระชนมายุ 60 พรรษา ในการจัดงานฉลองได้จัดงานแซยิดแบบจีน

ต่อมาสมัยรัชกาลที่ 5 มีงานจัดเฉลิมพระชนมพรรษา พ.ศ. 2413 ในงานมีการผสมผสานระหว่างพิธีพุทธ (การหล่อพระพุทธรูปประจำพระชนมพรรษา) กับการประกวดซุ้มไฟและการจัดตกแต่งและเล่นพลไฟเหมือนในปัดดาเวียและสิงคโปร์ แต่ก่อนงานฉลองครั้งนี้จะเริ่มขึ้น สมเด็จเจ้าพระยามหาศรีสุริยวงศ์ และเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ได้ทัดทาน เพราะเห็นว่าไม่ควรจัดพิธีโดยอ้างว่าพิธีดังกล่าวเหมือนพิธีแซยิด อันเหมือนเป็นการแข่งตนเองให้อายูสั้น ในที่สุดพิธีเฉลิมฉลองก็เกิดขึ้น ซึ่งรัชกาลที่ 5 อ้างตามตะวันตกว่าเป็น “เนชั่นนัลฮอลิเดย์”⁶⁰ และ การจัดไฟและพลุฉลองนั้นได้ทำต่อเนื่องมาเรื่อยและ

“การจัดไฟในงานเฉลิมในงานเฉลิมพระชนมพรรษานี้ เกิดขึ้น โดยความเต็มใจของคนทั้งหลายทั้งปวงแท้ ... จนถึงทุกวันนี้ก็เป็นนักขัตฤกษ์อย่างหนึ่ง ซึ่งคนทั้งหลายทั้งปวงรู้สึกว่าเป็นหน้าที่หรือเป็นธรรมเนียมที่จะต้องทำเหมือนกันอย่างตรุษสงกรานต์ ก็เป็นอันต้องกับแบบอย่างประเทศอื่นๆ...”⁶¹

จากข้อความแสดงให้เห็นว่า ราชสำนักต้องการให้สังคมมีส่วนร่วมด้วย เหมือนกับงานฉลองวันสำคัญของตะวันตก พิธีดังกล่าวนี้จึงเป็นพิธีที่ประดิษฐ์ขึ้นมาเพื่อให้คนในสังคมมีความจงรักภักดี และมีส่วนร่วมในงานฉลองวันเฉลิมพระชนมพรรษาสอดคล้องกับการรวมศูนย์อำนาจสู่องค์กษัตริย์

⁵⁷ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, “การเฉลิมพระชนมพรรษา,” 15 วชิรญาณวิเศษ (วันอาทิตย์ 26 มกราคม ร.ศ. 108): 169.

⁵⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 170.

⁵⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 170.

⁶⁰ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, “การเฉลิมพระชนมพรรษา,” 16 วชิรญาณวิเศษ (วันอาทิตย์ 2 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 108): 182-183.

⁶¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 183.

ภายใต้รัฐธรรมนูญอาญาสิทธิ์ ในสมัยจารีตเองนั้นไม่ปรากฏพิธีนี้ (มีเพียงทำบุญพิธีชั่งเงินทองสิ่งของให้เท่ากับน้ำหนักพระองค์) ยิ่งไปกว่านั้น เมื่อเวลาจัดงานฉลองวันเฉลิมพระชนมพรรษา ทั้งพิธีการของเอกชนและของราชสำนัก ต้องรอประกาศอย่างเป็นทางการจากราชการกิจจานุเบกษาหรือหมายรับสั่งด้วย ซึ่งปรกตอยู่ระหว่าง 19 กันยายน ถึง 22 หรือ 23 กันยายนขึ้นอยู่กับภารกิจอื่นๆ ของรัชกาลที่ 5 หรือมีเหตุอื่นๆ เช่น กระชั้นกับพิธีถือน้ำสารท เป็นต้น⁶² สิ่งนี้แสดงให้เห็นถึงความพยายามที่จะทำให้พิธีนี้เป็นระเบียบแบบแผนและจัดพร้อมเพรียงกัน

ความรู้พระราชพิธีสิบสองเดือนยังแสดงให้เห็นถึงการตีความเนื้อหาของพระราชพิธีของชนชั้นนำ โดยเฉพาะประเด็นเรื่องการสร้างความเป็นเหตุเป็นผลของพระราชพิธีด้วยการอ้างถึงความรู้พุทธศาสนา เช่น การสร้างพระราชพิธีเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาขึ้นมาใหม่ การปรับปรุงพิธีด้วยการนำพุทธศาสนาเข้าไปเกี่ยวข้องกับพระราชพิธีมากยิ่งขึ้น เป็นต้น พระราชนิพนธ์พระราชพิธีสิบสองเดือนอ้างการเปลี่ยนแปลงพิธีต่างๆ หลายพิธีว่าเกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 4 อาจสืบเนื่องมาจากการปฏิรูปศาสนาของกลุ่มธรรมยุติกนิกาย ซึ่งเป็นการจัดการความรู้พุทธศาสนาให้ถูกต้องในหลักคำสอนของพระพุทธเจ้า การปฏิรูปศาสนานี้เกิดขึ้นหลังจากพระองค์ครั้งยังทรงเป็นวชิรญาณภิกขุ ทรงพบพระสงฆ์ฉายาพุทธวังโส (ชาย) ซึ่งเป็นพระมอญ นิกายสีมกัลยาณี และทรงเห็นว่าเป็นพระที่เคร่งในพระวินัย ทำให้เนื้อหาการสอนของธรรมยุติกนิกายเน้นที่พระธรรมวินัยมากกว่าการเน้นพิธีกรรมและความเชื่อที่สืบทอดต่อกันมา และมองว่าพระพุทธเจ้าคือ มนุษย์ที่บรรลุธรรมขั้นสูงสุด นิธิ เอียวศรีวงศ์ เห็นว่ากระแสธรรมยุตินี้เป็นกระแสที่สืบเนื่องมาตั้งแต่ต้นรัตนโกสินทร์ ความสนใจคำสอนของพระพุทธเจ้า “โน้มนำไปในทางที่เรียกกว้าง ๆ ได้ว่า เหตุผลนิยม...มากกว่าแนวคิดจากตะวันตก ซึ่งยังไม่แพร่หลายในประเทศไทยเมื่อสมัยต้นรัตนโกสินทร์”⁶³

อย่างไรก็ตาม ในสังคมไทยเมื่อได้รับผลกระทบจากลัทธิอาณานิคม ชนชั้นนำสยามจึงได้มีการปรับตัวทางภูมิปัญญา ด้วยการยืนยันอัตลักษณ์ของตนผ่านการยกความรู้ทางธรรม ศีลธรรม จิตวิญญาณ ซึ่งก็คือ การยกระดับความรู้ด้านพุทธศาสนาให้เหนือกว่า ความรู้ทางด้านทางโลกย์ เช่น ความรู้จากตะวันตก อาทิ ความรู้วิทยาศาสตร์ และเทคโนโลยี⁶⁴ กรณีของการปฏิรูปศาสนาของกลุ่มธรรมยุติกก็เป็นไปในลักษณะดังกล่าวนี้ ยิ่งไปกว่านั้น เมื่อมีการวิพากษ์วิจารณ์จากชาวตะวันตก

⁶² พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, “การเฉลิมพระชนมพรรษา,” 18 *วชิรญาณวิเศษ* (วันอาทิตย์ 16 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 108): 206-207.

⁶³ นิธิ เอียวศรีวงศ์ “พระปฐมสมโพธิกถากับความเคลื่อนไหวทางศาสนาในต้นรัตนโกสินทร์,” ใน *ปากไก่และใบเรือ: ประวัติศาสตร์วรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์* (กรุงเทพฯ: แพร่สำนักพิมพ์, 2543), หน้า 497.

⁶⁴ ธงชัย วินิจจะกูล “ศึกษาเรื่องไทยในดินแดนเนรมิต (Thai Studies in Wonderland) (ปาฐกถาในการสัมมนา “นุกรมเชิงกระบวนทัศน์ด้านไทยศึกษา” จัดโดย สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย ณ โรงแรมอิมพีเรียล ถนนวิฑู, 13-14 สิงหาคม, 2539)

โดยเฉพาะมิชชันนารีในประเด็นเรื่องคำสอนของพุทธศาสนา ชนชั้นนำก็ตอบโต้ต่อคำวิจารณ์เหล่านั้น เช่น กรณีของหนังสือแสดงกิจจานุกิจของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ได้ปฏิเสธคำสอนของคริสต์ศาสนา ขณะเดียวกันก็ให้เหตุผลว่าพุทธเหนือและถูกต้องกว่าศาสนาอื่นๆ สำหรับชีวิตทางธรรมของมนุษย์ การเขียนหนังสือของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์เพื่อแสดงความ “ปรารถนาจะทำนุบำรุงที่สงไสยในพุทธศาสนาอยู่ในใจนั้นลืมนึกเปิดหูตารองในทางศาสนา... จะได้ไม่ตั้นนิยมทางโลกย์ต่างๆ ที่ได้รู้ได้เห็นขึ้นทุกๆ ปีที่ผิดทางศาสนา”⁶⁵ และเจ้าพระยาทิพากรวงศ์เห็นอีกว่า ความรู้พุทธศาสนาเป็นความรู้ที่ล่วงรู้ความจริงกับโลกธรรมชาติมาก่อนความรู้วิทยาศาสตร์ด้วย

สมเด็จฯ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ ชนชั้นนำรุ่นต่อมา ก็รับความคิดดังกล่าวด้วย ซึ่งแสดงให้เห็นอยู่ในบทเกริ่นนำการแปลเรื่อง “ความจริง” (On Truth) ของฟรานซิส เบคอน (Francis Bacon) อันแสดงถึงภาวะที่เหนือว่าของพุทธศาสนาที่มีต่อศาสตร์ต่างๆ ของตะวันตกตามสายตาของชนชั้นนำ ความว่า “นักปราชญ์ทั้งหลายนี้เป็นผู้สังเกตธรรมดาน้ำใจของประชุมน และเป็นผู้มี ความตรึงตรองโดยละเอียดมาก แล้วแสดงธรรมที่ควรปฏิบัติให้เห็นคุณและโทษไว้ แต่ยอมเป็นไปเพียงโลกียธรรมเสมอศาสนาของเขาไม่ถึงโลกุตระธรรมสูงเสมอพระพุทธศาสนาได้...”⁶⁶ อนึ่งการปฏิรูปศาสนาก็ยังเป็นเรื่องการเมืองระหว่างรัชกาลที่ 4 และ รัชกาลที่ 3 เพราะรัชกาลที่ 4 เมื่อทรงผนวช ได้เปลี่ยนแปลงธรรมเนียมและคำสอนพุทธศาสนาให้ถูกต้องกว่าธรรมเนียมของพระสงฆ์สยามวงศ์ ซึ่งรัชกาลที่ 3 ทรงอุปถัมภ์อยู่⁶⁷

หลังจากที่ชนชั้นนำสมัยรัชกาลที่ 4 ติดต่อกับตะวันตกแล้ว ทำให้ความเชื่อและพิธีกรรมแบบจารีตต่างๆ เช่น ความเชื่อแบบไตรภูมิ ซึ่งถูกมองว่าเป็นแนวคิดที่มีศาสนาพราหมณ์เจือปน และการเทศน์มหาชาติเสื่อมลงไปหลังจากการรับความรู้ตะวันตกบางประการ สมัยจารีตนั้น การเทศน์มหาชาติเป็นการแสดงบารมีของกษัตริย์ในฐานะเป็นผู้มีบุญบารมี ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 เป็นต้นมาเรื่องชาดกกลับถูกมองจากชนชั้นนำว่าเป็นเพียงแค่นิทานเท่านั้น สอดคล้องกับการเสื่อมลงของแนวคิดเรื่องกษัตริย์ที่มีฐานะเป็นพระโพธิสัตว์⁶⁸ ในเรื่องการตีความพุทธศาสนา ชนชั้นนำก็ยังเน้น

⁶⁵ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, หนังสือแสดงกิจจานุกิจ (กรุงเทพฯ: คุรุสภา, 2514), หน้า 246-247. และข้อตอบโต้ระหว่างเจ้าพระยาทิพากรวงศ์กับมิชชันนารี ดู ทวีศักดิ์ เผือกสม, “การปรับตัวทางความรู้ ความจริง และอำนาจของชนชั้นนำสยาม พ.ศ. 2325-2411,” หน้า 153-166.

⁶⁶ สมเด็จฯ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ, “ความจริงตามนักปราชญ์ผู้หนึ่งกล่าวไว้ได้สามร้อยปีเศษแล้ว,” วชิรญาณวิเศษ 7 (วันพฤหัสบดีที่ 24 พฤศจิกายน ร.ศ. 111): 74.

⁶⁷ นฤมล ชีรวัดน์, “พระราชดำริทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว,” ใน อักษรศาสตร์นิพนธ์ 1, วิชาสงฆ์ พงศานุตร บุษกร กาญจนจาริ สุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา, บรรณาธิการ (กรุงเทพฯ: คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525), หน้า 111-156.

⁶⁸ เคิร์ก เจ. เรย์โนลด์ส์ “ไตรภูมิ”กับการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมในประวัติศาสตร์ไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น,” หน้า 45. และ ดูบทที่ 4 ใน Pratick Jory, “A History of The Thet Maha Chat and Its Contribution to A Thai Political Culture,” (A

ไปที่พระธรรมของพุทธศาสนา เพราะ “ธรรมที่พระพุทธเจ้าตรัสเทศนาสั่งสอนไว้จริงสิ้นทั้งนั้น ธรรมที่เรารักษานี้เล่า ก็ไม่เปล้าจากผลจากประโยชน์ คงจะเป็นอุปนิสัยปัจจัยยังเราให้ได้ความสุข บรรลุผลผล ได้เป็นแท้...”⁶⁹ ชาดกถูกมองว่าเป็นเพียงแค่นิทานที่พระพุทธเจ้ายกตัวอย่างเพื่อสั่งสอนธรรม ซึ่งนิทานเหล่านี้มีมาก่อนสมัยพุทธกาล คล้ายกับนิทานอีสป⁷⁰ นอกจากนี้ แนวคิดของการปฏิรูปศาสนาของกลุ่มธรรมยุติก ยังส่งผลให้แก่พุทธศาสนาในกัมพูชา เพราะพระสงฆ์ในกัมพูชา ได้มาศึกษาภาษาบาลีจากประเทศไทยในช่วงเดียวกันกับกระแสการปฏิรูปพุทธศาสนาของกลุ่มธรรมยุติกที่เน้น ไปที่การศึกษาพระวินัย การตีความหลักธรรมกับวัตรปฏิบัติของสงฆ์ที่แท้จริงของพระพุทธเจ้า และการเน้นการศึกษาภาษาบาลี เมื่อพระสงฆ์ชาวกัมพูชาที่ศึกษาในสำนักของธรรมยุติกนิกายได้กลับไปสู่กัมพูชา ทำให้พระสงฆ์เกิดความขัดแย้งกัน ระหว่างกลุ่มที่ยึดจารีตประเพณีเดิม (Traditionalist) ซึ่งเน้นพิธีกรรมที่สืบทอดมาแต่โบราณ ทั้งการเทศน์ชาดก และการถ่ายทอดความรู้ผ่านการท่องจำกับพระอาจารย์ กับกลุ่มพระสงฆ์สมัยใหม่หรือกลุ่มปฏิรูปที่ได้รับอิทธิพลจากกระแสธรรมยุติกนิกาย⁷¹

ในสมัยรัชกาลที่ 5 การจัดการความรู้พุทธศาสนาของธรรมยุติกนิกายยังดำเนินต่อมา ซึ่งเป็นหนึ่งในกระบวนการการปฏิรูปการปกครองคณะสงฆ์ ชนชั้นนำต้องการให้พระสงฆ์เน้นการประพฤติปฏิบัติตามพระธรรมวินัยมากกว่าที่เน้นวิปัสสนากรรมฐาน ซึ่งสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงเห็นว่าเป็นเรื่องงมงายในทางวิทาศาสตร์ ยิ่งไปกว่านั้น พระองค์ยังต้องการให้พระสงฆ์เน้นการศึกษาด้วยพระธรรมวินัยเพื่อไว้สอนประชาชนเรื่องศีลธรรมอันดี และพระองค์ยังแสดงความกังวลพระสงฆ์ในท้องถิ่นที่ยังคงเทศนาสั่งสอนประชาชนเหมือนการเล่านิทาน หรือการเทศน์เรื่องเหนือธรรมชาติ การที่พระองค์ทรงไม่พอใจการเทศน์คำสอนในท้องถิ่นทำให้สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพต้องการให้พระสงฆ์ทั่วประเทศศึกษาความรู้ต่างๆ ผ่านหนังสือตำรา เพราะหน้าที่ของพระสงฆ์สมัยรัชกาลที่ 5 คือการสอนหนังสือให้แก่ประชาชนในท้องถิ่นด้วย⁷²

thesis submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy at Australian National University, 1998.), pp. 131-136.

⁶⁹ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, “สุนทรโรวาทกถาพุทธกามิต,” ใน *เทศนาพระราชประวัติและพระนิพนธ์บางเรื่องในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่อง พระพุทธศาสนา* (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงพระศพ หม่อมเจ้าหญิงบุญจิราธร จุฑาธุช ณ เมรุหลวงพลาลีสิริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส 24 มิถุนายน พ.ศ. 2523), หน้า 87.

⁷⁰ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, “พระราชวิจารณ์ ว่าด้วยนิทานชาดก,” ใน *นิบาตชาดก* เล่ม 10 ภาคผนวก, (กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, 2539), หน้า 8.

⁷¹ Anne Ruth Hansen, *How to Behave: Buddhism and Modernity in Colonial Cambodia 1860-1930*, (Chiang Mai: Silkworm Book, 2007), pp. 84-108.

⁷² สายชล สัตยานุรักษ์, *สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ การสร้างอัตลักษณ์ “เมืองไทย” และ “ชน” ของชาวสยาม*, (กรุงเทพฯ: มติชน, 2544), หน้า 249-261.

ดังนั้น เมื่อชนชั้นนำไปพบเห็นพระสงฆ์ที่วัตรปฏิบัติไม่ถูกต้อง และมีความรู้พระธรรมวินัยน้อยเกินไปตามทัศนคติชนชั้นนำ ชนชั้นนำจะวิจารณ์พระสงฆ์เหล่านั้นอย่างดูแคลน ในที่นี้ นำพระวิจารณ์ของสมเด็จพระยาตำราญราชานุภาพความว่า

เมื่อเที่ยวๆ ไปในมณฑลเพชรบูรณ์คราวนี้ ไปเกิดความสลดใจขึ้นอย่างหนึ่ง ด้วยเรื่องพระสงฆ์ในมณฑลนั้น คูมีแต่พระหนุ่มๆ ที่เพิ่งบวชราว 2 พรรษา 3 พรรษาเป็นอย่างผู้ใหญ่มาก วัตรปฏิบัติก็อยู่ข้างเลื่อมทรม แม้สวดมนต์เย็นตามวัดก็สวดเพียงในพรรษา นอกพรรษาไม่ต้องทำอันใดกัน ข้าพเจ้าได้ค้นคว้าจะวิสาสะกับพระผู้ใหญ่ที่เป็นพระอุปัชฌาย์อาจารย์ที่ได้พบปะก็เป็นผู้มีอหฺยาศยดี แต่ว่าความรู้ที่น้อยเหลือประมาณ ความดีของพระสงฆ์ในมณฑลนี้มีอยู่ที่อุตสาหกรรษาวัดและทำการปฏิสังขรณ์... ”⁷³

และพระยาเพชรรัตนสงคราม (เฟื่อง) ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลเพชรบูรณ์คนแรกจึงได้ส่งพระสงฆ์ลงมาศึกษาพระธรรมที่กรุงเทพฯ⁷⁴ เพื่อให้พระสงฆ์มีความรู้ตามที่ชนชั้นนำต้องการ

พุทธศาสนาและอิสลามในยุคอาณานิคม ซึ่งเป็นยุคเดียวกันกับรัชกาลที่ 5 ก็ได้ปรับตัวให้เข้ากับภาวะสมัยใหม่ที่เข้ามาในยุคอาณานิคม เช่น วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี เป็นต้น ทำให้ศาสนาต่าง ๆ ต้องปรับตัวและตอบสนองกับความเป็นเหตุเป็นผล และความรู้ตะวันตกที่เข้ามา ซึ่งท้าทายกับองค์ความรู้ทางศาสนาเดิม ด้วยการทำคำสอนให้บริสุทธิ์และมีเหตุผล เพื่อต่อสู้กับการท้าทายของตะวันตก⁷⁵ ในพม่าปฏิสัมพันธ์ระหว่างความรู้ตะวันตกกับพุทธศาสนามีการปรับตัวและตอบโต้ระหว่างกัน นโยบายของอังกฤษต้องการบุคลากรทำงาน ซึ่งได้แก่ข้าราชการพลเรือน (Indian Civil Services) เพื่อใช้ในการบริหารจัดการอาณานิคม หลักสูตรที่อาณานิคมอังกฤษจัดการศึกษาในพม่าจึงเป็นหลักสูตรวิชาทางโลกย์ อาทิ วิทยาศาสตร์ คณิตศาสตร์ เป็นต้น การปฏิรูปการศึกษาระยะแรกถูกต่อต้านจากพระสงฆ์ ทั้งในรูปแบบกบฏผีบุญ และการไม่ให้ความร่วมมือกับการปฏิรูปพุทธศาสนาของอังกฤษ เนื่องจากวิชาและนโยบายการศึกษาขัดกับหลักคำสอนของพุทธนิคายเถรวาท เช่น การให้เงินเดือนของพระสงฆ์ การเรียนวิชาศิลปะ เป็นต้น

กลุ่มคนรุ่นต่อมาที่ได้รับการศึกษาแบบตะวันตก ได้ก่อตั้งกลุ่มสมาคมชาวพุทธหนุ่ม (The Young Men's Buddhist Association) โดยมีการรวมกลุ่มของนักศึกษาพม่าเพื่อวิจารณ์สังคมและ

⁷³ สมเด็จพระยาตำราญราชานุภาพ, “เล่าเรื่องเที่ยวเมืองเพชรบูรณ์,” ใน เรื่องเที่ยวที่ต่างๆ ภาค 1-5, กรมศิลปากร (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2550), หน้า 246.

⁷⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 246.

⁷⁵ Anne Ruth Hansen, *How to Behave: Buddhism and Modernity in Colonial Cambodia 1860-1930*, p 7.

การปกครองอังกฤษด้วยพื้นฐานคำสอนพุทธศาสนา กลุ่มสมาคมชาวพุทธหนุ่มต้องการให้พุทธศาสนาอยู่ในหลักสูตรการศึกษาทำให้เงินทุนสนับสนุนเหมือนกันกับโรงเรียนของมิชชันนารี และพร้อมกันนี้ยังเคลื่อนไหวให้มีตำแหน่งรัฐมนตรีกิจการพุทธศาสนา (Minister of Buddhist Affair) เพื่อดูแลและผลิตผู้ประศาสน์การในเรื่องคำสอนพุทธศาสนาในโรงเรียนของรัฐ การต่อสู้เพื่อพุทธศาสนานี้ส่งเสริมความรู้ลัทธิชาตินิยมมากขึ้น นอกจากนี้ เมื่อต้นพุทธศตวรรษที่ 25 ถึงประมาณกลางพุทธศตวรรษนั้น แนวคิดเรื่องวิทยาศาสตร์และความเป็นเหตุเป็นผลได้ถูกนำมาใช้ศึกษาหลักธรรมของพุทธศาสนา โดยทั้งนักวิชาการบูรพาทิศศึกษา และชาวตะวันตกที่เปลี่ยนศาสนาเป็นพุทธศาสนิกชน โลกของพุทธเถรวาทเองด้วย ก็ได้รับอิทธิพลการศึกษาผ่านแนวคิดวิทยาศาสตร์และความเป็นเหตุเป็นผลจากอาณานิคม สิ่งนี้เป็นที่ดึงดูดให้ชาวตะวันตกหันมาสนใจพุทธศาสนายิ่งไปกว่านั้น ปัญญาชนพุทธทั้งชาวตะวันตกและพม่า ยังได้ยกความเป็นเหตุเป็นผลของพุทธศาสนาว่ามีคำสอนบางประการลึกลับและเป็นวิทยาศาสตร์ ซึ่งเกิดขึ้นมาก่อนความรู้สมัยใหม่ของตะวันตกอีกด้วย⁷⁶

ดังนั้น การปฏิรูปศาสนาของธรรมยุติกนิกาย ก็เป็นส่วนหนึ่งส่งผลต่อการปรับปรุงพระราชพิธีในราชสำนัก และรายละเอียดของพระราชพิธีสิบสองเดือน ยังเพิ่มบทบาทของพระสงฆ์ของกลุ่มธรรมยุติกนิกายในพระราชพิธีต่างๆ อีกด้วย เช่น พิธีตักบาตรน้ำผึ้ง การให้พระธรรมยุติเข้าร่วมพิธีเฉลิมพระชนมพรรษา เป็นต้น⁷⁷ ข้อมูลจากพระราชพิธีสิบสองเดือนนั้นอ้างอิงพระราชพิธี ซึ่งรัชกาลที่ 4 ปรับปรุงเปลี่ยนแปลงเกือบทั้งหมด หรือบางพิธีก็สร้างขึ้นใหม่ ได้แก่ วันมาฆบูชา วันเฉลิมพระชนมพรรษา พิธีแจกเบี้ยหวัด การถวายผ้าจํานำพรรษา พิธีสมโภชเลี้ยงปีใหม่ ฉัตรมงคลพระราชพิธีกาลานุกาล⁷⁸ ถวายผ้าจํานำพรรษา พิธีเทศน์ตรัสสวนาน พิธีสลากภัต การถวายพุ่มในพิธีจําพรรษา พิธีตักบาตรน้ำผึ้ง⁷⁹ แม้ว่าพระราชพิธีจะมี “ละปะปนกันทั้งพุทธศาสน์ และไสยศาสตร์นั้น”⁸⁰ แต่ “การพิธีทั้งปวงนั้น ก็ย่อมเลือกเฟ้นแต่การสุจริตในไตรทวาร ไม่รับลัทธิซึ่งเป็นการทุจริตของพวก พราหมณ์ฮินดูบางพวก... เช่น ฆ่าสัตว์บูชายัญ... ให้เป็นการขัดขวาง

⁷⁶ Juliane Schober, “Colonial Knowledge and Buddhist Education in Burma” in *Buddhism, Power and Political Order*, ed. Ian Harris (London: Routledge, 2007), pp. 52-70.

⁷⁷ พระเมตตานันโท ภิกขุ, “กำเนิดและอัตลักษณ์ของธรรมยุติกนิกาย” ใน *พระอัจฉริยภาพในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*, จันทน์ สุวรรณาวาสี, บรรณาธิการ. (กรุงเทพฯ: สถาบันไทยคดีศึกษา, 2548), หน้า 90.

⁷⁸ พิธีกาลานุกาลนี้รัชกาลที่ 5 ทรงสำรวจใหม่พบว่ามิมาตั้งแต่รัชกาลที่ 2 ซึ่งอยู่หลังพิธีตรุษเดือน 4 จากที่เข้าพระทัยคาดเคลื่อนว่าเป็นพิธีที่รัชกาลที่ 4 ทรงสร้างขึ้น ดู “พิธีสมโภชฉัตรฉัตร แลพิธีอาพาธพินาศ แลกาลานุกาลพิธีตรุษ,” *วชิรญาณวิเศษ* 20 (วันเสาร์ ขึ้น 15 ค่ำ เดือน 4 จ.ศ. 1250: 228-230).

⁷⁹ ดู พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, *พระราชพิธีสิบสองเดือน*, พิมพ์ครั้งที่ 13 (กรุงเทพฯ: แพร่พิทยา, 2514)

⁸⁰ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, “กํานำพระราชพิธีสิบสองเดือน,” *วชิรญาณวิเศษ*, หน้า 5.

พระพุทธศาสนา”⁸¹ นอกจากนี้ พระราชพิธีบางส่วน ซึ่งเน้นไปที่พิธีกรรมเหนือธรรมชาติก็ได้อ้างความเป็นเหตุเป็นผลในการดำรงอยู่ของพิธี ด้วยการอ้างเรื่องราวในพระไตรปิฎก เช่น พิธีสัมพัจฉรฉินท์ พิธีนี้เป็นพิธีค่อนข้างจะเน้นไปที่ความเชื่อคาถาอาคม ทำให้ขุนนางหลายคนไม่เชื่อ รัชกาลที่ 5 ทรงให้เหตุผลว่า “เป็นธรรมเนียมที่ถือกันมา มิใช่ของพระเจ้าแผ่นดินชั้นหลังๆ คิดขึ้น” ยิ่งไปกว่านั้น เหตุผลสำคัญเพราะว่า พิธีนี้มาจากพุทธประวัติ ซึ่งมีการสวดอาถรรพ์คาถาวิเศษที่มีแหล่งอ้างอิงจากพระไตรปิฎก “ให้เชื่อพระคุณของความรู้ของพระเจ้า แลหนทางอันดีของทางธรรม ซึ่งจะนำไปสู่ปฏิบัติตามบรรลุตระวิเศษ และให้เชื่อคุณความปฏิบัติของอริยสงฆ์ ซึ่งได้บรรลิวชิชาเต็มตามที่ตามพระพุทธเจ้าตรัสสอน...”⁸² ยิ่งไปกว่านั้น ความเชื่อเรื่องผีและศาสนาพราหมณ์ฮินดู ซึ่งรัชกาลที่ 5 ทรงเห็นว่า “วิธีลักษณะอาการก็ไม่สู้ผิดกันไปกับเจ้าผี...” แต่เมื่อพุทธศาสนาเข้าสู่ประเทศไทย คำสอนนั้น “เป็นการลึกลับซึ่งเข้าใจยากต้องรำเรียน ครั้นเมื่อเรียนรู้แล้ว ก็ยังเห็นความอัศจรรย์ใจในคำสั่งสอนนั้นมากขึ้น ได้รับผลแห่งความปฏิบัติแน่นอนดีกว่า ได้จากผีไพร่หรือผีผู้ดีที่เคยถือมาก่อน”⁸³ แต่พระราชพิธีบางพิธีที่สูญหรือเสื่อมถอยลง อาจเป็นเพราะว่าไม่มีพุทธศาสนารองรับ ตัวอย่างเช่น รัชกาลที่ 5 ทรงให้เหตุผลของความเสื่อมของพิธีกะติเกยา (พิธีรับพระเจ้าของศาสนาพราหมณ์) เพราะ “เป็นพิธีพราหมณ์แท้ และเหตุผลเสื่อมถอยมาก จนพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่จะทรงเติมการพิธีสงฆ์แก้ไขเพิ่มเติมอันใด...คงอยู่ด้วยเป็นพิธีราคาถูก...”⁸⁴ ดังนั้นความชอบธรรมของพระราชพิธีที่สำคัญประการหนึ่ง เพราะมีพุทธศาสนารองรับเหตุผลของพระราชพิธีนั้นๆ

อีกตัวอย่างหนึ่งของการวิจารณ์ลดความน่าเชื่อถือของศาสนาอื่นลง และส่งเสริมความบริสุทธิ์กับความสถานะของพุทธศาสนาให้สูงขึ้น คือพิธีภัทรบทและพิธีสารท⁸⁵ ที่จัดในเดือน 10 รัชกาลที่ 5 ทรงอ้างหนังสือนางนพมาศว่า พิธีภัทรบทเป็นของพราหมณ์ “ทำอย่างไรไสยศาสตร์แท้ไม่ได้เกี่ยวกับพุทธศาสนา”⁸⁶ ส่วนพิธีสารท “เป็นของพราหมณ์พุทธศาสนาทำตามอย่างพราหมณ์

⁸¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 6

⁸² พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, “พระราชพิธีเดือนที่ 4,” วชิรญาณวิเศษ 17 (วันเสาร์ เดือน 3 แรม 8 ค่ำ จ.ศ. 1250): 190-191.

⁸³ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, “สลากภัทร,” วชิรญาณวิเศษ 41 (วันอาทิตย์ที่ 11 สิงหาคม ร.ศ. 108): 475

⁸⁴ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, “พิธีกะติเกยา และ การฉลองไตรปี,” วชิรญาณวิเศษ 2 (วันเสาร์ เดือน 11 แรม 14 ค่ำ จ.ศ. 1250): 18.

⁸⁵ พิธีภัทรบท คือพิธีบวงสรวงขอคุณแม่โพสพ ผู้ประกอบพิธีบวงสรวงข้าวที่ยังอ่อนมาคั้นเอาน้ำไปผสมกับนมเนยและส่วนประกอบอื่นๆ เรียกว่า ข้าวมธุปายาสสำหรับเลี้ยงพราหมณ์ ส่วนพราหมณ์ก็จะทำพิธีลอยบาป พิธีสารท เป็นพิธีที่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนา อุทิศส่วนกุศลให้บรรพบุรุษ พิธีได้จัดทำข้าวมธุปายาสเหมือนกัน แต่หลังจากกวนเป็นขนมจึงเรียกว่า กระจยาสารท ดูเบญจมาศ พลอินทร์, วรรณคดีขนบประเพณีพระราชพิธีสิบสองเดือน (กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์, 2523), หน้า 60.

⁸⁶ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, “พระราชพิธีเดือน 10,” วชิรญาณวิเศษ 7 (วันอาทิตย์ที่ 1 ธันวาคม ร.ศ. 108): 74.

การที่กวนข้าวปายาสหรือทำข้าวทิพย์ก็ดี...เป็นลัทธิพราหมณ์หรือประเทศซึ่งนับถือพราหมณ์ทำ
เลี้ยงพราหมณ์”⁸⁷ อย่างไรก็ตาม พระราชวิจารณ์ของรัชกาลที่ 5 ได้ลดความน่าเชื่อถือของศาสนา
พราหมณ์ลง ซึ่งทรงเห็นว่าเวลาต่อมา พราหมณ์ได้เสื่อมความประพฤติลงมาก โดยเฉพาะในประเทศไทย
“สังเกตความนับถือของไทยเราทุกวันนี้ พราหมณ์เลวกว่าพระมากหลายเท่า ไม่น่าจะควร
ติดกันเป็นคู่เลย... เพราะเราเห็นว่าพราหมณ์นั้นไม่ผิดกับคนๆ ธรรมดาเลย”⁸⁸ เนื่องจากว่า พราหมณ์
มีชีวิตเหมือนคนธรรมดาและต้องปรับตัวให้เข้ากับคนพื้นเมือง จึงเสื่อมหลักการเดิมลงไป⁸⁹ อีกทั้ง
ยังมีพิธีที่พระองค์เห็นว่าโหดร้าย เช่น พิธีสดีคือการเผาร่างกายตามสามเณรที่เสียชีวิตไป การทำลายชีวิต
เพื่อบูชาพระเจ้า ทำให้รัชกาลที่ 5 ทรงวิจารณ์ว่า “ศาสนาพราหมณ์หรือตัวพราหมณ์เองมักจะเป็นผู้
ที่มีใจดุร้าย การที่จะบังคับกดขี่กระหนาบกระเทือนเรื่องศาสนาแล้ว ชวนจะเป็นขบถลุกขึ้นง่าย ๆ ...”⁹⁰
ดังนั้น พระองค์ทรงเห็นว่า พุทธศาสนาไม่ปรากฏในอินเดียเพราะว่า “ตนพราหมณ์พวกนี้ไม่ไหว
ด้วยพระพุทธรูปเจ้าบุญคุณลัทธิตรงกันข้ามเสียกับพราหมณ์มากหลายอย่างนัก...”⁹¹ และการที่ชาว
พุทธไม่ก่อเรื่องราวสร้างความรุนแรง เพราะว่าเป็นธรรมที่ปราศจากเวร ปราศจาก
การเบียดเบียนผู้อื่น จึงไม่เกิดเรื่องราวใหญ่โตขึ้น...”⁹² และคำสอนพุทธศาสนาแผ่กระจายไปตามที่
ต่างๆ ส่วนศาสนาพุทธอยู่ในอินเดียก็ปรับเปลี่ยนแปลงตามศาสนาพราหมณ์ รัชกาลที่ 5 ทรงกล่าว
ว่าพิธีสารทนี้เป็นของพราหมณ์มาก่อนดังที่กล่าวในข้างต้น และเมื่อพิธีนี้เข้าสู่ประเทศไทย ข้อมูล
จากหนังสืองานพมาศปรากฏว่า มีพิธีทำข้าวมธุปายาสหรือข้าวทิพย์ ซึ่งทำถวายให้แก่ทั้งพราหมณ์
และพุทธ แต่รัชกาลที่ 5 ทรงไม่เห็นด้วยเนื่องจาก “ไม่เป็นพิธีสงฆ์ เป็นพิธีพราหมณ์ มีผู้ทำให้แก่
สงฆ์ จึงเลยติดมาเป็นพิธีสงฆ์ด้วย”⁹³ นอกจากนี้ สูตรของการทำข้าวมธุปายาสหรือข้าวทิพย์ตาม
พุทธประวัติ ที่นางสุชาดาทำข้าวมธุปายาสนั้นมีลักษณะแตกต่างไปจากของไทย⁹⁴ ข้อสังเกตอีก
ประการหนึ่งในเรื่องการลดความน่าเชื่อถือและมีทัศนคติด้านลบต่อศาสนาพราหมณ์ (รวมถึง
ศาสนาอิสลามด้วย) ชนชั้นนำอาจได้รับมาจากความคิดของมิชชันนารีตะวันตก

⁸⁷ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, “พระราชพิธีเดือน 10,” วชิรญาณวิเศษ 8 (วันอาทิตย์ที่ 8 ธันวาคม ร.ศ. 108): 86.

⁸⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 86.

⁸⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 86.

⁹⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 89.

⁹¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 89.

⁹² เรื่องเดียวกัน, หน้า 90.

⁹³ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, “พระราชพิธีเดือน 10,” วชิรญาณวิเศษ 9 (วันอาทิตย์ที่ 15 ธันวาคม ร.ศ. 108): 98.

⁹⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 99-100.

หนังสือจดหมายเหตุนั้น มีบทความที่แสดงถึงความล้าหลังและความไม่ “ศิวิไลซ์” ของชาวมุสลิมและชาวฮินดูในอาณานิคมของอังกฤษ⁹⁵

รัชกาลที่ 5 และพระบรมวงศานุวงศ์สนับสนุนกิจกรรมทางพุทธศาสนาในระดับนานาชาติ อีกด้วย ตัวอย่างเช่น กรณีของการบริจาคเงินและการให้ข้อมูลต่างๆ ที่เกี่ยวกับพุทธศาสนาให้แก่สมาคมบาลีปกรณ์ (Pali Text Society) กับสนับสนุนการเงินให้กับการจัดพิมพ์พระไตรปิฎกภาษาพม่า ยิ่งไปกว่านั้น หลังจากจัดพิมพ์พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับแรกเมื่อ พ.ศ. 2436 ก็ได้แจกจ่ายไปตามสถาบันพุทธศึกษาในยุโรปและอาณานิคมต่างๆ เช่น อังกฤษ ฝรั่งเศส ฮอลแลนด์ อิตาลี เป็นต้น กิจกรรมต่างๆ เหล่านี้แสดงให้เห็นว่า ชนชั้นนำสยามมองตนเองว่าสยามเป็นรัฐเอกราชแห่งเดียวที่ประชากรนับถือศาสนาพุทธเป็นส่วนใหญ่ ซึ่งเป็นศาสนาที่มีคุณค่าเท่าเทียมกับคริสต์ศาสนา และทำให้สยามไม่ใช่ประเทศป่าเถื่อนไร้อารยธรรม⁹⁶

เมื่อมีการเคลื่อนไหวเรื่องพุทธศาสนาในประเทศต่างๆ ผู้นำการรณรงค์บางกรณีได้ขอความช่วยเหลือจากชนชั้นนำสยาม ซึ่งทำให้ชนชั้นนำตระหนักถึงอัตลักษณ์ความเป็นพุทธต่อนานาชาติด้วย เช่น หนังสือ วชิรญาณวิเศษ 31 สิงหาคม พ.ศ. 2433 ตีพิมพ์จดหมายของกฤษณเชาตุรี ซึ่งเป็นเลขานุการสมาคมชาวพุทธในเมืองจิดตตะกอง ต้องการขอบริจาคเงินทุนเพื่อสร้างวิหารหนึ่งหลัง และสนับสนุนปัจจัยของพระสงฆ์สองรูปเพื่อให้ประจำวิหารด้วย พร้อมทั้งหาทุนจัดซื้อเครื่องพิมพ์เพื่อจัดพิมพ์หนังสือพิมพ์ภาษาอังกฤษ และเบงกาลีอย่างละฉบับสำหรับเผยแผ่พุทธศาสนา เนื้อหาของจดหมายของกฤษณเชาตุรีมีนัยยะสำคัญ เนื่องจากกฤษณเชาตุรีอ้างว่าประเทศไทยมีประชากรที่นับถือพุทธศาสนามากที่สุด ซึ่งข้อมูลในจดหมายกล่าวว่าประชากรไทย ณ เวลานั้นนับถือพุทธประมาณสิบล้านคน⁹⁷ และกฤษณเชาตุรียังได้อ้างถึงเรื่องสยามที่เผยแผ่ลัทธิสยามวงศ์ในศรีลังกาอีกด้วย⁹⁸ เนื้อหาในจดหมายยังบรรยายถึงขอความเห็นใจถึงสภาวะการณ์การนับถือพุทธศาสนาในเมืองจิดตตะกองว่าอ่อนแอมาก และได้ถูกศาสนาฮินดู โจมตีและกีดกัน กฤษณเชาตุรียังได้บรรยายถึงการเคลื่อนไหวพุทธศาสนาในโลกตะวันตก อาจมีนัยยะแสดงให้เห็นว่าพุทธศาสนาได้เป็นที่นิยมในระดับสากลว่า

“เวลานี้พระพุทธานั้นเป็นที่ยกย่องแลนับถือในประเทศยุโรป
และอเมริกา ได้ยินว่าฝรั่งที่นับถือพระพุทธานั้นในเมืองฝรั่งเศส 30,000 คน

⁹⁵ ธเนศ อาภรณ์สุวรรณ, “สยามกับเมืองอยู่ในดิศเทศ: กำเนิดของลัทธิบูรพาคติศึกษาแบบอเมริกัน,” ใน รัชกาลที่ 5: สยามกับอุษาคเนย์และชมพูทวีป (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2547), หน้า 391-392.

⁹⁶ Patrick Jory, “A History of The Thet Maha Chat and Its Contribution to A Thai Political Culture,” pp. 156-162.

⁹⁷ กฤษณเชาตุรี, “ความประสงค์ของกฤษณเชาตุรี,” วชิรญาณวิเศษ 46 (วันอาทิตย์ที่ 31 สิงหาคม ร.ศ. 109): 546

⁹⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 546.

และในเมืองยูโนเค็ตสเค็ตอเมริกา นั้น 50,000คน และเมืองอื่นในยุโรปและอเมริกา นั้นก็มีอีกถมไปไม่ต้องกล่าวถึงแล้ว ประเทศอินเดีย นั้นทุกวันนี้ดำเนินไปในความเจริญข้างฝ่ายวิชาการและความคิดอย่างตะวันตกเป็นอย่างยิ่ง การสิ่งหนึ่งสิ่งใดเกิดขึ้นในประเทศยุโรปและอเมริกาแล้ว ก็คงก็ก่อกองรู้ถึงอินเดียด้วย เพราะเหตุนี้และทุกวันนี้ ในประเทศอินเดีย นั้น กำลังสืบสวนพระพุทธศาสนา กันนัก... ”⁹⁹

อีกกรณีหนึ่งที่เกี่ยวข้องกับการรณรงค์พุทธศาสนาในต่างประเทศ คือการรณรงค์ฟื้นฟูพุทธศาสนาในอินเดีย ย้อนกลับไปครั้งเสด็จประพาสอินเดีย พ.ศ. 2415 สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพเล่าว่ามีนายธรรมมะปาละเป็นคนศรีลังกา ต้องการฟื้นฟูพุทธศาสนาในอินเดีย จึงได้พยายามตั้งสมาคมมหาโพธิ์ที่พุทธคยา แต่พื้นที่นั้นเป็นสมบัติของพราหมณ์ จึงไม่สามารถสร้างได้ นายธรรมมะปาละจึงมาติดต่อขอความช่วยเหลือกับสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพช่วยเจรจากับรัฐบาลอังกฤษ เพราะเป็นชนชั้นนำของไทย อย่างไรก็ตาม สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพปฏิเสธความช่วยเหลือเพราะมองว่าเป็นกิจการภายในรัฐบาลอาณานิคมอินเดีย และยังได้กล่าวเตือนแก่ธรรมมะปาละว่า “ธรรมมะเป็นตัวพระศาสนาอิฐปูน ไม่สำคัญ อันใดสอนพระธรรมที่ไหนก็สอนได้ ทำไมจึงจะเริ่มฟื้นฟูศาสนาด้วยตั้งวิวาทแย้งวัดกันดูไม่จำเป็นเลย...”¹⁰⁰ จากข้อความนี้นอกจากปกป้องตนเองไม่เข้าไปแทรกแซงกิจการภายในอาณานิคมอังกฤษ ยังสะท้อนให้เห็นกระแสนิยมยุคที่เน้นไปที่การตีความพระธรรมด้วยเหตุผลมากกว่าพิธีกรรมดังที่กล่าวไปข้างต้น ต่อมา นายธรรมมะปาละได้รณรงค์ให้ประเทศนับถือศาสนาพุทธมาช่วยเหลือในการสร้างสมาคมมหาโพธิ์และกล่าวโจมตีศาสนาฮินดูเสมอๆ นายธรรมมะปาละไม่ได้ที่ดินที่เขตพุทธคยา จึงย้ายที่ตั้งสมาคมมหาโพธิ์ไปที่มฤคทายวัน เมืองพาราณสี แต่ต่อมาก็ได้ที่ดินบริเวณใกล้เคียงกับพุทธคยาเพราะได้รับความยินยอมจากพราหมณ์เจ้าของที่ดิน ท้ายที่สุดนายธรรมมะปาละบวชเป็นพระภิกษุ ซึ่งสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงยกย่องการกระทำของนายธรรมมะปาละว่า “ควรนับว่าเป็นวีรบุรุษได้ชนิดหนึ่ง”¹⁰¹ เรื่องราวการเคลื่อนไหวรณรงค์พุทธศาสนาทั้งสองกรณีที่ชนชั้นนำไทยแสดงความสนใจเป็นการบ่งชี้ให้เห็นว่า ชนชั้นนำไทยต้องการแสดงให้เห็นถึงพุทธศาสนานั้นเป็นอัตลักษณ์อันสำคัญของชนชั้นนำสยาม ดังนั้น การที่ชนชั้นนำพยายามที่จะระบบความรู้พระราชพิธี ด้วยการอ้างอิงถึงความรู้พุทธศาสนา จึงเป็นการยืนยันความชอบธรรมและเหตุผลของพระราชพิธีต่าง ๆ

⁹⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 545.

¹⁰⁰ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, นิทานโบราณคดี (กรุงเทพฯ: ดอกหญ้า, 2539), หน้า 127.

¹⁰¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 128.

ความรู้พระราชพิธีสิบสองเดือนที่จัดพิมพ์ลงในหนังสืออริยฐานวิเศษ แสดงให้เห็นถึงความสำคัญต่อกษัตริย์ ชนชั้นนำและรัฐอยู่สามประการ ประการแรก พระราชพิธีเป็นความรู้ที่แสดงให้เห็นถึงการสร้างมาตรฐานความรู้ผ่านการพิมพ์ ซึ่งเน้นการให้ความสำคัญของกษัตริย์ และสอดคล้องกับรัฐสมัยใหม่ที่รวมศูนย์อำนาจทางการเมืองและเศรษฐกิจไว้ที่กษัตริย์ ประการต่อมา การนำความรู้พุทธศาสนาของธรรมยุติกนิกายอยู่ในเนื้อหาพระราชพิธีต่างๆ ก็แสดงให้เห็นว่าชนชั้นนำยึดพุทธศาสนาเป็นอัตลักษณ์ เพราะพุทธศาสนาที่ใช้อ้างในพระราชพิธีนั้น ถูกชนชั้นนำมองว่าเป็นความรู้ที่สูงสุดและมีเหตุผล ในที่สุดความรู้พระราชพิธีที่ผ่านการชำระดังกล่าวนี้ ก็ส่งผ่านสู่แบบเรียนเพื่อผลิตระบบราชการสมัยใหม่¹⁰² ประการสุดท้าย ในบริบทของยุคอาณานิคมชนชั้นนำต้องปรับตัวเมื่อเผชิญหน้ากับตะวันตก พระราชพิธีที่เรียบเรียงใหม่นี้ ก็มีส่วนหนึ่งที่แสดงให้เห็นถึงความ “ศิวิไลซ์” ของรัฐสยามและความสำคัญของพระมหากษัตริย์ ว่าสยามมีความเป็นมาที่สืบเนื่องยาวนาน เพราะในพระราชนิพนธ์พระราชพิธีสิบสองเดือนอ้างถึงกฎมณเฑียรบาล คำให้การขุนหลวงหาวัด เป็นต้น อันแตกต่างกับความรู้พระราชพิธีสมัยจารีตเป็นตำราคู่มือให้แก่ชนชั้นนำในการจัดพิธีให้ถูกต้องตามขนบธรรมเนียมที่สืบทอดกันมา ซึ่งเน้นความศักดิ์สิทธิ์และเสริมบารมีให้แก่กษัตริย์ในฐานะสมมติเทพ นอกจากนี้ พระราชพิธีต่างๆ ที่จัดในวาระสำคัญ ดังเช่น งานพระราชพิธีรัชดาภิเษก รัชมังกลาภิเษก ก็แสดงให้เห็นถึงความพยายามของชนชั้นนำแสดงภาพลักษณ์ของกษัตริย์ในฐานะที่เป็นผู้นำทางประวัติศาสตร์ และผู้นำความเจริญมาสู่สยามอีกด้วย

4.2 ความรู้ภายในท้องถิ่นสยามผ่านทัศนคติและประสบการณ์ของชนชั้นนำสยาม

ท่ามกลางการแสวงหาอาณานิคม ประเทศมหาอำนาจตะวันตกเข้ามามีปฏิสัมพันธ์กับรัฐในโลกตะวันออกด้านต่างๆ เพื่อผลประโยชน์ด้านเศรษฐกิจ และความมั่งคั่งของประเทศเหล่านี้ การเข้ามาของประเทศมหาอำนาจนี้ ได้ส่งผลกระทบต่อรัฐต่างๆ ในเอเชียรวมถึงประเทศสยามแ่งมุมต่างๆ ทั้งการเมือง เศรษฐกิจ วัฒนธรรม และการยอมรับหรือตอบโต้ความรู้จากตะวันตก ความรู้ตะวันตกที่เข้าสู่สังคมไทยนั้น ชนชั้นนำสยามให้ความสนใจเป็นอย่างยิ่ง เห็นได้จากรัชกาลที่ 4 ทรงศึกษาศาสตร์ต่าง ๆ กับมิชชันนารี และทรงสะสมสิ่งที่เป็นเรื่องเกี่ยวกับความรู้ตะวันตก เช่น พจนานุกรมเว็บสเตอร์ ตำราอุทกศาสตร์ แผนผังเกี่ยวกับสุริยคราส แผนที่สมัยใหม่ ความสนใจด้านความรู้ตะวันตกนี้รวมถึงชนชั้นนำคนอื่น ๆ ยุคเดียวกัน เช่น สมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ขุนนางตระกูลขุนนาง พระยากระสาปนกิจโกศล (นายโหมด อดายกุล)¹⁰³ เป็นต้น ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 5 ชนชั้นนำก็ยังสนใจในความรู้ตะวันตกแขนงต่างๆ เพราะนอกเสียจากว่า ความรู้เหล่านี้เป็นสิ่งที่

¹⁰² โคม ไกรปรกรณ์, “ตำราพระราชพิธีสมัยรัชกาลที่ 4-5,” หน้า 36-37.

¹⁰³ วิไลเลขา ถาวรธนสาร, ชนชั้นนำไทยกับการรับวัฒนธรรมตะวันตก (กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, 2545), หน้า 32-41.

ชนชั้นนำเห็นว่า เจริญหรือ“คิวิไลซ์” แล้ว¹⁰⁴ ชนชั้นนำยังมีสำนักภายในกลุ่มของตนเองว่า กษัตริย์ในฐานะที่เป็นองค์อธิปัตย์ในรัฐสมบูรณาญาสิทธิ เป็นผู้นำกำหนดความเป็นไปของรัฐ และนำความเจริญสู่สังคม เช่น การศึกษา การสร้าง โครงสร้างพื้นฐาน สร้างระบบราชการ ยกเลิกระบบไพร่ทาส เป็นต้น¹⁰⁵

ขบวนการมิชชันนารีในสยาม: การนำความรู้ตะวันตกสู่สังคมสยาม

เมื่อประมาณกลางพุทธศตวรรษที่ 24 อังกฤษได้ใช้นโยบายการค้าเสรีกับคู่ค้าต่างๆ ทำให้บริษัทการค้าอินเดียตะวันออก (The East India Company) ส่งตัวแทนของบริษัทมาเจรจาเพื่อทำสัญญาการค้า ได้แก่ จอห์น ครอเฟอร์ด (John Crawford) เข้าติดต่อกับสยามในสมัยปลายรัชกาลที่ 2 พ.ศ. 2364 เพื่อแก้ไขการผูกขาดสินค้าและระบบภาษีของสยาม ต่อมา เฮนรี เบอร์นี (Henry Burney) ก็เข้ามาติดต่อกับสยาม ในสมัยรัชกาลที่ 3 ซึ่งเป็นช่วงระยะเวลาเดียวกันกับอังกฤษขณะสงครามกับพม่าครั้งแรกใน พ.ศ. 2369 นโยบายการค้าเสรีของอังกฤษนี้ ทำให้ชนชั้นนำสยามมีปฏิสัมพันธ์กับชาวตะวันตกมากขึ้นเรื่อยๆ นอกจากนี้ บทบาทขององค์กรคริสต์ศาสนาได้ทวีความสำคัญมากขึ้น ดังเช่น บทบาทของคริสตจักร สังฆราชปาเลอกัวซ์ (Jean-Baptiste Pallegoix) เป็นสังฆราชของนิกายโรมันคาทอลิก ซึ่งติดต่อและถ่ายทอดความรู้ตะวันตกด้านต่างๆ ให้กับรัชกาลที่ 4 เมื่อครั้งเป็นวชิรญาณภิกขุ อย่างไรก็ตาม กลุ่มองค์กรคริสต์ศาสนาที่มีบทบาทสำคัญอย่างยิ่งในการถ่ายทอดวิทยาการความรู้แบบตะวันตกให้แก่ชนชั้นนำไทยก็คือ มิชชันนารีนิกายโปรเตสแตนต์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งจากสหรัฐอเมริกา

มิชชันนารีชาวอเมริกันมีบทบาทสูงในการนำความรู้ของตะวันตกเข้าสู่ในสังคมไทย แรงผลักดันของมิชชันนารีเหล่านี้มาจากกระแสการเคลื่อนไหว “การตื่นตัวทางจิตวิญญาณครั้งยิ่งใหญ่ครั้งที่สอง” (The Second Great Awakening) ช่วงประมาณ พ.ศ. 2323-2333 ที่ต้องการฟื้นฟูศีลธรรมของคริสต์ศาสนา กระแสนี้เป็นการตอบสนองกับสภาพสังคมของสหรัฐอเมริกาที่เปลี่ยนแปลง เช่น การมีเสรีภาพทางศาสนาเพิ่มขึ้น และการขยายดินแดนจากภาคตะวันออกของสหรัฐสู่ภาคตะวันตก ทำให้มิชชันนารีพบเจอกับ “คนนอกกรีต” ซึ่งก็คือคนที่ไม่ได้นับถือคริสต์ศาสนา โดยเฉพาะอย่างยิ่งชาวพื้นเมือง กระแสในครั้งนี้มีผลให้มิชชันนารีมารวมตัวกัน พร้อมก่อตั้ง

¹⁰⁴ ธงชัย วินิจจะกูล, “ภาวะอย่างไรหนอที่เรียกว่าคิวิไลซ์ เมื่อชนชั้นนำสยามสมัยรัชกาลที่ 5 แสวงหาสถานะของตนเอง ผ่านการ เดินทางและพิพิชภัณฑ์ทั้งในและนอกประเทศ,” *รัฐศาสตร์สาร* 2 (2546): 15-17.

¹⁰⁵ อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์, *การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นนำไทยตั้งแต่รัชกาลที่ 4- พ.ศ. 2475*, หน้า 156-158.

สมาคมมิชชันนารีและสมาคมมิชชันนารีระหว่างนิวยอร์ก ซึ่งสมาคมเหล่านี้มีบทบาทจัดส่งมิชชันนารีเผยแผ่ศาสนาทั้งดินแดนภายในสหรัฐอเมริกา และต่างประเทศ¹⁰⁶

มิชชันนารีชาวอเมริกันมีหน้าที่มาแจ้ง “ข่าวอันประเสริฐ” (Gospel) ของพระเจ้าแก่ “คนนอกกรีต” อันหมายถึงประชากรในประเทศไทยด้วย มิชชันนารีมองว่าศาสนาและวิทยาศาสตร์เป็นสิ่งที่ควบคู่กัน ซึ่งอธิบายว่า พระเจ้าเป็นผู้สร้างควมมีเหตุมีผลและกฎเกณฑ์ของธรรมชาติ ประทานวิทยาการต่างๆ ให้แก่มนุษย์ ด้วยความเชื่อลึกลับขณะนี้ มิชชันนารีจึงเชื่อว่าสังคมตะวันตกก้าวหน้ากว่าสังคมอื่นๆ นั้น เพราะมีความเชื่อและศรัทธาในพระเจ้า นอกจากนี้ การนำวิทยาศาสตร์มาใช้ในการเผยแผ่คำสอนคริสต์ศาสนานั้น ก็เพื่อหักล้างเหตุผลของศาสนาและความเชื่ออื่นๆ ในแต่ละท้องถิ่นที่มิชชันนารีไปเผยแผ่คำสอนคริสต์ศาสนา และชักจูง “คนนอกกรีต” เปลี่ยนมานับถือพระเจ้า¹⁰⁷

สมาคมของมิชชันนารีที่ทำงานในประเทศไทยมีอยู่ 5 สมาคมได้แก่ สมาคมมิชชันนารีแห่งลอนดอน (เข้ามาทำงานในประเทศไทยเมื่อ พ.ศ. 2371) คณะอเมริกันแบปติสต์บอร์ด (พ.ศ. 2376) คณะอเมริกันบอร์ด (American Board of Commissioners for Foreign Mission พ.ศ. 2377) คณะอเมริกันเพรสไบทีเรียน (พ.ศ. 2383) และสมาคมมิชชันนารีอเมริกัน ซึ่งแยกออกมาจากคณะอเมริกันบอร์ด การเผยแผ่คริสต์ศาสนาของมิชชันนารีคณะต่างๆ มีเป้าหมายแรกคือ การเผยแผ่ให้แก่ชาวจีนที่อยู่ในประเทศไทยก่อน โดยเฉพาะอย่างยิ่งมิชชันนารีแห่งลอนดอน หลังจากมิชชันนารีคณะต่างๆ ได้เข้ามาทำงานมากขึ้น จนกระทั่งเมื่อปลายพุทธศตวรรษที่ 2390 มิชชันนารีโปรเตสแตนต์ก็ลดการทำงานลง จนเหลือเพียงครอบครัวของบริดเลย์เพียงครอบครัวเดียวที่รับผิดชอบในนามสมาคมอเมริกันบอร์ด เพราะทำให้เกิดความขัดแย้งในความคิดและความผิดหวังในการทำงาน¹⁰⁸

คริสต์ศาสนาเป็นศาสนาแบบเอกเทวนิยมอันส่งผลต่อทัศนคติของมิชชันนารี โปรเตสแตนต์ที่เข้ามาทำงานในประเทศไทย มิชชันนารีเหล่านี้จึงมองว่าพุทธศาสนาเป็นศาสนาที่ไม่มีเหตุผล ยิ่งไปกว่านั้น มิชชันนารีวิจารณ์สังคมไทยในเรื่องต่าง ๆ ที่แสดงถึงความไม่เจริญก้าวหน้าของประเทศไทย ได้แก่ การสาธารณสุข การมีภรรยาหลายคนของผู้ชายสยาม ความเชื่อเรื่องไสย

¹⁰⁶ ประสิทธิ์ พงษ์อุดม, “การถ่ายทอดวิทยาการตะวันตกในสังคมไทย: การศึกษาบทบาทมิชชันนารีโปรเตสแตนต์ระหว่าง พ.ศ. 2371-2411,” (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2533), หน้า 156-158.

¹⁰⁷ เกรียงศักดิ์ เชมภูพัฒน์นิช, “ประวัติหมอบริดเลย์,” ใน หมอบริดเลย์กับสังคมไทย (กรุงเทพฯ: ไทยคดีศึกษา, 2528), หน้า 5-6. และ ประสิทธิ์ พงษ์อุดม, “การถ่ายทอดวิทยาการตะวันตกในสังคมไทย: การศึกษาบทบาทมิชชันนารีโปรเตสแตนต์ระหว่าง พ.ศ. 2371-2411”, หน้า 171-178.

¹⁰⁸ ประสิทธิ์ พงษ์อุดม, “การถ่ายทอดวิทยาการตะวันตกในสังคมไทย: การศึกษาบทบาทมิชชันนารีโปรเตสแตนต์ระหว่าง พ.ศ. 2371-2411”, หน้า 180-195.

ศาสตร์ อบายมุขต่างๆ การเกณฑ์แรงงานไพร่และการมีทาส ไม่เห็นด้วยกับระบอบการเมืองแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ของไทย เพราะไม่ได้ให้เสรีภาพแก่มนุษย์¹⁰⁹

มิชชันนารีโปรเตสแตนต์ที่ได้เผยแพร่ศาสนา ทั้งในหัวเมืองใหญ่ๆ และชนบท กิจกรรมของมิชชันนารีทำให้เกิดการปะทะทางวัฒนธรรม เนื่องจากธรรมเนียมตะวันตกเป็นสิ่งที่แปลกใหม่สำหรับสยามในสมัยนั้น เช่น รูปแบบการแต่งกายและลักษณะร่างกายของชาวตะวันตกที่แปลกตาต่อชาวบ้าน และธรรมเนียมปฏิบัติของชาวตะวันตก ได้แก่ การทักทายด้วยการจับมือ ที่สร้างความตกใจแก่ขุนนางในราชสำนัก¹¹⁰ มิชชันนารีนำความรู้ด้านศาสตร์ต่าง ๆ ของตะวันตกเข้าสู่สังคมไทยอีกด้วย สอดคล้องอุดมการณ์เรื่องภาระการสร้าง ความ “ศิวิไลซ์” (Civilizing Mission) เป็นอุดมการณ์ที่เกิดขึ้นมาตั้งแต่ช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ 24 ภาระการสร้าง ความ “ศิวิไลซ์” นี้ได้เป็นเหตุเป็นผลสำหรับอาการครอบครองดินแดนของนักล่าอาณานิคม มาตรฐานของการวัดว่าพื้นที่แห่งใดมีอารยธรรมนั้น ประเมินจากความเจริญทางเทคโนโลยีและวิทยาศาสตร์ที่เป็นแนวคิดหลักในสมัยนี้ ทศนคติแบบนี้ได้ส่งผลต่อมิชชันนารีคนละต่าง ๆ อีกด้วย มิชชันนารีเหล่านี้มองว่าการที่สังคมโลกตะวันออกไม่เจริญทางเทคโนโลยีเท่ากับตะวันตก เนื่องจากสังคมตะวันออกเป็นสังคมของ “คนนอกจริต” ที่ไม่นับถือศาสนาคริสต์ดังที่กล่าวไปข้างต้น และยังเห็นอีกว่าคนผิวขาวมีภาระหน้าที่ถ่ายทอดความรู้ที่เป็นวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีแก่สังคมอื่น การวัดระดับความ “ศิวิไลซ์” ด้วยระดับการพัฒนาทางเทคโนโลยีและวิทยาศาสตร์ ซึ่งเป็นโลกทางวัตถุหรือทางโลกย์เป็นค่านิยมของชนชั้นกระฎุมพีในยุโรป และชนชั้นดังกล่าวนี้มักมีส่วนผลักดันนโยบายที่ใช้ปกครองในอาณานิคม นอกจากความคิดเรื่องการเหยียดผิวและการใช้มาตรฐานระดับความ “ศิวิไลซ์” ของแต่ละสังคมด้วยเทคโนโลยีและวิทยาศาสตร์ เรื่องความเหนือกว่าของเพศชายก็เป็นแนวคิดที่พบในอาณานิคมอีกด้วย ดังเช่น นโยบายการศึกษาในอาณานิคม ต้องการให้ผู้ชายได้ศึกษาวิชาวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี เป็นต้น¹¹¹

เมื่อชนชั้นนำเผชิญหน้ากับความรู้อันใหม่ของตะวันตก และคำวิจารณ์ของมิชชันนารีผ่านหนังสือพิมพ์ โดยเฉพาะการโจมตีพุทธศาสนา ซึ่งชนชั้นนำได้ตอบโต้ข้อวิจารณ์ของมิชชันนารีดังกล่าวไปแล้ว ชนชั้นนำยอมรับความรู้ของตะวันตก ที่มองว่าเป็นความรู้ทางโลกย์อย่างดี และบางครั้งยังนำมาวิพากษ์ตำราความรู้ดั้งเดิมของสยาม เพราะมองว่าไม่มีเหตุผล เช่น รัชกาลที่ 4 ทรงยอมรับทฤษฎีทางการแพทย์ตะวันตก ที่มาพร้อมการเผยแพร่ศาสนาคริสต์ของมิชชันนารี และยัง

¹⁰⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 197-227.

¹¹⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 232-233.

¹¹¹ Michael Adas, “The Great War and Decline of Civilizing Mission,” in *Autonomous Histories, Particular Truth: Essays in Honor of John R. W. Smail*, ed. Laurie J. Sear (Madison, Center for Southeast Asian Studies, 1993), pp. 101-105.

ทรงวิพากษ์วิจารณ์ความรู้การแพทย์แผนเดิมของตนเอง¹¹² ยิ่งไปกว่านั้น พระองค์ทรงยอมรับว่าสยามเป็นเมืองป่า ประชาชนอยู่ในสภาพ “คนดีก็ร้ายก็ง” และทรงชื่นชมเทคโนโลยีของตะวันตกเป็นอย่างยิ่ง ดังนั้น เมื่อรัชกาลที่ 4 ทรงส่งราชทูตไปอังกฤษจึงระมัดระวังเป็นพิเศษและส่งคนที่มีบุคลิกที่ดีและมีความสามารถสูงไป¹¹³

ในสมัยรัชกาลที่ 5 ชนชั้นนำยอมรับศาสตร์ของตะวันตก ทั้งวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีมากขึ้น เห็นได้จากนโยบายการศึกษาของชนชั้นนำ ที่มักส่งพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการไปศึกษาต่อในทวีปยุโรป และมีนโยบายจัดการศึกษาแบบตะวันตก ระหว่างรอคอยนักเรียนที่ศึกษาจากต่างประเทศกลับมา รัชกาลที่ 5 ก่อตั้งโรงเรียนเพื่อฝึกหัดชนชั้นนำเป็นข้าราชการ ได้แก่ โรงเรียนสวนนันทอุทยานก่อตั้งขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2424 ซึ่งนอกจากมีหลักสูตรฝึกหัดการอ่านเขียน ทั้งภาษาไทยและภาษาอังกฤษ ยังสอนวิทยาศาสตร์พื้นฐานอีกด้วย¹¹⁴ ส่วนตำราเรียนในช่วงสมัยต้นรัชกาลที่ 5 บางในวิชา ยังยึดรูปแบบความรู้ที่ตกทอดมาจากสมัยจารีต ได้แก่ วิชาคณิตศาสตร์ เน้นบวกและลบเป็นหลักมากกว่าจะใช้สูตรคำนวณที่ซับซ้อนแบบวิชาคณิตศาสตร์ของตะวันตก การนับวันเดือนปีก็ยังใช้แบบจันทรคติ ทั้งนี้เพราะการศึกษาในช่วงแรกนี้ยังฝึกคนมาเป็นข้าราชการที่เน้นการอ่านออกเขียนได้¹¹⁵ และต้องเรียนรู้พระราชพิธี ซึ่งสอดคล้องกับความเชื่อพระพุทธศาสนา¹¹⁶

ส่วนความรู้ที่เป็นวิทยาการจากตะวันตก บุตรหลานของขุนนางระดับสูงและเชื้อพระวงศ์สามารถศึกษาได้ที่โรงเรียนที่มีการสอนภาษาอังกฤษอีกด้วย เช่น โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ โรงเรียนสวนนันทอุทยาน เป็นต้น โรงเรียนเหล่านี้มีชาวต่างประเทศเป็นผู้สอน ซึ่งหลักสูตรการสอนปรากฏวิชาที่เกี่ยวข้องกับวิทยาศาสตร์ ได้แก่ ดาราศาสตร์ และ สรีรศาสตร์¹¹⁷ นอกจากนี้ ชนชั้นนำสยามได้เรียนรู้ความรู้ตะวันตกได้อีกหลายวิธี ได้แก่ จากที่ปรึกษาชาวตะวันตกที่จัดจ้างมาทำงานราชการ จากการศึกษาด้วยตนเองและการท่องเที่ยวไปต่างประเทศ

ความสนใจในความรู้ด้านวิทยาการและเทคโนโลยีตะวันตก สอดคล้องกับการปฏิรูปการศึกษาและการปรับปรุงบ้านเมืองให้ทันสมัยแบบตะวันตก ได้แก่ ความรู้การเกษตร ความรู้ด้านสาธารณสุข การทหาร การศึกษา เพื่อให้ชนชั้นนำมีความรู้สมัยใหม่ไว้สำหรับการบริหาร อย่างไรก็ตาม ชนชั้นนำได้พยายามแสดงให้เห็นถึงการรักษาอัตลักษณ์ของตนเองไว้ท่ามกลางกระแสการ

¹¹² ทวีศักดิ์ เผือกสม, เชื้อโรค ร่างกายและรัฐเวชกรรม (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬา, 2550), หน้า 34-40.

¹¹³ วิไลเลขา ถาวรธนสาร, ชนชั้นนำไทยกับการรับวัฒนธรรมตะวันตก, หน้า 66.

¹¹⁴ วารุณี โอสธารมย์, “การศึกษาในสังคมไทย พ.ศ. 2411-2475”, หน้า 59

¹¹⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 67.

¹¹⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 70.

¹¹⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 78.

หลังไหลของตะวันตก เช่น การปฏิรูปศาสนาของธรรมยุติกนิกาย การประมวลพระราชพิธีสิบสองเดือนดังที่กล่าวไปแล้วข้างต้น

เมื่อชนชั้นนำสนใจในความรู้ศาสตร์จะวันตก หนังสืออริยญาณและวชิรญาณพิเศษ ซึ่งเป็นสิ่งพิมพ์ที่สำคัญที่สุดของราชสำนักในขณะนั้น จึงมีบทความเกี่ยวกับความสนใจในวิทยาการและเทคโนโลยีและความรู้ของตะวันตก เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ได้ให้ความหมายของคำว่า “Science”

คำว่าวิชา นั้นเป็นมคธพาคยสองคำ คือวิท ฤา วิช แปลว่า แจ้งว่าชัด ว่า วิเสศก็ว่า ชา แปลว่ารู้ สองคำรวมกันเข้าเป็น วิชาแปลว่าความรู้แจ้งชัดวิเสศ ฤาความรู้ แจ้งรู้ชัดคุณชาติที่รู้แจ้ง รู้ชัด คุณชาติเป็นที่รู้แจ้งรู้ชัดของบุคคล ถ้าจะ สะกดอักษรแผลง เป็นภาษาสังสกฤตเอา “ช” เป็น “ท ย” ว่า “วิทยา” (มาเป็น “เวท”) ใจความตามแปลก็อย่างเดียว กับวิชา แลตรงกับไซเอน (Science from Tcio, to know) ในภาษาอังกฤษ แปลว่าวิชา คือความรู้เหมือนกัน แลคำนี้คน สยามได้ใช้พูดกันมานานแล้ว เอา “ช” ออกเสียตัวหนึ่ง คงเป็นวิชา ก็ตกลง มาเป็นภาษาของเราทั่วไปกันแล้วว่าเป็น ความรู้”¹¹⁸

เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ได้ขยาย คำว่า “วิชา” ที่แปลว่า “ความรู้แจ้ง” ด้วยการยกตัวอย่างเช่น “วิชาพฤกษลักษณะทิวทยา” หรือจะเรียกสั้นๆว่า ฤมคามสารต ก็ได้ ซึ่งตรงกับคำอังกฤษว่า “ไซแอนซออฟโบตะนี” (Science of Botany) นี้ก็เป็นความรู้แห่งต้นไม้ แลเถาวัลย์แลหญ้าต่างๆ ซึ่งเป็น ธรณิรูชาติที่งอกขึ้นในแผ่นดิน”¹¹⁹ การรู้จักต้นไม้ตามความเห็นเจ้าพระยาภาสกรวงศ์นั้น ไม่ได้ เพียงแค่รู้จักชื่อของต้นไม้ แต่ยังต้องรู้ว่า

“ต้นไม้จะได้รับอาหารอย่างไร แลหายใจ แลใดแลความสว่างของพระอาทิตย์ที่จะกระทำแก่ใบ แลเปลี่ยนแปลงน้ำในลำต้นนั้นประการใด ดังนี้แล้วเราก็อธิถึงว่าต้นไม้จะงอกจะงามที่ใดเป็นอย่างดีที่สุดในดินชนิดใดในชลกาศอย่างไร แลในเมืองไหน ดังนี้ได้แล้วเราก็อธิถึงภูมิประเทศที่เกิดขึ้นของต้นไม้...”¹²⁰

“วิชา”ที่แปลมาจาก “ไซแอนซ์” ของเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ มีข้อสรุปว่า “คำกล่าวอธิบายมาดังนี้ จึงเห็นว่าวิชานั้นมิใช่จำเพาะแต่ความรู้จักชื่ออย่างเดียวได้เมื่อไหร่ แต่ต้องให้มีความรู้

¹¹⁸ พระยาภาสกรวงศ์รวบรวมคัด นฤปรัตนสารีย์, “อธิบายคำวิชา,” วชิรญาณ 1 (จ.ศ.1246), หน้า 53-54.

¹¹⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 54.

¹²⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 56.

ชัดเจน การอ่านแล้วชัดในสรรพสิ่งทั้งปวง ซึ่งเราได้เห็นอยู่รอบตัวเราในสกลโลกย์นี้”¹²¹ และ เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ก็ยังตอกย้ำความหมายของ “ไซแอนซ์” ผ่านการแต่งบทประพันธ์อีกว่า “จัก แสดงความเชื่อแท้ ตามประเภทปัญญาแล แจกด้วยวิทยา (Sciences) (สะกดตามต้นฉบับ)”¹²²

หลักฐานอื่นๆ ในสมัยยุคใกล้เคียงกัน จากหนังสือ อักษรวิธานศรีบริ ของหมอบรัดเลย์ได้ ให้คำจำกัดความ “วิชา” ว่า “แปลว่า รู้, คนรู้จักการทั้งปวงเป็นต้น ว่าคนนั้นมีวิชานั้น” ส่วนคำว่า “วิชาการ” “คือ รู้การสารพัดต่างๆ คนรู้เวทมนต์คาถา แลสำแดงได้ต่างๆนั้น”¹²³ พจนานุกรม ลัทธิกร มายน ภาษาไทย แปลเป็นภาษาอังกฤษ ของ “มิสเตอร์ อี บี มิเชล” (Edward Blair Michelle) “วิชา” หมายถึง ศิลปะ ความรู้วิชา หรือ “วิชาธร” บุคคลที่มีความสามารถทางเวทมนต์ หรือ เป็นคนทรง เจ้า¹²⁴ นอกจากนี้ แคสเวลล์ (Rev. J. Caswell) ได้ให้คำจำกัดความของคำว่าวิชาไว้ว่า “วิชา นั้นคือ ความรู้ต่างๆ นั้นเรียกว่าวิชา ความบาป”¹²⁵ จากทั้งหมดนี้แสดงให้เห็นว่า สมัยรัชกาลที่ 5 ยังไม่ ปรากฏคำว่าวิทยาศาสตร์โดยตรง

อย่างไรก็ตาม ในคอลัมน์ “แก้ศัพท์วินิจัย” ซึ่งเป็นเกมสรวมสนุกระหว่างสมาชิกของหอ พระสมุดวชิรญาณ ปรากฏแนวคิดวิธีการทางวิทยาศาสตร์ประการสำคัญประการหนึ่ง ซึ่งก็คือการ ทดลอง “แก้ศัพท์วินิจัย” เรื่องที่ 61 ได้ให้ความหมายของคำ “วิชา” ว่า “รู้ทำ รู้กล่าว รู้คิด ต่างๆ ล้วนเป็นหนทางหาประโยชน์ เป็นผลของความรู้และความตรง หรือความทดลอง เป็นพืช ของเงินทอง ทั้งลาภยศแลความสุข ความสรรเสริญ นี้แลคือวิชา”¹²⁶ ดังนั้น สิ่งเหล่านี้แสดงให้เห็นว่า ชนชั้นนำยอมรับความรู้ด้านศาสตร์ตะวันตก ที่มาจากการเข้ามาของชาวตะวันตกกับการศึกษาแบบ ตะวันตก ส่วนคำว่า “วิทยาศาสตร์” ในความหมายปัจจุบัน คือวิทยาศาสตร์เป็นวิธีการหาความรู้ที่ เป็นภววิสัยและเป็นสาธารณะ¹²⁷

ชนชั้นนำไทยสนใจเรื่องเกี่ยวกับศาสตร์ตะวันตกต่างๆ เทคโนโลยีและวิทยาการ ตัวอย่างเช่นบทความเรื่อง “โลกวินิจัยโดยสังเขป” เป็นเรื่องเกี่ยวกับภูมิศาสตร์ ธรณีศาสตร์ ดารา

¹²¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 56.

¹²² เจ้าพระยาภาสกรวงศ์, “ความเชื่อแท้,” วชิรญาณวิเศษ 3 (วันอาทิตย์ เดือน 12 ขึ้น 8 ค่ำ ปีมะโรง จ.ศ. 1250): 22.

¹²³ แคนบิช แรดเลย์, หนังสืออักษรวิธานศรีบริ (บางกอก: โรงพิมพ์ของหมอบรัดเลย์, พ.ศ. 2416), หน้า 665.

¹²⁴ ในเนื้อหาต้นฉบับเขียนไว้ว่า วิชา (witchah) [Pali], Art, Science --- วิชา one who succeeds in doing miracles, a lower angel. ดู มิสเตอร์ อี บี มิเชล, ลัทธิกรมายน ภาษาไทยแปลเป็นภาษาอังกฤษ (กรุงเทพฯ: ไม่ปรากฏสถานที่พิมพ์, 2434), หน้า 250.

¹²⁵ เจสดี คาสเวลล์, A dictionary of the Siamese language (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2544)

¹²⁶ “แก้ศัพท์วินิจัยบทที่ 61,” วชิรญาณวิเศษ 13 (วันพฤหัสบดีที่ 5 มกราคม ร.ศ. 111): 155.

¹²⁷ โสรจ หงส์คารมภักดิ์กล่าวว่า ลักษณะสำคัญของความเป็นวิทยาศาสตร์คือ ความรู้ที่สามารถพิสูจน์ยืนยันได้อย่างเป็น สาธารณะ ไม่ขึ้นอยู่กับบุคคลแต่ละบุคคล แต่หาว่าไม่มีประสิทธิภาพในการตัดสินใจหาเชิงคุณค่าของมนุษย์ นอกจากนี้ วิทยาศาสตร์ เป็นเพียงส่วนหนึ่งของความเป็นเหตุเป็นผล (Rationality) ดังนั้น ความเชื่อที่ขัดกับความเชื่อแบบวิทยาศาสตร์ไร้ความเป็นเหตุเป็นผล เช่น การเชื่อโชคลางของชาวบ้านก็มีเหตุผลของชาวบ้านเอง เป็นต้น ดู โสรจ หงส์คารมภักดิ์, วิทยาศาสตร์ในสังคมและวัฒนธรรม ไทย (กรุงเทพฯ: สถาบันพัฒนาคุณภาพวิชาการ, 2545), หน้า 18-47.

ศาสตร์ เนื้อหาของบทความนี้เริ่มต้นอธิบายเกี่ยวกับความเชื่อสองความเชื่อ ระหว่างผู้ที่เชื่อว่าโลกแบนกับผู้ที่เชื่อว่าโลกกลม ซึ่งผู้เขียนเลือกอธิบายแต่โลกกลม ผู้เขียนเริ่มลักษณะพื้นฐานโลกว่า “มองมาดูในพิภพโลกนี้ ก็จะเห็นว่าโลกนี้เป็นเหมือนดาวเล็กๆ ดวงหนึ่ง อย่างดาวที่อังกฤษเรียกว่า แพลเน็ท คือดาวนพเคราะห์ ที่เดินวงเวียนไปโดยรอบดวงอาทิตย์”¹²⁸ ผู้เขียนบรรยายอีกว่าโลกมีลักษณะคล้ายกับผลส้ม ซึ่งขั้วโลกทางเหนือและใต้แบนเล็กน้อย เดินทางโคจรรอบดวงอาทิตย์เป็นวงรี ส่วนใต้พื้นพิภพ “ไม่มีของแข็งเลยคงมีแต่ของที่ไหม้ถลุงเสียหมดแล้ว... ชั้นในแห่งโลกคงมีไฟเผาธาตุแลแร่ต่างๆ อยู่เสมอ...”¹²⁹ บนเปลือกโลกประกอบด้วยแผ่นดิน ภูเขา ทะเล ก่อนหน้าที่จะมีแผ่นดิน หลายส่วนของโลกเป็นทะเลเป็นส่วนมาก เพราะว่ามี การพบซากเปลือกหอยตามภูเขาต่างๆ ซึ่งผู้เขียนเองได้เล่าเรื่องการพบเปลือกหอยแถบเมืองราชบุรีและเพชรบุรีว่า

...ข้าพเจ้าได้ไปเที่ยวเองที่เพชรบุรี ได้เห็นเปลือกหอย ที่ภูเขาแห่งหนึ่งที่มีถ้ำอันเป็นทำเลเที่ยวสนุกสนาน เปลือกหอยชนิดนั้นคล้ายเปลือกหอยตาโคแต่ไม่รู้ว่าเขาเรียกหอยอะไรแน่... แต่รู้ได้แน่ว่าเป็นหอยน้ำเค็ม... ด้วยได้พบเห็นที่เมืองบางละมุงและที่เกาะล้าน... ได้มาพักอยู่ที่เมืองราชบุรี และได้ขึ้นไปเที่ยวที่ตำบลเขาสูงนั้น ก็ได้พบหอยชนิดนั้นอีก... พิจารณาดูเป็นหอยชนิดเดียวคราวเดียวกัน ครั้นได้กล่าวถึงเรื่องนี้ขึ้นก็นึกขึ้นได้ ถ้าจะกล่าวตามลัทธิที่นักปราชญ์เขาเคยได้ทดลองกันมาก ก็จะเห็นได้ว่าที่ตำบลเพชรบุรีและที่ตำบลเมืองราชบุรีแต่ก่อนคงจะเป็นทะเล”¹³⁰

ต่อมา บทความนี้ก็ยังคงกล่าวถึงการกำเนิดโลก กำเนิดทะเล แผ่นดิน แม่น้ำ และลักษณะของชั้นแผ่นดินเมื่อจุดที่เจอสากสัตว์และพืช นอกจากนี้ บทความมีเนื้อหาอ้างอิงถึงสัตว์ดึกดำบรรพ์ ได้แก่ ช้างแมมมอท กะโหลกมนุษย์โบราณ เป็นต้น ยิ่งไปกว่านั้น กล่าวถึงแรงดึงดูดระหว่างสรรพสิ่งบนโลก และแรงดึงดูดของโลกกับดวงอาทิตย์ และบทความนี้แม้ว่าจะเป็นเรื่องเป็นวิทยาศาสตร์ธรรมชาติ (Natural Science) แต่ผู้เขียนปิดท้ายบทความด้วยบทประพันธ์ที่นำเรื่องอนิจจัง แสดงให้เห็นถึงการให้ความสำคัญต่อความรู้พุทธศาสนาความว่า

พิภพจบโลกล้วน   อนิจจัง
ไปเที่ยงถาวรคง   กล่าวไว้

¹²⁸ “โลกวินิจฉัยโดยสังเขป,” วัชรญาณวิเศษ 47 (วันพฤหัสบดีที่ 31 สิงหาคม ร.ศ.112): 554.

¹²⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 554-555.

¹³⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 568-569

เกิดดับทะลายพัง	เปนคู่ กัณหา
คูโลกแปลงรูปได้	เล่านี้ควรมิยอม
... มณฑลพิภพก็	กลใด
ปางก่อนแตกผัดไกล	แปลกฮ้วน
เณรจนปรกเกิดไวย	ยังอ่อน เยาว์เฮย
คราวเมื่อเติบโตล้วน	รูปเพี้ยนพรรณกาย
ชราพยาธิทั้ง	ทุกข์มรณ์
เปนคู่หาบเคียงคอน	ชาติเชื้อ
อาจตามติดตนจร	จอดสัตว์เสมอเฮย
บ่อนหลีกถัดเมื่อ	หลบได้ดังประสงค์ ¹³¹

นอกจากนี้ ชนชั้นนำได้นำประสบการณ์ของการสังเกตปรากฏการณ์ทางธรรมชาติมาเผยแพร่ในหนังสือวชิรญาณอีกด้วย ตัวอย่างเช่น บทความเรื่อง “แสงสว่างตามหาดทรายชายทะเล” ผู้แต่งบทความมีข้อสังเกตว่าเวลาคืนเดือนมืดนั้น ทำไมชายหาด “เป็นแสงสว่างพรายไป ท่านคงจะสังเกตได้ว่าแสงสว่างนั้นเป็นเวลาใด ขอให้นึก เป็นเมื่อเวลาลูกคลื่นมากระทบ โสภโคก หรืออะไรๆ กระจายเอิบอาบทั่วหาดทราย ท่วมหาดทรายขึ้นไปแล้วกลับไหลลงทะเล”¹³² ผู้แต่งบทความ “ได้ลองดู เมื่อกระแสน้ำกลับไหลลงทะเลแล้ว เอาท่อนไม้เขี่ยขี้คูที่ทรายๆ เป็นแสงสว่างพรายมากขึ้น ถึงบางแห่งที่ไม่เห็นมีแสงสว่างอยู่ ถ้าเอาไม้เขี่ยเขี่ยก็เป็นแสงสว่างขึ้นได้”¹³³ เมื่อผู้แต่งสังเกต “จึงได้ความว่าแสงสว่างนั้นเป็นที่ตัวสัตว์” แต่บางคนในกลุ่มของผู้แต่งนั้นบอกว่าอาจเป็น “ทรายที่น้ำเต็มหุ้มเข้าจนแข็งต่างหาก” ทางกลุ่มผู้ร่วมสังเกตได้ทดลองนำมาบีบและลองดม ก็พบว่ามิกลิ่นเหมือนกำมะถัน ต่อมาได้นำสิ่งนี้ไปมาส่องดู ก็เห็นว่ามิลักษณะคล้ายก้อนกรวดผิวลื่นสีแดง แต่ทางผู้เขียนบทความนำมาลองหยดน้ำใส่ปรากฏว่าสิ่งนี้ขยับเคลื่อนไหวภายในหยดน้ำ จึงตกลงกันว่าน่าจะเป็นสัตว์ ประเด็นของแสงสว่างที่เกิดขึ้นนั้น ผู้เขียนก็ได้้นำสัตว์ที่สงสัยนี้มาขยี้ ก็มีแสงประมาณ 15 นาที และแสงก็ไม่เกิดขึ้นมาอีกเลย แม้ว่าจะขยี้อีกก็ตาม แต่ถ้านำสิ่งที่ตั้งข้อสังเกตว่าเป็นสัตว์นี้ใส่ลงในแก้วน้ำอีกครั้ง ก็สามารถเคลื่อนไหวในน้ำได้อย่างคล่องแคล่วและมีแสงขึ้นอีก สัตว์ประเภทนี้ถ้าอยู่ในทรายที่ชื้นก็จะปล่อยแสงเหมือนหิ่งห้อย แต่ถ้าอยู่ที่ทรายแห้งแสงก็จะไม่กระพริบ สุดท้ายผู้แต่ง จึงได้เชิญชวนสมาชิกหอพระสมุทวชิรญาณ “ไต่ตรองดูว่าสัตว์ชนิดนี้จะ

¹³¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 584.

¹³² “แสงสว่างตามหาดทรายชายทะเล,” วชิรญาณวิเศษ 41 (วันพฤหัสบดีที่ 28 กรกฎาคม ร.ศ.111): 481.

¹³³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 481-482.

เป็นสัตว์หรือสิ่งใด และมีแสงสว่างด้วยอย่างไร ที่ข้าพเจ้าเก็บมาเรียบเรียงมาส่งลงในวชิรญาณนี้ เพื่อได้เป็นหนทางแห่งความตริตตรง”¹³⁴

การท่องเที่ยวและการสังเกตธรรมชาติ ที่มีอยู่ในท้องถิ่นนั้นก็เป็นที่น่าสนใจและสร้างความแปลกใหม่ให้แก่ชนชั้นนำอย่างยิ่ง นอกจากการสังเกตปรากฏการณ์และสิ่งมีชีวิตตามธรรมชาติในท้องถิ่นแล้ว ยังได้รวมถึงกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ และอาชีพของคนที่อยู่ท้องถิ่นห่างไกล ดังที่กล่าวต่อไปข้างหน้า

หนังสือวชิรญาณ และ วชิรญาณพิเศษ มีบทความเกี่ยวกับความรู้ลักษณะเป็นวิทยาศาสตร์ ได้แก่ การสังเกตศึกษาสิ่งมีชีวิตทางธรรมชาติ หรือบทความที่แสดงถึงความสนใจในธรรมชาติของสัตว์ เช่น การเขียนวิถีชีวิตของสัตว์ประเภทต่าง ๆ เป็นต้น ในที่นี้ขอยกตัวอย่างสองเรื่องคือ “เรื่อง ผึ้ง” และ “เรื่อง หอย” ในบทความ “เรื่อง ผึ้ง” ของมิสเตอร์ สไวสตรูป (Mr. Chas. S. Sveitstrup) แปลเก็บความมาจากบทความภาษาอังกฤษจากงานเขียนของ “นักปราชญ์ชาวฝรั่งเศสต่าง ๆ ...เป็นผู้รู้จักในวิชาแห่งสัตว์ต่างๆ ท่านแต่งไว้ว่า การทำรังและการกินการอยู่แห่งตัวผึ้งเป็นสัตว์เล็กๆ นั้น” นอกจากนี้ บทความได้บรรยายถึงวงจรชีวิตของผึ้ง ระบบการแบ่งหน้าที่งานของผึ้ง และการต่อสู้แย่งชิงระหว่างนางพญาผึ้งต่างๆ

อีกบทความหนึ่งคือ “เรื่อง หอย” ซึ่งไม่ปรากฏนามผู้เขียน ผู้เขียนบทความนี้คงจะเรียบเรียงขึ้นจากประสบการณ์ในการท่องเที่ยวที่เกาะสิซัง

“จึงได้นึกถึงหนังสือวชิรญาณพิเศษ เห็นว่าเรื่องหอยต่างๆ ยังไม่มีผู้เรียบเรียงมาส่งบ้างเลย รูปพรรณและกริยาอาการของก็แปลกๆ กันควรจะเรียบเรียงลงไว้ พอให้เป็นเครื่องประดับสติปัญญาและเป็นหนทางของการค้นคว้าหาความรู้...”¹³⁵

ดังนั้น การท่องเที่ยวเป็นวิธีการหนึ่งที่ชนชั้นนำได้ใช้เป็นส่วนหนึ่งของการแสวงหาความรู้จากท้องถิ่น

บทความนี้ได้ศึกษาหอยหลายประเภทที่เกาะสิซังและบริเวณใกล้เคียง ได้แก่ หอยเม่น หอยจาโค หอยนมสาว หอยเบี้ยที่สามารถแยกได้อีก 6 ประเภท ข้อมูลของหอยนั้นอาจเกิดจากการค้นคว้าข้อมูล “ตามที่ได้เห็นแลสืบความถาม...” และจากประสบการณ์ของผู้เขียนเองที่ไปสังเกต

¹³⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 483.

¹³⁵ “ประเภทของหอย,” วชิรญาณพิเศษ 12 (วันพฤหัสบดีที่ 29 เดือน ธันวาคม ร.ศ. 111): 134.

เปลือกหอย การบรรยายเปลือกหอยเม่นผู้เขียนบทความบรรยายรูปร่างลักษณะ ทั้งสี่ เปลือก หนาม ขนาด และวิถีชีวิตสัตว์ชาตญาณในการป้องกันตัวความว่า

หอยเม่นเป็นสองอย่าง เม่นกระดูกอย่าง 1 เม่นเต่าอย่าง 1 เม่นกระดูก เปลือกกลมมีหนามยุ่มย่าม ยาวประมาณ 1 คืบก็มี ข้างบนสีดำ ข้างล่างบางตัว ขาวบางตัวดำ บนเปลือกมีเม็ดแดงๆอยู่แห่ง 1 เห็นว่าเป็นทางถ่าย ด้วยมีของ โสโครกออกทางนั้นอยู่เนื่อง ๆ หนามของเปลือกหอยกระดูกได้ ใช้หนามนี้เป็น ทำบ้าง เป็นดั่งอาวุธบ้าง...”¹³⁶

ชนชั้นนำสยามสนใจเรื่องราวของสัตว์และธรรมชาติ ด้วยการสังเกตและการแสวงหา ความรู้ทั้งการอ่านและการท่องเที่ยว บทความที่เกี่ยวกับพืชและสัตว์ได้ตีพิมพ์ลงในหนังสือ วชิรญาณวิเศษ พอสมกร (ดู ภาคผนวก ง.)

ชนชั้นนำยังพยายามนำเหตุผลเชิงประจักษ์มาพิสูจน์สิ่งที่เป็นความเชื่อเดิมอีกด้วย ได้แก่ บทความว่าด้วย “เรื่องผีโขนมดแลกระสือ” แต่งโดยพระองค์เจ้าจันทาทตจจุฑาธาร พระองค์นำ เรื่องราวของการพิสูจน์ของ “มิสเตอร์ เบลซอน” ที่ป่าแห่งหนึ่งในนิวยอร์ก สหรัฐอเมริกา บทความนี้ สรุปได้ว่า ผีโขนมดและกระสือไม่มีจริงเพราะเป็นเพียงกลุ่มก๊ำชเท่านั้น¹³⁷ หรือบทความของหม่อม ราชวงศ์จักร เรื่องพยานผีหลอก ซึ่งได้แรงบันดาลใจจากหนังสือ ว่าด้วยอำนาจผี แลผีหลอก ของ พระองค์เจ้าศรีเสาวภางค์ แต่งขึ้นเมื่อพ.ศ. 2432 เนื้อเรื่องโดยสรุปความว่า ผู้แต่งได้ยินเสียงบางสิ่ง จากผนังบ้านในยามกลางคืน แต่เปิดหน้าต่างออกไปก็ไม่พบเจอ ตอนแรกจึงคิดว่าเป็นวิญญาณ แต่ ว่าเป็นเมื่อสืบไปพบว่าเป็นตุ๊กแกที่ไล่จับนกกระจอกกิน¹³⁸

อีกความเชื่อหนึ่งที่ชนชั้นนำได้ลดความน่าเชื่อถือลงคือ การเล่นแร่แปรธาตุ และการเล่น ปรอท บทความเรื่อง “เรื่องแปรธาตุแลฆ่าปรอท” ของ กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ บทความเริ่มจาก การวิพากษ์ลดความน่าเชื่อในความรู้นี้ลง กล่าวว่าจะมีคนที่จะมาเล่นแร่แปรธาตุนั้น “เกิดจากความโลภ เป็นมูลเหตุ ประสงค์จะได้ทรัพย์มากเพราะเหตุที่เอาของมีราคาน้อยมาให้เป็นของมีราคามาก...”¹³⁹ คนที่เล่นแร่แปรธาตุมักมีนิสัยหวงวิชาและชอบดูถูกความรู้ของผู้อื่น ผลของการเล่นแร่แปรธาตุตาม

¹³⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 135.

¹³⁷ พระองค์เจ้าจันทาทตจจุฑาธาร, “เรื่องผีโขนมดแลกระสือ,” วชิรญาณวิเศษ 12 (วันเสาร์ เดือน 4 แรม 15 ค่ำ จ.ศ.1247): 195-197.

¹³⁸ หม่อมราชวงศ์จักร, “เรื่องพยานผีหลอก,” วชิรญาณวิเศษ 36 (วันอาทิตย์ที่ 22 มิถุนายน ร.ศ. 109): 422-424.

¹³⁹ กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์, “เรื่องแปรธาตุและฆ่าปรอท,” วชิรญาณวิเศษ 13 (วันพฤหัสบดี แรม 8 ค่ำ เดือน 2 ปีชวด จ.ศ. 1250): 141.

ความเห็นของกรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ทรงเห็นว่า การเปลี่ยนตะกั่วเป็นเงิน “ก็ไม่ปรากฏที่ไหนว่าเป็นเงินแท้ เป็นแต่บริสุทธิ์ด้วยอำนาจหลอมและซัดยา และบางทีก็แข็งกว่าตะกั่วเล็กน้อย แต่ก็ไม่ล่องพันวิสัยตะกั่วเป็นเงินแท้ไปได้ คงเป็นตะกั่วอยู่ตามเดิมนั่นเอง”¹⁴⁰ ในกรณีของเปลี่ยนแร่เงินเป็นทองนั้น

“ก็ไม่ปรากฏว่าเป็นทองไปได้ เป็นแต่พวกที่ทำอยู่นั้น ไม่ใคร่รู้สึกสมฤติ อยากแต่จะให้เงินทองอย่างเดียว พอหลอมเงินซัดยาไปได้หลายๆหน ก็เห็นเงินนั้นออกเหลืองๆ เป็นสีลาย แต่คนปรกติที่เขามาเห็นเขาก็เห็นว่าเป็นเงินอยู่นั่นเอง บ้างที่เอาทองแทรกเข้าบ้างเล็กน้อย ชวนให้สีออกเหลืองๆ บ้าง ถ้าเจือทองมากก็เป็นทองเนื้ออ่อนๆ ไปได้...”¹⁴¹

คนที่เล่นแร่แปรธาตุเป็นคนโลกหรือรักสนุก “แต่ความฉิบหายนั้นมีมากเพราะเสียค่าใช้จ่ายไปเป็นอันมาก ผู้ที่มั่งมีเพราะทำตะกั่วให้เป็นเงิน หรือทำทองแดงเป็นนาค หรือทำเงินให้เป็นทองนั้นไม่ได้ ยินปรากฏเลย ปรากฏแต่ที่ต้องเสียทรัพย์สินเงินทองไปเสียเป็นอันมาก”¹⁴² สุดท้ายกรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์มองว่า การเล่นแร่แปรธาตุเป็นสิ่งที่ไม่ควรจะกระทำ

ส่วนเรื่องการฆ่าปรอทนั้นเป็นสิ่งที่เกี่ยวกับการเล่นแร่แปรธาตุ โดยจุดประสงค์ที่สำคัญคือการทำให้ปรอทที่เหลวนั้นเป็นลักษณะของแข็ง ผู้ที่ฝึกฆ่าปรอทสำเร็จเรียกว่า “เพ็ชฌาทร” ซึ่งมีอำนาจวิเศษ หายตัวและเหาะได้ มีอำนาจป้องกันอันตรายจากผีป่ากับไขป่าได้ เรื่องความเชื่อนี้ กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ทรงเห็นว่า “ไม่มีหลักฐานอันใดที่ควรเชื่อได้สักอย่างเดียว เป็นแต่นิทานเล่ากันมาในเรื่องนี้ ก็เป็นข้างเหลวไปเสียไม่ได้จริง”¹⁴³ และกรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ยกตัวอย่างนิทานสองเรื่องที่แสดงให้เห็นถึงความไม่น่าเชื่อถือของการฆ่าปรอท เรื่องแรกมีความว่า ขรวัผู้หนึ่งเป็นผู้สนใจในการเล่นปรอทหมายที่จะเหาะได้ จึงเชื่อคำราโบริมาณว่า ถ้าฆ่าปรอทตายแล้วจะเป็นผู้มีอิทธิฤทธิ์ ขรวัผู้นี้จึงได้ฆ่าปรอท เมื่อปรอทแข็งแล้วจึงอมปรอทพร้อมกับไปถามลูกศิษย์ยังเห็นร่างกายของตนอยู่หรือไม่ ลูกศิษย์ตอบว่าเห็น ทำให้ขรวัพยายามอีกหลายครั้งจนลูกศิษย์รำคาญจึงแกล้งตอบไปว่าไม่เห็นร่างกายแล้ว ขรวัได้ยินดังนั้นดีใจมากและได้กระโดดออกจากหน้าต่างกุฏิของตนเอง ซึ่งสูงจากพื้นมาก ดังนั้นร่างของขรวัผู้นี้ได้ตกลงกระแทกพื้นเสียชีวิตในที่สุด

¹⁴⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 141.

¹⁴¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 141.

¹⁴² เรื่องเดียวกัน, หน้า 141.

¹⁴³ กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์, “เรื่องแปรธาตุและฆ่าปรอท,” *วชิรญาณวิเศษ* 15 (วันพฤหัสบดี แรม 15 ค่ำ เดือน 2 ปีชวด

อีกหนึ่งเรื่องเล่าที่น่าพิศวงและลดความน่าเชื่อถือของการเล่นปรอทความว่า มีชายผู้หนึ่งต้องการเล่นปรอทมาก อาจารย์เตือนไม่ให้เล่น แต่ชายผู้นี้ไม่เชื่อฟังและแอบจัดทำพิธีนำปรอทขณะที่บริกรรมคาถาที่อุโบสถละแวกบ้านในเวลากลางคืนอยู่นั้น ชายผู้นั้นสลบลงไปและมือนั้นก็ถูกแก้วบาด ญาติของชายผู้นั้นก็ได้ออกตามหาจึงพบร่างของเขา เมื่อฟื้นขึ้นมาจึงเล่าว่า ขณะที่นำปรอทแช่น้ำฝิ่งพร้อมกับบริกรรมคาถา ต่อจากนั้นจึงได้เอามือจุ่มลงไป ผลปรากฏว่ามือของชายผู้นั้นกลับมีขนขึ้นเต็มมือ ควบคุมไม่ได้และขยายใหญ่ขึ้น มือที่ถูกปรอทนั้นคอยที่จะคว้าแต่ปรอท แต่ชายผู้นั้นกลับฝันไว้จึงถูกมือนั้นตบสลบลงไป¹⁴⁴ กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์สรุปว่านิทานสองเรื่องนี้คนโบราณไม่ให้เชื่อเรื่องการเล่นปรอท เพราะว่าไม่มีประโยชน์ ท้ายที่สุดของบทความนี้ได้แนะนำให้ผู้อ่านเชื่อในคำสอนของพระพุทธเจ้า ซึ่งกรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์กล่าวว่าเป็นความจริงแท้แน่นอน

อย่างไรก็ตาม ความเชื่อเหนือธรรมชาติ เช่น เรื่องผีในบางกรณีก็ยังคงเป็นที่กลางแคลงใจในสายตาชนชั้นนำอยู่ ดังเช่น ความแคลงใจสะท้อนให้เห็นบทความ “การนับถือเจ้าแลผี” ของขุนมหาวิไชย บทความนี้สรุปสาเหตุของการทรงเจ้าและผีว่า เกิดจากบุคคลที่ทำคุณงามความดีหลังจากเสียชีวิตไป เชื่อกันว่าวิญญาณยังคงคอยคุ้มครองสั่งคมอยู่ เช่น ศาลจีนที่มีตัวละครสามก๊กหรือ ผีบรรพบุรุษ เป็นต้น¹⁴⁵ หรือผีที่มาจากชนชั้นปกครอง เช่น ผีเจ้าปู่เหล็กขี้ที่เมืองอำนาจเจริญ เป็นต้น ผีที่ขุนมหาวิไชยศึกษามีสองกลุ่ม กลุ่มแรก ได้แก่ ผีปู่ตา ผีมหัศจรรย์ ผีหลักเมือง ผีตาแฮก ผีนางธรณี เป็นผีที่ “มีหน้าที่พิทักษ์รักษามนุษย์ ไร่นาข้าว ม้า โคกระบือ เป็นต้น”¹⁴⁶ อีกกลุ่มหนึ่ง ได้แก่ ผีแนน ผีกำเนิด ผีป่า แดน “เพื่อปกป้องมนุษย์ให้ห่างไกลจากโรคภัยไข้เจ็บ”¹⁴⁷ นอกจากนี้ยังกล่าวถึงผีที่ให้โทษแก่มนุษย์ ได้แก่ ผีปอบ ผีป่า ผีกระสือ ผีโพล่ง เป็นต้น¹⁴⁸ ดูเหมือนว่าความเชื่อเรื่องผีนั้นยังเป็นที่กลางแคลงใจอยู่ว่าผีเป็นเรื่องที่พิสูจน์ได้หรือไม่ ดังกรณีบทความของขุนมหาวิไชย ซึ่งสรุปว่า “เจ้าแลผีต่างๆ ...เป็นของจีน โดยนิยมสมมติอันมนุษย์ทั้งหลายได้ปฏิบัติตนนับถือสืบเนื่องมานมนาน การที่หมายถึงว่าเจ้าแลผีเป็นสิ่งที่ให้คุณแลให้โทษได้นั้น ก็เพราะนิยมมันหมายเองตามชอบใจ...” แต่ว่า “เจ้าแลผี...นั้นจะเป็นของมีเนื้อเป็นตัวจริงหรือมีฤทธิ์เดชอำนาจศักดิ์สิทธิ์เป็นจริง ตามนิยมสมมติประการใดนั้น ข้อนี้ เป็นสิ่งเหลือวิสัยที่จะตัดสินได้ แล้วแต่ผู้อ่านทั้งหลายจะพิจารณาตัดสินเอาเองว่าจะมีเนื้อเป็นตัวและมีฤทธิ์อำนาจอย่างไรตามความเข้าใจ”¹⁴⁹ ขุน

¹⁴⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 152.

¹⁴⁵ ขุนมหาวิไชย “การนับถือเจ้าแลผี,” *วชิรญาณ* 27 (ธันวาคม ร.ศ.115): 2738-2736.

¹⁴⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 2751.

¹⁴⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 2752.

¹⁴⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 2759.

¹⁴⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 2764.

มหาวิทยาลัยเองก็ลังเลใจว่าศึมีจริงหรือไม่ เพราะ “แม้ถึงข้าพเจ้าผู้ได้กล่าวบรรยายถึงเรื่องเจ้าและศึนี้ก็ได้เคยเห็นเจ้าและศึทำฤทธิ์เดชและอำนาจและทำอันตรายแก่มนุษย์ได้ในบางคราว บางทีแม้มนุษย์จะทำการล่วงเกินอย่างใดก็มีได้มีอันตรายผู้ล่วงเกินก็มี เมื่อการเป็นดังนี้เป็นเรื่องทำให้เราทั้งหลายมีคำริไปได้ต่างๆ จึงทำให้ตัดสินใจเด็ดขาดลงไปว่ามีหรือไม่ไม่ได้ตัวเอง”¹⁵⁰ อย่างไรก็ตาม ผู้เขียนเองก็มีแนวโน้มที่จะเชื่อเรื่องศึ ด้วยการให้ข้อมูลทางด้านพุทธศาสนาว่า

“ถ้าจะว่าตามพระพุทธศาสนาก็มิได้คัดค้านว่าศึไม่มีหรือ มิได้กล่าวพยากรณ์ว่าศึมี เป็นแต่ได้กล่าวถึงเรื่องศึว่าเป็นผู้สามารถทำอันตรายแก่มนุษย์ได้ ดังปรากฏในเรื่องกรณียเมตตสูตร เป็นต้น ถ้าจะถือเอาตามคำกล่าวในเรื่องกรณียเมตตสูตร ก็ถึงความว่าศึมีจริง อาจทำอันตรายได้จริง การเป็นดังนี้...”¹⁵¹

อย่างไรก็ตาม ประสบการณ์ของผู้แต่งอาจมีส่วนสำคัญในการตัดสินใจว่าศึน่าจะมีอยู่จริง แม้ผู้แต่งยังแคลงใจอยู่ก็ตาม ขุนมหาวิไชย (จันทร์ อุดตวันคร) นั้นเป็นชาวจังหวัดอุบลราชธานี วยเด็กได้บวชเรียนเป็นสามเณร ต่อมาได้ศึกษาพระปริยัติธรรมที่กรุงเทพฯ จนได้อุปสมบทเป็นภิกษุอยู่หลายพรรษา แล้วจึงลาสิกขาบออกมารับราชการในกระทรวงธรรมการในตำแหน่งขุนบรรหารวรอรธ ต่อมาย้ายทำงานที่กระทรวงมหาดไทยในตำแหน่งขุนมหาวิไชย และไปรับตำแหน่งนายอำเภอเพ็ญ จังหวัดอุดรธานี ในตำแหน่งหลวงผดุงแคว้นประจันต์¹⁵² จากประสบการณ์ในการบวชเรียนมาหลายพรรษาตั้งแต่วัยเด็ก ประกอบกับเป็นคนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และได้รับราชการที่จังหวัดอุดรธานี ซึ่งทำให้มีประสบการณ์พบเจอเรื่องพิธีกรรมต่างๆ ในท้องถิ่นมาก จึงอาจมีแนวโน้มที่มีความเชื่อในลักษณะดังกล่าว

ดังนั้น ชนชั้นนำในช่วงนี้จึงรับแนวคิดบางประการ ที่อธิบายสรรพสิ่งรอบตัวด้วยเหตุผลเชิงประจักษ์ และแสดงความสนใจในเรื่องศิลปวิทยาการและเทคโนโลยีจากตะวันตก ซึ่งชนชั้นนำเหล่านี้พยายามทำทนายและให้เหตุผลความเชื่อที่พิสูจน์ไม่ได้ด้วยความรู้เชิงประจักษ์ ความคิดเหล่านี้เองชนชั้นนำได้ใช้เป็นเกณฑ์การตัดสินความรู้ ที่มาจากท้องถิ่นที่ตนเองไปพบเจอ ทั้งวิถีชีวิต ความเชื่อ ศาสนา ในท้องถิ่นนั้นๆ

ชนชั้นนำยังสนใจอาชีพที่มาจากท้องถิ่นอีกด้วย ซึ่งอาชีพต่างๆ นี้เป็นอาชีพที่ชนชั้นนำไม่คุ้นเคยมาก่อน นโยบายหอบพระสมุควชิรญาณคือ การให้สมาชิกนั้นเขียนบทความส่งเข้ามา ทำให้มีบทความต่างๆ หลายประเภทรวมถึงอาชีพในท้องถิ่นด้วย ช่วงระหว่างทศวรรษ พ.ศ. 2410-2430

¹⁵⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 2764.

¹⁵¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 2764.

¹⁵² กรมศิลปากร, “อธิบาย,” ใน ลัทธิธรรมเนียมต่างๆ เล่ม 1 (พระนคร: คลังวิทยา, 2504), หน้า 3-4.

ราชสำนักได้ส่ง “ข้าหลวงต่างพระองค์” ไปบริหารหัวเมืองต่างๆ เพราะกังวลเรื่องการเผชิญหน้ากับมหาอำนาจตะวันตก และการรวมศูนย์อำนาจจากท้องถิ่นเข้าสู่ศูนย์กลาง บทบาทของข้าหลวงต่างพระองค์นี้คือ ควบคุมการปกครองเรื่องคนในบังคับ พร้อมทั้งลดอำนาจผู้นำท้องถิ่นเดิม ควบคุมการเก็บภาษี ซึ่งเหมือนกับการปกครองอาณานิคมแบบอังกฤษ¹⁵³ ดังนั้น เมื่อรัฐสมัยใหม่ที่รวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางที่ราชสำนักในกรุงเทพฯ ความรู้ที่มาจากท้องถิ่นมีหลากหลายประเภท ได้แก่ ทรัพยากร ชีวิตประจำวันกับธรรมเนียมประเพณีของแต่ละชุมชน อาชีพในท้องถิ่น ความรู้เหล่านี้สร้างความแปลกใหม่ให้แก่ชนชั้นนำ ในขณะที่เดียวกันทำให้ชนชั้นนำสร้างภาพลักษณ์ของท้องถิ่นว่าไม่มีความเจริญก้าวหน้า ถ้าหลัง ไม่ “ศิวิไลซ์” ด้วย และชนชั้นนำสำนึกว่าตนเองมีภาระที่จะทำ ให้ราษฎรในท้องถิ่นเจริญก้าวหน้าและให้มีความรู้สึก “รักบ้านรักเมือง” ของตนเอง อันเป็นหน้าที่ของคนในรัฐที่เกิดขึ้นพร้อมกับระบบรัฐและสังคมที่เปลี่ยนไป จากที่ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับรัฐในระบบจารีตมีฐานะเป็นไพร่ที่เสียภาษีช่วยอากรตามโบราณราชกิจเท่านั้น มาเป็นหน้าที่ของพลเมืองที่ประพฤติดีและรักษาชาติบ้านเมือง ซึ่งถ่ายทอดผ่านหนังสือตำราเรียนในสมัยนั้น¹⁵⁴

ความสนใจในความรู้ที่มาจากท้องถิ่นนี้ ปรากฏในหนังสือวชิรญาณวิเศษ เพิ่มมากขึ้นประมาณ พ.ศ. 2433 ซึ่งเป็นช่วงใกล้ปฏิรูประบบราชการเมื่อ พ.ศ. 2435 ดังบทความที่ปรากฏในหนังสือวชิรญาณวิเศษ ตามรายละเอียดในภาคผนวก จ.

จากตารางในภาคผนวก จ. แสดงให้เห็นว่า อาชีพที่ชนชั้นนำไปสำรวจและปรากฏในหนังสือวชิรญาณวิเศษ ทั้งหมด 50 อาชีพ โดยพื้นที่ที่อ้างอิงนั้นมีดังต่อไปนี้ กรุงเทพฯ มี 9 อาชีพ ซึ่งอาชีพส่วนมากเป็นการผลิตเครื่องใช้ในครัวเรือน การบริการ และ สินค้าบริโภค ได้แก่ สวนดอกไม้ และสวนผลไม้ การทำทองคำเปลว การทำกระดาษ การซักผ้า เป็นต้น ส่วนอาชีพในพื้นที่ต่างจังหวัดบทความส่วนมากมักเป็นอาชีพเกษตรกร สินค้าอุปโภคในครัวเรือน หางของป่า เช่น การปลูกฝ้าย พริกไทย ทอผ้าไหม ผลิตน้ำตาล หรือ อุตสาหกรรมที่พึ่งพิงกับทรัพยากรธรรมชาติ ได้แก่ ดิบก แร่เหล็ก โดยมีอัตราส่วนที่กล่าวถึงตามพื้นที่ต่างๆ ดังนี้ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือรวมถึงบางพื้นที่ในเขตประเทศลาวในปัจจุบัน 8 อาชีพ ภาคกลางตอนบน 4 อาชีพ ภาคกลางตอนล่างรวมถึงจังหวัดชายทะเล 11 อาชีพ ภาคใต้ 2 ภาคตะวันออก 2 และภาคเหนือ 1 อาชีพ ซึ่งแต่ละอาชีพขึ้นอยู่กับสภาพทางภูมิศาสตร์หรือแหล่งเพาะปลูกสำคัญ เช่น จังหวัดที่ติดทะเลก็ผลิต “เคย” หรือทำป่าต้นจาก จังหวัดในภาคกลางตอนบนเหมาะสมกับพืชบางประเภท เช่น ยาสูบ และในเขตที่ห่างไกล

¹⁵³ เศษ บุนนาค, การปกครองระบบเทศาภิบาลของประเทศสยาม พ.ศ.2435-2458: กระทรวงมหาดไทยสมัยสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พิมพ์ครั้งที่ 2 แปลโดย ภรณ์ กาญจนนัฐิ (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2532), หน้า 79.

¹⁵⁴ อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์, “การเกิดแนวคิด “หน้าที่พลเมือง” ในรัฐไทยสมัยใหม่,” รัฐศาสตร์สาร 3 - 4 (กันยายน 2531 - เมษายน 2532): 205-227.

จากกรุงเทพฯ เช่น เขตหัวเมืองลาวอาซิพที่นำมาลงพิมพ์นั้นเป็นอาซิพที่แปลกประหลาดดูเลื่องอันตราย ซึ่งก็คือการล่าสัตว์

เมื่อหนังสือวชิรญาณที่ออกเป็นรายเดือนตั้งแต่ตุลาคม พ.ศ. 2437 มีบทความเกี่ยวกับอาซิพในท้องถิ่น ซึ่งมีความถี่ของอาซิพนั้นน้อยกว่าเมื่อครั้งหนังสือวชิรญาณพิเศษ จากการสำรวจในหนังสือวชิรญาณระหว่าง พ.ศ. 2437-2442 นั้นมีอาซิพทั้งหมด 18 อาซิพ ดังนี้

ตารางที่ 4.1 อาซิพต่างๆในหนังสือวชิรญาณ (รายเดือน)

ชื่อบทความ	พิมพ์ในหนังสือวชิรญาณ
การทำนาได้ผลดีอย่างไร	วชิรญาณ ตอนที่ 3 ธันวาคม ร.ศ.113 (พ.ศ. 2437)
เรื่องจับหอยมุก	วชิรญาณ ตอนที่ 5 กุมภาพันธ์ ร.ศ.113 (พ.ศ. 2437)
เรื่องซื้อโคกระบือไปขายต่างเมือง	วชิรญาณ ตอนที่ 6 มีนาคม ร.ศ.113 (พ.ศ. 2437)
การจับช้าง	วชิรญาณ ตอนที่ 14 พฤศจิกายน ร.ศ.114 (พ.ศ. 2438)
วิธีการทำส้มมือ	วชิรญาณ ตอนที่ 31 เมษายน ร.ศ.116 (พ.ศ. 2440)
นกทำรังคนกินได้	วชิรญาณ ตอนที่ 33 มิถุนายน ร.ศ.116 (พ.ศ. 2440)
เรื่องตำราปั้นต่างๆ	วชิรญาณ ตอนที่ 34 กรกฎาคม ร.ศ.116 (พ.ศ. 2440)
วิธีจับช้างเถื่อนนครเมืองน่าน	วชิรญาณ ตอนที่ 35 สิงหาคม ร.ศ.116 (พ.ศ. 2440)
เรื่องเมื่อกะเทาะลูกบัว แล้วจะเอาเปลือกทิ้งเสียทำไม	วชิรญาณ ตอนที่ 42 มีนาคม ร.ศ.116 (พ.ศ. 2440)
เรื่องเล่นละคร	วชิรญาณ ตอนที่ 42 มีนาคม ร.ศ.116 (พ.ศ. 2440)
วิธีการทำไร่พริกไทยเมืองขลุง	วชิรญาณ ตอนที่ 43 เมษายน ร.ศ.117 (พ.ศ. 2441)
เรื่องครึ่ง	วชิรญาณ ตอนที่ 45 มิถุนายน ร.ศ.117 (พ.ศ. 2441)

	2441)
วิธีการปรุงแป้งทำข้าวหมาก	วชิรญาณ ตอนที่ 46 กรกฎาคม ร.ศ.117 (พ.ศ. 2441)
วิธีทำสวนมะลิ	วชิรญาณ ตอนที่ 47 สิงหาคม ร.ศ.117 (พ.ศ. 2441)
การทำสวนพลู	วชิรญาณ ตอนที่ 48 กันยายน ร.ศ.117 (พ.ศ. 2441)
วิธีทำสีข้าวขาว	วชิรญาณ ตอนที่ 49 ตุลาคม ร.ศ.117 (พ.ศ. 2441)
วิธีทำกระดาษเป็นลายศิลา	วชิรญาณ ตอนที่ 62 พฤศจิกายน ร.ศ.118 (พ.ศ. 2442)
วิธีทำยาฟัน	วชิรญาณ ตอนที่ 63 ธันวาคม ร.ศ.118 (พ.ศ. 2442)

อาชีพดังตารางนี้ส่วนใหญ่เป็นอาชีพของคนในท้องถิ่น เช่น การจับช้างป่าที่จังหวัดน่าน การเก็บรังนกนางแอ่นที่จังหวัดชุมพร การทำไร่พริกไทยที่จังหวัดจันทบุรี เป็นต้น อย่างไรก็ตาม การที่บทความเกี่ยวกับอาชีพลดลงนั้น เป็นไปในทิศทางเดียวกันกับการขยายตัวของระบบราชการที่นักเขียนส่วนมากเป็นข้าราชการ ต้องไปทำงานประจำในกระทรวงมากขึ้นดังที่กล่าวไปแล้วในบทที่ 3 แม้ว่าข้าราชการนั้น ยังออกไปปฏิบัติงานในท้องถิ่นอยู่ก็ตาม และอาจเป็นเพราะว่ามีนิคยสารประจำกระทรวง และเอกชนเพิ่มจำนวนสูงขึ้น

ข้อสังเกตอีกประการหนึ่งที่บทความเกี่ยวกับอาชีพลดลง (อันที่จริงบทความประเภทอื่นๆเองก็ลดลงอีกด้วย) อาจเป็นเพราะนักเขียนส่วนมากก็เริ่มเป็นนักเขียน ที่เขียนเป็นประจำมากขึ้น เช่น ขุนมหาวิไชย เขียนบทความลงหนังสือวชิรญาณ ทั้งหมด 12 บทความ ซึ่งแต่ละบทความตีพิมพ์ต่อเนื่องกันหลายฉบับ และมักเป็นเรื่องที่เกี่ยวกับภาคตะวันออกเฉียงเหนือ หรือพระศฤงคารพจนกรณีย์ มีบทความลง 9 บทความ ซึ่งมักเกี่ยวกับเรื่องการปกครองในพม่าและสหพันธรัฐมลายา และแต่ละบทความมีขนาดยาวและลงพิมพ์อย่างต่อเนื่องหลายฉบับเช่นกัน

ตัวอย่างของลักษณะบทความที่สะท้อนวิถีชีวิตและความเป็นอยู่และอาชีพของคนในท้องถิ่นนั้น ทั้งนี้ได้ยกตัวอย่างเรื่อง “นั่งโปง” ซึ่งเป็นเรื่องการดักล่าสัตว์ของนายพรานในท้องถิ่น คาดว่าน่าจะเป็นเขตจำปาศักดิ์ เพราะผู้เขียนได้อ้างว่า “มนุษย์ผู้ชำนาญในการนั่งโปงก็ย่อมตั้ง

บ้านเรือนอยู่ใกล้ป่าเหล่านั้น เป็นชาติลาวนครจำปาศักดิ์และเป็นชาติข่าโดยมาก”¹⁵⁵ บทความลักษณะนี้ได้สะท้อนถึงความอยากรู้อยากเห็นและความสนใจในอาชีพที่ห่างไกลและไม่ “ศิวิไลซ์” เพราะเนื้อหาได้บรรยายค่อนข้างละเอียดทั้งวิธีการล่าสัตว์ เวลาในการล่า พิธีกรรม สภาพภูมิประเทศ

เนื้อหาได้บรรยายการล่าสัตว์ของนายพรานด้วยการ “นั่งโปง” หมายถึง “ลัทธิวิธีที่ค่อมคักอยู่บนต้นไม้” ในบริเวณที่มีโปงหมายถึง “พื้นที่อันมีไฟไหม้เกรียมเป็นแห่งๆ ตามเนิน โคนเมื่อเวลาไฟไหม้เกรียมเป็นแห่งๆตามเนิน โคนเมื่อเวลาไฟไหม้หญ้าแห้งและพุ่ม ไม้่น้อยหมดไปและฝนตรครดหรือน้ำค้างตกลงมาถูกพื้นที่ที่ไฟไหม้เกรียม และเกิดมีกลิ่นหอมฟุ้งขึ้น...เป็นที่ชอบลิ้มเลียกินของสัตว์ป่า”¹⁵⁶ นายพรานล่าสัตว์สำหรับไว้บริโภคเนื้อ และค้าขายเล็กๆ น้อยๆ ช่วงเวลาที่ดีในการนั่งโปงจะทำการในเดือน 4 และ 5 (ตามจันทรคติ) ซึ่งเป็นฤดูร้อนและเกิดไฟป่าบ่อย ร้านหรือที่นั่งสำหรับรอคักยิงสัตว์นั้น พักอยู่บนต้นไม้สูงและต้องอยู่ได้ลมเพื่อไม่ให้กลิ่นของนายพรานไปสู่อสัตว์ป่า และยังป้องกันเสือมาทำร้ายอีกด้วย นายพรานต้องออกเดินทางถึงบริเวณ โปงประมาณ บ่าย 3 โมง หรือ 4 โมงเย็น เพราะว่าเสือจะออกมาเวลาช่วงพลบค่ำ ต่อมาผู้เขียนบทความได้บรรยายอีกว่า นายพรานเป็นอาชีพที่ “ต้องให้ไปฝึกหัดอยู่ในสำนักนายพรานผู้ชำนาญ” และเป็นอาชีพที่สืบทอดอยู่ในตระกูล¹⁵⁷ เมื่อบุตรของนายพรานอายุประมาณ 16-17 ปี นายพรานมักจะเอาลูกศิษย์ ไปล่าสัตว์ด้วยเพื่อเรียนรู้วิธีการล่าสัตว์กับให้คุ้นเคยสภาพบรรยากาศของป่าในยามค่ำคืน

การยิงปืนนั้นต้องยิงเพียงครั้งเดียวและแม่นยำ เพราะฝูงสัตว์ที่มากินหญ้าที่บริเวณ โปงนั้นก็ เติลดินไปหมด โดยไม่หวนกลับมาที่เดิมอีก ถ้าพลาดเป้าก็ต้องรอ 2-3 วันหรือหาโปงแห่งใหม่ หลังจากที่สัตว์ตายไปแล้วก็ต้องไม่ลงไปเก็บเหยื่อในยามวิกาล แต่ต้องคอยเฝ้าดูไว้เพื่อไม่ให้เสือกินเหยื่อที่ถูกยิง แต่ถ้ายิงเสียได้ก็จะมีรายได้สูงมาก บทความนี้ นอกเสียจากแสดงให้เห็นความสนใจในอาชีพท้องถิ่นที่ห่างไกลกรุงเทพฯ แต่ก็ยังใส่ความเห็นของผู้เขียนที่แสดงความรู้สึกแปลกประหลาดและเชิงดูถูก ซึ่งมองว่า “ลัทธิพวกนายพรานผู้ชำนาญการยิงเนื้อ ได้มาเลี้ยงชีวิตของตนและบุตรภรรยาพี่น้อง แก่เป็นความประพฤตินชั่วช้า ไซ้กิจที่คนผู้ประพฤติดีจะพึงทำ”¹⁵⁸ ยิ่งไปกว่านั้น ผู้เขียนยกตัวอย่างเกี่ยวกับเสือสมิง ซึ่งเป็นเรื่องเกี่ยวกับเรื่องเหนือธรรมชาติความว่า

“คำที่ว่าปีศาจเป็นผู้หวงแทน โปง, ป่า, นั้นจริงหรือไม่ ข้าพเจ้าขอยกเสียไม่ต้องอธิบายในที่นี้ จะขอพูดแต่ตามลัทธิที่เขาเล่าว่า เมื่อนายพรานมิได้

¹⁵⁵ “เรื่องนั่งโปง,” *วชิรญาณวิเศษ* 26 (วันพฤหัสบดีที่ 30 เมษายน ร.ศ. 110): 318.

¹⁵⁶ “เรื่องนั่งโปง,” *วชิรญาณวิเศษ* 23 (วันพฤหัสบดีที่ 9 เมษายน ร.ศ. 110): 267.

¹⁵⁷ “เรื่องนั่งโปง,” *วชิรญาณวิเศษ* 24 (วันพฤหัสบดีที่ 16 เมษายน ร.ศ. 110): 281.

¹⁵⁸ “เรื่องนั่งโปง,” *วชิรญาณวิเศษ* 23 (วันพฤหัสบดีที่ 9 เมษายน ร.ศ. 110): 267.

ค่านับก่อนและการนั่งโปง เวลากลางคืนบางทีมักจะเห็นเป็นรูปสตรีรูปสวย มา
ทำอาการยั่ววนด้วยกลอุบายต่างๆ ก็มี บางทีเห็นเป็นเหมือนเพื่อนมนุษย์มา
เรียกออกชื่อนายพรานจะให้ลงมาหากมี ที่เคยรู้จักใครกันมาแต่ก่อน มาเรียก
และบอกว่าบุตรภรรยาที่บ้านเจ็บป่วยมากเต็มที ให้รีบกลับไปบ้านเช่นนี้ก็มี
นายพรานจะลงไปหารูปที่พึงพิศวงนั้น ไม่ได้ เป็นอันขาด ...ถ้านายพรานลงไป
หาในขณะที่แลเห็นและได้ยินเรียกนั้น เสือต้องกัดนายพรานจนถึงแก่
ความตาย...”¹⁵⁹

วิธีการแก้ปัญหาเรื่องเสือสมิงก็คือ “ต้องเอาปืนยิงเข้าไปเสียมิได้รั้งรอเลย เพราะการนั่งโปง
นี้เขามีข้อจำกัด ที่เขาได้ห้ามมิให้บุตรภรรยาญาติมิตรสหายไปหาในเวลาเช่นนี้เลย...” ดังนั้น
นายพรานจึงกล้ายิงเป้าหมายทันที และเมื่อถูกเป้าแล้วจากภาพที่เป็นผู้หญิง จะเปลี่ยนเป็นเสือทั้งสิ้น
ความเห็นของผู้เขียนบทความมองเกี่ยวกับเรื่องเสือสมิงว่า “อันนี้ก็เหลือวิสัยที่จะเชื่อถือได้ จะเป็น
ด้วยเหตุใดก็พ้นความคิดที่จะเสาะค้นหาเหตุที่เป็นจริงได้ เขาว่าที่จำแลงมานี้คือปิศาจเจ้าป่าเข้าสิง
เสือแล้วจึงจำแลงแปลงได้ต่างๆ ถ้าเป็นปิศาจจำแลงมาทำการเช่นนั้นได้จริง ก็เหตุใดเมื่อนายพราน
เขาปืนยิงจึงต้องถูกลูกปืนได้เล่า...”¹⁶⁰ ผู้เขียนบทความนี้ได้สรุปเนื้อหาของบทความเป็นโคลงสี่
สุภาพปิดท้าย ซึ่งแสดงให้เห็นว่าการล่าสัตว์นั้นเป็น “อกุศล” แต่ที่นำมาลงเพื่อรวบรวมเหตุการณ์ใน
ที่ห่างไกลไว้เพื่อเป็นคติความรู้ว่า

ยิงเนื้อฆ่าสัตว์เลี้ยงชีพตน

เปนส่วนชั่วอกุศล   แน่แท้

ผู้ใดพิศด้วยล   ยุลเหตุนี้น่าฯ

อย่าใฝ่ใจชอบแล   เลิศด้วยความดี

วิธี่มาควิก¹⁶¹ ล้วน เหลวไหล

แสดงเรื่องพอเป็นไฉน   เลศอ้าง

รวมเหตุที่ไกลไกล   มากล่าว

หวังเพื่อเรื่องสติสร้าง   สืบไว้ในสยาม¹⁶²

¹⁵⁹ “เรื่องนั่งโปง,” *วชิรญาณวิเศษ* 26 (วันพฤหัสบดีที่ 30 เมษายน ร.ศ. 110): 319-320.

¹⁶⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 320.

¹⁶¹ มาควิก น่าจะแปลมาจาก Magic หมายถึงเวทมนตร์คาถา เรื่องเหลือเชื่อ เพราะในพจนานุกรมของสังฆราช ปาเลอกัวซ์
ในให้นิยามคำว่าเวทมนตร์ไว้ว่า “เวทมนตร์” หมายถึง Sacred, magic formulas ดู สัพ พะจะนะ พาสาพไทย (กรุงเทพฯ: สถาบัน
ภาษาไทย กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ, 2542), หน้า 861.

นอกจากนี้ เรื่องพืชพรรณที่สามารถเป็นผลผลิตหรือสินค้าจากในท้องถิ่นก็เป็นที่น่าสนใจของชนชั้นนำเช่นกัน บทความที่เกี่ยวกับอาชีพที่สัมพันธ์กับพืชประจำถิ่นมีพอสมควร ดังเช่น วิธีทำน้ำมันยางและไต้ ซึ่งทำอยู่ทั่วไปตามท้องถิ่นกำแพงเพชร เมืองกบินทร์ (อำเภอกบินทร์บุรี จังหวัดปราจีนบุรี) ปรากฏในภาคใต้บางพื้นที่ วิธีทำไต้ไต้ “เป็นหนทางหากินของชาวป่าและชาวบ้านนอก”¹⁶³ ผู้เขียนบทความนี้ได้เลือกการทำยางและไต้ของจังหวัดกำแพงเพชร วิธีทำน้ำมันยางและไต้ มีคุณค่าทางเศรษฐกิจใน “การที่จะผูกนี้ต้องไปผูกต่อเจ้าภาษีที่เขาผูกขาดตัดตอนออกไปจากกรุงเทพฯ จึงจะได้”¹⁶⁴ ต่อมา เนื้อหาบรรยายกรรมวิธีของการทำน้ำมันยาง เริ่มจากการเลือกต้นยางนาที่เหมาะสม หลังจากนั้นได้กล่าวถึงการเจาะรูให้เป็นหลุมที่ต้นยางนา และไปมาเผาในหลุมที่เจาะนั้น ทั้งไว้ประมาณ 10 คืน แล้วจึงไปต้กน้ำมันยาง มีทั้งชนิดใสและชนิดขุ่น ส่วนต่อมาของบทความก็คือการทำไต้ไต้ ซึ่งแบ่งเป็น 5 ชนิด ไต้หาง ไต้กะปรอก ไต้เสม็ด ไต้เหนือ ไต้เทียน อีกส่วนหนึ่งของบทความบรรยายถึงวิธีทำไต้ไต้ ว่ามีส่วนผสมอะไรบ้าง วิธีทำ และราคาจำหน่าย และถูกค้ามีทั้งคนกรุงเทพฯและเกษตรกรชาวสวน โดย “พวกพ่อค้าที่เคยไปรับซื้อเป็นจำนำกันอยู่นั้น เขาก็พากันไปซื้อมาส่งตามพ่อค้าใหญ่ๆในกรุงเทพฯ บ้าง ตามสวนบ้างสุดแต่ผู้ใดจะต้องการ เขาก็เอาไปจำหน่ายจนขายจนหมด”¹⁶⁵

บทความเกี่ยวกับอาชีพและวิถีชีวิตในท้องถิ่นเหล่านี้เป็นประสบการณ์แปลกใหม่ของชนชั้นนำที่ได้จากการไปทำงานราชการ หรือท่องเที่ยวในท้องถิ่นเพื่อคู่วิถีชีวิตของ “ชาวป่าและชาวบ้านนอก” และประสบการณ์เหล่านี้ก็ได้นำมาเล่า “เรียบเรียงมาลงหนังสือพิมพ์วชิรญาณไว้เพื่อประโยชน์แก่ท่าน ผู้ออกทราบในการและวิธีที่เขาทำน้ำมันยางและทำไต้พอเป็นเลา ๆ...”¹⁶⁶ ดังที่กล่าวไปแล้วว่า ผู้อ่านหนังสือวชิรญาณและสมาชิกหอพระสมุดก็คือชนชั้นนำ

ข้าวเป็นสินค้าหลักของสยามในขณะนั้น ความสนใจเรื่องความรู้ในการทำนาปรากฏอยู่ในบทความเรื่อง “การทำนา” ของกรมหลวงพิชิตปรีชากร พระองค์เห็นว่าการทำงานนาควรจะใช้ศาสตร์ตะวันตก “การปลูกสร้าง” (อาคริคัลเจอร์) หรือ “อาคริคัลเจอร์ไฮแอนท์” การปลูกข้าวที่ดีควรปลูกข้าวให้สัมพันธ์กับฤดูกาล ภูมิอากาศ และภูมิประเทศ นอกจากนั้น เนื้อหา ยังแสดงให้เห็นถึงความสำคัญหลักวิชาการเกษตร และพระองค์ทรงพยายามศึกษาจาก “ผู้รู้” ซึ่งอาจจะป็นชาวนา แต่พระองค์กลับมองว่าผู้รู้เหล่านี้

¹⁶² “เรื่องนึ่งโปง,” วชิรญาณพิเศษ 26 (วันพฤหัสบดีที่ 30 เมษายน ร.ศ. 110): 320.

¹⁶³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 372.

¹⁶⁴ “วิธีทำน้ำมันยางและไต้,” วชิรญาณพิเศษ 31 (วันพฤหัสบดีที่ 4 มิถุนายน ร.ศ. 110): 373.

¹⁶⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 376.

¹⁶⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 373.

“...ก็ลำบากยากที่จะศึกษาด้วย ผู้รู้ก็รู้แต่ที่เคย ครั้นต่างที่ต่างอากรดิน น้ำก็หมดความรู้...ไม่มีใครรู้เหตุผลต้นปลายอันใดนอกจากที่เคย เมื่อเหตุใดเหลือรู้หรือไม่เคยมีมา ก็พาโศกคิดต่างๆ มีอำนาจปีศาจเป็นต้นเอาเป็นคั้งนี้ วิธีแก้ไขภัยพิบัติ หรือบำรุงการปลูกสร้างก็เปนแต่ผลแห่งการเคามาถูกน้อย ดังผลแห่งการเดาทั้งปวง...”¹⁶⁷

ยิ่งไปกว่านั้น หลังจากบรรยายเนื้อหาวิธีการปลูกข้าว ทั้งการเลือกเมล็ดพันธุ์ข้าว การเลือกภูมิประเทศ ภูมิอากาศ ที่เหมาะสมสำหรับปลูกข้าว การระวางศัตรูพืช และการไถนาพรวนดิน พระองค์เห็นว่าชาวสยามยังไม่พัฒนา เนื่องจากยังไม่มีความรู้ในเรื่องวิชา “การปลูกสร้าง” และไม่มีผู้ที่กล้าที่จะเปลี่ยนแปลง แต่สถานภาพของชาวสยามเมื่อเทียบกับชนชั้นแรงงานตะวันตกยังดีกว่าชนชั้นแรงงานเนื่องจากว่า “เพราะเหตุที่ในแขวงสยามประเทศ ที่นับถือข้าวเป็นชีวิต คนทั้งหลายจะตายเพราะอดข้าวน้อยนักน้อยหนา ทั้งจนๆ เก่าๆ โง่ๆ ไม่มีฝีมือและปัญญา (ความสุข) เหมือนนายช่างผู้พิเศษต่างๆ ที่เรียกว่า เวกเมนในยุโรป...แต่ (ชาวสยาม--ผู้เขียน) โง่ก็มีพอนั่งกินได้นิ่งๆ ไม่ต้องอึกอกลงดังหรือบ่นพึมพำ ว่าไม่ข้าวจะกิน ไม่มีงานจะทำ”¹⁶⁸

อันที่จริง ความสนใจในเรื่องพืชและสัตว์ในท้องถิ่นของประเทศไทย เป็นที่รับรู้ในหมู่ชนชั้นนำมาก่อนเกิดหนังสือ วชิรญาณ ในพ.ศ. 2425 ทางราชสำนักจัดงานนิทรรศการ “นาเซนแนล เอกซิบีชัน” หรือมหกรรมของบ้านเมืองในโอกาสฉลองพระนครที่ท้องสนามหลวง ภายในงานได้จัดแสดงสินค้า มีทั้งสิ่งของพื้นเมือง เครื่องราชูปโภค และเทคโนโลยีจากตะวันตก และได้จัดแสดงสินค้าที่มาจากธรรมชาติ ทั้งต้นไม้อะดงและดอกไม้ป่า สัตว์ป่าที่พบในประเทศไทย รวมถึงสัตว์ที่แปลกประหลาด ได้แก่ ไก่ 3 ขา โค 5 ขา กระบือ 3 ขา เป็นต้น ความสนใจในสิ่งของที่มาจากธรรมชาติของชนชั้นสูงนี้ ได้รับอิทธิพลความคิดจากอาณานิคม¹⁶⁹

ความสำคัญของ “นาเซนแนล เอกซิบีชัน” เป็นการแสดงถึงตัวตนของสยาม ทั้งสิ่งของจัดแสดงที่เป็นธรรมเนียมดั้งเดิมของสยาม ได้แก่ สิ่งของที่เกี่ยวข้องกับพระมหากษัตริย์ พุทธศาสนา ต่อมา สิ่งของที่จัดแสดง อันสะท้อนให้เห็นถึงการปรับตัวให้ทันสมัย เช่นการสีข้าวให้เป็นข้าวสารขาว ที่ได้พัฒนาจากข้าวซ้อมมือ เป็นต้น และสุดท้ายสิ่งของที่แสดงถึงการยอมรับในความก้าวหน้า

¹⁶⁷ กรมหลวงพิชิตปรีชากร, “เรื่องการทำนา” วชิรญาณวิเศษ 6 (วันจันทร์ แรม 15 ค่ำ เดือน 12 จ.ศ. 1250):58.

¹⁶⁸ กรมหลวงพิชิตปรีชากร, “เรื่องการทำนา” วชิรญาณวิเศษ 26 (วันอาทิตย์ที่ 28 เมษายน ร.ศ. 108): 301.

¹⁶⁹ กัญจิกา ศรีอุดม, “จาก “นาเซนแนล เอกซิบีชัน” ถึง “สยามรัฐพิพิธภัณฑ” : ภาพสะท้อนประวัติศาสตร์สยาม ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว,” (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรคดีบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2549), หน้า 141-142.

และทันสมัย ซึ่งส่วนมากเป็นเทคโนโลยีและความรู้ด้านธรรมชาติวิทยา เช่น โทรศัพท์ โทรเลข การเล่นกล้วยไม้ป่า เฟิร์น สัตว์คองในน้ำมันคาบอติก เป็นต้น¹⁷⁰ การแสดงสินค้าในครั้งนี้ก็มีการรวบรวมสินค้าของสยามนับตั้งแต่สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น มีทั้งสินค้าต้องห้ามในสมัยจาริต ซึ่งก็คือสินค้าของป่า กับสินค้าเบ็ดเตล็ด ที่บริโภคในชีวิตประจำวันภายในประเทศ ได้แก่ ไข่ ปลากระเทียม พริกไทย หอม ถั่วต่างๆ ฝ้าย น้ำตาล หวาย ขางไม้ และเครื่องสมปักสรคือ พืชล้มลุกที่ให้ผลได้ครั้งเดียว ซึ่งประชาชนปลูกขายและต้องชำระภาษีสมปักสร สินค้าเหล่านี้ได้แก่ น้ำมันจากเมล็ดพืช ข้าวพรรณต่างๆ เครื่องมือทำนา ยาสูบ จี๊ฝั้ง¹⁷¹

งานนิทรรศการ“นาเซนแนล เอกซฮิบิชั่น” หรือมหกรรมของบ้านเมือง เป็นการฝึกฝนให้พระเจ้าใน้องยาเธอของรัชกาลที่ 5 และข้าราชการสำนักขุนใหญ่ได้มีความรับผิดชอบในหน้าที่เพื่อสนับสนุนระบบราชการในรัฐสมบูรณาญาสิทธิชนชั้นนำร่วมทำกิจกรรมงานนิทรรศการ ทั้งรวบรวมสินค้าและทรัพยากรธรรมชาติจากท้องถิ่น ซึ่งจะเป็นผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจของรัฐและการจัดส่วนงานแสดงต่างๆ ยิ่งไปกว่านั้น ผลพลอยได้ของการจัดงานครั้งนี้คือ การพยายามลดบทบาทของขุนนางตระกูลขุนนา ในงานมหกรรมครั้งนี้ กรมหมื่นบริรักษ์รินทรฤทธิ์ทำจดหมายถึงเจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดีขอความร่วมมือให้นำละครมาแสดงในงาน แต่คณะละครนี้เป็นของสมเด็จพระยามหาศรีสุริยวงศ์ และมีกำหนดการแสดงในวันเดียวกันกับวันเปิดงานนิทรรศการ จึงไม่ได้ส่งมาร่วมงาน กรมหมื่นบริรักษ์รินทรฤทธิ์จึงตอบโต้เจ้าพระยาภาณุวงศ์ฯ ด้วยถ้อยคำรุนแรงว่า เสนาบดีตระกูลขุนนาไม่มีความกตัญญูต่อรัชกาลที่ 5 บทสรุปของเหตุการณ์คือ เจ้าพระยาภาณุวงศ์ฯ ลาออกจากราชการ¹⁷²

วิชาพฤกษศาสตร์ตั้งแต่ยุคโบราณจนกระทั่งถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 25 อยู่ในส่วนหนึ่งของการแพทย์ ยุคกลางมีการปลูกสวนไว้ตามอารามของนักบวช ซึ่งเป็นพืชสมุนไพรหรือพืชที่สื่อถึงคริสต์ศาสนา ต่อมา ยุคฟื้นฟูศิลปวิทยาการ สวนต่างๆ ได้ปลูกพืชพรรณชนิดต่างๆ ประจำถิ่นของตน พร้อมกับรวบรวมซากพืชซากสัตว์ หินแร่ต่างๆ สำหรับศึกษา เมื่อกลางพุทธศตวรรษที่ 21 – กลางพุทธศตวรรษ 22 นักธรรมชาติวิทยา (Naturalist) ได้สะสมเก็บพืชพรรณ และแลกเปลี่ยนพืชพรรณที่ได้มาจากการท่องเที่ยวนอกยุโรป การค้าขาย ยิ่งไปกว่านั้น เมืองสำคัญๆ ของยุโรปมีสวนพฤกษศาสตร์จำนวนเพิ่มขึ้น เมื่อกลางพุทธศตวรรษที่ 23 นักธรรมชาติศึกษาได้เริ่มจัดประเภทและ

¹⁷⁰ เรื่องเดียวกัน, 163-167.

¹⁷¹ เรื่องเดียวกัน, 163-167.

¹⁷² เรื่องเดียวกัน, 169-174.

แยกแยะประเภทพืชพรรณเป็นสกุลต่างๆ อย่างชัดเจนขึ้น ซึ่งปรับปรุงความรู้เรื่องพืชพรรณจากในอดีต¹⁷³

เมื่อลัทธิจักรวรรดินิยมตะวันตกต้องการรวมศูนย์ทุนและทรัพยากรสำหรับการสนับสนุนอุตสาหกรรมในตะวันตก จึงหันมาสนใจศึกษาวิชาพฤกษศาสตร์ (Botany) เพื่อที่จะหาวัตถุดิบในการป้อนโรงงานในยุโรปและอเมริกา ได้แก่ ฝ้าย คราม ยางพารา น้ำมันปาล์ม ปอ และ ยางไม้ เป็นต้น นอกจากนี้ ชาวตะวันตกยังสนใจพืชพรรณของพื้นที่นอกยุโรป เพื่อสนับสนุนการบริโภคสินค้าประเภทเครื่องคั้นให้ความสดชื่น เช่น กาแฟ ชา น้ำตาล และ โกโก้ เป็นต้น สินค้าเหล่านี้ได้เจริญเติบโตมากขึ้นตั้งแต่ช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 24 โดยเฉพาะอย่างยิ่ง หลังจากมีเรือเดินสมุทรขับเคลื่อนด้วยเครื่องจักรไอน้ำและการเปิดบริการคลองสุเอซ (Suez) พ.ศ. 2412 ทั้งสองเหตุการณ์นี้ทำให้ค่าขนส่งระหว่างเรือถูกลง วิชาพฤกษศาสตร์ประมาณปลายพุทธศตวรรษที่ 24 นอกเสียจากสนใจศึกษาพืชพรรณในเขตร้อนมากขึ้นแล้ว ยังสนใจการทำการเกษตรในระบบไร่ขนาดใหญ่อีกด้วย สถาบันการศึกษาพืชพรรณที่สำคัญที่สุดก็คือ The Royal Botanic Garden ที่เขตคิว (Kew) ในกรุงลอนดอน สถาบันนี้ได้เป็นศูนย์กลางรวบรวมพืชพรรณต่างๆ ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 2320 ต่อมา ได้กลายเป็นสถาบันแห่งชาติในช่วงพุทธศตวรรษที่ 2380 ในพื้นที่อาณานิคมเองก็ได้มีสถาบันศึกษาพืชพรรณประจำถิ่นของเขตอาณานิคม ส่งผลให้เกิดการแลกเปลี่ยนพืชพรรณประจำถิ่นต่างๆ ทั้งเพื่อการศึกษาและการค้า บทบาทในด้านการค้านั้น สถาบันการศึกษาพืชพรรณเหล่านี้พยายามแสวงหาพื้นที่ที่เหมาะสมต่อการปลูกพืชเพื่อทำแปลงเกษตรขนาดใหญ่สำหรับป้อนอุตสาหกรรมในตะวันตก เช่น ต้นยางพารา ซึ่งเป็นพืชที่มีต้นกำเนิดจากอเมริกาได้ นำมาปลูกในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เป็นต้น¹⁷⁴ การเสด็จประพาสสิงคโปร์ของรัชกาลที่ 5 พ.ศ. 2414 ซึ่งส่วนหนึ่งของรายการเสด็จนั้นคือ การเสด็จทอดพระเนตรการแสดงดอกไม้ของสวน Agri-Horticultural Garden ที่มีการแสดงดอกไม้และพืชเขตร้อนครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. 2405¹⁷⁵

ความรู้ที่ได้จากท้องถิ่นอีกประเภทหนึ่ง ซึ่งแสดงถึงความรู้สึกลึกซึ้งและความเป็นอื่นในความรู้ที่ได้พบเจอ คือ บทความที่เกี่ยวกับกลุ่มชาติพันธุ์ในประเทศไทย ซึ่งบทความในหนังสือ วชิรญาณและวชิรญาณวิเศษ มีบทความที่แสดงถึงความสนใจในความแตกต่างด้านวัฒนธรรมชาติพันธุ์ ดังต่อไปนี้

¹⁷³ โชติรส โกวิทวัฒนพงศ์, “วิวัฒนาการของพฤกษศาสตร์ในยุโรป: ความรักพืชพรรณของชาวอังกฤษ,” วารสารยุโรปศึกษา 1 (มกราคม-พฤษภาคม 2551): 91-106.

¹⁷⁴ Daniel Headrick, “Botany, Chemistry, and Tropical Development,” Journal of World History 1 (Spring 1996): 1-7.

¹⁷⁵ Kannikar Sartraproong, A True Hero: King Chulalongkorn of Siam's Visit to Singapore and Java in 1871, (Bangkok: Tana Press and Graphic Co., Ltd, 2004), p 37.

ตารางที่ 4.2 ตารางแสดงเรื่องกลุ่มชาติพันธุ์ในหนังสือวชิรญาณ

บทความ	ผู้แต่ง	ฉบับ/ปี
ว่าด้วยประเภทคนป่าหรือข้าฝ้ายเหนือ	ขุนประชาภิจักรจักร	วชิรญาณพิเศษ ฉบับที่ 9 จ.ศ. 1247 (พ.ศ. 2428)
ว่าด้วยคนป่าชาติต่างๆ	จมีน ไวยวรรณารถ	วชิรญาณพิเศษ ฉบับที่ 44- 48 ร.ศ. 109 (พ.ศ. 2433)
ว่าด้วยคนชาติกระเหรี่ยงที่แขวงเมืองไทรโยค	กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์	วชิรญาณพิเศษ ฉบับที่ 50 ร.ศ. 109 (พ.ศ. 2433)
ลัทธิธรรมเนียมคนชาติลาว	ขุนมหาวิไชย	วชิรญาณ ตอนที่ 23 เดือน สิงหาคม ร.ศ. 115 (พ.ศ. 2439)
การปกครองของคนชาติลาว ตะวันออก	ขุนมหาวิไชย	วชิรญาณ ตอนที่ 25 เดือน ตุลาคม ร.ศ. 115 (พ.ศ. 2439)
เรื่อง ไปเที่ยวหัวเมืองลาว ตะวันออก	ขุนมหาวิไชย	วชิรญาณ ตอนที่ 25 เดือน ตุลาคม ร.ศ. 115 (พ.ศ. 2439)
การนับถือเจ้าแลผี	ขุนมหาวิไชย	วชิรญาณ ตอนที่ 26 เดือน พฤศจิกายน ร.ศ. 115 (พ.ศ. 2439)
วิธีการจัดการศพ	ขุนมหาวิไชย	วชิรญาณ ตอนที่ 31 เดือน พฤศจิกายน ร.ศ. 115 (พ.ศ. 2439)
ว่าด้วยภาษามนุษย์ต่างๆ ในประเทศสยาม	พระยาประชาภิจักรจักร	วชิรญาณ ตอนที่ 59 เดือน สิงหาคม ร.ศ.118 (พ.ศ. 2442)

ในที่นี้ขอยกตัวอย่างบทความของเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสงชูโต) เรื่อง “ว่าด้วยเรื่องคนป่าชาติต่าง ๆ” เป็นบทความที่เขียนจากประสบการณ์ครั้ง เมื่อเป็นแม่ทัพตั้งทัพที่เมืองหลวงพระบาง ซึ่ง “ได้เอาใจใส่สืบสวนเรื่องพวกชาวป่า และลัทธิธรรมเนียมของพวกนั้นๆ ส่งมายังหอพระสมุดฯ ได้พิมพ์ในหนังสือวิจิตรนิพนธ์เป็นตอนๆ”¹⁷⁶ ลักษณะของเกณฑ์การศึกษาของพระราชอาณาเขตข้างทิศตะวันออกเฉียงเหนือมีเกณฑ์ดังนี้

- “ 1. บ้านเมืองเทศสถานที่อาศัย
2. รูปร่างรูปร่างกริยาภาษาพูดและหนังสือ
3. อาหารและเครื่องนุ่งห่มเครื่องประดับกาย
4. วิชาชำนาญการเลี้ยงชีพหรือสินค้าต่างๆ ที่ไปมา
5. หัวหน้าพาหนะบริวารภานะเครื่องใช้
6. เงินใช้แลกเปลี่ยนซื้อขายกัน
7. ธรรมเนียมได้ภรรยาและคลอดบุตรเลี้ยงบุตร
8. การพยาบาลและปลงศพ
9. การนับถือศาสนา และการประชุมเล่นมโหรีสพ เป็นเทศกาลตามฤดูปี”¹⁷⁷

ภาพลักษณ์ของกลุ่มชาติพันธุ์ของเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี ดำรงชีพและ “อาศัยอยู่บนตามป่าและภูเขาเป็นอันมาก”¹⁷⁸ กลุ่มชาติพันธุ์เหล่านี้ “ชอบอยู่ตามป่าและเขาปลายเขตแดนที่ไกลจากบ้านเมือง แต่ไม่อาศัยตั้งมั่นอยู่เป็นถิ่นที่หาไม่ได้ มักย้ายยกรอบคร้วที่อยู่ในป่าเขาที่อื่นๆ ต่อไป” แม้ว่ากลุ่มคนเหล่านี้จะได้รับความเจริญที่มาจาก “บ้านเมือง” แต่กลุ่มชาติพันธุ์เหล่านี้ “ก็คงไม่รับความบำรุงความเจริญให้รุ่งเรือง ได้ คงจะหลบหลีกหนีห่างออกไปอยู่ตามป่าเขานั้นเป็นธรรมดา”¹⁷⁹ บทความนี้มีกลุ่มชนชาติพันธุ์อันประกอบไปด้วย พม่า ไอนี 4 กลุ่ม แม้ว 4 กลุ่ม ล่อลอ ซอนป่า เข้า่าเออ เข้า่ง เข้า้านาน เข้า่อ เข้าแจะ ภูไท ม้อย เข้าขาว เข้าหิน เข้าฮวด คำอธิบายของเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีต่อกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ เห็นว่าวิถีชีวิตไร้ความ “ศิวิไลซ์” เชื่องช้า และมีความเชื่อที่ลึกลับ เช่น กลุ่มชนชาติพม่า ที่เมืองกุฟาง ซึ่งอยู่เขตติดต่อระหว่างจีนและพม่า เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีมองชนชาติพม่าว่า “ผิวกายมีสีดำมากทั้งชายหญิงอากัปกริยาแข็งกระด้าง ไม่เรียบร้อยเหมือน

¹⁷⁶ จมื่นไวยวรนาถ, “ว่าด้วยคนป่าชาติต่างๆ,” 44 *วิจิตรนิพนธ์* (วันอาทิตย์ที่ 17 สิงหาคม ร.ศ.109): 518.

¹⁷⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 518.

¹⁷⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 519.

¹⁷⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 519.

คนในบ้านเมือง”¹⁸⁰ และยังกลุ่มชาติพันธุ์เหล่านี้ไม่ได้นับถือพุทธศาสนา แต่ “มีความนับถือยำเกรง แต่ผีเรือนของเขาแลถือความจัญไร ซึ่งจะทำให้เสื่อมความสุขต่างๆ...”¹⁸¹ ยกเว้นกลุ่มชนชาเออที่ไม่ นับถือศาสนาหรือผี แต่เพียงการละเล่นสนุกเท่านั้น¹⁸²

เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีบรรยายความเชื่อของกลุ่มชาติพันธุ์ที่ค้นพบในเขตประเทศลาว ตอนเหนือ ซึ่งมีลักษณะลึกลับและแปลกประหลาด เช่น ความเชื่อเรื่องผีของกลุ่มชาติพันธุ์แม้ว ว่า

“มีข้อความที่น่าเชื่อ...ซึ่งพวกแม้วเล่าต่อกันมาว่า ผีคนแก่พวกแม้ว เป็นคนแก่แล้วกลายเป็นเสือ เข้าป่าไปชนิดหนึ่ง เพศที่กลายนี้มีสองชนิด ชนิด หนึ่งตายแล้วศพกลายเป็นเสือเข้าป่าไป ชนิดหนึ่งเป็นเสือไปทั้งเป็น คนที่จะ กลายเป็นเสือนั้น รูปร่างค่อยกลายไปที่ละน้อย คือนิ้วมือสั้นเข้า เล็บกลมเข้า ปากกว้างออก ตากลม โดออก และงอกหางงอก ขนเป็นขนเสือ ถ้าคนเกิดเป็น ดังนั้นขึ้น ลูกหลานพี่น้องก็จัดแจงขังไว้ในคอก ข้ำและฝักที่เคยรับประทานนั้น ก็รับประทานไม่ ต้องให้เนื้อสดเป็นอาหารไป จนเสือนั้นนั้นแก่กล้ามีกำลัง มากขึ้น ก็แหกคอกหนีเข้าป่าไป ชนิดคนแก่มีรูปร่างแก่กลายเป็นเสือนั้น แต่ตาย ลงเสียก่อนศพนั้นต้องฝังระวางอยู่ 100 วัน เพราะจะเป็นเสือไปได้ แต่ในระหว่าง 100 วันนั้น ถ้าพวกลูกหลานมีการระวางกวัดขັນแล้ว ศพนั้นก็ไม้อาจเป็นเสือไป ได้ การระวางนั้นคือมี โพรงมีช่องออกมาแต่ที่ฝังศพแล้วคนที่ระวางนั้นก็เอาดิน และก้อนศิลากลบเสีย มิให้เป็นช่องเป็น โพรงออกมาได้ ถ้าครบ 100 วันแล้วศพ นั้นก็ไม่กลับกลายไปได้ และเสือที่แม้วกลายไปมีคำอธิบายว่า ถ้ามีเล็บครบ 5 เล็บแล้วก็เป็นเสือแม้วกลาย ถ้าเป็นเสือธรรมดาที่มี 4 เล็บ”¹⁸³

ยิ่งไปกว่านั้น กลุ่มชาติพันธุ์บางกลุ่มตามคำบรรยายของเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีมีความ ขลาดกลัวคนที่มาจากเขตเมืองหรือกรุงเทพมหานคร ได้แก่ “ชาเออ” จากคำบรรยายแสดงให้เห็นว่า ชาเออถูกชนชั้นนำเกณฑ์แรงงาน และถูกจัดอยู่ในกลุ่มชาติพันธุ์ระดับต่ำ ซึ่งมีนิสัยขลาดกลัวและ เกรงขามิของชนชั้นสูง ความว่า

¹⁸⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 519

¹⁸¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 520.

¹⁸² จมื่นไวยวรนาถ, “ว่าด้วยคนป่าชาติต่างๆ,” วชิรญาณวิเศษ 47 (วันอาทิตย์ที่ 7 กันยายน ร.ศ. 109):558.

¹⁸³ จมื่นไวยวรนาถ, “ว่าด้วยคนป่าชาติต่างๆ,” วชิรญาณวิเศษ 45 (วันอาทิตย์ที่ 24 สิงหาคม ศก 109): 536.

“และข้าพวงนี้เป็นคนมีอัธยาศัยน้ำใจอ่อน และมีความขาดกลัวมาก ถ้านำมาในบ้านเมืองพบผู้คนชาวเมืองที่นุ่งห่มสะอาด โอ้โง่งก็นั่งลงก้มกราบหมอบอยู่อาลукขึ้นได้ ถ้าและใช้กะเกณฑ์ให้ข้าพวงนี้มาทำงาน คือใช้ให้เรือนทำวุ่นและเจ้านายในเมือง ก็ใช้ไม่ได้แต่ในพื้นที่ต่ำ ๆ ถ้าใช้ให้ทำงานในที่สูงๆ คือมุงหลังคา เป็นต้น ข้าพวงนี้เป็นไม่ยอมขึ้นเลยเด็ดขาด เพราะเขาถือว่าตระกูลเขาต่ำ เป็นไพร่เลวทรามอย่างที่สุด เจ้านายเป็นผู้มีบุญวาสนามากไม่ควรเขาจะขึ้นไปให้สูงกว่าเจ้านาย ถ้าผู้ใดขึ้นไปทำเช่นนั้นแล้วก็มักจะเป็นอันตราย”¹⁸⁴

แม้ว่ากลุ่มชาติพันธุ์บางกลุ่มนับถือพุทธศาสนา แต่การนับถือศาสนาพุทธของกลุ่มชาติพันธุ์นั้นไม่เป็นไปตามธรรมเนียมของพุทธแบบที่ชนชั้นนำต้องการ ตามคำวิเคราะห์ของกรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์เรื่อง “ว่าด้วยชนชาติกระเหรี่ยงในแขวงเมืองไทรโยค” ที่พระองค์ทรงพบเห็นด้วยตนเอง พระองค์วิจารณ์เรื่องการนับถือศาสนาพุทธของกลุ่มชาติพันธุ์กระเหรี่ยงว่า

“การศาสนาที่นับถือนั้นไม่เป็นหลักฐาน แต่ถ้าจะกล่าวโดยรวบยอดต้องว่าถือพุทธศาสนาคือไหว้พระและได้บวชเรียนกันอยู่บ้าง ผู้ที่ได้บวชนั้นน้อยคนลงไปบวชที่เมืองกาญจนบุรีบ้าง ที่โพธารามบ้าง และข้อปฏิบัตินั้นไม่รู้อะไรที่สุดจนศีลห้าก็ไม่รู้จักและสวดมนต์ได้บ้าง ก็เป็นภาษารามัญหรือภาษากระเหรี่ยง รู้ได้ว่าสวดมนต์...และถ้าวันพระแปลคำสืบท้าแล้ว ย่อมเว้นการทำงานถึงปวงทุกสิ่งทุกอย่าง และการนับถือผีसानางไม้เจ้าปู่เจ้าคงก็มีอยู่บ้าง”¹⁸⁵

ธงชัย วินิจจะกูลเห็นว่า งานเขียนของเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีบางที่อาจได้รับอิทธิพลบางประการจากความรู้ตะวันตก เกี่ยวกับการมองมนุษย์โดยให้ความสำคัญกับกายภาพหรือรูปร่างภายนอก แม้ว่าจะไม่ได้อ้างอิงงานเขียนของชาวตะวันตกก็ตาม เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีสนใจทั้งทรงผม การแต่งกาย รูปร่างหน้าตา สีผิว ภาษา และพิธีกรรมของแต่ละกลุ่มชาติพันธุ์ งานเขียนของชนชั้นนำได้พรรณนากลุ่มคนชาติพันธุ์ในฐานะที่เป็น “คนป่า” ซึ่งพื้นที่ “ป่า” เป็นพื้นที่อยู่ชายขอบ

¹⁸⁴ จมื่นไวยวรนาถ, “ว่าด้วยคนป่าชาติต่างๆ,” วชิรญาณวิเศษ 47 (วันอาทิตย์ที่ 7 กันยายน ร.ศ. 109):558

¹⁸⁵ กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์, “ว่าด้วยชนชาติกระเหรี่ยงแขวงเมืองไทรโยค,” วชิรญาณวิเศษ 50 (วันอาทิตย์ที่ 29 กันยายน ร.ศ.109): 594-595.

อันห่างไกลศูนย์กลางอำนาจ คือ กรุงเทพฯ ดังนั้นคนป่าจึงเป็นกลุ่มคนที่ถูกบรรยายว่าเป็นกลุ่มคนชายขอบและไร้ความ “ศิวิไลซ์”¹⁸⁶

ยิ่งไปกว่านั้น ชนชั้นนำสนใจวิธีการปกครองในอาณานิคมด้วย ระหว่างพ.ศ. 2437-2439 พระยาศถยศัพท์จนกรณีย์เขียนบทความเกี่ยวกับการปกครองอาณานิคมของอังกฤษทั้งในพม่าและสหพันธรัฐมาลายาอย่างต่อเนื่องในหนังสือ วชิรญาณ ในที่นี้ยกตัวอย่างเช่นเรื่อง “แบกมลายูประเทศ” เป็นเรื่องที่คุณเขียนนั้นไปดูมาด้วยตนเอง¹⁸⁷ ผู้เขียนกล่าวถึงการปกครองรัฐเปรัก (Perak) ที่มาอยู่ภายใต้ “อิทธิพล” ของอังกฤษและทำให้ “สุลต่านเมืองเปรักไม่มีอำนาจจะจัดการบ้านเมืองของตนเองไปช่วงสมัยที่ชนชาติอังกฤษยังมีอำนาจอยู่ฝ่ายตะวันออก”¹⁸⁸ เพราะสุลต่านของรัฐลงพระนามในสัญญาปักกอร์ (Pangkor Treaty of 1874) ซึ่งผู้เขียนบทความได้แปลสนธิสัญญาเอาไว้ด้วยความเห็นของผู้เขียนมองว่าอังกฤษปกครองรัฐเปรักแตกต่างจากจาก “ประเทศราชเงี้ยวแลกะเหรี่ยง” ซึ่งให้อำนาจอิสระมากกว่าในเปรัก¹⁸⁹ และเนื้อหายังได้เล่าเรื่องการสังหารข้าหลวงคนแรก¹⁹⁰ ในรัฐเปรัก ที่เป็นสาเหตุให้กองทัพอังกฤษเข้าจัดการ และทำให้สุลต่านต้องลี้ภัยออกไป ต่อมา บรรยายเรื่องระบบการปกครองเมืองเปรักว่าประกอบไปด้วย ข้าหลวง (Resident) ขึ้นอยู่กับรัฐบาลที่สิงคโปร์ ข้าหลวงมีหน้าที่ออกกฎหมาย ตัดสินคดี เก็บภาษี ดูแลความสงบเรียบร้อยในเมือง ซึ่งเปรักยังแบ่งการปกครองออกเป็น 8 แขวง ในแต่ละแขวงมีคณะทำงานภายใต้การนำของ “เจ้ากรมแขวง” หรือ “นายแขวง” (Superintendent) ดูแลกิจการต่างๆ ในเขตของตน¹⁹¹ เมื่อเปรียบเทียบกับเหตุการณ์ที่หัวเมืองภาคเหนือพบว่า รัฐบาลกรุงเทพฯ ได้ใช้วิธีในการผนวกดินแดนและลดอำนาจชนชั้นนำฝ่ายเหนือในรูปแบบและวิธีการใกล้เคียงกัน เริ่มจากการปกครองแบบ “เจ้าสนามหลวง” ซึ่งมีข้าหลวงต่างพระองค์คอยแนะนำการปกครองให้แก่เจ้านายฝ่ายเหนือ แต่ระหว่างพ.ศ. 2439-2442 ข้าหลวงได้ลิดรอนอำนาจจากเจ้านายฝ่ายเหนือ เช่น ใช้อำนาจทางการศาล การออกกฎหมาย การเก็บภาษีรัฐชุกการคนละ 4 บาท ต่อคนต่อปี ทำให้เกิดกบฏขึ้นในภาคเหนือ¹⁹² เมื่อเปรียบเทียบระหว่างเหตุการณ์ที่เกิดในมลายากับหัวเมืองทางภาคเหนือ นั้น มีความคล้ายคลึงกัน

¹⁸⁶ Thongchai Winichakul, “The Other Within: Travel and Ethno-Spatial Differentiation of Siamese Subjects 1885-1910,” in *Civility and Savagery: Social Identity in Tai State*, ed. Andrew Turton (Richmond: Curzon Press, 2000) pp. 47-48.

¹⁸⁷ พระยาศถยศัพท์จนกรณีย์, “แบกมลายู,” วชิรญาณ 10 (กรกฎาคม ร.ศ.114): 1027.

¹⁸⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 1033-1034.

¹⁸⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 1038.

¹⁹⁰ ที่ปรึกษาหรือ “ข้าหลวง” ที่ถูกสังหารคือ เจมส์ เบิร์ช (James Birch)

¹⁹¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 1042-1045.

¹⁹² เดช บุนนาค, ขบถ ร.ศ. 121, พิมพ์ครั้งที่ 4 (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2551), หน้า 32-33.

มาก¹⁹³ ดังนั้น จึงมีความเป็นไปได้ที่ว่า ชนชั้นนำได้นำความรู้ที่ได้พบเห็นรูปแบบการบริหารจาก อาณานิคมและนำมาประยุกต์ใช้

ความรู้ต่างๆ ที่มาจากประสบการณ์การค้นคว้าในท้องถิ่นของชนชั้นนำ และเผยแพร่ใน หนังสือวชิรญาณและวชิรญาณวิเศษ ถูกมองว่าเป็นสิ่งที่แปลกใหม่และมีนัยยะสร้างความรู้สึกลึกให้ดู ค้อยกว่า ล้าหลัง และไม่ “ศิวิไลซ์” ซึ่งอาจมีสาเหตุมาจากความสนใจในความรู้จากตะวันตกของชน ชนชั้นนำ ทั้งความรู้วิทยาการและศาสตร์ต่างๆ ความรู้ตะวันตกนี้เป็นที่ยอมรับจากชนชั้นนำ และอาจ เป็นมาตรฐานประการหนึ่งในการใช้ตีความสิ่งที่พบเห็นในท้องถิ่น ยิ่งกว่านั้น ความรู้ท้องถิ่นเหล่านี้ ยังสอดคล้องกับการขยายตัวของระบบเทศบาลและกลไกของรัฐต่างๆ ที่เข้าไปจัดการกิจการใน ท้องถิ่นอีกด้วย อีกทั้ง บทความในหนังสือวชิรญาณแสดงให้เห็นว่า ชนชั้นนำอาจนำประสบการณ์ที่ ได้พบเห็นจากพื้นที่ในอาณานิคม นำมาประยุกต์ใช้ เช่น วิธีการปกครองของอังกฤษในสหพันธรัฐม ลายา ที่ชนชั้นนำอาจนำมาใช้ในการรวมศูนย์อำนาจมาสู่รัฐบาลราชสำนักกรุงเทพฯ

4.3 ความสนใจในความรู้เกี่ยวกับวัฒนธรรมตะวันตกของชนชั้นนำที่ปรากฏในหนังสือวชิรญาณ

การรับความทันสมัยของชนชั้นนำสยามมีความสัมพันธ์ต่อการรับวัฒนธรรมตะวันตกใน สมัยอาณานิคม การรับวัฒนธรรมตะวันตกของชนชั้นนำสยามในยุคสมัยรัชกาลที่ 5 เปลี่ยนจาก ความนิยมที่อยู่ในขอบเขตทางวัฒนธรรมอินเดียและจีน สู่ขอบเขตทางวัฒนธรรมตะวันตกผ่านการ บริโภคสินค้าที่เป็นวัตถุทางวัฒนธรรมของสมัยวิกตอเรียน การบริโภคสิ่งของวัฒนธรรมตะวันตก เป็นหนึ่งในการแสดงถึงความเป็นชนชั้นนำที่ทันสมัย และความ “ศิวิไลซ์” ของราชสำนัก ตัวอย่างเช่น ในการเสด็จประพาสยุโรปที่พระองค์ได้เลือกซื้อสินค้าที่มีราคาจากยุโรป เป็นของขวัญ พระราชทานแก่เจ้าจอมพระองค์ต่างๆ การพักผ่อนตากอากาศแบบชนชั้นสูงในยุโรป การตกแต่ง พระราชวังด้วยสิ่งของตะวันตกอันเป็นที่นิยมกันในบ้านของชนชั้นสูงในเอเชียใต้และตะวันออก เฉียงใต้ การสะสมงานศิลปะของยุโรป เป็นต้น¹⁹⁴ นอกจากนี้ การบริโภคสินค้าตะวันตกที่มีจำนวน เพิ่มขึ้นของราชสำนักก็เป็นการแสดงให้เห็นถึงอำนาจของกษัตริย์ในการรวมศูนย์อำนาจอยู่ที่ราช สำนัก ทั้งด้านการเมืองและการเงินการคลังพร้อมกับการเสื่อมสลายของอำนาจขุนนางระบบจารีต เนื่องจากบริโภคสินค้าฟุ่มเฟือยและหรูหราต้องใช้เงินทุนสำหรับการจ่ายอย่างมาก แต่ชนชั้น

¹⁹³ กระบวนการในการสร้างสหพันธรัฐมลายา พ.ศ. 2439 นั้นเริ่มจากรัฐบาลในสิงคโปร์ส่งที่ปรึกษา (Resident) มาให้ คำปรึกษาแก่สุลต่าน ต่อมาต่อๆ ควบคุมกิจการภายในของแต่ละรัฐ แต่จะไม่เข้าไปแทรกแซงเรื่องวัฒนธรรมและศาสนา ในเวลา ต่อมานั้น รัฐบาลอาณานิคมอังกฤษจึงได้ผนวกดินแดน ซึ่งรวมถึงสิริรัฐอนบนของสหพันธรัฐมลายา ที่ติดกับชายแดนสยามทั้งหมด สำเร็จเมื่อ พ.ศ. 2452 โดยมีศูนย์กลางการบริหารอยู่ที่กรุงกัวลาลัมเปอร์ ดู A. J. Stockwell, “British Expansion and Rule in South-East Asia” pp. 382-384.

¹⁹⁴ Maurizio Peleggi, *Lords of Things: the Fashioning of the Siamese Monarchy's Modern Image*, pp. 20-39.

นำกลุ่มของรัชกาลที่ 5 สามารถจัดหาสินค้าจำนวนมากมาย เพราะเป็นผลมาจากรวมศูนย์อำนาจทางเศรษฐกิจกับการเมืองการบริหารได้ และการบริโภคสินค้าตะวันตกก็ยังคงแสดงถึงความทันสมัยและความ “ศิวิไลซ์” ให้แก่ชาวตะวันตกอีกด้วย แต่สินค้าที่ชนชั้นนำบริโภคไม่ใช่สินค้าที่สร้างขึ้นเพื่อชนชั้นนำโดยเฉพาะ กลับเป็นสินค้าสำหรับชนชั้นกลางในยุโรปทั่วไป¹⁹⁵

หนังสือวชิรญาณวิเศษปรากฏบทความที่แสดงให้เห็นว่า ชนชั้นนำสนใจทั้งความรู้กับวิทยาการต่าง ๆ ของตะวันตก และเรื่องวัฒนธรรมของตะวันตก อย่างไรก็ตามส่วนหัวข้อที่ 4.3 นี้จะกล่าวถึงเฉพาะด้านการรับวัฒนธรรมตะวันตก เนื่องจากว่า ความนิยมวัฒนธรรมตะวันตกของชนชั้นนำที่แสดงออกทั้งในชีวิตประจำวันและในที่สาธารณะ ก็เป็นสิ่งที่แสดงให้เห็นถึงความ “ศิวิไลซ์” และความทันสมัยเช่นกัน

การรับวัฒนธรรมตะวันตก ในที่นี้ยกตัวอย่างบทความขนาดยาวเรื่อง “จริยวัตรฝรั่ง” ซึ่งเป็นบทความที่ยังแต่งไม่จบสิ้น ที่ได้ลงตีพิมพ์ในเล่มที่ 9 ตั้งแต่ ฉบับที่ 37 จนกระทั่งฉบับที่ 47 ร.ศ. 113 (พ.ศ. 2437) บทความนี้เป็นสิ่งที่สะท้อนความถึงการยอมรับความ “ศิวิไลซ์” แบบตะวันตก โดยเฉพาะอย่างยิ่งการติดต่อกับชาวตะวันตก “ไทยผู้ศึกับฝรั่งผู้ศิษายและหญิง ได้สมาคมคบหากันเนืองๆ มากขึ้นแล้ว คงจะไม่เป็นการเปลืองประโยชน์เปล่าในการที่ท่านสมาชิก...จะต้องอ่านจริยวัตรฝรั่ง ซึ่งเป็นธรรมเนียมของฝรั่ง...”¹⁹⁶ บทความนี้แบ่งเรื่องออกเป็น 3 ตอน คือ (1) ว่าด้วยข้อบังคับสำหรับการประพาศิตนการแต่งตัว ฯลฯ (2) การไปมาหาสู่ และ (3) การรำทำ การสายัณห์ สโมสร การคฤหาสน์ การนำให้รู้จัก

ส่วนแรก ว่าด้วยการประพาศิตนการแต่งตัวและการประพาศิตนการให้มีความสุขภาพ เรียบร้อย ให้เข้ากับปฏิบัติตัวเข้าสังคมแบบตะวันตก ข้อห้ามและข้อควรปฏิบัตินั้นมีรายละเอียดค่อนข้างมาก ได้แก่ ห้ามรับประทานหมากหรือยาเส้น เพราะไม่เป็นที่พอใจและไม่สุภาพในธรรมเนียมของชาวตะวันตก “เพราะฉะนั้นควรไทยผู้ที่คบฝรั่งเรียนจะละเว้นเสียดจากการกินหมากจุกยา อันเป็นที่รังเกียจ เมื่อเวลาเข้าไปอยู่ในพวกฝรั่งผู้ชายและหญิงบรรดาที่เป็นผู้ดีนั้น และควรที่จะระวังห้ามตัวเสียดแต่ห่างไกล”¹⁹⁷ ต่อมา อย่าถ่มและขากเสมหะเสียงดัง ในที่สาธารณะ หรือควรอดกลืนไว้ ถ้าทนไม่ได้รู้สึกระคายคอจริงๆ ให้ถ่มในที่มิดชิด และห้ามถ่มเสมหะต่อหน้า “ผู้ดี” เป็นอันขาด นอกจากนี้ ยังให้ระวังการเรอหรือรับประทานอาหารที่มีกลิ่นแรง เช่น ทูเรียน กระเทียมคอง อย่าไอจาม สั่งน้ำมูกอย่างรุนแรงในที่สาธารณะเพราะไม่สุภาพ¹⁹⁸ ขณะที่นั่งห้ามโยกเก้าอี้ แกว่งเท้า กระดิกเท้า และนั่งไขว่ห้าง หรือเอามือเคาะโต๊ะเก้าอี้ให้เกิดเสียงรำคาญ การนั่งไม่ควรนั่งเอนเอียงร่างกาย

¹⁹⁵ Maurizio Peleggi, *Lords of Things: the Fashioning of the Siamese Monarchy's Modern Image*, pp.39-43.

¹⁹⁶ “จริยวัตรฝรั่ง,” วชิรญาณวิเศษ 37 (วันพฤหัสบดีที่ 12 กรกฎาคม ร.ศ. 113): 436.

¹⁹⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 437.

¹⁹⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 437.

ด้วยความสบาย และอย่านั่งขัดสมาธิหรือพับเพียบบนเก้าอี้ และยังได้กล่าวถึงเวลาเดิน ที่ถูกต้องควรเดินด้วยลำตัวตรงอย่าโยกไหล่ อย่าโยกศีรษะ ออกผายไหล่ผึ่ง ปล่อยแขนให้ไกวเล็กน้อย อย่าก้าวให้ยาวเกินงาม ประเด็นเรื่องการพูด ก็ไม่ควรคุยกระซิบในที่สาธารณะ พูดอ้อมอ้อมพิมพ์ พูดเสียงดัง หรือหัวเราะเสียงดัง และเมื่อต้องการหัวเราะอย่านำมือปิดปากหรือเข้าปากและกระตืบเท้า ยิ่งไปกว่านั้น ในเวลาที่จะหาให้เอามือปิดปากไว้เสมอ อย่ากัดเล็บ เอามือแหย่หรือบีบจมูกและหู อย่าแคะเล็บแคะฟัน และเกาศีรษะ ไม่ควรอ่านหนังสือพิมพ์ เพราะเป็นการดึงความสนใจจากผู้ที่อยู่ข้างเคียงในขณะประชุม

การเลือกใช้คำในชีวิตประจำวันก็ได้รับความสนใจจากชนชั้นนำ ซึ่งเนื้อหาบทความกล่าวต่อไปว่า อย่าใช้คำคลุมเครือ หรือซ่อนเงื่อนทั้งวาจาและการเขียน อย่าใช้คำสลับหายาก เพราะถือว่า “เป็นการทำลายอรรถาธิบายอ่อนนุ่มอย่างสุภาพเสียทีเดียว”¹⁹⁹ เมื่อเจอชาวตะวันตกไม่ควรเรียกชื่อชาวตะวันตกผู้นั้นโดยตรง แต่ควรเติมคำว่ามิสเตอร์แล้วตามด้วยชื่อ ยิ่งไปกว่านั้น ถ้าชาวตะวันตกเป็นขุนนางก็ควรเรียกว่า “ลอร์ด” และควรเรียกทั้งชื่อและนามสกุลไปพร้อมกันดีกว่า แต่ถ้าเวลาเขียนชื่ออาจใช้อักษรตัวแรกของชื่อ ริชาร์ด เบรานน์ อาจเขียน ร. เบรานน์ ได้ บทความนี้ยังกล่าวถึงธรรมเนียมในสังคมตะวันตกว่า การพูดหรือเขียนบางเรื่องไม่ควรพูดจาเปิดเผยอีกด้วย เช่น ชาวตะวันตกจะไม่พูดเรื่องปวดท้อง หรือถ่ายอุจจาระ อาการป่วย ยกเว้นบอกกล่าวกับแพทย์ หรือเรื่องศีลธรรม เช่น การทำแท้ง การผิดลูกผิดเมีย การมีชู้ของสตรี เป็นต้น²⁰⁰ เมื่ออยู่ที่ประชุมแล้วนั้น อย่ายื่นขวางบันได และถ้ามีผู้ขอทางเดินไป ก็ควรหลีกเลี่ยงให้อย่างสุภาพ เมื่อได้ยินคำนิทานว่าร้ายตนก็ไม่ควรฉุนเฉียวออกอาการ ควรอดทนอดกลั้นอารมณ์ไว้ ถ้าเกิดพลังพลาดแสดงกิริยามารยาทที่หยาบคายก็จะ “ไม่สมแก่นามเกียรติยศที่ขึ้นชื่อว่าเป็นผู้ดี”²⁰¹ จงอย่าเป็นผู้สอดรู้สอดเห็นหรือยุ่นวายจนเกินงาม เพราะ “เป็นการอรรถาธิบายชั่วที่สุดที่ใครเลือกไปพยายามอย่างไรอย่างหนึ่ง ซึ่งสอดตลอดแขนบุคคลผู้ใดผู้หนึ่ง ที่เขากำลังอ่านหนังสือ หรือเขียนหนังสืออย่างไรอย่างหนึ่งอยู่นอกจากตัวเขาเองอนุญาตให้ดู...”²⁰²

เรื่องความประพฤตินั้นเมื่อรู้จักคุ้นเคยกับชาวตะวันตกแล้ว ในเนื้อหาเหล่านี้ว่าอย่าได้เขียนหนังสือไปเรียกรายหรือขอความช่วยเหลือ เช่น เงินตรา สิ่งของ เป็นต้น ยกเว้นเมื่อชาวตะวันตกคนนั้นสมัครใจให้เอง แม้กระทั่งอย่าเขียนจดหมายเพื่อขอทุนการศึกษา หรือเขียนไปยังเจ้าของหนังสือพิมพ์ เพื่อขอ “หนังสือจดหมายเหตุ” หรือขอหนังสือจากโรงพิมพ์เพื่ออ่านโดยไม่คิดมูลค่า การเขียนจดหมายขอความช่วยเหลือนั้น ผู้เขียนมีเหตุจำเป็นและสมควรจริงๆ จึงขอความช่วยเหลือ

¹⁹⁹ “จริยวัตรฝรั่ง,” *วชิรญาณวิเศษ* 38 (วันพฤหัสบดีที่ 19 กรกฎาคม ร.ศ. 113): 447.

²⁰⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 447.

²⁰¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 449.

²⁰² เรื่องเดียวกัน, หน้า 449.

นอกจากนี้ ผู้ที่ไม่ควรจะให้ขุนนาง หรือ ข้าราชการ (ในเอกสารเรียกว่า พนักงานราชาธิปไตย) ให้เพิ่มประโยชน์ต่างๆให้ตนเอง หรือช่วยให้การสอบแข่งขันของตนเองผ่าน แต่ควรจะได้เป้าหมาย หรือผลประโยชน์ ที่ต้องการด้วยความสามารถของตนเอง การยืมสิ่งของนั้นก็สมควรที่ยืมสิ่งของพว้าเพื่อ เพราะ “น้องของอ้ายขอทานก็คือการยืม เกือบจะอัปยศณ์ควรที่จะควรวินอย่างเดียวกัน ถ้าเราจะยืมของสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ก็ขอให้มันเป็นแต่ชั่วข้อมยืมมาจากคนสนิทเท่านั้นเถิด”²⁰³ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการยืมหนังสือ ไม่ควรยืมหนังสือควรจะซื้อเอง เพราะหนังสือเป็นของหวงของเจ้าของ และถ้ายืมหนังสือจากหอสมุดก็ควรจะดูแลหนังสืออย่างดี อย่าพับมุมหรืออย่าเบะกางหนังสือเอาไว้ และห้ามขีดเขียนลงไปบนหนังสือ ถ้ายืมหนังสือจากเพื่อนก็ควรคืนหนังสืออย่าช้าเกินไป²⁰⁴ การแต่งตัวเมื่อพบปะกับชาวต่างประเทศควรแต่งตัวให้สะอาดเรียบร้อยตั้งแต่ศีรษะตลอดจนปลายเท้า เสื้อผ้าต้องสะอาด ใส่ถุงเท้ารองเท้า อย่าใส่เครื่องเพชรพลอยจนดูรุ่มร่าม และควรพกผ้าเช็ดหน้าไปด้วย²⁰⁵

ส่วน “จริยวัตรฝรั่ง” ตอนที่สองคือเรื่อง “การไปมาหาสู่” ซึ่งเนื้อหากล่าวไว้ว่าการไปมาหาสู่ระหว่างชาวตะวันตกกับคนไทยนั้นมีสองลักษณะคือ “อย่างไปหากันเปนพิธี และอีกอย่างหนึ่งไปหากันด้วยกิจธุระ”²⁰⁶ แต่การพบปะสตรีชาวตะวันตกนั้น จัดเป็นการ “ไปหากันเปนพิธี” เพียงประการเดียว เพราะเรื่องธุระของสตรีตามธรรมเนียมเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับสามีโดยตรง ธรรมเนียมชาวตะวันตกเมื่อไปต่างประเทศ ก็จะเป็นผู้ไปหาเจ้าของบ้านที่จะไปเยี่ยมก่อน ส่วนมากการไปมาหาสู่รูปแบบมีพิธีการนั้น มักเป็นเรื่องราชการ หลังจากงานธุระต่างๆ เสร็จสิ้นไปแล้ว ชาวตะวันตกมีการจัดเลี้ยง ซึ่งเจ้าภาพงานก็จะเชิญทั้งสามีและภรรยาไปร่วมงาน นอกจากนี้ ในเนื้อหากล่าวถึงการไปร่วมงานแต่งงานและงานศพ พิธีงานศพในเนื้อหาของบทความแนะนำว่าให้เพียงแต่ส่งบัตรแสดงความเสียใจเท่านั้น ส่วนงานแต่งงานต้องไปทำความรู้จักเจ้าของงาน อีกทั้งเจ้าบ่าวและเจ้าสาวในงานด้วย

ในกรณีของการติดต่อชาวตะวันตกนั้น ควรจะมีผู้เขียนจดหมายแนะนำติดต่อให้และควรจะแนบบัตรแนะนำตัวไปด้วย หรืออีกวิธีหนึ่งก็ส่งไปรษณีย์ไปล่วงหน้าก่อนผ่านเลขานุการ ในกรณีที่ผู้ติดต่อนั้นมีตำแหน่งสูงในวงราชการ และถ้าผู้ที่ต้องการติดต่อด้วย อยู่พักอาศัยในบ้านของผู้อื่น ต้องเขียนบัตรสองใบสำหรับเจ้าของบ้านอีกด้วย เมื่อจะลาจากเช่นกลับไปประเทศของตนอาจใช้วิธีเขียนในบัตร ไว้แทนการพบด้วยตนเองก็ได้ ซึ่งวิธีการนี้ใช้ได้กรณีของการลาเท่านั้น แต่การพบชาวตะวันตกในกรณีทั่วไปควรส่งบัตรเชิญด้วยตนเองเป็นการดีที่สุด ถ้าเป็นกรณีการพบปะเรื่อง

²⁰³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 450.

²⁰⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 450-451.

²⁰⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 451

²⁰⁶ “จริยวัตรฝรั่ง,” วชิรญาณวิเศษ 39 (วันพฤหัสบดีที่ 26 กรกฎาคม ร.ศ. 113): 460.

ส่วนตัวควรจะหาในตอนเช้าก่อนทำงาน เนื่องจากตอนเย็นเป็นเวลาพักผ่อนส่วนตัวของชาวตะวันตก²⁰⁷

ถ้าเกิดมีธุระพบปะกับ “ฝรั่งแม่ศรีเรือน” ผู้เข้าเยี่ยมต้องส่งบัตรสองใบ ซึ่งต้องแจ้งสามี่ด้วย แต่ถ้าต้องการพบปะสามี่เขียนบัตรใบเดียวก็ได้ บัตรที่ในเนื้อหาของบทความนี้มีลักษณะคือ

“ก๊าดชื่อสำหรับไปเยี่ยมเยียนนั้น ควรที่จะให้เป็นอย่างเกลี้ยงๆ ไม่มีลวดลายประดับประดา ควรที่จะใช้กระดาษก๊าดสีขาวเกลี้ยงอย่าให้หนาให้โตนัก ชื่อนั้นควรที่จะตีพิมพ์บนก๊าดด้วยหมึกดำ (ไม่ใช่เส้นทอง) ให้ตัวอักษรประจงตัวย่อมๆ แจ่มแจ้งชัดเจนไม่ใช่ตัวย่อ และไม่ควรถจะทำให้มีลวดลายแถม หรือจะเขียนลายมือบรรจงงามๆ ด้วยบนแผ่นก๊าดเกลี้ยงๆก็ได้”²⁰⁸

ในเรื่องการเขียนชื่อในบัตรต้องเขียนชื่อของผู้ที่ไปเยี่ยมเต็มรวมถึงตำแหน่งทางราชการหรือตำแหน่งโดยอาชีพ เช่น นายแพทย์ เป็นต้น กรณีไม่มีบัตรก็ใช้กระดาษธรรมดาสีขาวหรือเขียนบอกไว้บนกระดาษที่ทางเจ้าของบ้านเตรียมไว้ก็ได้ อย่างไรก็ตาม ถ้าติดต่อกับสตรีชาวตะวันตกต้องไม่ลืมนำบัตรไปแจ้งเป็นอันขาด การไปพบชาวตะวันตกโดยไม่แจ้งให้ทราบล่วงหน้าเป็นการเสียมารยาทอย่างยิ่ง และเมื่อไปพบเกิดผู้ที่จะพบนั้นเกิดมีเหตุไม่สามารถเข้าพบได้นั้น ก็ให้ทิ้งบัตรแจ้งว่ามาเยี่ยมเอาไว้²⁰⁹ ในระหว่างไปเข้าพบ ชาวตะวันตกผู้นั้นมีแขกคนอื่นอยู่ ก็ควรมีมิตรจิตมิตรใจในการสนทนา มิใช่แสดงอาการไม่พอใจ สุดท้ายผู้ที่ติดต่อกับชาวตะวันตกนั้นควรจะใช้เวลาในการสนทนาให้คุ้มค่า ไม่ควรพูดคุยนอกเรื่องหรือพูดยึดเยื้อ ในทางตรงกันข้ามตัดบทสนทนาห้วนสั้นจนเกินไป²¹⁰

การนัดพบกับชาวตะวันตกนั้นต้องไปให้ตรงเวลา และการแต่งกายเมื่อพบชาวตะวันตกนั้นควรเอาใจใส่ให้มาก ถ้าจะแต่งตัวแบบไทย “นุ่งผ้าสามเหลี่ยมมัดคอกขาวหรือดำ สวมหมวกเฮลเม็ตหรือสักหลาด สวมถุงเท้าและรองเท้า เป็นการจำเป็นต้องสวมถุงเท้าขาว ด้วยเขาถือว่าไม่เป็นอัธยาศัยอ่อนน้อมอย่างสุภาพที่จะไปปรากฏในที่เฉพาะหน้าผู้หญิงด้วยเปลือยเท้า” หรือถ้าแต่งตัวแบบชาวตะวันตกหรือแต่งตัวด้วย “ชุดมอร์นิง โคลด์” ประกอบไปด้วยเสื้อเชิ้ตสีขาวมีคอปกและผ้าผูกคอทำจากแพรสี สวมเสื้อนอกสีดำ กางเกงนุ่งด้วยผ้าม่วงหรือหางกระรอกก็ได้²¹¹ เมื่อไปถึงบ้านของ

²⁰⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 461.

²⁰⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 462.

²⁰⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 462.

²¹⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 463.

²¹¹ จริยวัตรฝรั่ง,” วชิรญาณวิเศษ 40 (วันพฤหัสบดีที่ 4 สิงหาคม ร.ศ. 113): 474.

ชาวตะวันตก อย่าเข้าบ้าน โดยไม่ได้รับอนุญาต²¹² เรื่องการสนทนา ไม่ควรพูดสนทนาด้วยจังหวะที่เร็วเกินไปหรือเสียงดังเกินไป แต่พูดให้ชัดเจนยัดคำ อย่าพูดประจบสอพลอหรือยกยอนเกินงาม ซึ่งในสายตาชาวตะวันตกเป็นการเสียมารยาทมาก²¹³ นอกจากนี้ ต้องระวังคำถามบางคำถาม ซึ่งไม่ควรถามออกไป เช่น เรื่องอายุ เงินเดือน เรื่องส่วนตัวในครอบครัว หรือเมื่อชาวตะวันตกมอบสิ่งของให้ ก็ไม่ควรจะถามราคา²¹⁴ เมื่อพบเห็นชาวตะวันตกมีลักษณะอาการไม่สบาย ก็ไม่ควรถามอาการ เพราะว่าเป็นการเสียมารยาทอีกเช่นกัน นอกจากนี้ บทความนี้ยังสอนเรื่องการใช้คำภาษาอังกฤษ เมื่อต้องการตอบรับที่เป็นไปตามลำดับของยศศักดิ์ว่า

อนึ่งคำพูดประกอบตามยศศักดิ์ ย่อมมีอีกหลายอย่าง แต่คำว่าเออคงใช้ว่าเยสทุกอย่างเป็นแต่แถมคำแสดงความเคารพ ตามชั้นอิสริยยศ เข้าข้างทำยดั่งเช่นถ้าเราจะกราบทูลต่อกษัตริย์ คือบรมราชินีว่าเออ เราก็ควรจะตองกราบทูลว่าเยสยัวร์แมเยสติ และกราบทูลรอลแยลปรินต์ คือเจ้าฟ้าชาย หรือปรินเสสหญิงว่าเยสยัวร์รอลแยลไฮเนส เรียนแก่คุณคือ เช่นเจ้าพระยากินเมืองว่า เยสยัวร์เกรส (หมายถึง Yes, your grace ---แปลโดยผู้เขียน) และเรียนมาร์ควิส คือเช่น พระยาพานทอง เออล (หมายถึง Earl---แปลโดยผู้เขียน) เช่นพระยาสามัญ ไวส์เคานต์ คือ เช่นยศพระ หรือบารอนคือเช่นยศหลวงว่า เยสยัวร์ลอร์ดชิปและถ้าจะเรียนอาชบิชอปคือ (สะกดตามต้นฉบับ) เช่น สังฆราช ว่าเยสยัวร์เกรส เหมือนกับคุณเรียนบิชอปคือ บาทหลวงว่า เยสไมลอร์ด (หมายถึง Yes, My Lord---แปลโดยผู้เขียน)²¹⁵

และบทความก็ยังสอนวิธีการจับมือ วิธีการบอกการกล่าวเวลาเมื่อเสร็จธุระ การนั่งคอยระหว่างเจ้าของบ้านยังไม่มาที่ห้องรับแขก เป็นต้น

ส่วนที่สามปรากฏชื่อหัวข้อว่า “การรำเท้า การสาธน์หัสโมสร การคฤหสโมสร การนำให้รู้จัก” เนื้อหาของส่วนนี้ว่าด้วยงานเลี้ยงตอนเย็นของชาวตะวันตก ผู้ที่ต้องการเดินรำนั้นต้องเรียนเดินรำเสียก่อน หรือถ้าไม่เรียนก็สามารถหลบเลี่ยงมาชมด้านนอกก็ได้ ขณะที่เดินรำบางสถานที่ได้ใช้โคมเทียนให้แสงสว่าง ให้ผู้เข้าร่วมระวังอย่าให้ชุดติดไฟ ในสถานที่จัดงานอย่าแขวนโคมเทียนไว้ที่ด้านหน้าประตู งานเดินรำนั้นเจ้าของงานก็จะให้ “ท่านแม่เรือนภรรยาเจ้าของงาน มาขึ้นคอย

²¹² เรื่องเดียวกัน, หน้า 475.

²¹³ “จริยวัตรฝรั่ง,” วชิรญาณวิเศษ 41 (วันพฤหัสบดีที่ 9 สิงหาคม ร.ศ. 113): 486.

²¹⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 487.

²¹⁵ “จริยวัตรฝรั่ง,” วชิรญาณวิเศษ 42 (วันพฤหัสบดีที่ 16 สิงหาคม ร.ศ. 113): 496.

รับแขกที่เชิญอยู่ตรงบันได ท่านแม่เรือนจับมือกับแขกที่เชิญมาเมื่อมาถึงทุกๆ คน”²¹⁶ แต่ผู้ร่วมงานไม่ควรไปงานสาย เพราะทำให้ภรรยาของเจ้าของงานก็เป็นกังวล ดังนั้น ผู้เข้าร่วมงานจึงต้องไปทักทายภรรยาเจ้าของให้ทราบเสียก่อน งานเดินรำนี้นักแต่งตัวนั้นต้องแต่งชุด “อีเวนนิ่งเดรส” ซึ่งมีลักษณะดังนี้คือ

“นุ่งผ้าม่วงสีน้ำเงินแก่หรือสีดำ เสื้อก็เปิดหน้าอก และเสื้อชั้นนอกมีหางแขงแขวสัทหลายสีดำ กับเสื้อเชิ้ตชั้นในผ้าลินินขาว คอเสื้อขาวผ้าผูกคอแพรขาว ถุงเท้าแพรหรือสักหลาดกำมะหยี่ดำหรือน้ำเงินแก่รองเท้าหนังดำมันอย่างชู (หมายถึง Shoe--แปลโดยผู้เขียน) หรือคอคชู (หมายถึง Cut Shoe--แปลโดยผู้เขียน) ถ้าไปในการร่ำทำควรต้องสวมถุงมือหนังสีขาวหรือสีนวลด้วย...”²¹⁷

การเข้าร่วม “สายัณฑ์สโมสร” หรือ “การลฤหสสโมสร” ต้องจัดพิมพ์บัตรเชิญ ซึ่งในบทความได้ยกตัวอย่างของบัตรเข้าร่วมงานสโมสรต่างๆ เพื่อศึกษารูปแบบการเขียนบัตรที่หลากหลายประเภทและถูกต้อง เช่น “การเดินร่ำเท้า” งานเลี้ยงที่บ้านราชทูต งานเลี้ยงต้อนรับพระเจ้าซาร์ นิโคลัสที่ 2 ครั้งยังเป็นมกุฎราชกุมาร พ.ศ. 2434 เป็นต้น นอกจากนี้ ยังได้ยกตัวอย่างบัตรเชิญงานเลี้ยงของบ้านขุนนางต่างๆ และงานเลี้ยงที่จัดขึ้นตามสถาบันหรือสถานที่ราชการ ได้แก่ หอพระสมุดวชิรญาณ ศาลายุทธนาธิการ โรงเรียนธรรมสภา ซึ่งเป็นโรงเรียนภายในวัดประยุรวงศาวาส (บัตรเชิญงานของโรงเรียนธรรมสภาเป็นตัวอย่างบัตรเชิญในงานเลี้ยงฉลองผู้สำเร็จการศึกษา) งานพิธิวงศิลาดุกษ์ โรงเรียนสุนันทาลัย และโรงพยาบาลศิริราช²¹⁸

งานเดินร่ำในงานเลี้ยงตอนค่านั้นต้องรอแขกคนสำคัญที่สุดของงานอาทิ “เจ้าฝรั่งเป็นต้น” เสียก่อนจึงเริ่มเดินร่ำได้ ถ้ามี “เจ้าหญิงฝรั่ง” เสด็จมาในงานเดินร่ำ พระองค์จะเป็นผู้เปิดงานเดินร่ำกับฝ่ายชายที่เป็นผู้เชิญพระองค์มาร่วมงาน เนื้อหาของบทความยังบอกรายละเอียดถึงการต้อนรับแขกคนสำคัญ ซึ่งประกอบไปด้วยการยืนต้อนรับที่หน้าประตู วิธีการค้อมศีรษะคำนับ การประคองพระองค์ของ “เจ้าหญิงฝรั่ง” และยังสอนการปฏิบัติตัวเองในงานเลี้ยงอีกด้วย ได้แก่ การเป็นสื่อกลางในการแนะนำให้แขกในงานรู้จักกัน ซึ่งต้องตรงดูให้ดีกว่าแขกคนนั้นยินดีที่จะรู้จักแขกที่เราจะเป็นสื่อแนะนำหรือไม่ ระหว่างการสนทนาภายในงานอย่าพูดจาโอ้อวดตนเองจนเกินไป ถ้าพบผู้ที่เข้าร่วมงานเป็นผู้ที่มีสถานะทางสังคมที่ต่ำกว่าก็สามารถที่เข้าไปรู้จักได้ ในทางตรงกันข้าม ถ้ามีสถานะทางสังคมที่สูงกว่า ตามธรรมเนียมจะเป็นผู้ทักคนที่มีความต่ำกว่าก่อน อย่างไรก็ตาม ถ้าเป็นสตรี

²¹⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 497.

²¹⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 497.

²¹⁸ “จริยวัตรฝรั่ง,” วชิรญาณวิเศษ 44 (วันพฤหัสบดีที่ 30 สิงหาคม ร.ศ.113): 519-522.

ไม่ควรจะไปรู้จักเอง ควรให้มีผู้แนะนำให้รู้จักเป็นการสมควรกว่า รวมถึงการขอเดินรำด้วย ยิ่งไปกว่านั้น บทความยังได้กล่าวแนะนำประโยค และวิธีการกล่าวคำแนะนำ ซึ่งต้องกล่าวถึงชื่อของบุคคลที่มีสถานะสูงกว่าก่อนเสมอ เช่น “เซอร์ยอน (หรือเลดี) บราวน์ ได้อนุญาตให้ข้าพเจ้าที่จะแนะนำมิสเตอร์ อ.บ. ลอฟตส์ให้ท่านได้รู้จัก”²¹⁹ และถ้าเป็นสตรีกับบุรุษควรเอาชื่อบุรุษขึ้นก่อนสตรี และหลังจากทักทายกันแล้ว ถ้าสถานะเสมอกันก็จะจับมือ ยกเว้นการจับมือของสตรี แม้ว่าจะรู้จักกันแล้ว ก็ไม่นิยมที่จับมือสตรี ผู้ที่มีสถานะต่ำกว่าก็ไม่ควรยื่นจับมือผู้ที่มีสถานะสูงกว่าก่อน ยกเว้นผู้ที่ฐานันดรสูงกว่าจะยื่นมือมาให้จับ²²⁰

เมื่อถึงเวลาเลี้ยงอาหารค่ำ ผู้ที่เป็นเจ้าภาพของงานจะนำสตรีที่มีบรรดาศักดิ์สูงสุดไปยังห้องจัดเลี้ยงและสตรีและบุรุษที่มีฐานันดรต่ำกว่าก็จะจูงแขนตามกันเข้าไปที่ห้องจัดเลี้ยง การนั่งรับประทานอาหารนั้นขึ้นอยู่กับความพอใจของแขกร่วมงานว่าจะนั่งกับผู้ใด ถ้ามีพระบรมวงศานุวงศ์หรือข้าราชการชั้นผู้ใหญ่มาอยู่ในที่จัดเลี้ยงด้วย ผู้ร่วมงานทั้งหมดก็ต้องยืนต้อนรับจนกว่าบุคคลพิเศษได้นั่งลง และเมื่อบุคคลพิเศษลุกขึ้นจากโต๊ะเพื่อกลับไปพัก ก็เป็นธรรมเนียมอีกเช่นกันที่ผู้ร่วมงานทั้งหมดควรลุกขึ้นยืนและคอยจนกว่าจะออกไปจึงค่อยนั่งลง ต่อมา บทความนี้ได้กล่าวถึงการปฏิบัติตนในงานเลี้ยงเล็กๆ น้อยๆ อีกด้วย เช่น การถอดถุงมือเมื่อเวลารับประทานอาหาร ไม่ควรจิ้มมือและซุบซิบไปที่ผู้ที่มีฐานันดร หรือเสนอตัวเองให้ผู้ใหญ่ในงานรู้จักอย่างจงใจ การแต่งกายในงานเลี้ยงนั้นควรแต่งกายด้วยชุด “เครื่องสำหรับยามเย็น (อีเวนิงเดรส)” ถ้าผู้เข้าร่วมงานนั้นลุกจากที่นั่งแล้ว ก็ไม่ควรขอนั่งเก้าอี้ตัวเดิมที่ตนเองเพิ่งลุกออกไป ยิ่งกว่านั้น ก็ยังห้ามไม่ให้กระทำตัวขัดธรรมเนียมการเข้าสมาคม ได้แก่ นิสัยกระด้างกระเดื่อง หรือ “อย่าเข้าไปรุ่มนั่งแอบๆ อยู่ตามมุมๆ งามจับอยู่แต่เฉพาะพวกไทยด้วยกัน จงถือเอาประโยชน์การสมาคมเช่นนั้น”²²¹ และยังคงกล่าวอีกว่าการร่วมงานสังสรรค์สมาคมนั้น “ถือกันว่าสตรีควรที่เราจะเอื้อเฟื้อและอ่อนน้อมอย่างสุภาพสำคัญที่สุดเมื่อจะนี้ ถ้าผู้หญิงคนใดก็คิดทำผิดหรือฝ่าเซ็ดหน้าพลัดตก หรือของสิ่งของอื่นพลัดตก เป็นอาการดีที่ควรจะรีบหยิบขึ้นให้หล่อนในทันทีๆ เดียว...”²²² สุดท้ายของบทความได้สอนวิธีการบอกกล่าวงานสโมสรด้วย

จากธรรมเนียมที่ปรากฏใน “จริยวัตรฝรั่ง” แสดงให้เห็นถึงความสำคัญอยู่สองประการ ได้แก่ ประการแรก ในสมัยรัฐสมบูรณาญาสิทธิชนนั้นนำปรารถนาที่แสดงออกให้เห็นว่ากลุ่มของตนเป็นผู้นำความทันสมัยและ “ศิวิไลซ์” จึงได้เลียนแบบการปฏิบัติตนให้สุภาพเรียบร้อยตามมาตรฐานของสังคมตะวันตก เรื่องราวใน “จริยวัตรฝรั่ง” ที่ชนชั้นนำสยามยึดเอามาเป็นแบบอย่าง

²¹⁹ จริยวัตรฝรั่ง, วรรณคดีพิเศษ 45 (วันพฤหัสบดีที่ 6 กันยายน ร.ศ.113): 535

²²⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 534-536.

²²¹ จริยวัตรฝรั่ง, วรรณคดีพิเศษ 47 (วันพฤหัสบดีที่ 20 กันยายน ร.ศ.113): 557.

²²² เรื่องเดียวกัน, หน้า 558.

นั้น เน้นไปที่การควบคุมร่างกายจิตใจ เช่น การไม่พูดนิทาน การไม่นั่งเกาะโต๊ะเก้าอี้ ต้องเรียนรู้ มารยาทของการเข้าสมาคมต่างๆ ตลอดจนวิธีปฏิบัติตนให้ถูกต้องและเหมาะสมกับชนชั้นหรือ “ผู้ดี” เพื่อให้เข้ากับมาตรฐานความ “ศิวิไลซ์” แบบตะวันตกที่ชนชั้นนำพยายามยึดถือและเลียนแบบ มา ซึ่งสอดคล้องกับให้ความหมายของคำว่า เยนตลิแมน (Gentleman) ของสมเด็จพระยา เทวะวงศ์วโรปการว่า

“อหฺยาศยอหฺนดี เป็นที่เจริญความสามัคคีและความสุขของคนทัวกัน เป็น ลูกโง่ที่จะเกี้ยวให้คนต่อคนติดกันเหมือนสายสมอได้ อหฺยาศยอหฺนดีนั้น ต้องเกิด มีแต่น้ำใจเป็นต้นเค้ามาก่อน อากการกิริยาวาจาจึงจะเป็นเห็นจริงไปตามกันได้ ถ้า ในใจไม่เห็นคิจจริงแล้ว ถึงจะประพฤติอหฺยาศยคิไป ก็อาจจะแลเห็นว่าเป็นการ แกล้งทำไค้ง่าย ใจความในข้อนี้เป้นสำคัญที่ให้ตัวคิคว่าในเวลาพบปะกันคนอื่น เข้าแล้ว อย่าให้คิถึงความสุขทุกข์และน้ำใจขอตนเองคนเดียว ให้คิถึง ความสุขและน้ำใจของคนอื่นด้วย จะประพฤติกายและวาจาไปอย่างไร ให้ดูคน อื่นเขาจะรูสึกอย่างไรบ้าง ถ้าเป้นที่ไม้ชอบใจคนเป้นอันมากแล้ว เขาก็ว่าไม้มี อหฺยาศยอหฺนดี”²²³

จะเห็นได้ว่าผู้ดีนั้นต้องประพฤติดีทั้งกายวาจาใจ ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 6 หนังสือสมบัติผู้ดีของ เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี ก็เป้นสิ่งที่สืบเนื่องกับความเป็น “ผู้ดี” ต่อจากสมัยรัชกาลที่ 5 ตัวอย่างดังเช่นในหัวข้อ “ว่าด้วยข้อบังคับสำหรับการประพฤติตน การแต่งตัว ฯลฯ” ของบทความ “จริยวัตรฝรั่ง” เป้นส่วนที่เกี่ยวกับการประพฤติตน เช่น “จงอย่าขากเสลด ให้มีเสียงดังในท่ามกลาง มหาชน เราควรจะอดคลิ้นได้เพียงคิการอดคลิ้นเพียงนั้น”²²⁴ ตรงกับเนื้อความในสมบัติผู้ดี ภาคที่ สองว่าด้วยเรื่องผู้ดีขอม ไม่ทำอุจาดคลามก ปรากฏในข้อที่ 7 “ขอมไม้บ้วนขากด้วยเลียอันดังหรือให้ เปราะเปื้อนให้เป้นที่รังเกียจ”²²⁵ เรื่อง “อย่าพูดคำสบถคิคปาก หรือกล่าวคำหยาบที่ประชุม”²²⁶ ซึ่งมี ใจความตรงกับ ภาคที่ 9 ของสมบัติผู้ดี ในหัวข้อเรื่อง “ผู้ดี ขอมรักษาความสุจริตชื้อตรง” ซึ่งมีข้อ ข่อยความว่า “ผู้ดีขอมไม้ใช้คำสบถคิคปาก”²²⁷ นอกจากนี้ เรื่องที่ตรงกันระหว่าง “จริยวัตรฝรั่ง” กับ

²²³ สมเด็จพระวรวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ, “ว่าด้วยคำอังกฤษที่เรียกว่า เยนตลิแมน Gentleman มี ความหมายอย่างไร เปนอย่างไร,” *วชิรญาณวิเศษ* 24 (วันพุธ เดือน 7 แรม 14 ค่ำ ปีมจอ จ.ศ.1248): 288.

²²⁴ จริยวัตรฝรั่ง,” *วชิรญาณวิเศษ* 37 (วันพฤหัสบดีที่ 12 กรกฎาคม ร.ศ. 113): 437.

²²⁵ เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี, *สมบัติผู้ดี* (กรุงเทพฯ: กระทรวงศึกษาธิการ, 2541), หน้า 2.

²²⁶ “จริยวัตรฝรั่ง,” *วชิรญาณวิเศษ* 38 (วันพฤหัสบดีที่ 19 กรกฎาคม ร.ศ. 113): 447.

²²⁷ เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี, *สมบัติผู้ดี* หน้า 59.

สมบัติผู้ดี มีอีกหลายประเด็น เช่น ไม่พูดคิดฉินนินทา ควรพูดจาให้ชัดถ้อยชัดคำ ไม่ควรพูดอวดอ้างตนเอง ไม่ควรขอลสิ่งของโดยไม่เสียเงิน เป็นต้น การเขียนหนังสือสมบัติผู้ดีผลิออกมาเพื่อสอดรับการระบบราชการที่กำลังขยายตัวออกไป อีกทั้งในกรุงเทพฯ เองนั้น เกิดชนชั้นนำรุ่นใหม่ ทั้งข้าราชการสำนักสมัยใหม่ พ่อค้า นักหนังสือพิมพ์ ซึ่งกลุ่มคนเหล่านี้เองได้วิพากษ์วิจารณ์การทำงานรัฐบาล สมบูรณาญาสิทธิ ทำให้ราชสำนักได้ผลัดดันคู่มือแนวทางการประพฤติตัวของผู้ดีออกมา ยิ่งไปกว่านั้น ความเป็น “ผู้ดี” ในสมัยรัชกาลที่ 5 ได้ผสมผสานระหว่างหลักกคิพุทธศาสนากับการประพฤติมารยาทที่ได้รับอิทธิพลยุควิกตอเรีย²²⁸ และความคิดนี้ยังได้เผยแพร่สู่หนังสือแบบเรียน เช่น หนังสือธรรมจริยา เป็นต้น และชนชั้นนำยังมองอีกว่า “รัฐบาลมีอำนาจที่จะตกแต่งนิสัยใจคอ ไพร่บ้านพลเมืองได้ด้วยแต่งหนังสือสำหรับสอนเด็กนักเรียน”²²⁹ ซึ่งแพทริก โจรี (Patrick Jory) วิเคราะห์ว่า หลักความประพฤติของหนังสือสมบัติผู้ดีนี้ เป็นการรับวัฒนธรรมจากสมัยวิกตอเรีย และไม่ใช่หรือเกี่ยวข้องกับเอกลักษณ์ด้านวัฒนธรรมไทยแท้²³⁰

ในที่สุด ความคิดที่ผ่านหนังสือสมบัติผู้ดี ได้ส่งผลมาถึงยุคปัจจุบัน ซึ่งผ่านการเผยแพร่ผ่านองค์กรของรัฐ คือ กระทรวงศึกษาธิการและสภาเอกลักษณ์แห่งชาติ เมื่อ พ.ศ. 2503 หนังสือสมบัติผู้ดี จัดพิมพ์ซ้ำขึ้นมาใหม่ และได้เพิ่มเนื้อหาส่วนคำอธิบายปรากฏอยู่ในภาคผนวก เพื่อให้นักเรียนเข้าใจได้ง่ายขึ้น²³¹ ยิ่งไปกว่านั้น ประเทศไทยตั้งแต่ยุคจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ พัฒนาเศรษฐกิจและสังคมตามการให้คำปรึกษาของรัฐบาลสหรัฐอเมริกา และการขยายตัวของเศรษฐกิจกับการรับวัฒนธรรมตะวันตกของสังคมไทย ทำให้ชนชั้นนำและรัฐบาลเกิดความกังวล “ในสภาพสังคมปัจจุบัน วัฒนธรรมตะวันตกได้ไหลบ่าเข้ามารวดเร็วเกินไป เร็วมากจนเกินที่จะเลือกสรรหรือคัดในส่วนที่ดีไว้ การปล่อยให้วัฒนธรรมต่างประเทศมีอิทธิพลเหนือตัวเรา... นับเป็นเรื่องอันตรายมากในเรื่องการถูกคุกคามวัฒนธรรมไป”²³² รัฐบาลจึงพุ่งเป้าไปที่นักเรียน (ในสมัยรัฐสมบูรณาญาสิทธิมีเป้าหมายที่ข้าราชการ) ให้เรียนรู้เกี่ยวกับมารยาทไทยไว้ เพราะ “มารยาทไทยนับเป็นเอกลักษณ์ของชาติที่สำคัญสิ่งหนึ่งซึ่งถือเป็นมรดกทางวัฒนธรรมที่บรรพบุรุษได้รักษาและสืบทอดกันมา”²³³ สมจินตนา ภักดิ์ศรีวงศ์กล่าวว่า มารยาทไทยมีแหล่งที่มาจากพระพุทธศาสนาเป็นส่วนมาก²³⁴ แต่

²²⁸ กมลทิพย์ งามกระมล, “อาหาร : การสร้างมาตรฐานในการกินกับอัตลักษณ์ทางชนชั้น,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชามานุษยวิทยา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2545), หน้า 61-67.

²²⁹ หนังสือกราบทูลของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพถึง สมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี ใน กมลทิพย์ งามกระมล, “อาหาร : การสร้างมาตรฐานในการกินกับอัตลักษณ์ทางชนชั้น”, หน้า 61.

²³⁰ กองบรรณาธิการ, “มองมารยาทกับความเป็นชาติไทยผ่านสมบัติผู้ดี,” ฟ้าเดียวกัน 1 (มกราคม- มีนาคม, 2548): 30-33.

²³¹ เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี, สมบัติผู้ดี, หน้า คำนำ (2).

²³² สมจินตนา ภักดิ์ศรีวงศ์, มารยาทในสังคมไทย (กรุงเทพฯ: ดันอ้อ, 2538), หน้า 24.

²³³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 270.

²³⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 34-40.

จากข้อมูลที่ได้อธิบายมาในข้างต้น ทั้งเรื่องหนังสือสมบัติผู้ดีและบทความเรื่อง “จริยวัตรฝรั่ง” ในหนังสือวิชาญวิเศษ แสดงให้เห็นว่า การปฏิบัติตนให้เป็น “ผู้ดี” ได้รับอิทธิพลจากวัฒนธรรมตะวันตก เนื้อหาในหนังสือมารยาทในสังคมไทยของสมจินตนา ที่จัดพิมพ์ พ.ศ. 2538 แม้ว่าไม่ได้อ้างอิงถึงหนังสือสมบัติผู้ดี แต่อาจได้รับอิทธิพลจากสมบัติผู้ดีบ้าง เพราะมีเนื้อหาตรงกันในบางเรื่อง เช่น มารยาทในการนั่งบนเก้าอี้ การสนทนา การเดิน เป็นต้น แต่ก็ได้เพิ่มการปฏิบัติตนบางประการ ที่แสดงให้เห็นถึงสังคมที่ยังมีความไม่เท่าเทียมกัน การเคารพยำเกรงผู้ใหญ่ ได้แก่ การคลานเข้า การนั่งหมอบ การไหว้บุคคลในระดับทางสังคมต่างๆ หรือแสดงถึงความเป็นชาตินิยม เช่น การเคารพธงชาติ และการปฏิบัติตนต่อหน้ากษัตริย์และพระบรมวงศานุวงศ์ เป็นต้น

อีกประการหนึ่งก็คือ สตรีชั้นสูงนั้นมีบทบาทเพิ่มมากขึ้น โดยเฉพาะเรื่องของการเข้าสมาคม ทั้งบทบาทในดูแลเตรียมงานเลี้ยงสังสรรค์ การรับแขกบ้านแขกเมือง หรือการรับแขกที่บ้านเรือนของตนเอง ซึ่งจาก “จริยวัตรฝรั่ง” เรื่องการเข้าร่วมงานเลี้ยงและงานเต้นรำกลางคืน เห็นได้ว่าผู้หญิงมีบทบาทต้องไปออกงานสมาคมกับสามีของตนเอง ในบริบททางประวัติศาสตร์ของราชสำนักเองนั้น สตรีนางในเริ่มมีบทบาทมากต้อนรับพระราชโอรสอันตฤกะมากขึ้น ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 ซึ่งช่วยงานต้อนรับ อยู่ในเขตพระราชฐานบ้าง ดังเช่น เมื่อ พ.ศ. 2405 พลเรือ จัตุวา ลอร์ด ยอน เฮย์ ผู้บังคับการกองเรือรบอังกฤษมาแวะเมืองไทย นางในได้มาเข้าร่วมต้อนรับ และการเสด็จทอดพระเนตรสุริยุปราคา ณ ตำบลหว้ากอ เซอร์ แฮร์รี ออด (Sir Harry St. George Ord) ผู้ว่าการสิงคโปร์ เข้าร่วมสังเกตการณ์ด้วย กล่าวว่าสตรีนางในสามารถสนทนาภาษาอังกฤษได้ พร้อมทั้งทำเครื่องดื่มเลี้ยง เซอร์ แฮร์รี ด้วย นอกจากนี้ ชนชั้นนำได้เรียนรู้รูปแบบของวิธีการปฏิบัติตนแบบตะวันตกผ่านประสบการณ์จริง เช่น การเห็นหมอบรับคาน้ำกรรยาเข้าเฝ้ารัชกาลที่ 4 เป็นต้น เพื่อแสดงให้เห็นว่าสตรีตะวันตกสามารถออกงานในที่สาธารณะได้²³⁵ สมัยรัชกาลที่ 5 เป็นยุคที่มีการเลี้ยงต้อนรับพระราชโอรสอันตฤกะจำนวนมากขึ้น สตรีฝ่ายในมีบทบาทหน้าที่ในการเลี้ยงต้อนรับมากขึ้นตามด้วย ทั้งการเตรียมอาหาร การจัดสถานที่ด้วยดอกไม้ และการต้อนรับแขกในเขตพระราชฐาน เหล่านางในนี้สามารถยอมรับธรรมเนียมการทักทายแบบตะวันตกได้ เช่น การจับมือ เป็นต้น ส่วนบทบาทของนางในการต้อนรับที่นอกเขตพระราชฐาน เกิดขึ้นครั้งแรกเมื่อครั้งปลายสมัยรัชกาลที่ 5 พ.ศ. 2452 ในงานเลี้ยงต้อนรับ คูก์ โยฮัน อัลเบรคต์ และดัชเชส เอลิซาเบทสโตนเบิร์ก แห่งแมกเลนเบิร์กเวริน หน้าที่ของนางในครั้งนี่คือการจัดเตรียมอาหาร และต้อนรับคูก์และดัชเชสในงานนอกเขตพระราชฐาน เช่น งานเลี้ยงที่พระราชวังดุสิต งานวัดเบญจมบพิตร การ

²³⁵ วรรณพร บุญญาสถิต, จอมนางแห่งสยามในสมัยรัชกาลที่ 4 ถึงรัชกาลที่ 6 กับกระแสวัฒนธรรมตะวันตก, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์บุ๊คส์, 2552), หน้า 212-216.

ซ้อมรบที่ทุ่งพญาไท การตรวจพลสวนสนาม และการทอดพระเนตรละครหลวงนฤมิตรที่ปราสาท
เป็นต้น²³⁶

การแต่งกายก็เป็นเรื่องที่ชนชั้นนำให้ความสำคัญเพื่อการปรับตัวให้เข้ากับ ความ “ศิวิไลซ์”
แบบตะวันตก ในหนังสือวชิรญาณวิเศษปรากฏบทความเรื่อง “ใช้ถุงเท้ารองเท้า” ผู้เขียนบทความ
สังเกตชาวอินเดีย ชาวตะวันตกและชาวญี่ปุ่นว่าการใส่เสื้อและรองเท้า “ดูก็เป็นความสุขและสะอาด
ได้อย่างหนึ่ง”²³⁷ ผู้เขียนปรารภนาให้คนอ่านหนังสือวชิรญาณวิเศษ แต่งกายด้วยเสื้อผ้าที่สุภาพด้วย
การสวมรองเท้าและการใส่ถุงเท้า เนื้อหาบทความนี้กล่าวว่า ถุงเท้ากับรองเท้า แม้จะเป็นการ
สิ้นเปลืองเงิน อีกทั้งขัดกับอุปนิสัยของคนไทย และ “การใช้ถุงเท้านี้รองเท้านี้ เห็นว่าควรใช้แต่ใน
ประเทศหนาวเท่านั้น อันที่จริงถึงในประเทศร้อนเช่นประเทศเรานี้ ผู้ที่ได้ใช้ก็มีอยู่ เช่นกับแขกพม่า
และจีนข้างใต้ๆ เป็นต้น ย่อมจะใช้อยู่มาก”²³⁸

อย่างไรก็ตาม บทความกล่าวถึงประโยชน์ของการใช้ถุงเท้ารองเท้าดังนี้ ประการแรก การ
ใส่ถุงเท้ารองเท้านี้ป้องกันเท้าได้รับบาดเจ็บ จากก้อนหิน เสี้ยนหนามตามพื้น สัตว์มีพิษ เป็นต้น
และยังป้องกันโรคกระษัย ที่มาจากธาตุทั้งสี่นั้นผิดปกติ ดังนั้น ถุงเท้าป้องกันเท้าไม่ให้เจอกับอากาศ
เย็นหรือความร้อนที่มาจากพื้นดินได้²³⁹ ประการต่อมา การใส่ถุงเท้ารองเท้าก็เหมือนกับเสื้อผ้าทำให้
ร่างกายอบอุ่นได้ เท้าก็เป็นอวัยวะสำคัญของร่างกายที่ต้องการความอบอุ่นเช่นเดียวกัน ประการ
สุดท้าย แม้ว่าประเทศไทยมีอากาศที่ร้อนอบอ้าว แต่

“ส่วนที่ใช้ถุงเท้ารองเท้า แสดงความงดงามนั้น คือเมื่อสวม ถุงเท้า
รองเท้าแล้วไปในที่ใด ย่อมแสดงความเป็นผู้สะอาด หมดจดเรียบร้อยอย่าง 1
และเป็นเครื่องปกปิดร่างกายให้ มิดชิด ไม่เป็นที่น่าเกลียดน่าชังอย่าง 1 และจะ
ไปในที่ใดๆ ไม่เป็นที่เขารังเกียดด้วยความเปื้อนเปรอะอย่าง 1 และเป็นที่ยู่งกัน
ให้เกิดการละอายไม่อาจประพฤติกความชั่วต่างๆ ได้อย่าง 1 อันนี้เป็นคุณสมบัติ
ความงดงาม แก่ผู้ที่ใส่ถุงเท้ารองเท้าได้โดยส่วนหนึ่ง”²⁴⁰

นอกจากนี้ โครงสร้างบ้านสมัยก่อนเป็นลักษณะเตี้ยติดพื้นดิน ดังนั้น ประโยชน์ของรองเท้านั้น
ป้องกันความสกปรกจากพื้นดินที่ติดมากับเท้า เมื่อขึ้นเรือนแล้วควรถอดรองเท้าไว้ข้างนอกและใส่

²³⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 216-224.

²³⁷ “เรื่องการใช้ถุงเท้ารองเท้า,” วชิรญาณวิเศษ 43 (วันพฤหัสบดีที่ 27 สิงหาคม ร.ศ.110): 516.

²³⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 515.

²³⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 516.

²⁴⁰ “เรื่องการใช้ถุงเท้ารองเท้า,” วชิรญาณวิเศษ 45 (วันพฤหัสบดีที่ 10 กันยายน ร.ศ.110): 545

ดูงเท้าได้ แม้ว่าประเทศไทยมีประเพณีล้างเท้าก่อนขึ้นเรือนก็ตาม แต่การล้างเท้านี้ “ทำให้บ้านเรือนไม่ใคร่สะอาด”²⁴¹ ซึ่งผู้ดูงเท้าก็บรองเท้าไม่ได้ แต่ความแตกต่างบางประการระหว่างชาวไทยและตะวันตกเกี่ยวกับวิธีการใส่รองเท้ากับดูงเท้าคือ ชาวยุโรปใส่รองเท้าเข้าเคหะสถาน แต่คนไทยควรถอดรองเท้าออกไว้นอกเรือน ผู้เขียนอธิบายเหตุผลว่า “ประเทศเรามีความร้อนเป็นปรกติ ในประเทศยุโรปมีความหนาวเป็นปรกติ และความสะอาดก็ผิดกัน คือในประเทศเรามีดูงน้ำมากฝนตกมากอยู่เสมอทุกๆ ปี พื้นที่แผ่นดินย่อมเปียกและเปื้อนเปรอะ...”²⁴² และยังคงกล่าวถึงสตรีว่า “ถึงผู้หญิงก็เหมือนกันควรต้องใช้การปกปิดให้มิดชิดกว่าผู้ชาย จำเป็นจะต้องรักษาร่างกายให้มิดชิดแก่ที่เดียว”²⁴³ ซึ่งการแต่งตัวให้มิดชิดของสตรีนี้เป็นการรับวัฒนธรรมการแต่งตัวแบบวิกตอเรีย²⁴⁴ จากเดิมที่แต่งกายด้วยการนุ่งผ้าจีบหน้านางแล้วห่มสไบเท่านั้น อย่างไรก็ตาม คนที่ใส่ดูงเท้ารองเท้าก็ยังเป็นเรื่องของชนชั้นสูงที่มีฐานะทางการเงินที่ดี ไม่ใช่เรื่องของประชาชนธรรมดา ดังข้อความซึ่งบรรยายไว้ในตอนจบของบทความว่า

“เมื่อจะหาความสุขความสบายจริงๆ แล้วว่า ผู้ใส่ดูงเท้ารองเท้าไม่ได้เลย มีที่ขัดข้องอยู่อย่างเดียว แต่ที่ต้องใช้เงินเปลืองขึ้นต่อผู้ที่มีทรัพย์สมบัติทางได้บริบูรณ์พอจะจับจ่ายจึงจะให้ได้ ถ้าเป็นคนอึดคักก็อย่าเพิ่งใส่ดูงเท้ารองเท้าอย่างที่ข้าพเจ้าคิดนี้ก็แล้วกัน”²⁴⁵

แม้ว่าการใส่ดูงเท้าและรองเท้าไม่เหมาะสมกับอากาศประเทศไทย แต่การแต่งกายโดยเฉพาะเสื้อผ้าจากตะวันตกนั้น ก็เป็นการแสดงความ “ศิวิไลซ์” เป็นอย่างดี ชนชั้นนำสมัยนี้ได้พยายามสร้างภาพลักษณ์ขึ้นมา ดูได้จากรูปภาพต่างๆ ของชนชั้นนำที่ได้ถ่ายภาพออกมา รูปภาพของชนชั้นนำ มักปรากฏรูปสวมเสื้อผ้าแบบตะวันตก การไว้หนวด การไว้ทรงผมแบบตะวันตก หรือการแต่งกายด้วยเสื้อผ้าลูกผสมระหว่างไทยและตะวันตกเรียกว่า ชุดราชปะแตน ซึ่งเป็นวัฒนธรรมประดิษฐ์รูปแบบหนึ่งเพื่อสร้างอัตลักษณ์และความนับหน้าถือตาในความ “ศิวิไลซ์” แก่สายตาตะวันตกด้วย นอกจากชนชั้นนำในราชสำนักจะแต่งกายและสร้างภาพลักษณ์ที่ “ศิวิไลซ์” ผ่านการแต่งกายแล้ว แม้แต่ผู้ที่ไม่ใช่ข้าราชการก็ยังได้ยอมรับความ “ศิวิไลซ์” แบบตะวันตกอีก

²⁴¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 545.

²⁴² “เรื่องการใส่ดูงเท้ารองเท้า,” *วิจารณ์วิเศษ* 46 (วันพฤหัสบดีที่ 17 กันยายน ร.ศ.110): 556.

²⁴³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 556.

²⁴⁴ วรณพร บุญญาสถิต, *จอมนางแห่งสยามในสมัยรัชกาลที่ 4 ถึงรัชกาลที่ 6 กับกระแสวัฒนธรรมตะวันตก*, พิมพ์ครั้งที่

2 (กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์บุ๊คส์, 2552), หน้า 128.

²⁴⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 556.

ด้วย เช่น เทียนวรรณ ซึ่งเป็นผู้ทำงานกับบริษัทต่างชาติ ก็แสดงภาพลักษณ์ของตนเองด้วยการแต่งกายแบบตะวันตก ไม่เลี้ยวมาก ไว้ทรงผมแบบตะวันตกอีกด้วย²⁴⁶

การรับวัฒนธรรมตะวันตกเพื่อสร้างภาพลักษณ์ความ “ศิวิไลซ์” แบบตะวันตกยังมีอีกหลายกรณี เช่น การรับประทานอาหารก็เป็นเรื่องแสดงถึงการปรับตัวให้เข้ากับวัฒนธรรมตะวันตกอย่างหนึ่ง การใช้อุปกรณ์การรับประทานอาหารและการใช้โต๊ะอาหารก็เป็นสิ่งที่แสดงถึงความ “ศิวิไลซ์” ของชนชั้นนำ ในการรับประทานอาหารแบบตะวันตก ชนชั้นนำได้เรียนรู้ผ่านการเดินทางไปต่างประเทศ การศึกษาและการใช้ชีวิตในต่างประเทศ แต่การใช้ช้อนส้อมและอุปกรณ์อาหารนั้นเป็นสิ่งที่สร้างความอึดอัดให้กับชนชั้นนำเช่นกัน เพราะว่าสังคมไทยรับประทานอาหารด้วยการเปิบมือมาก่อน เมื่อมีอุปกรณ์การรับประทานอาหารตะวันตกเข้าสู่ชีวิตประจำวันของชนชั้นสูง แต่เครื่องมือเหล่านั้นกลับไม่เหมาะสมกับการใช้ ดังคำอธิบายของกรมพระยาดำรงราชานุภาพเรื่องการใช้อ้อมสองง่ามว่า อุปกรณ์ชิ้นนี้มีไว้สำหรับการจิ้มอาหาร และต้องใช้กับมีดหั่นเท่านั้น แต่กับข้าวของไทยนั้นควรใช้กับช้อน เพราะฉะนั้น สรุปได้ว่าประโยชน์ของอ้อมสองง่ามคือไม่ทำให้มือช้ำเปื้อนเท่านั้น เพราะมือขวาต้องทำหน้าที่ถืออาหารแทนอยู่ดี²⁴⁷ ยิ่งไปกว่านั้น ชนชั้นนำบางกลุ่มรู้สึกไม่คุ้นเคยกับการใช้อุปกรณ์รับประทานอาหาร เช่น พระองค์เจ้ากนิรี (เป็นพระราชธิดาในรัชกาลที่ 3) มีพระชันษา 65 ปี ในพ.ศ. 2427 ตามบันทึกของสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศทรงบันทึกไว้ว่า พระองค์เจ้ากนิรีไม่สามารถรับประทานอาหารด้วยมีดและอ้อม จึงเป็นที่ขบขันของพระองค์มาก ในบางครั้งพระสงฆ์เองก็รู้สึกไม่คุ้นชินและรู้สึกไม่ดีในการใช้ช้อนส้อมที่ทำจากเงิน เพราะการถวายภัตตาหารพร้อมกับช้อนเงิน พระสงฆ์ที่เคร่งพระวินัยเกรงว่าเป็นการผิดพระธรรมวินัย จึงสรุปว่าใช้อุปกรณ์ในการรับประทานอาหารในสมัยรัชกาลที่ 5 นั้นเป็นเพียงการแสดงความ “ศิวิไลซ์” เท่านั้น²⁴⁸

ความคิดเรื่องบทบาทและหน้าที่ของสตรีในหนังสือวิจิตรญาณ

ความคิดเรื่องบทบาทและหน้าที่ของสตรีที่ปรากฏในหนังสือวิจิตรญาณพิเศษและวิจิตรญาณก็สามารถสะท้อนถึงการรับวัฒนธรรมของตะวันตกได้อีกประการหนึ่ง โดยเฉพาะความคิดของสมัยวิกตอเรีย เช่น ความคิดเรื่องแม่เรือน เป็นต้น แต่อย่างไรก็ตาม ชนชั้นนำไทยก็ยังไม่สามารถรับความคิดเรื่องการมีคู่สมรสคนเดียว (Monogamy) ได้ แม้จะถูกชาวตะวันตกที่เข้ามาติดต่อกับสยามวิพากษ์วิจารณ์โจมตีเรื่องพหุภรรยา (Polygyny) ก็ตาม

²⁴⁶ Maurizio Peleggi, *Lords of Things: the Fashioning of the Siamese Monarchy's Modern Image*, pp. 44-62.

²⁴⁷ กมลทิพย์ จ่างระมล, “อาหาร : การสร้างมาตรฐานในการกินกับอัตลักษณ์ทางชนชั้น”, หน้า 136-138.

²⁴⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 142-146.

แนวคิดเรื่องสตรีของยุควิกตอเรียส่งอิทธิพลถึงสังคมชนชั้นสูงสมัยรัชกาลที่ 5 ดังนั้นจึงขอกล่าวถึงบทบาทสตรีในประวัติศาสตร์สมัยวิกตอเรีย บทบาทของสตรีสมัยนี้มีฐานะเป็นผู้ที่จัดการภายในครัวเรือน ซึ่งมีสาเหตุมาจากปัจจัยภายในและปัจจัยจากสถานการณ์ภายนอกของสังคมอังกฤษ ปัจจัยภายในนั้นคือ บทบาทรัฐและศาสนาได้ส่งเสริมอำนาจของสถาบันการแต่งงาน ด้วยการออกกฎหมายการแต่งงาน (Marriage Act) พ.ศ. 2297 ที่การแต่งงานต้องได้รับอนุญาตจากพ่อแม่ทั้งสองฝ่ายและต้องทำพิธีในโบสถ์เพื่อให้เป็นที่รับรู้อย่างเป็นทางการ นอกจากนี้ วัฒนธรรมในทางโลกย์ส่งผลต่อวิถีชีวิตสตรีเช่นกัน ทั้งการใช้ชีวิตอยู่ในเมือง การมีมนุษยสัมพันธ์แบบ “ผู้ดี” แนวคิดยุคภูมิธรรมที่ให้ความสำคัญกับการศึกษาเพื่อพัฒนาบุตรของตนเอง และภาพลักษณ์ที่โรแมนติกของความเป็นแม่ ที่ส่งเสริมให้บทบาทสตรีในครัวเรือนเป็นเรื่องที่น่าหลงใหล ส่วนปัจจัยภายนอกนั้นคือ ผลกระทบจากเหตุการณ์การปฏิวัติฝรั่งเศส เช่น ขาวลือในทางเสียหายทางเพศของพระนางมารีอังตัวแนตต์ (Marie Antoinette) ที่ทำให้ชนชั้นนำอังกฤษตระหนักถึงจริยธรรมทางเพศ แม้ว่ากระแสของการปฏิวัติฝรั่งเศสส่งผลต่อความคิดสตรี เช่น แมรี โวลส์ โตนคราฟท์ (Mary Wollstonecraft) ที่เรียกสิทธิ์ในความเป็นมนุษย์ของผู้หญิงให้เท่าเทียมผู้ชาย แต่สตรีสมัยวิกตอเรียเองยังยึดและรณรงค์บทบาทของสตรีที่มีบทบาทสำคัญแค่ในครัวเรือนเท่านั้น

ต่อมาในสมัยกลางพุทธศตวรรษที่ 24 ทฤษฎีของโทมัส โรเบิร์ต มัลทัส (Thomas Robert Malthus) เป็นทฤษฎีที่ส่งผลกระทบต่อรัฐบาลในสมัยวิกตอเรีย ซึ่งทฤษฎีนี้ได้กล่าวว่า การเพิ่มระหว่างประชากรและอาหารนั้นไม่สมดุลกัน ถ้าไม่ควบคุมกำเนิดอาจจะเกิดภาวะขาดแคลนอาหารได้ ดังนั้น การควบคุมประชากรให้มีจำนวนเหมาะสมทางสังคมและมีคุณภาพ รัฐจึงต้องสร้างสถานะครอบครัวให้เข้มแข็งขึ้นด้วยการออกกฎหมายคุ้มครองสตรีที่แต่งงาน ให้มีสิทธิตามกฎหมาย มากกว่าคู่สามีภรรยาออกการสมรส เช่น กฎหมายช่วยเหลือคนยากจน (Poor Law) สตรีที่ไม่ได้แต่งงานให้ถูกต้องตามกฎหมายสูญเสียสิทธิในการรับความช่วยเหลือจากรัฐ และสิทธิในการฟ้องร้องสามีในการเป็นผู้ดูแลบุตร ผลของการบังคับใช้กฎหมายฉบับต่างๆ ภายใต้แนวคิดการให้ความสำคัญของสถาบันการแต่งงานก็คือ ทำให้ประชากรอังกฤษลดลง แต่การฆ่าทารกกลับมีจำนวนเพิ่มสูงขึ้น ยิ่งไปกว่านั้น สตรีชนชั้นกลางเองก็ยังเขียนบทความต่างๆ เผยแพร่สู่สาธารณะเพื่อส่งเสริมความสำคัญในสถาบันการแต่งงาน กับเน้นคุณค่าสตรีในการครองเรือน เช่น การทำกับข้าว การเลี้ยงบุตร การดูแลสามี การแต่งตัว เป็นต้น สตรีกับบทบาททางการเมืองนั้น บทบาทของสตรีในยุคนี้แม้ไม่มีสิทธิในการเลือกตั้ง แต่สตรีก็ได้มีส่วนร่วมทางการเมืองผ่านการเคลื่อนไหว โดยเฉพาะอย่างยิ่งสตรีชนชั้นล่างที่เรียกร้องในเรื่องปากท้องครอบครัว เช่น การเข้าร่วมต่อต้านกฎหมายช่วยเหลือคนจน (Poor law) ฉบับ พ.ศ. 2377 หรือสนับสนุนการประท้วงรัฐด้านต่างๆ แต่บทบาทสตรีชนชั้นกลางและชนชั้นกลางระดับสูงเน้นไปที่การสนับสนุนนรงค์ด้านศีลธรรมและจริยธรรมมากกว่า เช่น สตรีในเข้าร่วมการต่อต้านการค้าทาส เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม สตรีก็ได้ถูกผู้ชายจำกัดบทบาทโดยเฉพาะการแสดงความคิดเห็นในพื้นที่สาธารณะไว้ และแม้แต่ในขบวนการแรงงานเองก็ยังจำกัดบทบาทสตรีเอาไว้เพียงมีบทบาทเล็กน้อย เช่น ขบวนการชาร์ทิสต์ พ.ศ. 2381- 2391 (Chartist Movement) ที่เรียกร้องสิทธิในการเลือกตั้งของคนชนชั้นล่างที่เป็นผู้ชาย แม้ว่าการเรียกร้องนี้มีสตรีชนชั้นแรงงานเข้าร่วมด้วย แต่ขบวนการนี้ไม่มีการเรียกร้องสิทธิในการเลือกตั้งให้แรงงานสตรี²⁴⁹ ยิ่งไปกว่านั้น ชนชั้นกลางอังกฤษมีบทบาทในด้านเศรษฐกิจมากขึ้น เนื่องจากการขยายตัวของอุตสาหกรรมตั้งแต่ต้นพุทธศตวรรษที่ 24 และต่อมาเมื่อกลางพุทธศตวรรษที่ 24 ชนชั้นกลางก็ได้เติบโตและเพิ่มบทบาทในสังคมมากขึ้น จึงต้องแสวงหาตัวตนทางสังคมของตนให้เด่นชัดด้วยการสร้างลักษณะ “ผู้ดี” ขึ้นมา เพื่อไม่ให้ชนชั้นสูงเหยียดหยามว่าไร้ธรรมเนียมประเพณี ชนชั้นกลางยังได้แสดงการต่อต้านการมีวิถีชีวิตประจำวันอย่างเกียจคร้านและผลาญเวลาโดยเปล่าประโยชน์ของชนชั้นสูงเดิม และยังตั้งกฎเกณฑ์เกี่ยวกับการนับหน้าถือตา (respectability) เป็นสำคัญ หลักการนี้รวมถึงการสร้างภาพให้สตรีเป็นแม่บ้านแม่เรือน ซึ่งเป็นลักษณะผู้ดีอย่างหนึ่ง²⁵⁰

จุดมุ่งหมายสูงสุดของสตรีวิคตอเรียคือ การแต่งงาน ถ้าผู้ใดแต่งงานก็ถือว่าประสบความสำเร็จในชีวิต ฉะนั้นสตรีสมัยนี้ต้องเรียนรู้วิธีเข้าสังคม การสร้างบทสนทนาที่ทำให้รู้สึกสบายใจ การสร้างความบันเทิง เช่น การเต้นรำ เล่นเปียโน การแต่งตัวให้สวยงาม การวางตัวแบบสุภาพสตรี เป็นต้น ส่วนเรื่องการศึกษาในสตรีสมัยนี้ไม่ได้รับการสนับสนุนในการศึกษา เพราะผู้หญิงมีฐานะเป็นที่พึงพอใจสำหรับผู้ชาย และสตรีที่แต่งงานแล้วทั้งชีวิตและทรัพย์สินทุกอย่างตกเป็นของสามี สตรีชนชั้นกลางมักมีหญิงรับใช้ ซึ่งมีหน้าที่ดูแลชีวิตประจำวันของสตรีชนชั้นกลาง ได้แก่ การจัดการเวลาว่าจะไปเยี่ยมเยือนหรือต้อนรับแขก การดูแลบุตรในการรับประทานอาหาร สตรีชนชั้นกลางมีหน้าที่ตรวจตรางานบ้านให้เรียบร้อย และสตรีชนชั้นกลางนี้สามารถออกไปใช้ชีวิตนอกบ้านได้มากขึ้น แต่ถ้าครอบครัวไม่ได้มีฐานะมากนัก ภรรยาต้องทำงานบ้านมากขึ้นรวมทั้งดูแลบุตรของตนเองด้วย ทว่าครอบครัวในสมัยนี้มักจ้างสาวใช้อย่างน้อยหนึ่งคนไว้ใช้ภายในครัวเรือนอย่างแน่นนอน²⁵¹ อย่างไรก็ตาม แม้ว่ายุคนี้ชนชั้นกลางได้ถือแนวคิดมีคุณธรรม จริยธรรม และหลักความประพฤติของผู้ดีมากมายก็ตาม แต่จำนวนโสเภณียุคนี้ก็กลับเพิ่มสูงขึ้นสะท้อนถึงความล้มเหลวของคุณธรรมของชนชั้นกลาง²⁵²

²⁴⁹ Janet Howarth, “Gender, Domesticity, and Sexual Politics,” in *The Short Oxford History of the British Isles: The Nineteenth Century*, ed. Colin Matthew (Oxford: Oxford University Press, 2005), pp. 163-178.

²⁵⁰ ชاکริต ชุ่มวัฒน์, “ผู้หญิงของผู้ชายสมัยวิคตอเรีย” *วารสารอักษรศาสตร์* 2 (กรกฎาคม 2531): 4-5.

²⁵¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 6-7.

²⁵² เรื่องเดียวกัน, หน้า 9-10.

บทความเรื่อง “อย่างไรจึงเรียกว่าแม่เรือน” เป็นบทความที่สะท้อนถึงการรับวัฒนธรรมแบบวิกตอเรียมาตีความบทบาทสตรีไทย บทความนี้ให้ความหมายแม่เรือนว่า

“คงเป็นผู้หญิงที่มีปัญญาสามารถรอบรู้กิจการงานทั้งปวงทั้งสิ้น แต่การที่จริงเห็นว่า คำที่เรียกว่าแม่เรือนนั้นเห็นจะเป็นหัวหน้าของคนพวกหนึ่ง ถ้าจะพิจารณาดูก็คล้ายกับแม่ทัพเราที่เองถึงผู้ชายที่มีปัญญารอบรู้กิจการงานที่สมควรก็เป็นแม่เรือนได้เหมือนกัน... ถึงคำที่เรียกว่าแม่ทัพก็เหมือนกัน คงจะไม่เฉพาะเป็นได้แต่ผู้ชายฝ่ายเดียว เห็นว่าถ้าผู้หญิงที่มีสติปัญญารอบรู้สรรพวิทยาการในหน้าที่ ก็สามารถที่จะเป็นได้เหมือนกัน”²⁵³

ในความเป็นจริงในสังคมไทยสมัยนั้น สตรีคงไม่มีบทบาทในการทหารหรือตำแหน่งสำคัญในทางการบริหารอย่างแน่นอน เพราะการศึกษาของสตรีในระบบโรงเรียนสมัยรัชกาลที่ 5 เน้นการศึกษากิจการมารยาทและความเป็นแม่เรือน เช่น โรงเรียนสตรีสุนันทาลัย นักเรียนต้องศึกษาตามหลักสูตรเป็นเวลา 6 ปี ซึ่งวิชาที่ต้องศึกษาได้แก่ การอ่าน เขียน เลข ภาษาไทย ภูมิศาสตร์ พงศาวดาร เรียงความ พลศึกษา ภาษาอังกฤษ และวิชาแม่บ้านการเรือน ซึ่งในวิชานี้ทางโรงเรียนเปิดสอนภาคทั้งทฤษฎีและภาคปฏิบัติ วิชาที่สอนคือ การเย็บปักถักร้อย การทำความสะอาดบ้านเรือน วิธีปลูกต้นไม้²⁵⁴ แม้ปรากฏว่ามีสตรีสอบชิงทุนเล่าเรียนหลวงได้ 3 คน ได้แก่ หม่อมเจ้ามณฑลพร กมลาศน์ หม่อมเจ้าจันทร์นิภา เทวกุล และนางสาวปิ่น เนื่องจากเป็นสตรี จึงได้รับรางวัลแทนการได้ไปศึกษาต่อยังต่างประเทศ²⁵⁵ แต่ข้อความที่กล่าวถึงข้างต้นคือ การเปรียบเทียบว่าแม่เรือนเหมือนแม่ทัพนั้นอาจจะมาจากบทนำของหนังสือ *The Book of Household Management* ของ อิศชาวเบลลา บิดัน กล่าวว่หน้าที่การเป็นแม่ศรีเรือนนั้นเสมือนผู้บัญชาการกองทัพหรือหัวหน้ากิจการธุรกิจ²⁵⁶ สอดคล้องกับความเห็นของชนชั้นนำในคอลัมน์เกมส์กระตุ้ในหนังสือ *วชิรญาณวิเศษ* “แก้ปัญหายาภรณ์ที่ 43” “ถามว่ามีบุตรหญิงจะให้เล่าเรียนวิชาเป็นกำหนดอย่างไร

²⁵³ “อย่างไรเรียกว่าแม่เรือน,” *วชิรญาณวิเศษ* 23 (วันพฤหัสบดีที่ 24 มีนาคม ร.ศ. 110): 267.

²⁵⁴ ยูพากรณ์ แจ่มเจนนิก, “การศึกษาของสตรีไทย: ศึกษากรณีเฉพาะของโรงเรียนราชินี พ.ศ. 2447-2503” ใน *ราชินี 84 ปี* (กรุงเทพฯ: โรงเรียนราชินี, 2531), หน้า 142-143.

²⁵⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 143.

²⁵⁶ ในหนังสือของนางบีดันมีข้อความดังนี้ As with the commander of an army, or the leader of any enterprise, so is it with the mistress of a house. Her spirit will be seen through the whole establishment; and just in proportion as she performs her duties intelligently and thoroughly, so will her domestics follow in her path. ดู ไชมอน เจ พี ไรท์, “หลักความประพฤติ มารยาท และความเป็นแม่เรือนในสังคมยุควิกตอเรีย,” ใน *โครงการวิจัย “เรื่องกินเรื่องใหญ่ในไทยและเทศ*, (กรุงเทพฯ: ฝ่ายวิจัย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2546), หน้า 25.

ดี?” คำตอบของกระซู่ถามนี้สอดคล้องกับหลักสูตรของโรงเรียนสตรีว่า “ข้าพเจ้าเห็นว่าพออายุ 5 ปี 6 ปี ก็เรียนหนังสือ...ก่อนวิชาอื่น แล้วให้มีลัทธิสั่งสอนอยู่ให้เสมอในการเรียบร้อย ที่อังกฤษเรียกว่า Obey ว่านอนบ่น้อม, อยู่ได้บังคับ, เชื่อฟัง... แล้วพอเจริญอายุขึ้นตามลำดับควรแก่วิชาไรก็ตามสอนไปในการเรียนสำหรับตัว กับวิชาหญิง...” ซึ่งวิชาหญิงที่ว่านี้คือ “การเรียนแลเขียนปักถักร้อยกับข้าวของกิน...”²⁵⁷

คุณสมบัติของแม่เรือนโดยสรุปตามบทความดังกล่าวนี้ เริ่มแรกแม่เรือนที่ดีต้องรู้ลักษณะของการบ้านเรือนต่างๆ มีทั้งการทำอาหาร เย็บปักถักร้อย และแม่เรือนต้องสามารถอ่านหนังสือและคำนวณเลขเบื้องต้นได้ แม่เรือนต้องรู้จักลักษณะอาชีพที่สามารถทำได้ และรู้จักกฎหมายข้อปฏิบัติต่างๆ นอกจากนี้ ต้องรู้ลักษณะจังหวัดและเขตละแวกของบ้านที่ตนอยู่ว่ามีภัยอันตรายอะไรที่จะทำให้บ้านเสียหาย และต้องรู้จักบริหารจัดการภายในครัวเรือน เช่น ต้องรู้จักศึกษาว่าไฟไหม้ในเรือนของตนเองทั้งนี้สย ความซื่อสัตย์ ความประพฤติ เป็นต้น แม่เรือนต้องรู้จักมารยาทการเข้าสังคม การเข้าหาผู้ใหญ่และการใช้คำพูดตามบรรดาศักดิ์ แม่เรือนยังต้องรู้เรื่องว่าภายในหนึ่งปีนั้นมีสินค้าตามฤดูกาลอะไรบ้าง ถ้าซื้อสินค้าผิดฤดูกาล ต้องเสียค่าใช้จ่ายในครัวเรือนสูงเกินไป เช่น ถ้าปีใดฝนตกมีปริมาณน้อยควรสำรองข้าวไว้แต่เนิ่นๆ เพราะข้าวราคาจะแพงมากในฤดูร้อน คุณสมบัติถัดมาก็คือแม่เรือนนั้นต้องรักเพื่อนฝูงให้เหมือนกับญาติพี่น้อง แต่การคบเพื่อนนั้นก็ต้องรู้จักเลือกคบ ทั้งอุปนิสัยวาจา กิริยามารยาท แม่เรือนนั้นต้องดำรงไว้ซึ่งความยุติธรรมเมื่อเคลือบหรือบ่าวไพร่มีปัญหาขัดแย้งกัน แม่เรือนนั้นต้องมีมารยาทและวาจาที่สุภาพเรียบร้อยกับแขกที่มาเยือนบ้าน แม่เรือนต้องเอื้อเฟื้อญาติพี่น้องของตนเองตามสมควร เมื่อญาติมิตรได้รับความเดือดร้อน แต่การช่วยเหลือนั้นต้องช่วยอย่างมีเหตุผลและตนเองต้องไม่เดือดร้อน สุดท้าย แม่เรือนต้องดูแลคนใช้หรือบ่าวไพร่ทั้งอาหารและเมื่อป่วยไข้²⁵⁸

อีกตัวอย่างหนึ่งจากนิยายสารยุคเดียวกันกับหนังสือวชิรญาณวิเศษคือ ประวัติทินบัตรแลจดหมายเหตุ ปรากฏบทความในคอลัมน์ “คฤหานิติ” เรื่อง “แม่เรือน” บทความนี้ขึ้นต้นคล้ายกับบทความ “อย่างไรจึงเรียกว่าแม่เรือน” ในหนังสือวชิรญาณวิเศษ ว่า

*“แม่เรือนหรือคฤหาสน์นั้น ท่านเทียบไว้ว่าเหมือนดังแม่ทัพบังคับ
การทหารกองหนึ่ง หรือหัวหน้าของที่ประชุมชนทำางานก็เช่นกัน ถ้าแม่
เรือนในบ้านหนึ่งบ้านใดนั้น จะพิจารณาเห็นว่าเป็นผู้ดูแลรักษาทรัพย์สมบัติ*

²⁵⁷ แก้ปัญหาพยากรณ์ที่ 43 ตอนที่ 1,” วชิรญาณวิเศษ 45 (วันพฤหัสบดีที่ 10 กันยายน ร.ศ. 110): 550.

²⁵⁸ “อย่างไรจึงเรียกว่าแม่เรือน,” วชิรญาณวิเศษ แผ่นที่ 23-25 (วันพฤหัสบดีที่ 24 มีนาคม ร.ศ.110- 7 เมษายน ร.ศ.111.), หน้า 267-268, 281-282, 292-295.

แห่งสามีของตนแล้ว และด้วยความฉลาดความรู้และความสามารถของตัวนั้น
ความสุขถาวรทั่วไปในบ้านเรือนซึ่งอาศัยอยู่ในตน”²⁵⁹

ความสำคัญของแม่เรือนตามบทความคือ แม่เรือนต้องเป็นตัวอย่างให้แก่บ่าวไพร่ ถ้าแม่เรือนนั้นเอาใจใส่ดูแลบ้านเรือนและสามารถออกคำสั่งงานบ้านอย่างถูกต้อง บ่าวไพร่ก็จะประพฤติตามแม่เรือน ดังนั้น แม่เรือนที่ดีจึงต้องมี “การปราชญ์ทัศนากการแห่งความรักษานบ้านเรือน” ซึ่งเป็นวิชาที่ให้ “แม่เรือนนั้นจะต้องไม่เป็นผู้สั่งการแก่คนใช้บ่าวไพร่ที่ผิดไปโดยง่าย หรือเป็นผู้บัญชาการที่ไม่รู้แก่บ่าวไพร่ที่โง่ไม่รู้การเสมอกัน” ดังนั้น หน้าทีของแม่เรือนที่ดีสองประการคือ ประการแรกแม่เรือนต้องตื่นเช้าตรู่มาดูแลสั่งการบ่าวไพร่ให้ดูแลบ้านเรือนให้สะอาด อีกประการหนึ่ง แม่เรือนต้องทำความสะอาดบ้านเรือนเพื่อป้องกันโรค และทุกเช้าแม่เรือนต้องอาบน้ำตอนเช้าและแต่งตัวให้สวยงามเสมอตามสมควร เก็บผ้าปูที่นอน ดูแลอาบน้ำให้บุตรของตน และเตรียมอาหารเช้า

จากข้อมูลข้างต้นสรุปได้ว่า แม่เรือนนั้นมีหน้าที่ดูแลภายในครัวเรือนของตน ซึ่งมีลักษณะคล้ายกับวัฒนธรรมของวิกตอเรีย ที่ผู้หญิงนั้นต้องจัดการดูแลกิจการภายในบ้านของตนเองให้ดี ดังเช่นกรณีของหนังสือ The Book of Household Management เป็นหนังสือที่ผลิตขึ้นมาครั้งหลังคริสต์ศตวรรษที่ 19 ที่ชนชั้นกลางอังกฤษมองว่าครอบครัวเป็นพื้นที่ทางสังคมที่สำคัญ²⁶⁰ หนังสือเล่มนี้ประสบความสำเร็จในด้านยอดขาย ซึ่งเป็นการสะท้อนให้เห็นถึงสภาพสังคมในยุคนั้น เพราะว่าผู้ชายมีชีวิตนอกบ้านมากขึ้น ทั้งการทำงานและความบันเทิงหลังเลิกงาน และเมื่อชนชั้นกลางแต่งงานแล้วก็มักย้ายออกมาอยู่บ้านเดี่ยวเขตชานเมือง ดังนั้น ตำราของนางบีตันนั้นเป็นการเชิญชวนให้สามีกลับเข้ามารับประทานอาหาร และใช้ชีวิตครอบครัวที่บ้าน หนังสือเล่มนี้จึงมีลักษณะหนังสือคู่มือ (หนังสือ How to) เพื่อให้ผู้หญิงสามารถในการจัดการบ้าน เช่น การดูแลคนใช้ การดูแลบริเวณบ้าน การทำความสะอาด สูตรทำอาหาร²⁶¹ หนังสือเล่มนี้ยังมีอิทธิพลต่อชนชั้นนำสยามอีกด้วย ได้แก่ การผลิตตำราทำอาหารชื่อ หนังสือแม่ครัวหัวป่าก์ ของท่านผู้หญิงเปลี่ยนภาสกรวงศ์ อีกตัวอย่างหนึ่ง อิทธิพลของหนังสือของบีตัน คือกรณีของหลวงจรูญสุนิทวงศ์ ผู้จบการศึกษาจากอังกฤษได้เป็นผู้แปลสูตรอาหารจากหนังสือของนางบีตันให้ท่านผู้หญิงเยี่ยม จรูญสุนิทวงศ์ ไว้สำหรับทำกับข้าว²⁶²

²⁵⁹ “แม่เรือน,” ประเพณีนิยมและจรรยาบรรณ 1 (1 ตุลาคม ร.ศ.108): 20-21.

²⁶⁰ ชนมอน เจ พี ไรท์, “หลักความประพฤติ มารยาทและความเป็นแม่เรือนในสังคมยุควิกตอเรีย” หน้า 13.

²⁶¹ ธเนศ วงศ์ยานนาวา, “การ ‘ครอบครัว’, ‘ไพร่’ จากตะวันตกสู่ตะวันออก,” ใน จักรวาลวิทยา: บทความเพื่อเป็นเกียรติแก่ นิธิ เอียวศรีวงศ์, ธเนศ วงศ์ยานนาวา, บรรณาธิการ (กรุงเทพฯ: มติชน, 2549), หน้า 241-247.

²⁶² เรื่องเดียวกัน, หน้า 250-252.

นอกจากนี้ หน้าที่และความคาดหวังของสตรีในสังคมไทยสมัยรัชกาลที่ 5 นี้ ก็สอดคล้องกับสภาพสังคมที่เปลี่ยนแปลงไปด้วย กล่าวคือ ชนชั้นนำที่ประกอบไปด้วยข้าราชการล่าม กษัตริย์ เจ้าชายได้รับอิทธิพลตะวันตกผ่านการศึกษา การขยายตัวของระบบราชการ การขยายตัวทางเศรษฐกิจการค้า การขยายตัวของชีวิตในเมือง ล้วนส่งผลให้เพิ่มบทบาทใหม่แก่สตรีไทย บทบาทที่เพิ่มขึ้นนี้ ก็เป็นบทบาทในขอบเขตครัวเรือนนั่นเอง ทั้งการเป็นเมีย แม่ และแม่เรือน หน้าที่ใหม่นี้ ตามสุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา วิเคราะห์มี 3 บทบาทคือ บทบาทแรกคือ เมียในฐานะที่เป็นเพื่อนคู่คิด เพราะว่าผู้ชายชนชั้นกลางและสูงต้องรับผิดชอบงานรูปแบบใหม่ที่เกิดขึ้นในสมัยนี้ เช่น เทียนวรรณกล่าวว่าภรรยาควรช่วยสามีแบ่งเบาภาระด้วยการตรวจทานหนังสือ แต่งเรียงความ เป็นต้น บทบาทต่อมาคือ แม่ในฐานะครูคนแรก บทบาทนี้สอดคล้องกับการปฏิรูปการศึกษาระหว่างสมัยรัชกาลที่ 5 และ 6 ว่าโรงเรียนและที่บ้านควรพัฒนาสติปัญญาของบุตรหลานไปด้วยกัน บทบาทสตรีอันสุดท้ายคือ บทบาทแม่เรือนผู้รอบรู้ สตรีชนชั้นสูงและกลางได้ถูกคาดหวังให้เป็นผู้ที่สนใจในเรื่องต่างๆ ในครัวเรือน เช่น การต้อนรับแขก การดูแลสุขอนามัย และการควบคุมรายจ่ายในครอบครัว²⁶³ ความคิดแม่เรือนสอดคล้องกับบทความในนิตยสารหนังสือ วิจิตรนิพนธ์พิเศษ และ ประติทินบัตร แสดงเจตจำนงที่ยกตัวอย่างมาข้างต้น

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าวัฒนธรรมวิกตอเรียจะส่งอิทธิพลบางประการ แต่เรื่องการเมืองคู่สมรสคนเดียว (Monogamy) กลับไม่เป็นที่ยอมรับจากชนชั้นนำ การมีนางในและการมีภรรยาจำนวนมากของชนชั้นนำเป็นประเด็นที่ชาวตะวันตกที่เข้ามาติดต่อยุโรปโจมตีเป็นอย่างมาก²⁶⁴ แต่ชนชั้นนำก็ได้ปกป้องการมีเมียมากผ่านเหตุผลทางพุทธศาสนาว่า

“พระพุทธรเจ้าบัญญัติศีลกาเมสุมิจจารา ก็รับศีลเหมือนกัน ทั้งบุรุษและสตรีแต่ความถือไม่เหมือนกัน ผู้ชายมีเมียมาสัก เท่าไรก็ได้ ผู้หญิงต้องห้ามไม่ให้มีผัวมาก... พระอรธรรคทายอธิบายขยายความไว้ว่า บุรุษชายนั้นเป็นเจ้าของประเวณี หญิงเป็นแต่ผู้ปรนนิบัติเท่านั้น คิดดูก็เห็นสม ถ้าบุรุษชายเพิกแล้ว หญิงนั้นจะทำอะไรก็ได้ต้องนั่งอยู่ จึงเห็นว่าชายเป็นเจ้าของประเวณี ข้อที่ว่าชายมีภรรยาได้ นั้น ก็มีได้แต่หญิงที่มีได้หวงแทน ที่เป็นสิทธิ์แก่ตัวบ้าง ที่วงศาณาญาติเขายกให้บ้าง นอกจากหญิงก็ห้าม ย่นไว้เพียง

²⁶³ สุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา “สถานภาพทางสังคมของสตรีไทยในสมัยปฏิรูปประเทศ,” วารสารอักษรศาสตร์ 23 (กรกฎาคม-ธันวาคม, 2534): 9-10.

²⁶⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 5-6.

สิบจำพวกคือหญิงเป็นที่หวงแหนของบุรุษชายเจ้าของ 1 หญิงที่เขาถ่วงไว้
แล้ว 1 ชายใดได้สร้อยเสพเข้าก็มีโทษบาปมาก เสมอด้วยกัน²⁶⁵

ยิ่งไปกว่านั้น ถ้าผู้หญิงยังอยู่ในการดูแลของบิดามารดาและบรรดาญาติ แต่ชายไปเกิดมี
ความสัมพันธ์ทางเพศ ผลบาปเพียงฝ่ายชายฝ่ายเดียว เนื่องจากสตรีไม่ใช่เจ้าของประเวณี เป็นเพียง
ผู้รักษาหวงแหนไว้ให้กับสามีเท่านั้น ดังนั้นในกรณีดังกล่าวนี้จึงไม่ผิดศีลข้อที่สาม ส่วนเรื่องผู้หญิง
จะมีสามีหลายๆ เป็นเรื่องที่เป็นไปไม่ได้ เพราะบุตรที่เกิดมาจะไม่รู้จักบิดาของตนเป็นผู้ใด แล้วถ้ามี
เรื่องทะเลาะจนเกิดการปะทะกันถึงชีวิตโดยไม่รู้ตัวผู้ที่ต่อสู้นั้นเป็นบิดา ก็จะเป็นปิตุฆาตโดยไม่
ตั้งใจ ในสุดท้ายที่สุด เจ้าพระยาทิพากรวงศ์แสดงความเห็น ในความแตกต่างเรื่องจิตใจระหว่างเพศ
อย่างมีทัศนะเหยียดเพศว่า “ประการหนึ่งใจหญิงกับชายก็ผิดกัน ชายถึงมีเมียมากเท่าไรหระรักก็ดีจะ
ซังกี่ดี ก็ไม่ได้คิดที่จะฆ่าหญิงนั้นเสีย ถ้าหญิงมีผัวได้หลายคนแล้วก็คงจะคิดฆ่าผัวที่ไม่รักนั้นเสีย
เป็นธรรมดาของหญิงเช่นนี้”²⁶⁶

เหตุผลของการรักษาหลักการพหุภรรยา (Polygyny) ของชนชั้นนำนั้น อาจเป็นเรื่องการ
แสดงความจงรักภักดีผ่านการถวายลูกสาวแก่กษัตริย์ การถวายลูกสาวนอกจากเป็นการแสดงความ
จงรักภักดี ยังเป็นการสร้างเครือข่ายทางอำนาจของกลุ่มชนชั้นปกครองด้วยกัน การยกย่องให้เกียรติ
เพิ่มขึ้นเมื่อเจ้าจอมนั้น ประสูติพระราชโอรสให้แก่กษัตริย์ ซึ่งบิดามารดาของเจ้าจอมที่มีพระราช
โอรสและพระราชธิดาได้รับเป็น “ขรัวตาขรัวยาย” ยิ่งไปกว่านั้น ถ้าลูกสาวที่ถวายเป็นที่โปรดปราน
ของกษัตริย์ บิดามารดาของเจ้าจอมนั้นก็จะได้รับเกียรติยศไปด้วย เช่น เจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์
(เทศ บุนนาค) และท่านผู้หญิงอุมีบุตรสาวคือ เจ้าจอมมารดาอ่อน หัวหน้าของกลุ่มเจ้าก๊กอ้อ ซึ่งเป็น
ที่โปรดปรานของรัชกาลที่ 5 ทำให้เจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์เป็นที่ไว้วางพระทัยของรัชกาลที่ 5 และ
ท่านผู้หญิงอุมีได้รับเครื่องราชอิสริยาภรณ์ตั้งแต่ พ.ศ. 2416-2444 เรื่อยมา²⁶⁷

นอกจากนี้ หนังสือวิธานวิเศษปรากฏบทความที่เกี่ยวข้องกับสตรีชื่อ “ความลำบากของ
สตรี” ซึ่งเป็นเนื้อหาของบทความได้แสดงให้เห็นความลำบากของผู้หญิงชั้นสูง เนื้อหาของ
บทความนี้เริ่มต้นด้วยว่าผู้หญิงนั้นไม่ควรจะแต่งงานกับตระกูลที่ต่ำกว่า โดยเฉพาะทาสไม่สมควรที่
จะคบหาด้วย ซึ่งบทความนี้อ้างว่า “สตรีที่เกิดแล้วในทาสตระกูล ข้อซึ่งโบราณได้บัญญัติลัทธินี้
อย่างเช่นมีมาในอินเดียแต่ครั้งก่อนโน้น เป็นส่วนจำแนกตระกูล และเป็นเหตุมิให้ตระกูลซึ่งไม่ควร

²⁶⁵ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, หนังสือแสดงกิจจานุกิจ, หน้า 220-221.

²⁶⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 221-222.

²⁶⁷ พรศิริ บูรณเขตต์, นางใน: สถานภาพ พฤติกรรม และสัญลักษณ์ในวิถีชีวิตของสตรีฝ่ายในสมัย ร.5 (กรุงเทพฯ: ฐานบุ๊คส์, 2552), หน้า 113-118.

แปลกปนกัน ท่านจึงจัดไว้แบบนี้ ...(แต่)ในกรุงสยามนี้ไม่มีใครจะกำหนดคณียอย่างโบราณคดี”²⁶⁸ อย่างไรก็ตาม เนื้อความได้สนับสนุนว่าการแต่งงานนั้น “ที่จริงบุรุษซึ่งเป็นผู้มีตระกูลเช่นนั้น ไม่สมควรจะคบค้าด้วยสตรีที่เกิดแล้วในทาสตระกูล”²⁶⁹ และ “...สตรีหรือบุรุษมาเป็นภรรยาและสามี ซึ่งมีชาติและตระกูลเสมอกัน เป็นการดีการสมควรแม้ถึงคดีอันดีแต่ในกาลก่อนโน้น ก็สรรเสริญ การสมาคมของบุรุษและสตรี ซึ่งมีตระกูลและวัยอันเสมอกัน”²⁷⁰

เนื้อหาของบทความ “ความลำบากของสตรี” ตามความเห็นของชนชั้นนำ สตรีมีความลำบากดังนี้คือ ต้องระวังตนไม่ให้ไปอยู่กับชายในส่วนตัว เพราะจะทำให้ถูกครหาได้ และถ้าสตรีไปมีความสัมพันธ์กับผู้ชายจนตั้งครรภ์สถานการณ์ก็จะเลวร้ายลงไปอีก เพราะทำชื่อเสียงของตระกูลเสียหาย อีกเหตุผลหนึ่ง สตรีอาจถูกบังคับแต่งงานเนื่องจากพ่อแม่มีความจำเป็นบางอย่าง เช่น ต้องการเงิน เป็นต้น ทำให้สตรีผู้นั้นมีแต่ความลำบากและอึดอัดใจ และถ้าเกิดสตรีมีความหึงหวงอย่างมาก เพราะไม่ยอมให้สามีนั้น “มีภรรยาเป็นสองและสามสี่ไปดังนี้ก็ดี หรือได้สามีที่ร่วมอยู่ด้วยสตรีอื่นคือสามีมีภรรยาหลายคน” ความหึงหวงนี้มีผลให้ภรณาน้อย ซึ่งมักเป็นสตรีชนชั้นล่าง ก็เกิดหึงหวงสามีเช่นเดียวกัน มักทะเลาะกับภรรยาหลวงด้วยคำหยาบคาย เนื่องจาก “ตามเหตุที่จะพึงมีเพราะวิสัยสามัญสตรีทั้งปวง ซึ่งเป็นผู้เลวทรามมันจะพูดจาถากถางกัน โดยที่มิได้มีความอายอย่างสตรีที่มีตระกูล” ข้อความนี้แสดงให้เห็นถึงทัศนคติของชนชั้นนำว่า สตรีชั้นสูงเท่านั้นที่ถูกอบรมให้มีความประพฤติเป็นอย่างดีมากกว่า “สามัญสตรี”²⁷¹ และยังมีนัยยะสะท้อนให้เห็นถึงความเหนือกว่าของเพศชายที่เป็นผู้ที่สุภาพและมีเหตุผลกว่าสตรีเพศ

อย่างไรก็ตาม นางใน ซึ่งเป็นสตรีชนชั้นสูงที่ผ่านการอบรมสั่งสอนมาอย่างดี ก็มีความขัดแย้งและหวาดระแวงระหว่างกลุ่มของนางในกันเองด้วย นางในที่มียศศักดิ์สูงกว่ามักตรวจสอบจดหมายของนางในระดับชั้นล่าง ตัวอย่างเช่น สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีทรงต้องการตรวจสอบจดหมายของพระนางเจ้าสุชุมมลามารศรี ที่ส่งถึงสมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระนครสวรรค์วรพินิต พระราชโอรส จนทำให้พระองค์รู้สึกอึดอัดพระทัยมาก หรือกรณีของการตรวจสอบจดหมายของเจ้าจอม ม.ร.ว.สดับ ลดาวัลย์ โดยพระองค์เจ้าสายสวลี จนทำให้พระองค์รู้สึกกอดันอย่างยิ่ง²⁷² นอกจากนี้ เจ้าจอมสดับเองเป็นที่โปรดปรานของรัชกาลที่ 5 เป็นอย่างยิ่ง ดูได้จากหลังนิวัติพระนครกลับจากการเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ 2 (พ.ศ. 2450) พระองค์ทรงซื้อเครื่องเพชรมาพระราชทานเจ้าจอมสดับ และโปรดให้แต่งเครื่องเพชรแล้วให้ช่างถ่ายรูปชาวต่างชาติมาฉายพระรูป

²⁶⁸ “ความลำบากของสตรี,” *วชิรญาณวิเศษ* 36 (วันพฤหัสบดีที่ 23 มิถุนายน ร.ศ.111): 422.

²⁶⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 422.

²⁷⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 422.

²⁷¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 422-423.

²⁷² พรศิริ บุรณเขตต์, *นางใน: สถานภาพ พฤติกรรม และสัญลักษณ์ในวิถีชีวิตของสตรีฝ่ายในสมัย ร.5*, หน้า 149-150.

เอง โดยทรงพระกรุณาจัดทำการฉายพระรูป อีกทั้งยังโปรดพระราชทานตู้ที่ระลึก ซึ่งทรงจัดของที่
 แต่งอยู่ในตู้ด้วยพระองค์เอง นอกจากนี้ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาท่านขึ้นเป็นพระสนม
 เอก อันเป็นตำแหน่งที่แม่เจ้าจอมมารดาบางคนรับราชการมาช้านานยังมิได้รับพระราชทาน ด้วย
 เหตุนี้ทำให้เจ้าจอมคนอื่นๆ อิจฉาริษยาเจ้าจอมสดับ และถูกกล่าวใส่ร้ายนินทา มีผลให้เจ้าจอม
 สดับคิดสั้นด้วยการค้ำน้ำยาล้างรูป แต่แพทย์ช่วยพระชีพไว้ได้ ในที่สุดเพื่อให้เรื่องยุติลงเจ้าจอม
 สดับตัดสินใจมอบเครื่องเพชรให้แก่สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ²⁷³

ความลำบากของสตรียังมีอีกหลายประการตามเนื้อหาของบทความ ได้แก่ ภรรยาต้อง
 ประพฤติตนให้สามีนั้นพึงพอใจอยู่เสมอและอย่าแสดงความไม่พอใจจนเกินงาม เมื่อรู้สึกไม่พอใจ
 สามี เนื้อหายังกล่าวต่อไปอีกว่าสตรีมีความลำบากมากขึ้นเมื่อสามีทิ้งไม่เอาใจใส่ดูแล และถ้าสตรี
 คิดมีสามีคนใหม่ “ก็ยากกลัวเขาจะขายจะฟ้องหย่าเขาให้ขาดตอนไป ก็ไม่มีผู้จะช่วยเป็นธุระทั้งเงิน
 ทองก็ขาดสน” ถ้าสตรีที่หนีตามสามีไปโดยไม่ทำตามประเพณีให้ถูกต้อง ในเวลาต่อมาสามีได้เลิกรา
 หรือทิ้งขว้าง ครั้นจะกลับมาสู่ครอบครัวก็จะสร้างความลำบาก เพราะการหนีตามสามีได้สร้างความ
 อับอายแก่ตระกูลของตนเอง ในกรณีสตรีที่มีรูปร่างสวยงาม แต่ประพฤตินั้นไม่ดีไม่อยู่ในศีลธรรม
 เช่น เล่นพนัน เปลี่ยนคูครองบ่อย เป็นต้น เมื่อแก่ชราลงไปก็จะลำบากในการใช้ชีวิต เนื่องจากไม่มี
 สามีดูแล ยิ่งไปกว่านั้น เมื่อตั้งครรภ์ขึ้นมา ถ้าเกิดคลอดยากหรืออยู่ห่างไกล หรือไร้แพทย์พยาบาลก็
 ยิ่งลำบากมากขึ้น ความลำบากของสตรีประการสุดท้ายคือ สตรีไม่ยอมให้สามีมีภรรยาหลายคน
 “เพราะความประสงค์จะมีให้ทรัพย์สมบัติของสามีไปแก่สตรีอื่น อยากได้แต่ตนคนเดียว เป็นจารีต
 ของสตรีซึ่งได้มีความคำริเช่นนี้”²⁷⁴

รายละเอียดของเนื้อหาข้างต้นนี้ แม้ว่าผู้เขียนได้แสดงความเห็นใจบทบาทสตรีชั้นสูง แต่ก็
 ยังมองผู้หญิงว่ามีสถานะต่ำกว่าผู้ชาย บทความนี้มีน้ำเสียงแสดงความเห็นใจ แต่ความลำบากของ
 สตรีที่ปรากฏนี้ “เป็นตัวอย่างมาแต่กาลก่อนจนถึงในกาลปัจจุบัน ก็ย่อมมีจารีตเช่นนั้นมิได้แผก
 ไป”²⁷⁵ อีกทั้งบทความนี้ไม่ได้โต้แย้งให้ยกเลิกความเชื่อที่กดขี่สตรีเพียงแต่ต้องการกล่าวว่า “สตรีผู้
 เกิดในตระกูลต่างๆ ย่อมมีหน้าที่กิจกังวลซึ่งเป็นส่วนตัวอันตนพึงประพฤดิประจำอยู่ทุกคนไม่เลือก
 ว่าสตรีชนิดใด ต่างแต่กริยาที่จะพึงประพฤดิให้เป็นไป”²⁷⁶ ซึ่งขึ้นอยู่กับชนชั้นหรือตระกูลดังที่กล่าว
 มาในข้างต้น

ความสัมพันธ์ระหว่างบรรดานางในเพื่อทำให้ตนหรือกลุ่มของตนอยู่ในสายตากษัตริย์มี
 การแข่งขันกันสูง เนื่องจากในสมัยรัชกาลที่ 5 มีนางในจำนวนมาก จึงต้องแสดงความสามารถให้

²⁷³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 153.

²⁷⁴ “ความลำบากของสตรี,” *วชิรญาณวิเศษ* 38 (วันพฤหัสบดีที่ 7 กรกฎาคม ร.ศ.111): 448.

²⁷⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 449.

²⁷⁶ “ความลำบากของสตรี,” *วชิรญาณวิเศษ* 36 (วันพฤหัสบดีที่ 23 มิถุนายน ร.ศ.111): 421.

โดดเด่นขึ้นเพื่อเป็นที่โปรดของรัชกาลที่ 5 เช่น กลุ่มเจ้าแก้วกอ ประกอบไปด้วยเจ้าจอมมารดาอ่อน มีหน้าที่ตั้งเครื่องเสวยตลอดรัชกาล เจ้าจอมมารดาเอี่ยมอยู่ถวายงานด้วยการนวดพระองค์ เจ้าจอมมารดาเอิบดูแลการแต่งพระองค์และเปลื้องฉลองพระองค์ และมีความสามารถในการทอดปลา แม้กระทั่งรัชกาลที่ 5 เสด็จพระราชดำเนินนอกสถานที่ ยังมีรับสั่งให้นำเจ้าจอมมารดาเอิบมาทอดปลาถวาย เจ้าจอมมารดาอาบเป็นผู้ที่มีอารมณ์ขันคุยสนุกสนาน และเจ้าจอมมารดาเอี่ยม เป็นผู้ที่มีอายุน้อยที่สุด ซึ่งรัชกาลที่ 5 ทรงเมตตา²⁷⁷

การรับวัฒนธรรมตะวันตกของชนชั้นนำนั้น เป็นการแสดงถึงความทันสมัยและความ “ศิวิไลซ์” ต่อหน้าสาธารณชนและสะท้อนรสนิยมส่วนตัว อย่างไรก็ตาม แม้ว่าชนชั้นนำนิยมวัฒนธรรมตะวันตก แต่ชนชั้นนำก็ยังไม่ยอมรับการมีคู่สมรสคนเดียว และชีวิตของนางในก็มีชีวิตที่มีข้อจำกัด มีกฎระเบียบ มีชนชั้น และมีการแข่งขันกันสูง

ความรู้ที่ปรากฏในหนังสือ วิธาน และ วิธานวิเศษ สอดคล้องกับโครงสร้างรัฐที่เปลี่ยนไป และการเผชิญหน้ากับลัทธิอาณานิคมของชนชั้นนำสยาม เหตุการณ์เหล่านี้มีผลให้ประการแรก ความรู้ต่างๆ ที่มีมาแต่เดิมนั้นก็ต้องปรับตัวให้เข้ากับความทันสมัยแบบตะวันตก เช่น พระราชพิธีสิบสองเดือนที่จัดการลดความน่าเชื่อถือของพิธีกรรม ที่มีแหล่งที่มาจากศาสนาอื่นๆ หรือความเชื่อเรื่องผีลง ไป และยกระดับพิธีที่มีพุทธศาสนาเกี่ยวข้องให้มีความสำคัญและความน่าเชื่อถือมากขึ้น ซึ่งสอดคล้องกับกระแสขบวนการเคลื่อนไหวของธรรมยุติกนิกาย ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3 เป็นต้นมา กระแสของธรรมยุติกนิกายนี้เป็นการจัดการยกระดับความรู้พุทธศาสนาให้มีเหตุผล และอยู่ในระดับสูงกว่าความรู้ทางโลกย์ เพื่อเป็นการตอบโต้กับความรู้อะไรก็ตามที่เข้ามาพร้อมกับลัทธิอาณานิคม อีกทั้งยังรักษาความน่าเชื่อถือของพุทธศาสนา ซึ่งเป็นอัตลักษณ์ที่สำคัญของชนชั้นนำสยาม ประการต่อมา ความรู้ที่มาจากท้องถิ่นสยาม ทั้งความรู้ทรัพยากรทางธรรมชาติ อาชีพของชาวบ้าน และชาติพันธุ์ นั้นเป็นสิ่งที่สร้างความแปลกตา ตื่นเต้น และยังทำให้ชนชั้นนำพิจารณาถึงความไม่ “ศิวิไลซ์” ของคนท้องถิ่น ในขณะที่เดียวกันก็เป็นความรู้ที่มีความสำคัญทั้งเพื่อใช้ในการปกครอง เช่น รู้ว่าทรัพยากรความเป็นอยู่ และชาติพันธุ์แต่ละท้องถิ่นนั้นเป็นอย่างไร อีกทั้งยังสร้างสำนึกของมโนภาพเรื่องดินแดนสยามที่เพิ่งเกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5 ให้แก่ชนชั้นนำด้วย ประการสุดท้าย ความรู้เกี่ยวกับวัฒนธรรมตะวันตก แม้ว่าชนชั้นนำสยามเมื่อเผชิญหน้ากับความรู้อะไรก็ตาม ซึ่งถูกจัดว่าเป็นเพียงความรู้ทางโลกย์ แต่ทว่าความรู้ทางโลกย์แบบตะวันตกนี้เอง ที่ชนชั้นนำมองว่า “ศิวิไลซ์” และควรจะได้ตาม พร้อมทั้งปรับตัวให้เข้ากับมาตรฐานความ “ศิวิไลซ์” ของตะวันตก ดังนั้น ความรู้วัฒนธรรมตะวันตก

²⁷⁷ พรศิริ บูรณเขตต์, นางใน: สถานภาพ พหุภรรยา และสัญลักษณ์ในวิถีชีวิตของสตรีฝ่ายในสมัย ร.5, หน้า 134-135.

ที่ได้ยกตัวอย่าง จึงเป็นสิ่งที่สะท้อนถึงรสนิยม ความเป็นผู้นำความทันสมัย และความ “ศิวิไลซ์”
แบบตะวันตก ของบรรดาชนชั้นนำสยาม ท่ามกลางยุคสมัยอาณานิคม

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บทที่ 5 สรุป

ตั้งแต่ประมาณปลายพุทธศตวรรษที่ 24 เป็นต้นมา เมื่อรัฐสยามเผชิญหน้ากับลัทธิอาณานิคม มีผลให้รูปแบบรัฐของไทยเปลี่ยนรูปแบบจากรัฐแบบจารีตที่ไม่มีขอบเขตดินแดนที่แน่นอนไปสู่รัฐสมัยใหม่ที่มีอำนาจอธิปไตยและมีเขตแดนของรัฐ ดังนั้น ชนชั้นนำจึงปรับตัวให้เข้ากับสถานะที่เกิดขึ้น เพื่อต่อสู้และรักษาสถานะของชนชั้นนำไว้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อสมัยรัชกาลที่ 5 ได้เกิดการปฏิรูปต่างๆ เพื่อปรับตัวเองให้เข้ากับความสัมพันธ์ที่รับมาจากยุคอาณานิคมในต้นพุทธศตวรรษที่ 25 หลังจากการเสด็จประพาสที่สิงคโปร์ ชวา และอินเดีย ทำให้เกิดการปฏิรูปกลไกของรัฐ ได้แก่ การจัดเก็บภาษี การปฏิรูประบบเทศาภิบาล การปฏิรูประบบราชการ นอกจากนี้ การเผชิญหน้ากับลัทธิอาณานิคมยังส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงเชิงความรู้และวัฒนธรรม เช่น ขบวนการเคลื่อนไหวการปฏิรูปศาสนาของกลุ่มธรรมยุติก การรับวัฒนธรรมตะวันตกเข้าปรับใช้ในวิถีชีวิตของชนชั้นนำ เป็นต้น ทั้งนี้ กิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับการรับวัฒนธรรมตะวันตกสอดคล้องกับโลกทัศน์ของชนชั้นนำที่มองว่า วัฒนธรรมตะวันตก ซึ่งชนชั้นนำเลือกมาปรับใช้นั้นเป็นสิ่งที่ทันสมัยและ “ศิวิไลซ์”

ความสัมพันธ์และความ “ศิวิไลซ์” ซึ่งชนชั้นนำรับมาจากตะวันตกนั้น สามารถศึกษาได้จากกิจกรรมที่เกิดขึ้นในหอพระสมุดวชิรญาณระหว่าง พ.ศ. 2424- 2448 ชนชั้นนำร่วมกันจัดกิจกรรมของหอพระสมุด ซึ่งมีลักษณะคล้ายคลึงกันกับสโมสรหรือสมาคมต่างๆ ที่เกิดขึ้นทั้งในสังคมตะวันตกและในอาณานิคม กิจกรรมของหอพระสมุดมีสองลักษณะดังนี้คือ ในฐานะที่เป็นหอสมุด ได้แก่ การรวบรวมเอกสารเก่า ตำราตัวเขียน หนังสือจาร การสั่งซื้อหนังสือทั้งในและต่างประเทศ ส่วนอีกฐานะหนึ่งคือ ในฐานะที่เป็นสโมสรของชนชั้นสูง กิจกรรมต่างๆ ที่เกิดขึ้นในหอพระสมุดแสดงถึงรสนิยมการพักผ่อนหย่อนใจและกิจกรรมเพื่อความบันเทิง เช่น การจัดงานเลี้ยงฉลองหอพระสมุด การจัดโต๊ะบิลเลียด เป็นต้น อย่างไรก็ตาม การเป็นสมาชิกรับเข้าต้องเป็นชนชั้นนำเท่านั้น ราษฎรยังไม่มีสิทธิ์ที่จะเป็นสมาชิกได้ หอพระสมุดวชิรญาณจึงเป็นสัญลักษณ์ของชนชั้นนำอย่างแท้จริงในการรับความสัมพันธ์ และยังเป็นที่รวมตัวในการเข้าสมาคมระหว่างกันเอง เพราะ

“เชื่อว่าการหอพระสมุดวชิรญาณนี้จะเป็นที่แนะนำชักจูงปัญญาความรู้ของแมมเบอทั้งปวงให้ปลอดโปร่งขึ้น และเป้นเครื่องชักจูงให้เกิดสามัคคีในที่นี้มากกว่าแต่ก่อนเพราะเหตุที่ได้พบปะพูดคุยจากกันในที่แห่งเดียวดังนี้... แลให้พี่น้อง

ทั้งปวงมีความรักใคร่เป็นสามัคคีพร้อมเพรียงกัน ซึ่งเป็นเครื่องอุหนุนชักนำ
ของความเจริญทั้งปวงทุกประการสืบไป”¹

ดังนั้น หอพระสมุดจึงเป็นหนึ่งในสัญลักษณ์ของการรับความทันสมัยของชนชั้นนำ ยิ่งไปกว่านั้น เมื่อจุดประสงค์ของหอพระสมุดวิธานต้องการสนับสนุนและเผยแพร่ความรู้ด้านต่างๆ หอพระสมุดจึงได้ผลิตหนังสือวิธาน นอกเหนือจากการจัดหาหนังสือและเอกสารต่างๆเข้าหอพระสมุด

หนังสือวิธานและวิธานพิเศษ เป็นนิตยสารสำหรับสมาชิกหอพระสมุด จุดประสงค์ของหนังสือวิธานเป็นหนังสือที่ไว้แจกสำหรับสมาชิกเป็นสำคัญและบางส่วนได้จัดจำหน่ายด้วย หนังสือวิธานสะท้อนถึงความสนใจในความรู้ด้านต่างๆ ได้แก่ ความรู้จากตะวันตก ความรู้เรื่องประวัติศาสตร์ ราชประเพณี อาชีพในท้องถิ่น การนำหนังสือหรือเอกสารทางประวัติศาสตร์ที่ชำระแล้วมาลงตีพิมพ์ เป็นต้น ยังรวมถึงเรื่องราวที่เกี่ยวกับความบันเทิง อันได้แก่ นิทาน นิยายที่แปลมาจากภาษาต่างประเทศ กับบทกวีร้อยกรองต่างๆ ด้วย กรรมสัมปาทิกพยายามควบคุมการเขียนบทความของสมาชิกให้เป็นไปตามมาตรฐาน ซึ่งเน้นบทความความรู้ประเภทต่างๆ ที่เขียนเป็นความเรียงร้อยแก้ว หนึ่งในเรื่องบันเทิงที่ตีพิมพ์ ชนชั้นนำนิยมเอาวรรณกรรมของตะวันตกมาแปลแต่ในการแปลเรื่องวรรณกรรมตะวันตก ชนชั้นนำได้กลับใช้วิธีการ “แปลง” เนื้อหาและฉากให้เข้ากับความเชื่อและวัฒนธรรมในสังคมสยามช่วงเวลานั้น ส่วนเรื่องนิทานคำกลอนแบบ “จักรๆ วงศ์ๆ” ถูกปฏิเสธจากชนชั้นนำ นอกจากนี้ กรรมสัมปาทิกยังจูงใจสมาชิก ที่เป็นชนชั้นนำด้วยกัน ให้เขียนบทความด้วยการให้เงินตอบแทนการเขียนบทความด้วย ซึ่งแสดงถึงความพยายามของชนชั้นนำในการเขียนและจัดหาบทความลงในหนังสือวิธาน

การประพันธ์บทความเพื่อนำมาพิมพ์ในหนังสือวิธาน สะท้อนให้เห็นถึงการแสวงหาความรู้ของชนชั้นนำ บทความที่ลงพิมพ์แสดงให้เห็นถึงการเปลี่ยนทัศนคติและการถ่ายทอดความรู้ในช่วงก่อนสมัยใหม่ การถ่ายทอดความรู้ที่ผ่านประเพณีครู (Guru) เมื่อความรู้สมัยใหม่ของตะวันตกเข้ามาพร้อมกับลัทธิอาณานิคมและการพิมพ์สมัยใหม่ มีผลให้ความรู้นั้นถูกมองว่าสามารถสะสมเพิ่มพูนและปรับปรุงได้ นอกจากนี้ ชนชั้นนำยังสามารถจัดลำดับชั้นของความรู้เมื่อเผชิญหน้ากับความรู้ตะวันตกจำนวนมาก โดยมองว่าความรู้ตะวันตกเป็นเพียงโลกิยธรรมที่ผู้คนที่ทั่วไปสามารถศึกษาได้ ส่วนความรู้พุทธศาสนาจัดอยู่ในระดับโลกุตระธรรม ซึ่งถูกมองจากชนชั้นนำสมัยนั้นว่าเป็นความรู้ที่สูงที่สุด และเป็นสิ่งที่แสดงถึงอัตลักษณ์ของชนชั้นนำเอง เมื่อชนชั้นนำจัดลำดับชั้นความรู้ตะวันตกเป็นเพียงความรู้ระดับโลกิยธรรม จึงสามารถศึกษาและยอมรับความรู้ตะวันตกที่เข้าสู่สังคมชนชั้นนำอย่างไม่ตะจิตตะขวงใจ เพื่อนำความรู้เหล่านั้นมาใช้ประโยชน์ใน

¹ พระราชดำรัสของรัชกาลที่ 5 ในการเปิดหอพระสมุดวิธาน เมื่อวันที่ 11 เมษายน พ.ศ. 2427 ใน กรมศิลปากร, หอพระสมุดวิธานสำหรับพระนคร (ราชบุรี: กรมศิลปากร, 2543), หน้า 3.

การรักษาสถานะทางชนชั้นเอาไว้ ตัวอย่างเช่น การปฏิรูประบบราชการ การทหาร การคลัง ซึ่งเป็นเครื่องมือของชนชั้นนำในการรวมศูนย์อำนาจ เป็นต้น

การแสวงหาความรู้ด้วยวิธีการอันหลากหลายของชนชั้นนำ ซึ่งได้รับอิทธิพลจากตะวันตก มีวิธีการต่างๆ โดยสรุปดังนี้ ประการแรก การศึกษาในรูปแบบตะวันตก มีผลทำให้กระบวนการเรียนรู้ของชนชั้นนำเปลี่ยนไป จากการศึกษาผ่านประเพณีครูสู่การศึกษาแบบตะวันตก เช่น การเขียนตามคำบอก การฝึกการอ่านด้วยตนเอง เป็นต้น ในเวลาต่อมาการศึกษารูปแบบตะวันตกได้ส่งผลต่อกิจกรรมในหอพระสมุดวชิรญาณ ทั้งการอ่านหนังสือด้วยตนเอง และการเขียนบทความ ประการต่อมา การแสวงหาความรู้จากการอ่านหนังสือต่างๆ ด้วยตนเอง ซึ่งเป็นผลมาจากการเรียนหนังสือแบบตะวันตกของชนชั้นนำนั่นเอง ทำให้ชนชั้นนำสามารถอ่านหนังสืออย่างกว้างขวางนำไปสู่การค้นคว้าหาความรู้และเผยแพร่บทความในหนังสือวชิรญาณ ประการสุดท้าย การท่องเที่ยว การเป็นวิธีการหนึ่งที่ชนชั้นนำนิยมเป็นอย่างยิ่ง การท่องเที่ยวของชนชั้นนำนี้มีทั้งไปท่องเที่ยวในประเทศและนอกประเทศ ในสมัยจารีต การท่องเที่ยวออกจากตัวพระนครเป็นเรื่องไม่น่าอภิรมย์ อันตราย แต่เมื่อชนชั้นนำรับแนวคิดเรื่องท่องเที่ยวแบบตะวันตก ทำให้ชนชั้นนำเปลี่ยนทัศนคติเรื่องการท่องเที่ยวเป็นเรื่องของความพึงพอใจ รู้สึกตื่นเต้น และเป็นประสบการณ์ที่แปลกใหม่ สิ่งที่ชนชั้นนำพบเจอจากการท่องเที่ยวนั้นถูกนำมาเผยแพร่อยู่ในหนังสือวชิรญาณและวชิรญาณพิเศษ การท่องเที่ยวภายในท้องถิ่นสยามของชนชั้นนำ ก็สามารถสะท้อนให้เห็นถึงสำนึกขอบเขต “ตัวตนทางภูมิศาสตร์” (Geo-body) ของสยาม ชนชั้นนำต้องการรู้ข้อมูลภูมิประเทศภายในของตนเอง ได้แก่ ข้อมูลทั้งด้านกลุ่มประชากร ทรัพยากร ชีวิตความเป็นอยู่ของคนในชนบท ซึ่งอาจจะมีประโยชน์ต่อการปฏิรูปท้องถิ่นมณฑลเทศาภิบาล ยิ่งไปกว่านั้น ผลกระทบเรื่องดินแดนกับอาณานิคมบริเวณเขตเพื่อนบ้านก็มีส่วนกระตุ้นให้ชนชั้นนำสนใจในเขตพื้นที่ห่างไกลด้วย ส่วนการท่องเที่ยวต่างประเทศนั้น บทความต่างๆ สะท้อนความสนใจในการเรียนรู้วัฒนธรรมจากต่างประเทศโดยเฉพาะอย่างยิ่งวัฒนธรรมตะวันตก ทั้งจากพื้นที่ในอาณานิคมและประเทศตะวันตก

ความรู้ของชนชั้นนำที่ปรากฏในหนังสือวชิรญาณ มีความสัมพันธ์กับรัฐและสังคมที่เปลี่ยนแปลงไปอีกด้วย รัฐในสมัยรัชกาลที่ 5 เป็นการรวมศูนย์อำนาจทางการเมืองและเศรษฐกิจเข้าสู่ราชสำนักสยาม ทั้งการปฏิรูประบบราชการเมื่อ พ.ศ. 2435 และการปฏิรูปท้องถิ่นมณฑลเทศาภิบาล ชุดของเหตุการณ์ทั้งหมดนี้ส่งผลต่อทัศนคติของชนชั้นนำ และความสัมพันธ์ระหว่างผู้ปกครองและผู้ใต้ปกครอง นอกจากนี้ การปฏิรูประบบราชการต้องการบุคลากร ซึ่งได้แก่ ข้าราชการสำนักที่มีความรู้ตะวันตก ความรู้ในการอ่านออกเขียนได้ การเขียนเรียงความ และความรู้เบื้องต้นในการทำราชการ ดังนั้นชนชั้นนำจึงผลิตความรู้ต่างๆ และเผยแพร่ผ่านสิ่งพิมพ์ ซึ่งช่วงระหว่าง พ.ศ. 2424-2448 สิ่งพิมพ์ที่มีบทบาทมากที่สุดในราชสำนักคือ หนังสือวชิรญาณ และวชิรญาณพิเศษ

ความรู้ที่แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ของการเปลี่ยนแปลงทั้งรูปแบบของรัฐและสังคม ได้แก่ ความรู้ประเพณีในราชสำนัก เมื่อชนชั้นนำรวมศูนย์อำนาจทางการเมืองและเศรษฐกิจจากชนชั้นนำในระบบขุนนางจารีตเดิม ทั้งกรุงเทพฯและในท้องถิ่น เข้าสู่ศูนย์กลางที่องค์พระมหากษัตริย์ ดังนั้น ราชสำนักต้องผลิตความรู้ชุดหนึ่งเพื่ออ้างสิทธิธรรมบางประการเพื่อแสดงความสำคัญขององค์พระมหากษัตริย์ ดังเช่น รัชกาลที่ 5 ทรงพระราชนิพนธ์ “พระราชประเพณีสิบสองเดือน” ซึ่งพิมพ์ลงต่อเนื่องในหนังสือวชิรญาณวิเศษ ระหว่าง พ.ศ. 2431-2432 “พระราชประเพณีสิบสองเดือน” ที่ตีพิมพ์นี้มีจุดประสงค์เพื่อให้ขุนนางข้าราชการได้อ่านระเบียบแบบแผนราชการและเป็นตัวอย่างในการเขียนบทความประเภทความเรียงร้อยแก้วที่ดี อย่างไรก็ตาม พระราชประเพณีที่จัดในสมัยรัชกาลที่ 5 มักจัดเพื่อแสดงถึงให้ความสำคัญเน้นไปที่การเฉลิมฉลองพระมหากษัตริย์ และยังให้ประชาชนและชาวต่างประเทศที่อาศัยในกรุงเทพฯ ได้เข้าร่วมรับชมพิธีอีกด้วย เพราะฉะนั้นทางราชสำนักจึงจัดพิธีขบวนแห่และจัดพระราชพิธีขนาดใหญ่ เช่น พระราชพิธีรัชดาภิเษก พระราชพิธีรัชมังคลาภิเษก เป็นต้น แม้กระทั่งพระราชพิธีที่เป็นของสืบทอดมาตั้งแต่สมัยจารีต แต่เมื่อนำมาจัดในสมัยรัฐบาลของรัฐสมบูรณาญาสิทธิ ก็ได้นำให้ประชาชนได้เข้าร่วมชมด้วย ได้แก่ งานพระราชพิธีตรียัมปวาย พ.ศ. 2460 การจัดงานนี้แสดงให้เห็นถึงความสำคัญของกษัตริย์ในฐานะเป็นผู้นำความทันสมัยเข้าสู่สยามและความสืบเนื่องทางประวัติศาสตร์ของสถาบันกษัตริย์ ทั้งความรู้และรูปแบบการจัดพระราชพิธีจึงสอดรับการรวมศูนย์อำนาจในรัฐสมบูรณาญาสิทธิ

นับตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 จนถึงรัชกาลที่ 5 ชนชั้นนำยังได้นำพุทธศาสนาเพื่อมายืนยันเหตุผลของการมีอยู่ของพระราชพิธี ในพระราชพิธีสิบสองเดือนรัชกาลที่ 5 ทรงวิจารณ์ลดความน่าเชื่อถือของพิธีกรรมที่มีแหล่งที่มาจากศาสนาอื่นๆ หรือมาจากความเชื่อแบบผี ในทางตรงกันข้ามพระราชพิธีที่ประกอบด้วยพุทธศาสนากลับได้รับการยืนยันความเป็นเหตุเป็นผลของพิธีนั้นๆ ทั้งนี้เป็นไปได้ว่า ชนชั้นนำสมัยนี้ยังอยู่ท่ามกลางกระแสแนวคิดการปฏิรูปศาสนาของธรรมยุติกนิกาย ซึ่งเน้นไปที่การศึกษาพระธรรมวินัย ยึดหลักคำสอนของพุทธศาสนา และลดพิธีกรรมที่เหนือธรรมชาติลง อันมีผลจากการเผชิญหน้ากับความรู้ตะวันตก จึงต้องปรับความรู้พุทธศาสนาให้มีเหตุผลเพื่อที่จะตอบโต้กับตะวันตก ดังเช่น กรณีหนังสือแสดงกิจจานุกิจ² เป็นต้น

ยิ่งกว่านั้น พุทธศาสนาสมัยนี้เองก็ยังสามารถรับอิทธิพลจากการศึกษาพุทธศาสนาของนักบูรพาภิศศึกษาอีกด้วย ซึ่งมองว่าพุทธศาสนามีความเป็นเหตุเป็นผล และกระแสนี้ส่งผลให้กับพุทธศาสนา ลัทธิเถรวาทในหลายประเทศ ตัวอย่างเช่น พระสงฆ์ในกัมพูชาก็ศึกษาเน้นไปที่พระธรรมวินัย และยึดหลักธรรมจากพระไตรปิฎก มากกว่ายึดตำราตัวเขียน พิธีกรรม และการศึกษาพระธรรมผ่าน

² ดู บทที่ 5 “การทำตะวันตกให้เป็น ‘ตะวันออก’ ของสยาม: การ ‘จัดการ’ กับ ความรู้สมัยใหม่ของตะวันตก” ทวีศักดิ์ เผือกสม, “การปรับตัวทางความรู้ ความจริง และอำนาจของชนชั้นนำสยาม พ.ศ. 2325-2411,” (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2541)

ประเพณีครู ความคิดเหล่านี้เป็นผลมาจากพระสงฆ์ภิกษุชาได้รับกระแสพระนิกายธรรมยุติกจากสยามเมื่อประมาณต้นพุทธศตวรรษที่ 25 อีกทั้งนโยบายของฝรั่งเศสที่สนับสนุนให้พระสงฆ์ศึกษาหลักธรรมด้วยวิธีการตีความด้วยเหตุผลสมัยใหม่และเป็นวิทยาศาสตร์ เช่น การผลิตหนังสือประวัติพระพุทธเจ้าในฐานะเป็นชีวประวัติ การแปลและตีความหลักธรรมต่างๆ ของนักบูรพาภิศศึกษา ตลอดจนการก่อตั้งสถาบันการศึกษาสมัยใหม่ที่รัฐบาลอาณานิคมฝรั่งเศสสนับสนุนในเวลาต่อมา เช่น สมาคมศึกษาบาลี ก่อตั้งพ.ศ. 2457 (Sala Pali) หอสมุดแห่งชาติภิกษุชา (Royal Library) ก่อตั้งพ.ศ. 2464 และสมาคมชาวพุทธ ก่อตั้ง พ.ศ. 2473 เหตุการณ์ทั้งหมดนี้ ทำให้พระสงฆ์รวมถึงปัญญาชนในภิกษุชาลดการให้ความสำคัญความเชื่อเรื่องบารมี อำนาจ จักรวาลทัศน์แบบไตรภูมิชาดก และเน้นตีความพุทธศาสนาผ่านหลักธรรมพุทธศาสนาโดยเฉพาะพระวินัย ปัญญาชนและพระสงฆ์ก็ยังผลิตงานเขียนเกี่ยวกับพุทธศาสนาแบบใหม่สำหรับพระสงฆ์และประชาชนที่สนใจในภิกษุชาอ่านด้วย หรือแม้กระทั่งงานวรรณกรรมของปัญญาชนชาวภิกษุชา ก็ได้รับอิทธิพลจากกระแสการศึกษาพุทธศาสนาในยุคอาณานิคม ได้แก่ อินท์ (Ukna Suttantaprija Ind) ผู้แต่งเรื่อง *Gatilok* เนื้อหาของหนังสือแสดงให้เห็นว่าชาวพุทธควรปฏิบัติตนด้วยการยึดหลักธรรมตามพระธรรมวินัย และทำจิตใจตนให้บริสุทธิ์ เพื่อเผชิญหน้ากับสังคมสมัยใหม่ของภิกษุชาในช่วงครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 25 นอกจากนี้ เนื้อหาที่ยังสะท้อนสภาวะทางการเมืองและสังคมภิกษุชาในช่วงอาณานิคมด้วย³

ในกรณีของไทยนั้น ชนชั้นนำไทยก็รับกระแสดังกล่าวนี้เข้ามาจัดการกับความรู้ในพุทธศาสนาด้วย ตัวอย่างเช่น การลดคุณค่าและความสำคัญของชาดกกลงไป ในสมัยจารีตนั้นชาดกเป็นแหล่งอ้างอิงสิทธิธรรมการปกครองของกษัตริย์ในฐานะจักรพรรดิราช ซึ่งสะสมบุญและบารมีหลายภพชาติ แต่ในสมัยรัชกาลที่ 4 และ 5 กษัตริย์นั้นไม่ได้อ้างอิงสิทธิธรรมดังกล่าวแล้ว การลดคุณค่าและความสำคัญของชาดกของชนชั้นนำเป็นผลมาจากการยอมรับทฤษฎีการตีความพุทธศาสนาของนักบูรพาภิศศึกษา ที่มองว่าชาดกเป็นเพียงนิทานปรัมปราในสังคมยุคบุพกาลเหมือนกับนิทานอีสปของกรีก และการลดคุณค่าชาดกอาจสอดคล้องกับระบบราชการที่ขยายลงไปในพื้นที่เพื่อการตั้งอำนาจเข้าสู่ส่วนกลาง การที่รัฐให้พระสงฆ์เน้นไปที่การศึกษาพระธรรมพร้อมกับการลดคุณค่าของชาดกลง เท่ากับทำลายแหล่งอ้างอิงของชนชั้นนำท้องถิ่นเดิมในการต่อต้านอำนาจจากราชสำนักกรุงเทพฯ เช่น การเป็นผู้วิเศษหรือผู้มีบุญมักจะอ้างว่าตนเองเป็นผู้ที่สะสมบุญมาแต่

³ ดู บทที่ 4-5 ใน Anne Hansen, *How to Behave: Buddhism and Modernity in Colonial Cambodia 1860-1930* (Chiang Mai: Silkworm, 2008.)

อดีตชาติ ซึ่งมีแหล่งอ้างอิงมาจากเรื่องชาดก อันเป็นเรื่องราวการสะสมบุญของอดีตชาติของพระพุทธเจ้า⁴

ความรู้ที่ปรากฏในหนังสือชิรญาณประการต่อมาคือ ความรู้ที่มาจากท้องถิ่นภายในเขตแดนของรัฐสยาม ดังที่กล่าวไปข้างต้น ในสมัยรัชกาลที่ 5 เป็นสมัยที่พระองค์ได้ปฏิรูประบบการปกครองด้วยการตั้งอำนาจเข้าสู่ส่วนกลาง สมัยรัฐบาลสมบูรณาญาสิทธิราชย์ได้ส่งข้าราชการสำนักไปบริหารราชการในท้องถิ่น โดยเฉพาะในตำแหน่ง “ข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จราชการมณฑล” ซึ่งมักส่งเชื้อพระวงศ์หรือขุนนางชั้นผู้ใหญ่ไปควบคุมจัดการ นอกจากนี้ ราชสำนักยังส่งผู้ตรวจการไปตรวจราชการในท้องถิ่น และทำสงครามตามพื้นที่ที่มีข้อพิพาทเรื่องดินแดนกับประเทศเจ้าอาณานิคมอีกด้วย ทำให้ชนชั้นนำได้ประสบพบเจอความรู้ในท้องถิ่นในรูปแบบต่าง ๆ และการแสวงหาความรู้ในท้องถิ่นยังหมายรวมถึงการท่องเที่ยวในท้องถิ่นเพื่อพักผ่อนหย่อนใจอีกด้วย

ดังนั้น ชนชั้นนำ ซึ่งส่วนมากเป็นสมาชิกหอพระสมุทชิรญาณ มีภาระหน้าที่ต้องออกไปท้องถิ่นด้วยเหตุผลต่างๆ ทั้งเรื่องราชการและการพักผ่อนท่องเที่ยว ชนชั้นนำก็ได้เขียนประสบการณ์ที่ตนพบในท้องถิ่น และส่งบทความให้แก่หนังสือชิรญาณ ความรู้ต่างๆ เหล่านี้ปรากฏตัวอย่างประเภทต่างๆ ได้แก่ พืชและสัตว์ ภูมิศาสตร์ เรื่องชาติพันธุ์ และอาชีพต่างๆ ซึ่งมีทั้งอาชีพในเขตกรุงเทพฯ และตามหัวเมือง ความรู้ดังกล่าวนี้ในสายตาจากชนชั้นนำ เป็นความรู้ที่แปลกใหม่และเป็นความรู้ที่มาจากดินแดนห่างไกลจากกรุงเทพฯ อันเป็นเมืองที่เป็นศูนย์กลางความ “ศิวิไลซ์” การบรรยายความรู้ในบทความที่มาจากท้องถิ่นนี้ มีวิธีการเล่าเรื่องอย่างละเอียดในสิ่งที่ชนชั้นนำได้สังเกตและพบเห็นมา ซึ่งแสดงถึงความอยากรู้อยากเห็นและตื่นตัวในความรู้ใหม่ที่ได้พบ อย่างไรก็ตาม ความรู้ที่มาจากท้องถิ่นบรรยายภาพลักษณะของทั้งชาวบ้าน และ “ชาวป่า” มีลักษณะคือยกว่า ทั้งยังมีประเพณีและความเชื่อที่ปฏิบัติกันอย่างไม่เป็นเหตุผล แปลกประหลาด ไม่ “ศิวิไลซ์” เช่น การวิเคราะห์ความเชื่อเรื่องเสื้อสมิงของนายพรานในเขตประเทศลาวปัจจุบัน เป็นต้น กล่าวโดยสรุป ความรู้ท้องถิ่นเหล่านี้มีนัยยะว่าชนชั้นนำมีความรู้ลึกลงไปกว่าตนเองนั้น “ศิวิไลซ์” และทันสมัยกว่าสามัญชน

ความรู้กลุ่มสุดท้ายที่ปรากฏในหนังสือชิรญาณคือ ความรู้ในเรื่องวัฒนธรรมตะวันตก เมื่อชนชั้นนำเผชิญหน้ากับชาติตะวันตกในยุคอาณานิคม ซึ่งมีความเหนือกว่าในด้านอาวุธ เทคโนโลยี และอุตสาหกรรม ส่วนวัฒนธรรมตะวันตกก็เป็นสิ่งที่ชาวตะวันตกยุคนี้เห็นว่าเป็นสิ่งที่มีอารยะและพยายามถ่ายทอดออกมาสู่สังคมอื่นๆ ชนชั้นนำสยามเองก็ได้ยอมรับวัฒนธรรมตะวันตกเหล่านี้ ทั้งการบริโภคสินค้าตะวันตก การแต่งกาย มารยาทผู้ดีแบบตะวันตก ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงความ

⁴ Patrick Jory, “A History of The Thet Maha Chat and Its Contribution to A Thai Political Culture,” (A thesis submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy at Australia National University.), pp. 164-170.

ต้องการเลียนแบบวัฒนธรรมตะวันตก และเป็นสิ่งที่ชนชั้นนำสยามเห็นว่า “ศิวิไลซ์” และทันสมัย อย่างไรก็ตาม ความคิดบางประการจากตะวันตกนั้นก็ไม่ได้เป็นที่ยอมรับจากชนชั้นนำ ได้แก่ ความคิดเรื่องบทบาทและหน้าที่ของสตรี แม้ว่าชนชั้นนำต้องการให้สตรีมีลักษณะเหมือนกับสตรี “ผู้ดี” ในยุควิกตอเรีย เช่น สตรีมีบทบาทในการดูแลการจัดการภายในครัวเรือน ได้แก่ การดูแลคนใช้ ดูแลบุตร ทำอาหาร เป็นต้น แต่ทว่าครอบครัวสังคมนะตะวันตกมีลักษณะครอบครัวแบบการมีคู่สมรสคนเดียว (Monogamy) ซึ่งชนชั้นนำเองไม่ยอมรับในความคิดนี้ และอีกทั้งยังปกป้องหลักการพหุภรรยา (Polygyny) ด้วยเหตุผลพุทธศาสนาด้วย ยิ่งกว่านั้น การถวายเป็นบริวารของบรรดาขุนนางให้แก่พระมหากษัตริย์ถือว่าเป็นการแสดงความรักภักดีต่อกษัตริย์ และยังสร้างฐานอำนาจทางการเมืองระหว่างชนชั้นสูงด้วยกัน ขุนนางที่ถวายเป็นบริวารของตนให้แก่รัชกาลที่ 5 และถวายงานเป็นที่โปรดปรานและประทับพระราชหฤทัย มักจะได้รับความก้าวหน้าทางราชการอีกด้วย

กล่าวโดยสรุป ชนชั้นนำสมัยรัชกาลที่ 5 เมื่อเผชิญหน้ากับความรู้อจากตะวันตก ชนชั้นนำดูเหมือนว่าจะยินดีปรับเปลี่ยน ทั้งวิถีชีวิตประจำวัน การบริโภคสินค้าตะวันตก การยอมรับในความรู้ตะวันตก เพื่อให้เข้ากับมาตรฐานของวัฒนธรรมตะวันตกในสมัยอาณานิคม อย่างไรก็ตาม แม้ว่าชนชั้นนำได้รับวัฒนธรรมและรูปแบบสภาวะความสมัยใหม่จากตะวันตก แต่ก็ยังไม่ยินยอมให้วัฒนธรรมตะวันตกเข้ามาแทนที่วัฒนธรรมที่มีอยู่เดิม อันแสดงถึงอัตลักษณ์ของเหล่าชนชั้นนำ เช่น เรื่องความรู้พุทธศาสนาที่กลุ่มสงฆ์ธรรมยุติกนิกายปรับปรุงหลักคำสอน และวิธีการปฏิบัติตนของพระสงฆ์ให้มีเหตุผลเพื่อไว้ตอบโต้กับความรู้ตะวันตก โดยเฉพาะความรู้คริสต์ศาสนา ดังกรณีหนังสือแสดงกิจจานุกิจของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ยิ่งกว่านั้น ชนชั้นนำได้นำพุทธศาสนาแบบธรรมยุติเข้าไปร่วมใช้ในการปกครองตามท้องถิ่น ซึ่งถือเป็นการแทรกแซงความเชื่อและศาสนาของคนในพื้นที่เดิมนั้นๆ สิ่งนี้เองเป็นสาเหตุหนึ่งของการเกิดกบฏผู้มีบุญ และความขัดแย้งกับกลุ่มชนมุสลิมในพื้นที่ชายแดนภาคใต้ ทั้งหมดนี้แสดงว่าไม่ลงรอยกันระหว่างความทันสมัยที่มาจากตะวันตกเมื่อมาสู่สังคมนสยามกับวัฒนธรรมที่มามีอยู่เดิม⁵

นอกจากนี้ การปฏิเสธความรู้หรือแนวคิดบางประการของตะวันตก ก็ยังเพื่อรักษาอำนาจสถานะ และความมั่นคงของราชสำนักเอาไว้อีกด้วย รัชกาลที่ 5 แม้ว่าจะทรงรับฟังข้อเสนอถวายความเห็นเรื่องต่างๆ ทางการเมือง แต่บางโอกาสพระองค์ก็ไม่ทรงเห็นด้วยที่จะปฏิบัติตาม เช่น การรวมตัวของของเจ้านายและขุนนางในการถวายความเห็นจัดการเปลี่ยนแปลงราชการแผ่นดิน ร.ศ. 103 เพื่อป้องกันอันตรายจากอาณานิคมตะวันตก โดยเสนอให้กษัตริย์อยู่ภายใต้รัฐธรรมนูญ เหมือนกับประเทศในตะวันตกและญี่ปุ่น มีรัฐบาลในการบริหาร มีข้าราชการในระบบเงินเดือน

⁵ แทมมารา ลูส์ เรียกสภาวะการณ์เหล่านี้ว่า สภาวะทันสมัยใหม่แบบอาณานิคม (Colonial Modernity) ซึ่งสังคมนสยามในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์คล้ายคลึงกับสังคมแบบอาณานิคม ทั้งๆ ที่สยามเองไม่ได้ตกเป็นอาณานิคมอย่างเป็นทางการ Tamara Loos, *Subject Siam: Family Law, and Colonial Modernity in Thailand* (Chiang Mai: Silkworm, 2006), pp. 18-24.

ประจำ แก้วไขธรรมเนียมที่ล้ำหลังออกไป มีกฎหมายสมัยใหม่ที่ใช้กับทุกคนอย่างเดียวกัน และให้หนังสือพิมพ์มีเสรีภาพในการแสดงความคิดเห็น รัชกาลที่ 5 ทรงไม่เห็นด้วย และอ้างว่าพระองค์เมื่อสมัยขึ้นครองราชย์ใหม่ พระองค์ไม่มีอำนาจเต็ม แต่พระองค์ก็สนใจความรู้ในการบริหารมาโดยตลอดไม่ได้เป็น “เหมือนอย่างกับคางคกอยู่ในกะลาครอบ” และพระองค์ก็ทรงเรียกร้องเรื่องการเมืองให้มีการปฏิรูปราชการมาโดยตลอด และให้มีข้าราชการปฏิบัติงานตามหน้าที่อย่างเต็มกำลัง และยังต้องการหานักกฎหมายที่มีความสามารถมาร่างกฎหมายอีกด้วย⁶ แต่เมื่อวิเคราะห์ก็จะเห็นได้ว่าการปฏิรูปราชการของรัชกาลที่ 5 ตามที่ทรงอ้างถึงเป็นการดึงอำนาจเข้าสู่ศรัทธีย์และรักษาอำนาจของรัชกาลที่ 5 ทั้งการตั้งสภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดินและสภาที่ปรึกษาส่วนพระองค์เพื่อให้พระบรมวงศานุวงศ์และขุนนางมาปรึกษาหารือกับพระองค์ การตั้งหอรัษฎากรพิพัฒน์ ขึ้นเมื่อปี พ.ศ. 2416 เพื่อเก็บภาษีเข้าพระคลังมหาสมบัติ ซึ่งเป็นการทำลายผลประโยชน์ของขุนนางจารีตเดิม และการปฏิรูปการปกครอง 2435 ที่ยกเลิกระบบจตุสดมภ์ และแบ่งหน่วยงานบริหารในระบบราชการออกเป็น 12 กระทรวง ซึ่งมีข้าราชการทำหน้าที่งานเฉพาะด้าน ที่ขึ้นอยู่กับพันธกิจของกระทรวงนั้นๆ แต่ทว่าข้าราชการที่ดำรงตำแหน่งเป็นเสนาบดีกระทรวงและตำแหน่งสำคัญๆ ในระบบการบริหาร ส่วนมากก็เป็นเชื้อพระวงศ์ส่วนใหญ่หรือข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ที่รัชกาลที่ 5 ทรงไว้วางพระทัย

อย่างไรก็ตาม รัชกาลที่ 5 ทรงชื่นชมกับความรู้และรสนิยมแบบตะวันตกหลากหลาย แต่รสนิยมบางประการของตะวันตกก็ถูกปฏิเสธ ตัวอย่างเช่น ในขณะที่ชนชั้นนำไทยชื่นชอบนาฏกรรมแบบตะวันตก แต่ชนชั้นนำก็ไม่เห็นด้วยที่สตรีไทยจะแต่งชุดการแสดงแบบตะวันตก เพราะชุดการแสดงบางชุดนั้นเปิดเผยเรื่อร่ามากเกินไป เช่น การใส่ชุดการแสดงด้วยกระโปรงสั้น เป็นต้น และบางอย่างก็นักรสนิยมแบบตะวันตกมาผสมผสานกับวัฒนธรรมเดิมเอาไว้ เช่น อาหารรูปแบบผสมผสาน เป็นต้น⁷ สภาวะดังกล่าวนี้ แสดงให้เห็นว่าความคิดและวัฒนธรรมของตะวันตกไม่ได้เข้ามาทำทลายอำนาจของชนชั้นนำ และชนชั้นนำเองก็สามารถยอมรับความคิดและวัฒนธรรมอย่างไม่ยากเย็น ตราบเท่าที่ความคิดเหล่านั้นไม่ได้เป็นอันตรายต่ออำนาจการเมืองหรืออัตลักษณ์ของชนชั้นนำ ทั้งยังสามารถนำความรู้ตะวันตกมาใช้เพื่อประโยชน์ในการส่งเสริมสถานภาพของชนชั้นนำที่สูงส่งกว่า และมีความ “ศิวิไลซ์” มากกว่า

หนังสือวิชิตญาณ สามารถสะท้อนการเริ่มเข้าสู่สังคมที่มีวัฒนธรรมการพิมพ์ เมื่อย้อนกลับไปสมัยต้นรัตนโกสินทร์นั้น การประพันธ์วรรณกรรมในสังคมมุขปาฐะ อาทิ นิทานคำกลอน ซึ่ง

⁶ ดู “คำกราบบังคมทูลถวายความเห็นเรื่องจัดการเปลี่ยนแปลงระเบียบราชการแผ่นดิน ร.ศ. 103” และ “พระราชดำรัสตอบความเห็นของผู้จะให้เปลี่ยนแปลงการปกครอง จ.ศ. 1247,” ใน ชัยอนันต์ สมุทวณิช และชิตติยา กรรณสูต, เอกสารการเมืองการปกครองไทย พ.ศ. 2417-2477 (กรุงเทพฯ: โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2518), หน้า 47-81.

⁷ Sud Chonchirdsin, “The ambivalent attitude of the Siamese elite towards the West during the reign of King Chulalongkorn 1868-1910,” South East Asia Research, 3 (2009): 433-456.

ถ่ายทอดด้วยปาก การท่อง การร้อง มีจุดประสงค์ เพื่อสร้างความบันเทิงแก่ผู้ฟัง เช่น นิราศต่างๆ ของสุนทรภู่ พระอภัยมณี อิเหนา ขุนช้างขุนแผน เป็นต้น วรรณกรรมนิทานคำกลอนนี้เป็นที่นิยม ทั้งระดับชาวบ้านและชนชั้นนำ อย่างไรก็ตาม เมื่อการพิมพ์ได้เข้าสู่สังคมของชนชั้นนำ พร้อมทั้งการเผยแพร่ความรู้และคริสต์ศาสนาของตะวันตก เช่น หมอบรัดเลย์จัดพิมพ์หนังสือ จดหมายเหตุ หรือ Bangkok Recorder ซึ่งประกอบไปด้วยความรู้ทางวิทยาศาสตร์ การแพทย์ เทคโนโลยีของตะวันตก ตลอดจนข่าวสารจากต่างประเทศในสมัยนั้น สิ่งพิมพ์ดังกล่าวนี้ได้เป็นต้นแบบของการผลิตสิ่งพิมพ์ของชนชั้นนำสยามต่อมา เช่น ครุโณวาท มิวเซียมหรือรัตนโกษา รวมทั้งหนังสือ วชิรญาณ อีกด้วย

อย่างไรก็ตาม สังคมสยามในสมัยรัชกาลที่ 5 แม้ว่าจะเริ่มมีวัฒนธรรมการพิมพ์และการอ่านด้วยตนเองเกิดขึ้น แต่ในสังคมระดับชาวบ้านยังคงนิทานคำกลอน ซึ่งเห็นได้จากหนังสือจากโรงพิมพ์ย่านวัดเกาะ หนังสือเหล่านี้ยังคงจัดพิมพ์ในรูปแบบคำกลอนเพื่อใช้ในการขับร้อง อันสะท้อนให้เห็นว่าชาวบ้านยังคงเป็นสังคมมุขปาฐะ “หนังสือวัดเกาะ” มีเนื้อหาที่สนุกสนาน เน้นเรื่องอุกนิหารบุญญาธิการของตัวละครเอก และยังมีคติความเชื่อแบบไตรภูมิอยู่ เช่น การสะสมบุญของกษัตริย์ เป็นต้น อีกทั้งเนื้อหาของนิทานคำกลอนหลายเรื่องมีการเสียดสีชนชั้นนำอีกด้วย แต่การพิมพ์ “หนังสือวัดเกาะ” ในทศวรรษที่ พ.ศ. 2460 และ 2470 ก็ได้เริ่มเปลี่ยนแปลง “หนังสือวัดเกาะ” มีเนื้อหาเน้นไปที่ข่าวสารมากขึ้น โดยเฉพาะคดีที่สำคัญ โด่งดัง และคดีอื้อฉาว ทั้งนี้ “หนังสือวัดเกาะ” จัดพิมพ์การเล่าข่าวผ่านรูปแบบกลอนลำตัด สิ่งนี้แสดงให้เห็นว่าชนชั้นล่างก็สนใจรับรู้และวิจารณ์ข่าวสารผ่านวิธีการแบบมุขปาฐะ ซึ่งแตกต่างกับหนังสือพิมพ์ข่าวอันเป็นรสนิยมของชนชั้นนำในกรุงเทพฯ และหัวเมืองสำคัญๆ⁸

โดยสรุป หนังสือ วชิรญาณ และกิจกรรมต่างๆ ที่เกิดขึ้นในหอพระสมุควชิรญาณ ล้วนเป็นส่วนหนึ่งซึ่งแสดงถึงการมีปฏิสัมพันธ์ของชนชั้นนำสยามกับสถานะสมัยใหม่ที่มากับลัทธิอาณานิคม ในสมัยรัชกาลที่ 5 ความรู้ที่ปรากฏในหนังสือ วชิรญาณ แสดงให้เห็นถึงการปรับใช้และเลือกประโยชน์ หรือตอบโต้วัฒนธรรมตะวันตก เพื่อเป็นการแสดงความทันสมัย “ศิวิไลซ์” และมีส่วนช่วยรักษาสถานภาพความเป็นชนชั้นนำไว้ในท่ามกลางสังคมที่กำลังเปลี่ยนแปลงไป

⁸ คุบท์ที่ 4 ใน สุรพงษ์ จันทร์เกษมพงษ์, “หนังสือวัดเกาะ: การสืบทอดและปรับเปลี่ยนทัศนคติและค่านิยมในสังคมไทย พ.ศ. 2465-2475,” (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2547), หน้า 58-87.

รายการอ้างอิง

ภาษาไทย

เอกสารไม่ตีพิมพ์

- สำนักจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกระทรวงนครบาล. ร.5 น. 20/3 เรื่องหลวงสรพรพริ้งอุทัยขอตั้งสโมสรสำหรับชาติไทย (2-16 กันยายน ร.ศ. 121)
- สำนักจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกระทรวงนครบาล. ร.5 น 20/21 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯตั้งสมาคมแก้ภาษา (26 สิงหาคม-14 พฤศจิกายน ร.ศ. 126)
- สำนักจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกระทรวงวัง. ร.5 ว 9/2 พระราชพิธีรัชดาภิเษก (24 เมษายน ร.ศ. 112- 19 มีนาคม ร.ศ. 112)
- สำนักจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ. ร.5 ศ. 21/1 กฎหมายหออพระสมุด (ไม่ปรากฏวันเดือนปี)
- สำนักจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ. ร.5 ศ. 21/2 เรื่องการประชุมที่หออพระสมุด (ธันวาคม ร.ศ. 104-14 ธันวาคม ร.ศ. 117)
- สำนักจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ. ร.5 ศ.21/4 เบ็ดเตล็ดหออพระสมุดวชิรญาณ (6 พฤษภาคม ร.ศ.110 - 9 กันยายน ร.ศ.111)
- สำนักจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ. ร.5 ศ. 21/5 หออพระสมุดวชิรญาณ ปีที่ 1 (30 เมษายน ร.ศ. 114- 28 ตุลาคม ร.ศ. 124)
- สำนักจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ. ร.5 ศ. 21/6 เรื่องหออพระสมุดเรื่องเงินค่าเรื่องต่างๆ สำหรับหนังสือพิมพ์วชิรญาณ (20 ตุลาคม – 1 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 116)
- สำนักจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ. ร.5 ศ. 21/7 เรื่องหออพระสมุดวชิรญาณ (สิงหาคม ร.ศ. 120- 24 พฤศจิกายน ร.ศ. 124)
- สำนักจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ. ร.5 21/ 8 หออพระสมุดวชิรญาณ (27 กันยายน ร.ศ. 122- 17 กันยายน ร.ศ. 129)
- สำนักจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ. ศธ. 11/3 เรื่องตั้งพระราชประสงค์ตำราพิไชยสงครามตำราม้าในพิพิธภัณฑ์ไปไว้ในหออพระสมุดวชิรญาณ (24 พฤศจิกายน- 13 ธันวาคม พ.ศ. 2449)
- สำนักจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ. ศธ. 11/10 เรื่องหออพระสมุดวชิรญาณส่งจำนวนหนังสือของหออพระสมุดที่จะจำหน่าย (31 พฤษภาคม-8 มิถุนายน พ.ศ. 2459)

สำนักจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ. ศธ. 11/17 รายงานหอพระสมุดประจำ
พระนครประจำปี พ.ศ. 2460 (26 เมษายน พ.ศ. 2462)

หนังสือวชิรญาณและวชิรญาณพิเศษ

วชิรญาณ, 1 (เดือน 11 จ.ศ. 1246).

วชิรญาณ, 2 (เดือนอ้าย จ.ศ. 1246).

วชิรญาณ, 1 (ตุลาคม ร.ศ.113). – วชิรญาณ, 6 (มีนาคม ร.ศ.113).

วชิรญาณ, 7 (เมษายน ร.ศ.114). – วชิรญาณ, 18 (มีนาคม ร.ศ.114).

วชิรญาณ, 19 (เมษายน ร.ศ.115). - วชิรญาณ, 30 (มีนาคม ร.ศ.115).

วชิรญาณ, 31 (เมษายน ร.ศ.116). - วชิรญาณ, 42 (มีนาคม ร.ศ.116).

วชิรญาณ, 43 (เมษายน ร.ศ.117). - วชิรญาณ, 54 (มีนาคม ร.ศ.117).

วชิรญาณ, 55 (เมษายน ร.ศ.118). - วชิรญาณ, 66 (มีนาคม ร.ศ.118).

วชิรญาณ, 67 (เมษายน ร.ศ.119). - วชิรญาณ, 78 (มีนาคม ร.ศ.119).

วชิรญาณ, 79 (เมษายน ร.ศ.120). - วชิรญาณ, 90 (มีนาคม ร.ศ.120).

วชิรญาณ, 91 (เมษายน ร.ศ.121). - วชิรญาณ, 102 (มีนาคม ร.ศ.121).

วชิรญาณ, 103 (เมษายน ร.ศ.122). - วชิรญาณ, 114 (มีนาคม ร.ศ. 122).

วชิรญาณ, 115 (เมษายน ร.ศ. 123). - วชิรญาณ, 126 (มีนาคม ร.ศ.123).

วชิรญาณ, 127 (เมษายน ร.ศ.124). - วชิรญาณ, 132 (กันยายน ร.ศ.124).

วชิรญาณพิเศษ เล่ม 1 (จ.ศ. 1247). (สะกดตามต้นฉบับ)

วชิรญาณพิเศษ เล่ม 2 (จ.ศ. 1248).

วชิรญาณพิเศษ เล่ม 3 (จ.ศ. 1249).

วชิรญาณพิเศษ เล่ม 4 (ร.ศ. 108).

วชิรญาณพิเศษ เล่ม 5 (ร.ศ. 109).

วชิรญาณพิเศษ เล่ม 6 (ร.ศ. 110).

วชิรญาณพิเศษ เล่ม 7 (ร.ศ. 111).

วชิรญาณพิเศษ เล่ม 8 (ร.ศ. 112).

วชิรญาณพิเศษ เล่ม 9 (ร.ศ. 113).

เอกสารที่ตีพิมพ์แล้ว

กมลทิพย์ ช่างกระมล. “อาหาร: การสร้างมาตรฐานในการกินกับอัตลักษณ์ทางชนชั้น”

วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชามานุษยวิทยา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2545.

กองบรรณาธิการ. มองมารยาทกับความเป็นชาติไทยผ่านสมบัติผู้ดี. ฟ้าเดียวกัน 1 (มกราคม-มีนาคม, 2548): 30-33.

กัญจิกา ศรีอุดม. “จาก ‘นาเซนแนล เอกซิบิเซน’ ถึง ‘สยามรัฐพิพิธภัณฑ’: ภาพสะท้อน

ประวัติศาสตร์สยาม ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์. บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2549.

กาญจนา ละอองศรี และชเนศ อภรณ์สุวรรณ. บรรณาธิการ. ลี้มโคตรเหง้าก็เผาแผ่นดิน.

กรุงเทพฯ: มติชน, 2544.

กุลทรัพย์ เกษแม่นกิจ และคณะ. หอสมุดแห่งชาติจากอดีตถึงปัจจุบัน. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2528.

กุลทรัพย์ ชื่นรุ่งโรจน์. หนังสือวิจารณ์. วารสารห้องสมุด 7 (กันยายน-ตุลาคม, 2506): 596-601.

ขจร สุขพานิช. ก้าวแรกของหนังสือพิมพ์ในประเทศไทย. กรุงเทพฯ: อรุณ, 2526.

คณะทำงานประวัติการพิมพ์ในประเทศไทย. สยามพิมพ์การ: ประวัติศาสตร์การพิมพ์ใน

ประเทศไทย. กรุงเทพฯ: มติชน, 2549.

คาสเวล, แจสตี. A Dictionary of the Siamese Language. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2544.

จดหมายเหตุรายวันของสมเด็จพระบรมราชปิตุลาธิบดี เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ. พิมพ์เป็นบรรณาการ

ในงานพระราชทานเพลิงพระศพ หม่อมเจ้าอุไรวรรณ ทองใหญ่ ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม วันที่ 7 มิถุนายน พ.ศ. 2520.

จดหมายเหตุเสด็จประพาสต่างประเทศในรัชกาลที่ 5 เสด็จเมืองสิงคโปร์ และเมืองเบตาเวียครั้งแรก

และเสด็จประพาสอินเดียกับจดหมายเหตุของหมอบรัดเล. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นาวาตรี หลวงสุรินทรเสนี (ร้อยเอก อ้น อมาตยกุล) ณ สุสานหลวง วัดเทพศิรินทราวาส วันพุธที่ 5 พฤศจิกายน พ.ศ. 2512.

จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ .สุนทรโรวาทกถาพุทธภาษิต. ใน เทศนาพระราชประวัติ

และ พระนิพนธ์บางเรื่องในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่อง พระพุทธศาสนา, พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงพระศพ หม่อมเจ้าหญิง บุญจิราธร จุฑาธุช ณ เมรุหลวงพลาศิริยารักษ์ วัดเทพศิรินทราวาส 24 มิถุนายน พ.ศ. 2523.

- จันทน์ สุวรรณวาที, บรรณาธิการ. พระอัครมยุคนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.
กรุงเทพฯ: สถาบันไทยคดีศึกษา, 2548.
- จิรวัดน์ แสงทอง. “ชีวิตประจำวันของชาวสยามในกรุงเทพฯ พ.ศ. 2426-2475” วิทยานิพนธ์
อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์
มหาวิทยาลัย, 2546.
- จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ. “วิกฤตการณ์สยาม ร.ศ. 112” วิทยานิพนธ์ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต
วิทยาลัยวิชาการศึกษาประสานมิตร, 2516.
- จีรพล เกตุจุมพล. “การเปลี่ยนแปลงเชิงโครงสร้างขององค์ความรู้ของกลุ่มชนชั้นนำสยามรุ่นใหม่
พ.ศ.2367-2468: ศึกษากรณีการชำระพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1-4”
วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์
มหาวิทยาลัย, 2539.
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. กลอนไต่เอรีซิมทราบกับตามเสด็จไทรโยค. พระนคร:
โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2470. (สมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี พระพันวัส
สามาตุจฉาเจ้า โปรดให้พิมพ์ประทานช่วยพระเจ้าพี่นางเธอ พระองค์เจ้าหญิงผ่อง ในงาน
ทรงบำเพ็ญพระกุศลฉลองพระชันษาครบ 60 ปีบริบูรณ์ เมื่อ พ.ศ. 2470).
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระราชกรณียานุสร. กรุงเทพฯ: สมาคมนิสิตเก่า
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2549.
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระราชพิธีสิบสองเดือน. พิมพ์ครั้งที่ 13.
กรุงเทพฯ: แพร่พิทยา, 2514.
- ชัย เรื่องศิลป์. ประวัติศาสตร์สังคมไทยก่อนศตวรรษที่ 25. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: แกรมมี
ตันอ้อ, 2539.
- ชัยอนันต์ สมุทวณิช และชาติยา กรรณสูต. เอกสารการเมืองการปกครองไทย พ.ศ. 2417-2477.
กรุงเทพฯ: โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2518.
- ชาคริต ชุ่มวัฒนะ. ผู้หญิงของผู้ชายสมัยวิกตอเรียน. วารสารอักษรศาสตร์ 2 (กรกฎาคม 2531): 1-
11.
- ชาญวิทย์ เกษตรศิริและ อรอนงค์ ทิพย์พิมล, บรรณาธิการ. รัชกาลที่ 5: สยามกับอุษาคเนย์และ
ชมพูทวีป. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2547.
- โชติรส โกวิทวัฒนพงศ์. วัฒนธรรมของพฤกษศาสตร์ในยุโรป: ความรักพืชพรรณของชาวอังกฤษ.
วารสารยุโรปศึกษา 1 (มกราคม-พฤษภาคม 2551): 89-145.
- ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม. สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ เล่ม ๑. พระนคร: โรงพิมพ์ไพศาล,
2504.

- ครูโณวาท. พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พันตำรวจเอก หม่อมเจ้ามนูญศิริ เกษมสันต์ วันที่ 11 มิถุนายน พ.ศ. 2512.
- โดม ไกรปรกรณ์. “ตำราพระราชพิธีสมัยรัชกาลที่ 4-5” วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2542.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าวรวงศ์เธอกรมพระยา. ความทรงจำ. ฉบับมดิชน. กรุงเทพฯ: มดิชน, 2546.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าวรวงศ์เธอกรมพระยา. ประวัติสุนทรภู่. ใน กรมศิลปากร, ชีวิตและผลงานสุนทรภู่ (กรมศิลปากรตรวจสอบชำระใหม่). กรุงเทพฯ: เสริมวิทย์บรรณาการ, 2518.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าวรวงศ์เธอกรมพระยา. ตำนานหอพระสมุด. พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ พระอินทเบญญา (สระคำ วัดถา) ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม วันที่ 22 ตุลาคม 2512.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าวรวงศ์เธอกรมพระยา. สนทนาผู้ร้ายปล้น. พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระตำรวจตรี พระยาอภิชาติชาลยุทธ (เจริญ เสวตนันท์) เมื่อปี จุล พ.ศ. 2468.
- ตรีศิลป์ บุญจจร. วรรณกรรมประเภทกลอนสวดภาคกลาง: การศึกษาเชิงวิเคราะห์. กรุงเทพฯ: สถาบันไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2547.
- เดช บุญนาค. การปกครองระบบเทศาภิบาลของประเทศสยาม พ.ศ. 2435-2458. พิมพ์ครั้งที่ 2. แปลโดย ภรณ์ กาญจนษ์ฐิติ. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2548.
- เดช บุญนาค. ขบถ ร.ศ.121. พิมพ์ครั้งที่ 4, กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2551.
- ตำราปลูกผลไม้กับตำราปลูกข้าวของโบราณ (มหาอำมาตย์เอก เจ้าพระยาพลเทพ เสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ พิมพ์เป็นมิตรพลีในงานพระราชพิธีจรดพระนังคัลปีชวด พ.ศ. 2467).
- ทวิศักดิ์ เผือกสม. “การปรับตัวทางความรู้ ความจริง และอำนาจของชนชั้นนำสยาม พ.ศ. 2325-2411” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2541.
- ทักษ์ เฉลิมเตียรณ. ด้านขนบทางวรรณกรรมไทย: ความสำคัญของนวนิยายแปล, นวนิยายต้นฉบับ และนวนิยายเลียนแบบ การศึกษาการทำให้เป็นภาษาถิ่น ความเป็นของแท้, ความเป็นลูกผสม, การเอาแบบและลักษณะทวิวัฒนธรรม. รัฐศาสตร์สาร ฉบับพิเศษ รัฐศาสตร์ ธรรมศาสตร์ 60 ปี/ รัฐศาสตร์สาร 30 ปี. เล่ม 2. (2552): 1-53.

- ทักษ์ เฉลิมเกียรติ. ความไม่พยายามของ “ครูเหลี่ยม” และความทันสมัยของไทยที่เป็นปัญหา. รัฐศาสตร์สาร 2 (พฤษภาคม- สิงหาคม 2550): 63-112.
- ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. หนังสือแสดงกิจจานุกิจ. กรุงเทพฯ: คุรุสภา, 2514.
- ธงชัย วินิจจะกูล. ประวัติศาสตร์ชาติไทยแบบราชาชาตินิยม: จากยุคอาณานิคมอำพรางสู่ยุคราชาชาตินิยมใหม่หรือลัทธิเสด็จพ่อของกระฎุมพีในยุคปัจจุบัน. ศิลปวัฒนธรรม 12 (ตุลาคม 2545): 70-83.
- ธงชัย วินิจจะกูล. ประวัติศาสตร์การสร้างตัวตน. ใน สมบัติ จันทรวงศ์ และชัยวัฒน์ สถาอานันท์, บรรณาธิการ อยู่เมืองไทย, หน้า 129-182. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2531), หน้า 148-157.
- ธงชัย วินิจจะกูล. ภาวะอย่างไรหนอที่เรียกว่าศิวิไลซ์ เมื่อชนชั้นนำสยามสมัยรัชกาลที่ 5 แสวงหาสถานะของตนเองผ่านการเดินทางและพิพธิภัณฑ์ทั้งในและนอกประเทศ. รัฐศาสตร์สาร 2 (2546): 1-55.
- ธงชัย วินิจจะกูล. ศึกษาเรื่องไทยในดินแดนเนรมิต (Thai Studies in Wonderland). (ปาฐกถาंनाการสัมมนา “นวัตกรรมเชิงกระบวนทัศน์ด้านไทยศึกษา” จัดโดย สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย ณ โรงแรมอิมพีเรียล ถนนวิฑู, 13-14 สิงหาคม 2539). (เอกสารไม่ตีพิมพ์)
- ชนาพล ลิมกษิต และ วริศา กิตติคุณเสรี. ประวัติศาสตร์และการเมืองของวาทกรรม “หนังสือดี”. อ่าน 3 (ตุลาคม- ธันวาคม, 2551): 39-60.
- ชนศ วงศ์ยานนาวา. การ “ครอบ”, “ครัว”, “ไฟ” จากตะวันตกสู่ตะวันออก. ใน ชนศ วงศ์ยานนาวา, บรรณาธิการ. จักรวาลวิทยา: บทความเพื่อเป็นเกียรติแก่ นิธิ เอียวศรีวงศ์, หน้า 238-279. กรุงเทพฯ: มติชน, 2549.
- ธงชัย อังค์วุฒิวาทย์. “นิทรรศการในสยาม ระหว่าง พ.ศ. 2425-2475” วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาวัฒนธรรมศึกษา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหิดล, 2547.
- นฤมล ชีรวัดน์. พระราชดำริทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. ใน วิลาสวงศ์ พงศะบุตร บุษกร กาญจนจारी สุวดี ชนประสิทธิ์พัฒนา, บรรณาธิการ. อักษรศาสตร์นิพนธ์ 1, หน้า 111-156. กรุงเทพฯ: คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525.
- นิบาตชาดก เล่ม 10. ภาคผนวก. กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, 2539.
- นิทานโบราณคดี. กรุงเทพฯ: คณะกรรมการจัดทำเอกสารและบทความสุคดีบุคคลสำคัญในคณะกรรมการเอกลักษณ์ของชาติ, 2544.

- นิธิ เอียวศรีวงศ์. ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ในพระราชพงศาวดารอยุธยา. กรุงเทพฯ: สถาบันไทยคดีศึกษา, 2523.
- นิธิ เอียวศรีวงศ์. ปากไก่และใบเรือ: ประวัติศาสตร์วรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์. กรุงเทพฯ: แพรวสำนักพิมพ์, 2543.
- บรัดเลย์, แคน บีช. หนังสืออักษราภิธานศรับท์. บางกอก: โรงพิมพ์ของหมอปรีดเล, พ.ศ. 2416.
- บ๊อค, คาร์ล. ท่องถิ่นสยามยุคพระเจ้าหลว่ง. พิมพ์ครั้งที่ 2. แปลโดย เสถียร พันธรังสี และ อัมพร ทีชะระ. กรุงเทพฯ: มติชน, 2543.
- บัญชีสมาชิกแลกรรมสัมปาทิก แต่ปีจุลศักราช ๑๒๔๓ จน ๑๒๔๘ แลบัญชีหนังสือไทยเรื่องต่างๆ ในหอพระสมุดวชิรญาณ. พระนคร: กรรมสัมปาทิกสภา, 2428.
- เบาวิริง, เซอร์ จอห์น. ราชอาณาจักรและราษฎรสยาม 2. ชาลวูวิทซ์ เกษตรศิริ และกัญจิกา ศรีอุดม. บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโตโยต้า, 2547.
- ประกาศจัดการหอพระสมุดวชิรญาณให้เป็นหอพระสมุดสำหรับพระนครรัตนโกสินทรศก ๑๒๔. ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 22 (วันที่ 15 ตุลาคม ร.ศ. 124): 619-621.
- ประกาศในการรชฎาพิเศก. ราชกิจจานุเบกษา (15 ตุลาคม พ.ศ. 2436): 309-311.
- ประยูทธ สิทธิพันธ์. ฐานันดรที่สี่. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: บพิชการพิมพ์, 2526.
- ประสิทธิ์ พงศ์อุดม. “การถ่ายทอดวิทยาการตะวันตกในสังคมไทย: การศึกษาบทบาทมิชชันนารีโปรแตสแตนท์ระหว่าง พ.ศ. 2371-2411” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2533.
- ปรานี วงษ์เทศ. บรรณาธิการ. ประเพณี 12 เดือน ในประวัติศาสตร์สังคมวัฒนธรรมเพื่อความอยู่รอดของคน. กรุงเทพฯ: มติชน, 2548.
- ปรีดดา เกลิมเผ่า กอนันตกุล. บทบรรณาธิการ โลกศักดิ์สิทธิ์ กับ โลกสามัญในชีวิตสังคม. ใน ปรีดดา เกลิมเผ่า กอนันตกุล, เจ้าแม่ คุณปู่ ช่างซอ ช่างฟ้อน และเรื่องอื่นๆ ว่าด้วยพิธีกรรมและนาฏกรรม, หน้า 1-17. กรุงเทพฯ: ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร, 2546.
- ปิ่นเพชร จำปา. “วัฒนธรรมการท่องเที่ยวของคนไทย พ.ศ. 2394-2544” วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ 2544.
- พินดา หล่อเลิศรัตน์. “พัฒนาการการแปลอาชญนิยายเซอร์ลือก โสมส์ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 จนถึงปัจจุบัน” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาการแปลและการล่าม คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2548.
- พรศิริ บูรณเขตต์. นางใน: สถานภาพ พฤติกรรม และสัญลักษณ์ในวิถีชีวิตของสตรีฝ่ายในสมัย ร.5. กรุงเทพฯ: ฐานบุ๊คส์, 2552.
- พระยายืนชิงช้า. พิมพ์ในการพระราชทานเพลิงศพ พลเอก เจ้าพระยาบดินเดชาอนุชิต (แย้ม ณ นคร) ณ เมรุหน้าพลับพลาอิสริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 27 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2505.

- พระราชบัญญัติกรรมสิทธิ์ผู้แต่งหนังสือ. ราชกิจจานุเบกษา 18 (วันที่ 18 สิงหาคม ร.ศ. 120): 286-288.
- พระราชพิธีราชาภิเษกโดยสังเขป. ราชกิจจานุเบกษา 38 (17 ธันวาคม ร.ศ. 112): 409-413.
- พระเสด็จสุเรนทราธิบดี, เจ้าพระยา. สมบัติผู้ดี. กรุงเทพฯ: กระทรวงศึกษาธิการ, 2541.
- พูนพิศมัย ดิศกุล, หม่อมเจ้า. สิ่งที่ข้าพเจ้าพบเห็น. กรุงเทพฯ: มีเดียโฟกัส, 2534.
- ภัทรวดี ภูษฎาภิรมย์. วัฒนธรรมบันเทิงในชาติไทย: การเปลี่ยนแปลงของวัฒนธรรมความบันเทิงในสังคมกรุงเทพฯ พ.ศ. 2491-2500. กรุงเทพฯ: มติชน, 2550.
- ภาสกรวงศ์, เจ้าพระยา. แม่เรือน. ประติทินบัตรแลจดหมายเหตุ. 1 (1 ตุลาคม ร.ศ. 108): 20-21.
- แม่นมมาส ชาวลิต. ประวัติหอสมุดแห่งชาติ. กรุงเทพฯ: หอสมุดแห่งชาติ, 2509.
- มิเชล, มิคเตอร์ อีบี. ลึปกรมายน์ ภาษาไทยแปลเป็นภาษาอังกฤษ. กรุงเทพฯ: ไม่ปรากฏสถานที่พิมพ์, 2434.
- มิวเซียมหรือรัตนโกษา, 1 จ.ศ. 1240.
- ยุพารักษ์ แจ่มเจนกิจ. การศึกษาของสตรีไทย: ศึกษากรณีเฉพาะของโรงเรียนราชินี พ.ศ. 2447-2503. ใน ราชินี 84 ปี, หน้า 141-203. กรุงเทพฯ: โรงเรียนราชินี, 2531.
- ธนิ เลิศเลื่อมใส. จักรวาลทัศน์ ฟ้า-ขวัญ-เมือง. กรุงเทพฯ: วิถีวรรณ, 2544.
- ระวีวรรณ ประกอบผล. นิตยสารไทย. กรุงเทพฯ: โครงการเผยแพร่ผลงานวิจัย ฝ่ายวิจัยจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2530.
- รัชณี ทรัพย์วิจิตร. ทำเนียบผู้บริหารหอพระสมุดวชิรญาณและเจ้าหน้าที่ พ.ศ. 2424-2476. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร หอสมุดแห่งชาติ, 2543.
- รัชณี ทรัพย์วิจิตร. รายชื่อหนังสือของหอพระสมุดวชิรญาณ. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2542.
- รัชณี ทรัพย์วิจิตร. ผู้เรียบเรียง. สารบัญญวชิรญาณพิเศษ. กรุงเทพฯ: หอสมุดแห่งชาติ, 2545.
- เรย์โนลด์ส์, เคิร์ก เจ. “ไทรภูมิ” กับการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมในประวัติศาสตร์ไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น. แปลเก็บความโดย อานันท์ กาญจนพันธุ์. จุลสารสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ 1 (พฤษภาคม- สิงหาคม, 2520): 41-50.
- ไรท์, ไชมอน เจ พี. หลักรวมประพจน์ มารยาทและความเป็นแม่เรือนในสังคมยุควิกตอเรีย. ใน โครงการวิจัย “เรื่องกินเรื่องใหญ่ในไทยและเทศ, หน้า 1-34. กรุงเทพฯ: ฝ่ายวิจัย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2546. (อัดสำเนา)
- ล้อม เพ็งแก้ว. สุนทรภู่: อาลัยกษัตริย์เจ้าจักรวาล. กรุงเทพฯ: มติชน, 2547.

ลายพระหัตถ์พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงทิพยรัตนกิริฎกุลินี ถวายเสด็จฯ เจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต และบันทึกรายวันตามเสด็จพระราชดำเนินประพาสเกาะชวาคั้งที่ 2 ร.ศ. 120 ของสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงศรีรัตนโกสินทร์. พระนคร: โรงพิมพ์จันทน์หว้า, 2501. (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงพระศพ พระเจ้าบรมวงศ์พระองค์เจ้า นภาพรประภา กรมหลวงทิพยรัตนกิริฎกุลินี วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 26 ตุลาคม พ.ศ. 2501).

วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา และดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. พระราชประวัติรัชกาลที่ ๕ ก่อนเสวยราชย์ พระบรมราชประวัติ พระประวัติกรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ. กรุงเทพฯ: กุรุสภา, 2504.

วรพจน์ วีรพลิน. “พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์: พระประวัติที่เกี่ยวกับหอสมุดแห่งชาติ” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาบรรณารักษศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525.

วรรณพร บุญญาสถิต. จอมนางแห่งสยามในสมัยรัชกาลที่ 4 ถึงรัชกาลที่ 6 กับกระแสวัฒนธรรมตะวันตก. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์บุ๊คส์, 2552.

วรุณี โอสถารมย์. “การศึกษาในสังคมไทย พ.ศ. 2411-2475” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์. บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524.

วรุณี โอสถารมย์. นิราศเมืองสุพรรณของสุนทรภู่และเสมียนมี: บันทึกการเดินทางและการอ่านเพื่อเข้าถึงเรื่องเล่าท้องถิ่น. รัฐศาสตร์สาร 2 (พฤษภาคม-สิงหาคม 2550): 323-384.

วิไลเลขา ถาวรธนสาร. ชนชั้นนำไทยกับการรับวัฒนธรรมตะวันตก. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, 2545.

วีรยุทธ ศรีสุวรรณกิจ. การพักผ่อนหย่อนใจแบบตะวันตกของชนชั้นนำสยามกับการแสดงสถานภาพและการเคลื่อนสถานภาพทางสังคมสมัยรัชกาลที่ 5-7. รัฐศาสตร์สาร 3 (กันยายน-ธันวาคม 2551): 168-201.

วุฒิชัย มูลศิลป์. การปฏิรูปการศึกษาในรัชกาลที่ 5. กรุงเทพฯ: สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2516.

ศิลปากร, กรม. หอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร. ราชบุรี: กรมศิลปากร, 2543.

ศิลปากร, กรม. เรื่องเที่ยวที่ต่างๆ ภาค 1-5. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2550.

ศิลปากร, กรม. ลัทธิธรรมเนียมต่างๆ. เล่ม 1. พระนคร: คลังวิทยา, 2504.

สมเกียรติ วันทะนะ. รัฐสมบูรณาญาสิทธิในสยาม 2435-2475. วารสารสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ 17 (มิถุนายน 2533): 23-44.

สมเกียรติ วันทะนะ. รัฐไทย: นามธรรมและรูปธรรม. รัฐศาสตร์สาร 3 (กันยายน 2531- เมษายน 2532): 186-203.

- สมจินตนา กักคิศรีวงศ์. มารยาทในสังคมไทย. กรุงเทพฯ: ต้นอ้อ, 2538.
- สมบัติ พลายน้อย. หมอบรัดเลย์. กรุงเทพฯ: พิมพ์คำ, 2548.
- สมาคมสืบสวนของบูรณานในประเทศสยาม. วารสารศิลปากร 2 (2511): 42-46.
- สลาเดน, เอ็ดเวิร์ด บอสต์. เสด็จอินเดีย 2415. แปลโดย กนกวรรณ ฤทธิ์ไพโรจน์. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ ริเวอร์ บุ๊คส์, 2543.
- สายชล สัตยานุรักษ์. สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ การสร้างอัตลักษณ์ “เมืองไทย” และ “ชน” ของชาวสยาม. กรุงเทพฯ: มติชน, 2544.
- สุกัญญา ติระวนิช. ประวัติการหนังสือพิมพ์ในประเทศไทยภายใต้ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ พ.ศ. 2325-2475. กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช, 2528.
- สุทธิลักษณ์ อัมพันวงศ์. วิวัฒนาการของห้องสมุดในประเทศไทย. วารสารห้องสมุด 2 (มีนาคม-เมษายน 2507): 191-202.
- สุทธิลักษณ์ อัมพันวงศ์. ห้องสมุดนิลสัน เฮย์ อนุสรณ์แห่งความอาลัยรักเหม่ม เจนนี่ นิลสัน เฮย์. วารสารห้องสมุด 8 (ฉบับรับลมร้อน, 2507): 110-119.
- สุพรรณิ วราทร. ประวัติการประพันธ์นวนิยายไทย. กรุงเทพฯ: มุลินธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2519.
- สุภาพันธุ์ บุญสะอาด. ประวัติหนังสือพิมพ์ในประเทศไทย. กรุงเทพฯ: บรรณกิจ, 2517.
- สุมาลี วีระวงศ์. บรรณาธิการ. ร้อยแก้วแนวใหม่. กรุงเทพฯ: สยาม, 2547.
- สุรพงษ์ จันท์เกษมพงษ์. “หนังสือวัดเกาะ: การสืบทอดและปรับเปลี่ยนทัศนคติและค่านิยมในสังคมไทย พ.ศ. 2465-2475” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2547.
- สุวดี ชนประสิทธิ์พัฒนา. สถานภาพทางสังคมของสตรีไทยในสมัยปฏิรูปประเทศ. วารสารอักษรศาสตร์ 23 (กรกฎาคม-ธันวาคม, 2534): 3-19.
- สุวรรณ สดาอนันท์. กายกับการบรรลุลหกรรม. ใน ปริตดา เฉลิมเผ่า กอนันตกุล, บรรณาธิการ เผยแพร่ร่าง-พรางกาย: ทดลองมองร่างกายในศาสนา ปรัชญาการเมือง ประวัติศาสตร์ ศิลปะ และมานุษยวิทยา, หน้า 51-61. กรุงเทพฯ: คบไฟ, 2541.
- หมอบรัดเลย์กับสังคมไทย. เอกสารทางวิชาการเพื่อประกอบการสัมมนาเรื่องหมอบรัดเลย์กับสังคมไทย จัดโดย สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์และโครงการไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 16-17 กรกฎาคม พ.ศ. 2528.
- หอสมุดแห่งชาติ, สำนัก. ๑๐๐ปี หอสมุดแห่งชาติ. กรุงเทพฯ: สำนักหอสมุดแห่งชาติ, 2548.
- อนุমানราชชน, พระยา. พื้นความหลัง. เล่ม 1. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สยาม, 2547.
- อธิบายว่าด้วยหอพระสมุดวชิรญาณแลพิพิธภัณฑสถานสำหรับพระนคร. พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2469.

- อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์. การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นนำไทยตั้งแต่รัชกาลที่ 4- พ.ศ. 2475.
กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2538.
- อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์. การเกิดแนวคิด “หน้าที่พลเมือง” ในรัฐไทยสมัยใหม่. รัฐศาสตร์สาร 3 - 4
(กันยายน 2531 – เมษายน 2532): 205-227.
- อัญชลี สุสาขันธ์. ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และผลกระทบต่อสังคมไทยในรัชสมัย
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. กรุงเทพฯ: บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้ง
แอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด มหาชน, 2545.
- เอกสารเรื่องจัดการศึกษาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า. พระนคร: คณะกรรมการจัด
งานฉลองวันเฉลิมฉลองรัชสมบัตินครบ 100 ปี ใน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว, 2511.
- อำไพ จันทร์จิระ. วิวัฒนาการการพิมพ์หนังสือในประเทศไทย. กรุงเทพฯ: วรณศิลป์, 2516.

ภาษาอังกฤษ

- Adas, Michael. The Great War and Decline of Civilizing Mission. In Laurie J. Sear (ed.),
Autonomous Histories, Particular Truth: Essays in Honor of John R. W. Smail, pp. 101-
127. Madison, Center for Southeast Asian Studies, 1993.
- Antonio, J. The 1904 Traveler's Guide to Bangkok and Siam. Bangkok: White lotus, 1997.
- Borsay, Peter. A History of Leisure: British Experience since 1500. Basingstoke: Palgrave
Macmillan, 2006.
- Ceodes, George. The Vajiranana National Library of Siam. Bangkok: Bangkok Time Press,
1924.
- Chartier, Roger. Library without Walls. Representations 42 (spring, 1993): 38-52.
- Chartier, Roger. The Practical Impact of Writing. In Roger Chartier (ed.), A History of Private
Life Vol.3: Passions of the Renaissance, pp.111-159. Cambridge, Mass.: Belknap Press
of Harvard University Press, c1987-1991.
- Clark, Peter. British Clubs and Societies 1580-1800: the Origins of an Associational World.
Oxford: Oxford University Press, 2000.
- Cobin, Alan. The Secret of Individuals. In Michelle Perrot (ed.), A History of Private Life Vol.
4: from the Fires of Revolution to Great War, pp. 457-547. Cambridge, Mass.: Belknap
Press of Harvard University Press, c1987-1991.

- Copeland, Matthew. "Contested Nationalism and the 1932 Overthrow of the Absolute Monarchy In Siam," A thesis submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree for the Doctorate of Arts at the Australian National University, 1993.
- Driver, Felix. Geography Militant: Cultures of Exploration and Empire. Oxford: Blackwell Publishers, 2001.
- Edwards, Norman. The Singapore House and Residential Life 1819-1939. Singapore: Oxford University Press, 1990.
- Hansen, Anne Ruth. How to Behave: Buddhism and Modernity in Colonial Cambodia 1860-1930. Chiang Mai: Silkworm Book, 2007.
- Hellerstein, Erana Olafson et al. Victorian Women: Documentary Account of Women's Lives in Nineteenth-Century England, France, and USA. Stanford: Stanford University Press, 1981.
- Headrick, Daniel. Botany, Chemistry, and Tropical Development. Journal of World History 1 (Spring 1996): 1-20.
- Horowitz, Richard S. International Law and State Transformation in China, Siam, and the Ottoman Empire during the Nineteenth Century. Journal of World History 4 (2005): 445-486.
- Howarth, Jenet. Gender, Domesticity, and Sexual Politics. In Colin Matthew (ed.), The Short Oxford History of the British Isles: The Nineteenth Century, pp.163-193. Oxford: Oxford University Press, 2005.
- Jory, Patrick. Book and the Nation: The Making of Thailand's National Library. Journal of Southeast Asian Studies 2 (September 2000): 351-373.
- Jory, Patrick. "A History of The Thet Maha Chat and Its Contribution to A Thai Political Culture" A thesis submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy at Australia National University, 1998.
- Kelly, Thomas. Early Public Libraries. London: Library Association, 1966.
- Kannikar Sartraproong. A True Hero: King Chulalongkorn of Siam's Visit to Singapore and Java in 1871. Bangkok: Tana Press and Graphic Co., Ltd, 2004.
- Keck, Stephen L. Picturesque Burma: British Travel Writing 1890-1914. Journal of Southeast Asian Studies 3 (2004): 387-414.
- Libraries. Encyclopedia Britannica 14 (1968): 2-27.

- Loos, Tamara. Family, Law, and Colonial Modernity in Thailand. Chiang Mai: Silkworm Books, 2006.
- Luyt, Brendan. Imagining the user in the Raffles Library and Museum, Singapore: 1874-1900. IFLA. World Library and Information Congress: 72nd IFLA General Conference and Council 20-24 August 2006, Seoul, Korea.
- Manley, K. A. Rural Reading in Northwest England: The Sedbergh Book Club 1728-1928. Book History 2 (1999): 78-95.
- Naoki, Soda. The Malay World in Textbooks: The Transmission of Colonial Knowledge in British Malaya. Southeast Asian Studies 2 (September 2001): 188-238.
- Peleggi, Maurizio. Lords of Things: the Fashioning of the Siamese Monarchy's Modern Image. Honolulu: University of Hawaii Press, 2002.
- Peleggi, Maurizio. Royal Antiquarianism, European Orientalism and the Production of Archaeological Knowledge in Modern Siam. In Srilata Ravi Mario Rutten and Beng-Lan Goh (eds.), Asia in Europe, Europe in Asia, pp.133-161. Singapore: ISEA, 2004.
- Reynolds, Craig J. Seditious Histories: Contesting Thai and Southeast Asian Past. Washington: University of Washington Press, 2006.
- Rose, Jonathan. Rereading the English Common Reader: A Preface to a History of Audiences. Journal of the History of Ideas 1 (January-March 1992): 47-70.
- Sinha, Mainline. Britishness, Clubbability, and the Colonial Public Sphere: The Genealogy of an Imperial Institution in Colonial India. Journal of British Studies 4 (October, 2001): 489-521.
- Sveistrup, Chas S. Catalogue of the Books of the Royal Vajirajan By Order of H.R.N Krom Hmun Damrong Rajanuphab. Bangkok: R. Gotif, 1892.
- Thanapol Limapichat. "The prescription of Good Books: the formation of the discourse and cultural authority of literature in modern Thailand (1860s-1950s)" A thesis submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy at University of Wisconsin-Madison 2008.
- Thanapol Limapichat. "The Public Sphere and the Birth of 'Literature' in Siam" A thesis submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Master of Arts (History) at University of Wisconsin-Madison 2003.

- Thongchai Winichakul. The Other Within: Travel and Ethno-Spatial Differentiations of Siamese Subjects 1885-1910. In Andrew Turton (ed.), Civility and Savagery, pp. 38-62. Surrey: Curzon Press, 2000.
- Tuck, Patrick. The French Wolf and Siamese Lamb: The French Threat to Siamese Independence, 1858-1907. Bangkok: White Lotus, 1995.
- Wright, Arnold and Breakspear, Oliver T. Twentieth Century Impressions of Siam: Its History, People, Commerce, Industries, and Resources. Bangkok: White Lotus, 1994.
- Turnbull, C. M. A History of Singapore: 1819-1988. Singapore: Oxford University Press, 1980.
- Vajiranana Varoros, Prince, Supreme Patriarch. Autobiography: The Life of Prince-Patriarch Vajiranana of Siam, 1860-1921. Translated by Craig J. Reynolds. Ohio: Ohio University Press, 1979.
- Wyatt, David K. The Politics of Reform in Thailand: Education in Reign of King Chulalongkorn. New Haven: Yale University Press, 1969.

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ภาคผนวก

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ภาคผนวก ก.

ตำแหน่งสถานายกหอพระสมุดวชิรญาณตั้งแต่ พ.ศ. 2424-2448

สถานายก	ปีที่ดำรงตำแหน่ง (พุทธศักราช)
พระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมหลวงภาณุพันธุ์วงศ์วรเดช	2424
พระเจ้าน้องยาเธอ กรมพระนเรศวรฤทธิ	2425
พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร	2426
พระเจ้าน้องยาเธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ	2427
พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร	2428
พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพงศาติศรมหิป	2429
พระเจ้าน้องยาเธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์	2430
สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ	2431
พระเจ้าน้องยาเธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ	2432
พระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์	2433
พระเจ้าน้องยาเธอ กรมกรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์	2434
พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิทยาลาภฤทธิธาดา	2435
พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย	2436
พระเจ้าลูกเธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ	2437
พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนมรุพงษ์ศิริพัฒน์	2438
พระเจ้าลูกเธอ กรมหลวงปราจิณกิติบดี	2439
พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวิจิตรวราณปรีชา	2440
พระเจ้าน้องยาเธอ กรมพระสวัสดิวัฒนวิศิษฎ์	2441
พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม	2442
พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นราชศักดิ์สโมสร	2443
พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นราชศักดิ์สโมสร	2444
พระเจ้าน้องยาเธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์	2445
สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ	2446
สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต	2447
สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ	2448

ภาคผนวก ข.

จำนวนเรื่องหนังสือภาษาต่างประเทศในหอพระสมุดวชิรญาณสำรวจเมื่อ พ.ศ. 2435

สาขาวิชา	จำนวน (เรื่อง)				
Medical Science	89				
Natural Philosophy	116				
Natural History	342				
Geography	492				
History	General history	Heraldry	Politic	Biographies	รวมทั้งหมด
	321	47	125	157	650
Law	442				
Commerce and Finance	121				
Sociology, Political Economy, and Statistics	118				
Military Science	374				
Navy & Navigation	205				
Linguistics	299				
Polite Literature	Literary history and Criticism	English Literature	Foreign Literature (French, Italian, Germany, Swedish, Greek, and Oriental Literature)	รวมทั้งหมด	

	18	537	242	797	
Periodicals of Miscellaneous Contents	574				
Fine Arts	484				
Archeology, Fine Arts of Greece and Rome, Numismatics	102				
Engineering, Surveying and Mining	82				
Manufacturing Industry, Trades	59				
Farming and Gardening, Domestic Economy	61				
Exhibition Catalogue	131				
Eastern Religion	70				
Theology	252				
Philosophy	55				
Instruction and Education	383				
Miscellanies	266				
รายการหนังสือทั้งหมด	6,564				

ข้อมูลจาก Chas S. Sveistrup, Catalogue of the Books of the Royal Vajirajan By Order of H.R.N Krom Hmun Damrong Rajanuphab Bangkok: R. Gotif, 1892.

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ภาคผนวก ค.

พระราชพิธีสิบสองเดือนที่ปรากฏในหนังสือวชิรญาณ

พระราชพิธีเรื่อง	ฉบับ วัน เดือน ปี	หมายเหตุ
ค่านำพระราชพิธี 12 เดือน	เล่ม 4 แผ่นที่ 1 วันอาทิตย์ แรม 8 ค่ำ เดือน 11 จ.ศ. 1250 (พ.ศ. 2431)	
เดือน 12 พระราชพิธีจองเปรียญ	แผ่นที่ 2 วันเสาร์ แรม 14 เดือน 11 จ.ศ. 1250 (พ.ศ. 2431)	พิธีแขวนชุดลอยโคม
พิธีกะติเกยา และการฉลองไตรปี	แผ่นที่ 3 วันอาทิตย์ ขึ้น 8 ค่ำ เดือน 12 จ.ศ. 1250 (พ.ศ. 2431)	พิธีกะติเกยาเป็นพิธีตามเพลิงเพื่อคอยต้อนรับพระเจ้าของศาสนาฮินดู ที่จะเสด็จลงมา
การลอยประทีป	แผ่นที่ 4 วันอาทิตย์ ขึ้น 15 ค่ำ เดือน 12 จ.ศ. 1250 (พ.ศ. 2431)	พิธีลอยกระทง
พิธีกาลานุกาล		พิธีกาลานุกาลคือ พิธีนิมนต์พระสงฆ์ที่ฉลองไตรได้มาสดับปกรณ์กาลานุกาล (บังสุกุล) ตามราชองค์พระบรมอัฐิและพระอัฐิ อนึ่งพิธีนี้ไม่ปรากฏในสารบัญของหนังสือวชิรญาณพิเศษ ทั้งแผ่นที่ 4 หรือ 5 และหน้า 37-39 ก็หายไปด้วย
พิธีการแจกเบี้ยหวัดและงานนัตรมงคล	แผ่นที่ 5 วันจันทร์ แรม 8 ค่ำ เดือน 12 จ.ศ. 1250 (พ.ศ. 2431)	
เดือนอ้าย พิธีไล่น้ำ พิธีการเลี้ยงขนมเบื้อง เทศนามหาชาติ	แผ่นที่ 6 วันจันทร์ แรม 14 ค่ำ เดือน 1 จ.ศ. 1250 (พ.ศ. 2431)	พิธีไล่น้ำ คือ พิธีไล่น้ำให้ลดลงโดยกษัตริย์ถือพัดโบกเพื่อให้ น้ำลง

เดือนยี่ พิธีตรียัมปวาย ตรีปวาย	แผ่นดินที่ 8 วันอังคาร ขึ้น 15 ค่ำ เดือน 1 จ.ศ. 1250 (พ.ศ. 2431)	พิธีไล่ชิงช้า
เดือนยี่ พิธีตรียัมปวาย ตรีปวาย	แผ่นดินที่ 9 พุธหีบดี แรม 8 ค่ำ เดือน 1 จ.ศ. 1250 (พ.ศ. 2431)	
การถวายผ้าจํานำพรธษา	แผ่นดินที่ 10 วันอังคาร แรม 14 ค่ำ เดือน 1 จ.ศ. 1250 (พ.ศ. 2431)	
เดือน 3 พิธีเผาข้าว พิธีศิวา ราตรี	แผ่นดินที่ 13 วันพฤหัสบดี แรม 8 ค่ำ เดือน 2 จ.ศ. 1250 (พ.ศ. 2431)	พิธีเผาข้าวคือ พิธีเผารวงข้าว เพื่อการเลี้ยงตาย และพิธีศิวา ราตรี เป็นพิธีลอยบาปของ ศาสนาฮินดู
พิธีการพระราชกุศตมาฆะบูชา และเลี้ยงครูยจีน	แผ่นดินที่ 14 วันพฤหัสบดี แรม 15 ค่ำ เดือน 2 จ.ศ. 1250 (พ.ศ. 2431)	
เดือนที่ 4 พิธีสัมพัจฉรฉินท์ และพิธีอาพาธพินาศ	แผ่นดินที่ 17 วันเสาร์ แรม 8 ค่ำ เดือน 3 จ.ศ. 1250 (พ.ศ. 2431)	พิธีสัมพัจฉรฉินท์หรือพระราช พิธีครูย เป็นพิธีฉลองสิ้นปีใน เดือนสี่ โดยสวดอาถรรณานาฎิย สูตร ส่วนอาพาธพินาศก็ เช่นกัน มีพิธีสวดอาถรรณานาฎิย สูตร เพื่อไล่สิ่งที่เป็นอวมงคล ออกไปจากเมือง
พิธีสัมพัจฉรฉินท์ และพิธี อาพาธพินาศ	แผ่นดินที่ 18 วันศุกร์ แรม 14 ค่ำ เดือน 3 จ.ศ. 1250 (พ.ศ. 2431)	
พิธีสัมพัจฉรฉินท์ และพิธี อาพาธพินาศ	แผ่นดินที่ 19 วันศุกร์ แรม 14 ค่ำ เดือน 3 จ.ศ. 1250 (พ.ศ. 2431)	
พิธีสัมพัจฉรฉินท์ และพิธี อาพาธพินาศ และกาลานุกาล พิธีครูย	แผ่นดินที่ 20 วันเสาร์ ขึ้น 15 ค่ำ เดือน 4 จ.ศ. 1250 (พ.ศ. 2431)	รัชกาลที่ 5 ทรงสำรวจใจใหม่ว่า พิธีนี้ควรจะอยู่หลังพิธีครูย เดือน 4
เดือน 5 พระราชพิธีสังเวช เทวดา สมโภชเครื่องเลี้ยง	แผ่นดินที่ 21 วันอาทิตย์ แรม 8 ค่ำ เดือน 4 จ.ศ. 1250 (พ.ศ. 2431)	

โตะปีใหม่		
พระราชพิธีศรีสังฆาปานกาล	แผ่นที่ 22 วันอาทิตย์แรม 14 ค่ำ เดือน 4 จ.ศ. 1250 (พ.ศ. 2431)	พิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สังฆา
พระราชพิธีศรีสังฆาปานกาล	แผ่นที่ 23 วันอาทิตย์ที่ 7 เมษายน ร.ศ. 108 (พ.ศ. 2432)	
พระราชพิธีศรีสังฆาปานกาล	แผ่นที่ 24 วันอาทิตย์ที่ 14 เมษายน ร.ศ. 108 (พ.ศ. 2432)	
พิธีksenทร์สวนาน	แผ่นที่ 25 วันอาทิตย์ที่ 21 เมษายน ร.ศ. 108 (พ.ศ. 2432)	พระราชพิธีทอดเชือกตามเชือก ซึ่งเป็นพิธีพราหมณ์ เป็นเรื่องเกี่ยวกับคชกรรมเพื่อความ เป็นสิริมงคลแก่ช้าง ที่เป็นราชพาหนะ
พิธีksenทร์สวนาน	แผ่นที่ 26 วันอาทิตย์ ที่ 28 เมษายน ร.ศ. 108 (พ.ศ. 2432)	
พิธีksenทร์สวนาน	แผ่นที่ 27 วันอาทิตย์ 5 พฤษภาคม ร.ศ. 108 (พ.ศ. 2432)	
พิธีสงกรานต์	แผ่นที่ 28 วันอาทิตย์ ที่ 12 พฤษภาคม ร.ศ. 108 (พ.ศ. 2432)	
พิธีสงกรานต์	แผ่นที่ 29 วันอาทิตย์ ที่ 19 พฤษภาคม ร.ศ. 108 (พ.ศ. 2432)	
พิธีสงกรานต์ พระราชกุศลก่อกองทราย และตีข้าวบิณฑ์	แผ่นที่ 30 วันอาทิตย์ที่ 26 พฤษภาคม ร.ศ. 108 (พ.ศ. 2432)	ข้าวบิณฑ์คือ ข้าวสุกคลุกน้ำตาล ถั่ว งา แล้วปั้นเป็นก้อนสำหรับถวายพระพุทธรูป
พิธีสงกรานต์	แผ่นที่ 31 วันอาทิตย์ ที่ 2 มิถุนายน ร.ศ. 108 (พ.ศ. 2432)	
พิธีสงกรานต์	แผ่นที่ 32 วันอาทิตย์ที่ 9	

	มิถุนายน ร.ศ. 108 (พ.ศ. 2432)	
พิธีสงกรานต์	แผ่นที่ 33 วันอาทิตย์ที่ 16 มิถุนายน ร.ศ. 108 (พ.ศ. 2432)	
พระราชพิธีเดือน 6 จรดพระนางคัลแรกนาขวัญ	แผ่นที่ 34 วันอาทิตย์ที่ 23 มิถุนายน ร.ศ. 108 (พ.ศ. 2432)	
พระราชพิธีเดือน 6 จรดพระนางคัลแรกนาขวัญ	แผ่นที่ 35 วันอาทิตย์ที่ 30 มิถุนายน ร.ศ. 108 (พ.ศ. 2432)	
พระราชพิธีเดือน 6 จรดพระนางคัลแรกนาขวัญ	แผ่นที่ 36 วันอาทิตย์ที่ 7 กรกฎาคม ร.ศ. 108 (พ.ศ. 2432)	
วันวิสาขบูชา	แผ่นที่ 37 วันอาทิตย์ที่ 14 กรกฎาคม ร.ศ. 108 (พ.ศ. 2432)	
วันวิสาขบูชา	แผ่นที่ 38 วันอาทิตย์ที่ 21 กรกฎาคม ร.ศ. 108 (พ.ศ. 2432)	
วันวิสาขบูชา	แผ่นที่ 39 วันอาทิตย์ที่ 28 กรกฎาคม ร.ศ. 108 (พ.ศ. 2432)	
พระราชประเพณีเดือน 7 พิธี เฒาะ พิธีทูลล้างพระบาท	แผ่นที่ 40 วันอาทิตย์ที่ 4 สิงหาคม ร.ศ. 108 (พ.ศ. 2432)	พระราชพิธีเฒาะคือ ทิ้งข่างเป็นพิธีการของพราหมณ์ที่ทิ้งข่างเฉียงท่ายตามตำราไตรเพท ส่วนพิธีทูลล้างพระบาท คือพิธีที่กษัตริย์ทรงสนานในมณฑปกลางสระ ต่อจากนั้นปูโรหิตถวายมูรธาภิเษกแล้วจึงถอดฉลองพระองค์ เปลื้องพระภูษาแก่พราหมณ์
พิธีสลากภัตร	แผ่นที่ 41 วันอาทิตย์ที่ 11 สิงหาคม ร.ศ. 108 (พ.ศ. 2432)	พิธีสลากภัตรคือ การพิธีนี้ให้พระสงฆ์จับสลากตามแต่พระ

		รูปใดจะได้สลากภัตร
พิธีสลากภัตร	แผ่นที่ 42 วันอาทิตย์ ที่ 18 สิงหาคม ร.ศ. 108 (พ.ศ. 2432)	
หล่อเทียนพรรษา	แผ่น 43 วันอาทิตย์ที่ 25 สิงหาคม ร.ศ. 108 (พ.ศ. 2432)	
พระราชพิธีเดือน 8 จำพรรษา	แผ่นที่ 44 วันอาทิตย์ ที่ 1 กันยายน ร.ศ.108 (พ.ศ. 2432)	
ฉลองหล่อเทียนพรรษา	แผ่นที่ 45 วันอาทิตย์ ที่ 8 กันยายน ร.ศ. 108 (พ.ศ. 2432)	
การถวายพุ่มในพิธีจำพรรษา	แผ่นที่ 46 วันอาทิตย์ ที่ 15 กันยายน ร.ศ.108 (พ.ศ. 2432)	ถวายพุ่มเทียนพรรษา
การสวดมหาชาติ	แผ่นที่ 47 วันอาทิตย์ ที่ 22 กันยายน ร.ศ.108 (พ.ศ. 2432)	
พระราชพิธีเดือน 9 พิธีตุลาการ	แผ่นที่ 48 วันอาทิตย์ ที่ 29 กันยายน ร.ศ. 108 (พ.ศ. 2432)	พิธีตุลาการเป็นพระราชพิธีสะเดาะเคราะห์ หรือบำเพ็ญทาน พิธีนี้ให้นำเงินชั่งให้เท่าน้ำหนักของกษัตริย์ แล้วสะเดาะพระเคราะห์ให้แก่พราหมณ์ แต่ตามกฎหมายมณฑลเข็รบาลกล่าวไว้ว่า พิธีนี้จัดขึ้นที่หน้าพระที่นั่ง มังคลาภิเษกกลางท้องพระโรง พระเจ้าแผ่นดินทรง "ถือบ" (ชั่ง) แล้วพระอัศวมเหสีถือบชั่งเพื่อพระราชทานทรัพย์แก่พราหมณ์ หลังจากพิธีเสร็จสิ้นมีงานเลี้ยงสมโภช
พิธีพิรุณสาตร	แผ่นที่ 49 วันอาทิตย์ ที่ 6 ตุลาคม ร.ศ.108 (พ.ศ. 2432)	พระราชพิธีขอฝน
พิธีพิรุณสาตร	แผ่นที่ 50 วันอาทิตย์ ที่ 13	

	ตุลาคม ร.ศ.108 (พ.ศ. 2432)	
พิธีพืชมงคล	เล่ม 5 แผ่นที่ 1 วันอาทิตย์ที่ 20 ตุลาคม ร.ศ.108 (พ.ศ. 2432)	
พิธีพืชมงคล	แผ่นที่ 2 วันที่ 27 ตุลาคม ร.ศ. 108 (พ.ศ. 2432)	
พิธีพืชมงคล	แผ่นที่ 3 วันอาทิตย์ที่ 27 ตุลาคม ร.ศ. 108 (พ.ศ. 2432)	
พิธีพืชมงคล	แผ่นที่ 4 วันอาทิตย์ที่ 10 พฤศจิกายน ร.ศ. 108 (พ.ศ. 2432)	
พิธีพืชมงคล	แผ่นที่ 5 วันอาทิตย์ที่ 10 พฤศจิกายน ร.ศ. 108 (พ.ศ. 2432)	
พระราชกุศลในงานวันประสูติและสวรรคต	แผ่นที่ 6 วันอาทิตย์ที่ 17 พฤศจิกายน ร.ศ. 108 (พ.ศ. 2432)	
พระราชพิธีเดือนที่สิบ พิธีภัทรบาท พิธีสารท	แผ่นที่ 7 วันอาทิตย์ที่ 17 ธันวาคม ร.ศ. 108 (พ.ศ. 2432)	พิธีสารทนั้น พระเจ้าแผ่นดินจะทรงบาตร คือข้าวทิพย์และกระยาสารท ส่วนพิธีภัทรบาทเป็น พิธีของพราหมณ์แท้ ประชาชนทำข้าวมธุปายาส และจะเค็ตรงข้าวสาตีที่จะเก็บเกี่ยวครั้งแรก เพื่อให้พราหมณ์ทำพิธีกรรม สรรวงสังเวชนูชา พระโพสพ โดยสวดพระเวทย์ เพยศิลาไลย เพื่อบำบัดอุบิทธ จัญไร และประชาชนก็เก็บเกี่ยวข้าวมาทำมธุปายาสถวาย เลี้ยงพราหมณ์ เพื่อจะให้เป็นมงคลแก่ข้าวในนาด้วย

พระราชพิธีเดือนที่สิบ	แผ่นที่ 8 วันอาทิตย์ที่ 8 ธันวาคม ร.ศ. 108 (พ.ศ. 2432)	
พระราชพิธีเดือนที่สิบ	แผ่นที่ 9 วันอาทิตย์ที่ 15 ธันวาคม ร.ศ. 108 (พ.ศ. 2432)	
พระราชพิธีเดือนที่สิบ	แผ่นที่ 10 วันอาทิตย์ที่ 22 ธันวาคม ร.ศ. 108 (พ.ศ. 2432)	
พระราชพิธีเดือนที่สิบ	แผ่นที่ 11 วันอาทิตย์ที่ 29 ธันวาคม ร.ศ. 108 (พ.ศ. 2432)	
พระราชพิธีเดือนที่สิบ	แผ่นที่ 12 วันอาทิตย์ที่ 5 มกราคม ร.ศ. 108 (พ.ศ. 2432)	
เรื่องตักบาตรน้ำผึ้ง	แผ่นที่ 13 วันอาทิตย์ที่ 12 มกราคม ร.ศ. 108 (พ.ศ. 2432)	
เรื่องตักบาตรน้ำผึ้ง	แผ่นที่ 14 วันอาทิตย์ที่ 19 มกราคม ร.ศ. 108 (พ.ศ. 2432)	
การเฉลิมพระชนมพรรษา	แผ่นที่ 15 วันอาทิตย์ที่ 26 มกราคม ร.ศ. 108 (พ.ศ. 2432)	
การเฉลิมพระชนมพรรษา	แผ่นที่ 16 วันอาทิตย์ที่ 2 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 108 (พ.ศ. 2432)	
การเฉลิมพระชนมพรรษา	แผ่นที่ 17 วันอาทิตย์ที่ 9 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 108 (พ.ศ. 2432)	
การเฉลิมพระชนมพรรษา	แผ่นที่ 18 วันอาทิตย์ที่ 16 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 108 (พ.ศ. 2432)	
การเฉลิมพระชนมพรรษา	แผ่นที่ 19 วันอาทิตย์ที่ 23 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 108 (พ.ศ. 2432)	
การเฉลิมพระชนมพรรษา	แผ่นที่ 20 วันอาทิตย์ที่ 2 มีนาคม ร.ศ. 108 (พ.ศ. 2432)	

การเฉลิมพระชนมพรรษา	แผ่นที่ 21 วันอาทิตย์ที่ 9 มีนาคม ร.ศ. 108 (พ.ศ. 2432)	
การเฉลิมพระชนมพรรษา	แผ่นที่ 22 วันอาทิตย์ที่ 16 มีนาคม ร.ศ. 108 (พ.ศ. 2432)	
การเฉลิมพระชนมพรรษา	แผ่นที่ 23 วันอาทิตย์ที่ 23 มีนาคม ร.ศ. 108 (พ.ศ. 2432)	
การเฉลิมพระชนมพรรษา	แผ่นที่ 24 วันอาทิตย์ที่ 30 มีนาคม ร.ศ. 108 (พ.ศ. 2432)	
การเฉลิมพระชนมพรรษา กับ คำตัดทอนในการฉลองพระ ชนมพรรษาและเฉลิมพระ ชนมพรรษา	แผ่นที่ 25 วันอาทิตย์ที่ 6 เมษายน ร.ศ. 109 (พ.ศ. 2433)	พระราชนิพนธ์จับเท่านี้

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ภาคผนวก ง.

เรื่องสิ่งมีชีวิตต่างๆ ที่ปรากฏ ในหนังสือชีววิทยา

ชื่อบทความ	ผู้แต่ง	ฉบับ (แผ่น)/วันที่ตีพิมพ์
ม้า	กรมหมื่นอดิศรอุดมเดช	เล่มที่ 4 แผ่น 47 วันที่ 22 กันยายน - แผ่น 48 วันที่ 29 กันยายน ร.ศ. 108 (พ.ศ. 2432)
ธรรมดาแลประโยชน์ของแร่	หลวงวินิจวิทยาการ	เล่มที่ 5 แผ่น 6 วันพฤหัสบดีที่ 4 เดือนธันวาคม ร.ศ.109 - แผ่นที่ 7 วันพฤหัสบดีที่ 18 เดือนธันวาคม ร.ศ.109 (พ.ศ. 2433)
เรื่องสัตว์ประหลาด	ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง	เล่มที่ 6 แผ่น 12 วันพฤหัสบดีที่ 22 มกราคม ร.ศ.109 (พ.ศ. 2433)
เรื่องนก	สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ	เล่มที่ 6 แผ่น 17 วันพฤหัสบดีที่ 19 เดือนกุมภาพันธ์ ร.ศ.109 - แผ่นที่ 20 วันพฤหัสบดีที่ 19 เดือน มีนาคม ร.ศ.109 (พ.ศ. 2433)
เรื่องสัตว์ป่าต่างๆ	ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง	เล่มที่ 6 แผ่นที่ 39 วันพฤหัสบดีที่ 16 เดือน กรกฎาคม ร.ศ.110 - เล่มที่ 7 แผ่น 3 วันที่ 3 พฤศจิกายน ร.ศ. 110 (พ.ศ. 2434)
เรื่องค่างโสม	ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง	เล่มที่ 7 แผ่นที่ 9 วันพฤหัสบดีที่ 17 ธันวาคม ร.ศ. 110 (พ.ศ. 2434)
ทำไมจึงเรียกปลาอย่างหนึ่งว่า ปลาหมึก	ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง	เล่มที่ 7 แผ่น 15 วันพฤหัสบดีที่ 28 มกราคม ร.ศ. 110 (พ.ศ. 2434)
เรื่องผึ้ง	มิสเตอร์ สไวด์สตร็ป	เล่มที่ 7 แผ่นที่ 23 วันพฤหัสบดี

		ที่ 24 มีนาคม ร.ศ. 110 - แผ่นที่ 24 วันพฤหัสบดีที่ 31 มีนาคม ร.ศ.110 (พ.ศ. 2434)
เบ็ดเตล็ด เรื่องแมงมุมทะเล	ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง	เล่มที่ 7 แผ่นที่ 35 วันพฤหัสบดีที่ 16 มิถุนายน ร.ศ. 111 (พ.ศ. 2435)
เรื่องแม่น้ำเมืองไทย	ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง	เล่ม 7 แผ่นที่ 40 วันพฤหัสบดีที่ 21 กรกฎาคม ร.ศ. 111 (พ.ศ. 2435)
เบ็ดเตล็ดเรื่องกำเนิดของแมงกะพรุน	ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง	เล่มที่ 7 แผ่นที่ 46 วันพฤหัสบดีที่ 1 กันยายน ร.ศ.111 (พ.ศ. 2435)
ต่อ	ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง	เล่มที่ 7 แผ่นที่ 48 วันพฤหัสบดีที่ 15 กันยายน ร.ศ.111 (พ.ศ. 2435)
กำเนิดกุ้งฝอย	นายเกิด	เล่ม 8 แผ่นที่ 1 วันพฤหัสบดีที่ 24 พฤศจิกายน ร.ศ. 111(พ.ศ. 2435)
บอนหรือกุน	หม่อมเจ้าวัชรินทร์	เล่ม 8 แผ่นที่ 10 วันพฤหัสบดีที่ 15 ธันวาคม ร.ศ. 111(พ.ศ. 2435)
ประเภทของหอย	หม่อมเจ้าประภากร	เล่ม 8 แผ่นที่ 12 วันพฤหัสบดีที่ 29 ธันวาคม ร.ศ. 111 - แผ่นที่ 15 วันพฤหัสบดีที่ 19 มกราคม ร.ศ. 111 และ แผ่นที่ 17 วันพฤหัสบดีที่ 2 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 111 (พ.ศ. 2435)

ภาคผนวก จ.

อาชีพ ต่างๆ ที่ปรากฏในหนังสือชิรญาณวิเศษ

เรื่อง	พื้นที่ของอาชีพ	ฉบับ (แผ่น) วันเดือนปี
การทำนา (กรมหลวงพิชิตปรีชากร)	กรุงเทพฯ และอยุธยา	เล่ม 4 แผ่นที่ 6 วันจันทร์ แรม 14 ค่ำ เดือน 12 จ.ศ. 1250 (พ.ศ. 2431) - แผ่นที่ 7 วันอังคาร ขึ้น 8 ค่ำ เดือน 1 จ.ศ. 1250 และแผ่นที่ 10 วันอังคาร แรม 14 ค่ำ เดือน 1 จ.ศ. 1250 - เล่ม 4 แผ่นที่ 16 วันศุกร์ ขึ้น 15 ค่ำ เดือน 3 จ.ศ. 1250 และแผ่นที่ 25 วันอาทิตย์ ที่ 21 เมษายน ร.ศ. 108 (พ.ศ. 2432) - แผ่นที่ 26 วันอาทิตย์ ที่ 28 เมษายน ร.ศ. 108
การทำสวน (เจ้าพระยาภาสกรวงศ์)	กรุงเทพฯ และปริมณฑล	เล่ม 4 แผ่นที่ 11 วันพุธ ขึ้น 8 ค่ำเดือน 2 ร.ศ. 1250(พ.ศ. 2431) และ แผ่นที่ 15 วันศุกร์ ขึ้น 8 ค่ำ เดือน 3 จ.ศ. 1250 - แผ่นที่ 17 วันเสาร์ แรม 8 ค่ำ เดือน 3 จ.ศ. 1250 และ แผ่นที่ 21 วันอาทิตย์ แรม 8 ค่ำ เดือน 4 จ.ศ. 1250 - แผ่น 24 วันอาทิตย์ที่ 14 เมษายน ร.ศ. 108 และแผ่นที่ 38วันอาทิตย์ที่ 21 กรกฎาคม ร.ศ.108 - แผ่นที่ 41 วันอาทิตย์ ที่ 11 สิงหาคม ร.ศ. 108 (พ.ศ. 2432)
การจับปลาบึก	จังหวัดแพร่ น่าน และเขตเมืองหลวงพระบาง	เล่ม 5 แผ่นที่ 53 วันอาทิตย์ ที่ 19 ตุลาคม ร.ศ. 109 -

		แผ่นที่ 55 วันอาทิตย์ที่ 2 พฤศจิกายน ร.ศ. 109 (พ.ศ. 2433)
เรื่องตีพิมพ์	จังหวัดพิจิตร	เล่มที่ 6 แผ่นที่ 13 วันพฤหัสบดีที่ 29 มกราคม ร.ศ. 109 - แผ่นที่ 17 วันพฤหัสบดีที่ 26 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 109 (พ.ศ. 2433)
เรื่องทำไร่ฝ้าย	บริเวณแขวงเมืองจังหวัดมุกดาหาร และอำเภอเขมราฐบุรี จังหวัดอุบลราชธานี	เล่มที่ 6 แผ่นที่ 15 วันพฤหัสบดีที่ 12 กุมภาพันธ์ ร.ศ.109 (พ.ศ. 2433)
เรื่องทำป่าจาก	จังหวัดฉะเชิงเทรา	เล่มที่ 6 แผ่นที่ 15 วันพฤหัสบดีที่ 12 กุมภาพันธ์ ร.ศ.109 (พ.ศ. 2433)
เรื่องไล่เนื้อ	นครจำปาศักดิ์	เล่มที่ 6 แผ่นที่ 16 วันที่ 19 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 109 - เล่มที่ 6 แผ่น 17 วันที่ 26 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 109 (พ.ศ. 2433)
เรื่องทำไร่ยาสูบ	จังหวัดเพชรบูรณ์	เล่มที่ 6 แผ่นที่ 18 วันพฤหัสบดีที่ 5 มีนาคม ร.ศ. 109 - เล่มที่ 6 แผ่นที่ 20 วันพฤหัสบดีที่ 19 มีนาคม ร.ศ. 109 (พ.ศ. 2433)
เรื่องเลี้ยงตัวไหม และวิธีทำเส้นไหม	หัวเมืองลาวตะวันออก จังหวัดอุบลราชธานี	เล่มที่ 6 แผ่นที่ 18 วันพฤหัสบดีที่ 5 มีนาคม ร.ศ. 109 - แผ่นที่ 19 วันพฤหัสบดีที่ 12 มีนาคม ร.ศ. 109 (พ.ศ. 2433)
เรื่องทำกระดาษไทย	แขวงบางซ้อน จังหวัดกรุงเทพฯ	เล่ม 6 แผ่นที่ 19 วันพฤหัสบดีที่ 12 มีนาคม ร.ศ. 109 -

		แผ่นที่ 21 วันพฤหัสบดีที่ 26 มีนาคม ร.ศ.109 (พ.ศ. 2433)
เรื่องทำสวนผลไม้	จังหวัดกรุงเทพฯ และปริมณฑล	เล่ม 6 แผ่นที่ 21 วันพฤหัสบดีที่ 26 มีนาคม ร.ศ.109 (พ.ศ. 2433)- แผ่นที่ 28 วันพฤหัสบดีที่ 14 พฤษภาคม ร.ศ. 110 (พ.ศ. 2434)
เรื่องการซักผ้า	จังหวัดกรุงเทพฯ	เล่ม 6 แผ่นที่ 22 วันพฤหัสบดีที่ 2 เมษายน ร.ศ.110 (พ.ศ. 2434)
การนั่งโปง	นครจำปาศักดิ์	เล่มที่ 6 แผ่นที่ 23 วันที่ 9 เมษายน ร.ศ. 110 - เล่มที่ 6 แผ่นที่ 26 วันที่ 30 เมษายน ร.ศ. 110 (พ.ศ. 2434)
วิธีทำนาอย่างย่อ	ไม่ระบุพื้นที่	เล่ม 6 แผ่นที่ 24 วันพฤหัสบดีที่ 16 เมษายน ร.ศ.110 - แผ่นที่ 26 วันพฤหัสบดีที่ 30 เมษายน ร.ศ.110 (พ.ศ. 2434)
เรื่องทำน้ำตาล	จังหวัดราชบุรี จังหวัดเพชรบุรี และอำเภอนครชัยศรี จังหวัดนครปฐม	เล่ม 6 แผ่นที่ 26 วันพฤหัสบดีที่ 23 เมษายน ร.ศ.110 - แผ่นที่ 30 วันพฤหัสบดีที่ 28 พฤษภาคม ร.ศ.110 (พ.ศ. 2434)
เรื่องทำทองคำเปลว	กรุงเทพฯ	เล่ม 6 แผ่นที่ 28 วันที่ 14 พฤษภาคม ร.ศ. 110 - เล่ม 6 แผ่นที่ 31 วันพฤหัสบดีที่ 4 มิถุนายน ร.ศ. 110 (พ.ศ. 2434)
วิธีทำนาเกลือและเกลือหุง	เมืองตามชายทะเล และ เมืองลาวฝ่ายตะวันออก	เล่ม 6 แผ่นที่ 29 วันพฤหัสบดีที่ 21 พฤษภาคม ร.ศ.110-

		แผ่นที่ 31 วันพฤหัสบดีที่ 4 มิถุนายน ร.ศ.110 (พ.ศ. 2434)
วิธีทำน้ำมันยางและไต้	จังหวัดกำแพงเพชร	เล่ม 6 แผ่นที่ 31 วันพฤหัสบดีที่ 4 มิถุนายน ร.ศ. 110 (พ.ศ. 2434)
วิธีทำน้ำมันมะพร้าว	กรุงเทพฯ	เล่ม 6 แผ่นที่ 32 วันพฤหัสบดีที่ 11 มิถุนายน ร.ศ. 110 (พ.ศ. 2434)
เรื่องทำไร่พริกไทย	จังหวัดจันทบุรี และเมืองกำแพง	เล่ม 6 แผ่นที่ 32 วันพฤหัสบดีที่ 11 มิถุนายน ร.ศ. 110 (พ.ศ. 2434)
เรื่องกางเขย	จังหวัดสมุทรสาคร และตามแทบเมืองชายทะเล	เล่ม 6 แผ่นที่ 33 วันพฤหัสบดีที่ 4 มิถุนายน ร.ศ. 110 - แผ่นที่ 35 วันพฤหัสบดีที่ 2 กรกฎาคม ร.ศ.110 (พ.ศ. 2434)
เรื่องการทำสวนดอกไม้	จังหวัดกรุงเทพฯ	เล่ม 7 แผ่นที่ 34 วันพฤหัสบดีที่ 9 มิถุนายน ร.ศ. 111- แผ่นที่ 35 วันพฤหัสบดีที่ 16 มิถุนายน ร.ศ. 111 (พ.ศ. 2435)
วิธีทำดินประสิว	จังหวัดนครราชสีมา	เล่ม 6 แผ่นที่ 36 วันพฤหัสบดีที่ 9 กรกฎาคม ร.ศ.110 - แผ่นที่ 37 วันพฤหัสบดีที่ 16 กรกฎาคม ร.ศ. 110 (พ.ศ. 2434)
วิธีตัดผม	ไม่ระบุพื้นที่	เล่ม 6 แผ่นที่ 36 วันพฤหัสบดีที่ 9 กรกฎาคม ร.ศ.110 - แผ่นที่ 37 วันพฤหัสบดีที่ 16 กรกฎาคม ร.ศ.110 (พ.ศ. 2434)

วิธีสกัดน้ำมันผลไม้	ไม่ระบุพื้นที่	เล่ม 6 แผ่นที่ 37 วันพฤหัสบดี ที่ 16 กรกฎาคม ร.ศ.110 (พ.ศ. 2434)
วิธีทอเสื่ออก	จังหวัดฉะเชิงเทรา	เล่ม 6 แผ่นที่ 38 วันพฤหัสบดี ที่ 23 กรกฎาคม ร.ศ.110 - เล่ม ที่ 6 แผ่นที่ 40 วันพฤหัสบดีที่ 6 สิงหาคม ร.ศ. 110 (พ.ศ. 2434)
เรื่องทำไร่หอมกระเทียม	ตำบล บางนกแขวก จังหวัด สมุทรสงคราม ซึ่งตามเอกสาร ระบุว่าอยู่ในจังหวัดราชบุรี	เล่ม 6 แผ่นที่ 38 วันพฤหัสบดี ที่ 23 กรกฎาคม ร.ศ.110 - แผ่นที่ 40 วันพฤหัสบดีที่ 6 สิงหาคม ร.ศ.110 (พ.ศ. 2434)
วิธีทำหม้อ	จังหวัดกรุงเทพฯ และจังหวัด พระนครศรีอยุธยา และหัวเมือง ใหญ่	เล่ม 6 แผ่นที่ 41 วันพฤหัสบดี ที่ 13 สิงหาคม ร.ศ.110 (พ.ศ. 2434)
วิธีทำกระเบื้อง	จังหวัดอยุธยา และจังหวัด สระบุรี	เล่ม 6 แผ่นที่ 41 วันพฤหัสบดี ที่ 13 สิงหาคม ร.ศ.110 - เล่ม 6 แผ่นที่ 43 วันที่ 27 สิงหาคม ร. ศ. 110 (พ.ศ. 2434)
วิธีทำหวี	จังหวัดกรุงเทพฯ และหัวเมือง ต่างๆ	เล่ม 6 แผ่นที่ 42 วันพฤหัสบดี ที่ 20 สิงหาคม ร.ศ.110 (พ.ศ. 2434)
เรื่องเผาถ่านไม้ซากไม้ไผ่	จังหวัดสุพรรณบุรี อำเภอนคร ชัยศรี จังหวัดนครปฐม และ จังหวัดสระบุรี	เล่ม 6 แผ่นที่ 45 วันพฤหัสบดี ที่ 10 กันยายน ร.ศ.110 (พ.ศ. 2434)
เรื่องการทำไร่	ไม่ระบุพื้นที่	เล่ม 6 แผ่นที่ 45 วันพฤหัสบดี ที่ 10 กันยายน ร.ศ.110 - แผ่นที่ 46 วันพฤหัสบดีที่ 17 กันยายน ร.ศ.110 (พ.ศ. 2434)
วิธีการทำเครื่องถม	ไม่ระบุพื้นที่	เล่ม 6 แผ่นที่ 46 วันพฤหัสบดี ที่ 17 กันยายน ร.ศ.110 -

		เล่ม 7 แผ่น 8 วันที่ 10 ธันวาคม ร.ศ. 110 (พ.ศ. 2434)
การเก็บเห็ดต่างๆ	ไม่ระบุพื้นที่	เล่ม 6 แผ่นที่ 47 วันพฤหัสบดี ที่ 24 กันยายน ร.ศ. 110 – แผ่น ที่ 48 วันพฤหัสบดีที่ 1 ตุลาคม ร.ศ.110 (พ.ศ. 2434)
ประโยชน์ของการตัดฟัน	จังหวัดเพชรบุรี จังหวัดอยุธยา และเขตป่าทางภาคเหนือ	เล่ม 7 แผ่นที่ 3 วันพฤหัสบดี ที่ 5 พฤศจิกายน ร.ศ.110- วัน พฤหัสบดี ที่ 12 พฤศจิกายน ร.ศ.110 (พ.ศ. 2434)
วิธีทำเครื่องบูชา	ไม่ระบุพื้นที่	เล่ม 7 แผ่นที่ 10 วันพฤหัสบดี ที่ 24 ธันวาคม ร.ศ. 110 - แผ่น ที่ 11 วันพฤหัสบดีที่ 31 ธันวาคม ร.ศ. 110 (พ.ศ. 2434)
การทำแร่เหล็ก	อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัด ร้อยเอ็ด	เล่ม 7 แผ่นที่ 11 วันพฤหัสบดี ที่ 31 ธันวาคม ร.ศ. 110 - แผ่น ที่ 13 วันพฤหัสบดีที่ 14 มกราคม ร.ศ. 110 (พ.ศ. 2434)
เรื่องรถจ้าง	ไม่ระบุพื้นที่	เล่ม 7 แผ่นที่ 13 วันที่ 14 มกราคม ร.ศ. 110 - แผ่นที่ 16 วันที่ 14 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 110 (พ.ศ. 2434)
เรื่องทำไร่ขมิ้น	จังหวัดชลบุรี	เล่ม 7 แผ่นที่ 15 วันพฤหัสบดี ที่ 28 มกราคม ร.ศ. 110 (พ.ศ. 2434)
วิธีทำฟิมทองผ้า	ไม่ระบุพื้นที่	เล่ม 7 แผ่นที่ 21 วันพฤหัสบดี ที่ 10 มีนาคม ร.ศ. 110 (พ.ศ. 2434)
ว่าด้วยการดักและประสมโค กระบือป่า	ไม่ระบุพื้นที่	เล่ม 7 แผ่นที่ 24 วันพฤหัสบดี ที่ 31 มีนาคม ร.ศ. 110

		(พ.ศ. 2434) - แผ่นที่ 25 วัน พฤหัสบดีที่ 7 เมษายน ร.ศ.111 (พ.ศ. 2435)
เรื่องสานเสือกก	จังหวัดเพชรบุรี	เล่มที่ 7 แผ่นที่ 47 วัน พฤหัสบดีที่ 8 กันยายน ร.ศ. 111(พ.ศ. 2435)
เรื่องการทำบัว	ไม่ระบุพื้นที่	เล่ม 7 แผ่นที่ 49 วันพฤหัสบดี ที่ 22 กันยายน ร.ศ. 111 (พ.ศ. 2435)
วิธีชูปทองชูปนาก	ไม่ระบุพื้นที่	เล่ม 8 แผ่นที่ 6 วันพฤหัสบดีที่ 17 พฤศจิกายน ร.ศ. 111- แผ่น ที่ 7 วันพฤหัสบดีที่ 24 พฤศจิกายน ร.ศ. 111 (พ.ศ. 2435)
วิธีตัดไม้ไผ่ป่า	จังหวัดสุพรรณบุรี	เล่ม 8 แผ่นที่ 11 วันพฤหัสบดี ที่ 22 ธันวาคม ร.ศ. 111- แผ่น ที่ 12 วันพฤหัสบดีที่ 29 ธันวาคม ร.ศ.111 (พ.ศ. 2435)
การค้าซุง	จังหวัดพิษณุโลก จังหวัด สุโขทัย และจังหวัดกำแพงเพชร	เล่ม 8 แผ่นที่ 13 วันพฤหัสบดี ที่ 5 มกราคม ร.ศ. 111- แผ่นที่ 14 วันพฤหัสบดีที่ 12 มกราคม ร.ศ. 111 (พ.ศ. 2435)
วิธีการทำดินสอ	จังหวัดกาญจนบุรี จังหวัด นครศรีธรรมราช จังหวัดพัทลุง จังหวัดสงขลา และจังหวัด กรุงเทพฯ ย่านวัดระฆัง	เล่ม 8 แผ่นที่ 13 วันพฤหัสบดี ที่ 5 มกราคม ร.ศ. 111- แผ่นที่ 14 วันพฤหัสบดีที่ 12 มกราคม ร.ศ. 111 (พ.ศ. 2435)
วิธีการหุงพิมเสน	ไม่ระบุพื้นที่	เล่ม 8 แผ่นที่ 20 วันพฤหัสบดี ที่ 23 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 111 (พ.ศ. 2435)
เรื่องทำเหมืองแร่ดีบุก	อำเภอถลาง จังหวัดภูเก็ต อำเภอ	เล่ม 8 แผ่นที่ 22 วันพฤหัสบดี

	ตะกั่วทุ่ง จังหวัดพังงา และ จังหวัดระนอง	ที่ 9 มีนาคม ร.ศ. 111- แผ่นที่ 26 วันพฤหัสบดีที่ 30 มีนาคม ร.ศ. 111 (พ.ศ. 2435)
เรื่องปกกระเจา	ไม่ระบุพื้นที่	เล่มที่ 8 แผ่นที่ 37 วัน พฤหัสบดีที่ 22 มิถุนายน ร.ศ. 112. (พ.ศ. 2436)

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ประวัติผู้เขียนวิทยานิพนธ์

นาย ธนพงศ์ จิตต์สง่า เกิดวัน 6 มิถุนายน พ.ศ. 2526 สำเร็จการศึกษาปริญญาศิลปศาสตรบัณฑิต (เกียรตินิยมอันดับ 1) สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ในปีการศึกษา พ.ศ. 2549 เข้าศึกษาระดับมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เมื่อปีการศึกษา 2549

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย